

НАЗИВ ФАКУЛТЕТА: ПОЉОПРИВРЕДНИ ФАКУЛТЕТ

ИЗВЕШТАЈ О ОЦЕНИ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

-обавезна садржина- свака рубрика мора бити попуњена

(сви подаци уписују се у одговарајућу рубрику, а назив и место рубрике не могу се мењати или изоставити)

I ПОДАЦИ О КОМИСИЈИ
<p>1. Датум и орган који је именовao комисију: Одлуком Наставно-научног већа Пољопривредног факултета, Универзитета у Новом Саду, на седници одржаној 10.04.2013. године, именована је Комисија за оцену пријаве докторске дисертације, под насловом <i>“Модели управљања руралним развојем у Србији и земљама Западног Балкана у условима европских интеграција“</i>, кандидата мр Милана Вујичића.</p> <p>2. Састав комисије са знаком имена и презимена сваког члана, звања, назива уже научне области за коју је изабран у звање, датума избора у звање и назив факултета, установе у којој је члан комисије запослен:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Др Зоран Његован - ментор, редовни професор за ужу научну област Економија; Пољопривредни факултет у Новом Саду - изабран у звање 13.09.2007. године • Др Радован Пејановић, редовни професор за ужу н.о. Економија, Пољопривредни факултет Нови Сад (датум избора у звање 16.01.1997. године) • Проф. др. Милорад Филиповић, редовни професор за ужу н. о. Економија, Економски факултет, Београд (датум избора у звање мај, 2005. године). (Одлука 29.10.2014.године)
II ПОДАЦИ О КАНДИДАТУ
<p>1. Име, име једног родитеља, презиме: Милан Славомир Вујичић</p> <p>2. Датум рођења, општина, држава: 09.06.1981.године, Крагујевац, Република Србија</p> <p>3. Назив факултета, назив студијског програма дипломских академских студија – мастер и стечени стручни назив Економски факултет, Универзитет у Крагујевцу, дипломирани економиста.</p> <p>4. Година уписа на докторске студије и назив студијског програма докторских студија -</p> <p>5. Назив факултета, назив магистарске тезе, научна област и датум одбране: Магистарске студије на Паневропском Универзитету „Апеирон“, Факултет пословне економије – смер: Предузетнички менаџмент, Бања Лука, магистарска теза под насловом „Развој тимова у функцији ефикасног управљања“ одбранио 29.11.2010. год.</p>
<p>6. Научна област из које је стечено академско звање магистра наука: Економске науке</p>

III НАСЛОВ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ:

Модели управљања руралним развојем у Србији и земљама Западног Балкана у условима европских интеграција

IV ПРЕГЛЕД ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ:

Навести кратак садржај са назнаком броја страна, поглавља, слика, шема, графикона и сл.

Полазећи од места и значаја одрживог руралног развоја у националним економијама најразвијених земаља и неоспорне чињенице да је реч о веома комплексној, богатој, разноврсној и дугорочној стратегији, политици и моделу друштвеног развоја на руралним подручјима, предмет научног истраживања докторске дисертације је везан за анализу досадашњих теоријских и практичних аспеката руралног развоја Србије, земаља Западног Балкана и Европске уније појединачно и у компаративном приступу, и на бази тога, изградња модела управљања руралним развојем у Србији и земљама Западног Балкана у условима европских интеграција. Дисертација је структурирана у девет тематских поглавља, са уводом и закључком, на 277 страна: Увод (1-10); I Одрживи развој и кључне детерминанте руралне политике у Европској унији (11-38); II Европски модел руралног развоја у савременим условима (39-65); III Рурални развој у земљама Западног Балкана (66-101); IV Главне одлике развоја руралних области у Републици Србији (102-120); V Модели управљања руралним развојем у Србији (121-182); VI Мере за унапређење и испуњење циљева руралног развоја у Републици Србији (183-195); VII Јавно-приватно партнерство у развоју руралних подручја Србије (196-212); VIII Регионална сарадња и програм подршке руралном развоју (213-229); IX Изазови руралног развоја у савременим условима (230-253); Закључак (254-262); Литература (263-277) и Прилози.

У уводном делу су дефинисани Предмет и циљеви истраживања, Преглед претходних истраживања, Методе статистичке обраде података и осталих релевантних података, као и Очекиване научне вредности рада. У првом делу, после дефинисања руралности и индикатора руралног развоја, сагледано је место и приступи руралном развоју у развојним теоријама, презентирани су циљеви и принципи политике руралног развоја, као и инструменти подршке руралном развоју. У другом делу, дата је оцена стања и проблема руралног развоја ЕУ, анализирани су циљеви и приоритети руралног развоја, као и модели управљања руралним развојем. Посебно је анализиран модел руралног развоја кроз Leader приступ у контексту развојне стратегије Европа 2020. У трећем делу, анализирана су досадашња искуства друштвено-економског развоја у руралним областима земаља Западног Балкана, кроз компаративну SWOT анализу, као и политика и модели управљања руралним развојем у свакој од ових земаља. Програмирање помоћи ЕУ пројектима руралног развоја у овим земљама, такође је анализирано. У четвртном делу, анализирано је постојеће стање и трендови у руралним областима у Републици Србији, уз емпиријско-статистичко успостављање методологије за анализу појединих типова руралних области, према *OECD* критеријуму руралности. Такође, утврђена је руралност Србије према учешћу продуктивних укупним површинама, за све регионе - *NUTS* нивое. У петом делу, анализирани су стратешки циљеви и приоритети за остваривање политике руралног развоја, као и изградња модела будућег развоја руралних области у складу са локалним специфичностима. У овом делу дато је опширно емпиријско истраживање, које је спроведено у 15 села Моравичке, Шумадијске и Поморавске области, уз предлагање модела будућег развоја. За утврђивање ставова становника о квалитету живљења на селу коришћена је петостепена Ликертова скала, а анализа статистичких података рађена је помоћу статистичких метода: статистичке дескрипције (одређен је распоред апсолутних и релативних фреквенција, израчунате су аритметичке средине, варијансе и стандардне девијације за све анкетираних и за сваки узорак посебно) и статистичке анализе (примењена је дискриминациона анализа, једнофакторска анализа варијансе, одређени су коефицијенти просте линеарне корелације и тестирана њихова статистичка значајност; примењен је *Kruskal-Wallisov* непараметарски тест). Анализа је спроведена помоћу статистичког програма *IBM SPSS Statistics 19* и *Microsoft Excel 2007*. У овом делу посебно је истакнута улога руралног туризма, кроз *FAS* анализу. Шести део посвећен је мерама и инструментима подршке руралном развоју и институционалном оквиру јавних услуга за рурални развој. У седмом делу разматрано је јавно-приватно партнерство, као облик управљања руралним развојем, уз критичку анализу постојећих форми партнерстава у руралним срединама и указује се на могућност формирања ЛАГ-а. У осмом делу дата је компаративна анализа приоритета руралног развоја земаља Западног

Балкана, као и прекограничне сарадње у процесу интеграције у ЕУ. Истакнут је значај формирања мреже за рурални развој, уз критичку анализу нивоа развијености социјалног капитала у руралним подручјима. У деветом делу, пажња је посвећена активностима које повећавају атрактивност руралних подручја за инвестирање. У закључку се експлицитно прецизирају најзначајнији ставови руралне политике, указује на примену оригиналних стратегија и модела руралног развоја, као и указује на резултате до којих се дошло током израде дисертације и емпиријске провере почетних хипотеза истраживања. На крају је дат преглед литературе (267 референтних извора) и прилога.

Број страна: 277

Број поглавља: 9

Списак слика: 36

Списак табела: 79

Списак графикана: 25

V ВРЕДНОВАЊЕ ПОЈЕДИНИХ ДЕЛОВА ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ:

Одрживи рурални развој, као савремени развојни концепт који усклађује социо-културне, економске и еколошке интересе садашњих и будућих генерација, један је од приоритета у савременом друштву, што се потврђује и у теорији и у пракси, нарочито у развијеним земљама. У теоријском контексту, концепт одрживог руралног развоја се третира као ново поглавље теорије привредног развоја, где постоје различити приступи позиционирања руралних региона, у оквиру којих се на бази различитих модела преиспитује да ли рурална подручја са својим предностима и бројним слабостима могу да се укључе у савремени и веома захтевни концепт одрживог руралног развоја. Постављени оквир истраживања, у којем се преиспитује улога и значај различитих модела управљања руралним развојем, отворио је много теоријских и практичних питања. Осветљавање кључних аспеката сложене проблематике изналажења модела управљања руралним развојем, према захтевима и изазовима савремених економских тенденција, потврђује комплексност, значај и актуелност ове проблематике. Бројне су дилеме о томе на који начин управљати одрживим развојем руралних подручја, иако су, и у теорији и у пракси, већ познати бројни приступи, модели, политике и стратегије руралног развоја. У савременим условима, проблеме руралног развоја потребно је решавати интегрално и примерено специфичностима сваког конкретног подручја, јер универзални модел за одрживи рурални развој не постоји, већ зависи од интерних и екстерних фактора. У пракси се често комбинују егзогени, ендогени, "одоздо на горе", "одозго на доле", пројектни, мултуфункционалности, Leader и други приступи, у тражењу оптималних решења. Разматрајући преглед претходних истраживања из ове области, аутор наглашава значај нове руралне економије, као и велике улоге и одговорности развојне политике, уз истицање предности и недостатака постојећих модела за развој руралних заједница, са становишта аграрне, индустријске и постиндустријске руралности. Једно од сложенијих питања везаних за развој руралних подручја је питање нивоа руралности ових подручја, јер су рурална подручја у великој мери различита, не само због својих природних, привредних, социо-културних и институционалних разлика, него и због својих развојних могућности. За дефинисање руралног простора, аутор се определио за релевантне методологије индикатора руралног развоја *OECD*-а, где је главни критеријум густина насељености испод 150 становника по км², а секундарни критеријум величина урбаног центра, ЕУ (100 становника по км²) и према учешћу продуктивних у укупним површинама, за све територијалне статистичке јединице - *NUTS* нивое. Аутор у раду истиче да се стратегија интегралног руралног развоја, као изразито динамична и отворена, и на њој заснована политика и модели, стално мењају, посебно у контексту процеса глобализације, промењене руралне стварности и пројекције даљег ширења ЕУ. Са становишта обезбеђења ефикаснијег функционисања руралне економије и њеног доприноса укупном привредном развоју, рурални развој у ЕУ прошао је кроз шест еволутивних фаза, где се тек у петој фази, у периоду 2007-2013. године, рурална политика спроводи одвојено од аграрног развоја, а у складу са Стратегијом Европа 2020 имплементирају се различити модели руралног развоја у земљама чланицама. Такође, укључено је и критичко праћење остваривања укупног развоја и појединачних програма који се реализују посредством средстава међународних фондова у функцији доприноса складнијем економском развоју. У том смислу, аутор истиче да је за успешно визионарање политике руралног развоја Србије и осталих земаља Западног Балкана, значајна спознаја модела интегралног руралног развоја у Европској унији, а притом се решења не

могу уопштавати и генерисати, јер свако подручје захтева специфична решења.

Међу најзначајније и оригиналне приступе руралном развоју, аутор наводи ЛЕАДЕР иницијативу, која уважава локалне специфичности, приступ "одоздо на горе", јавно-приватно партнерство кроз деловање локалних акционих група (ЛАГ). Локалне акционе групе преузимају све већу улогу у развоју локалне заједнице, што потврђују бројни примери у пракси земаља чланица, као и почети примене у земљама Западног Балкана у процесу прикључења ЕУ. И поред значајне разноликости основних обележја руралних подручја земаља Западног Балкана, на основу објективног сагледавања различитих модела управљања руралним развојем који омогућавају стварање синергије између разних актера и доприносе унапређењу квалитета живота у руралним подручјима заснованог на одрживим принципима, земље Западног Балкана, као земље кандидати и потенцијални кандидати за чланство у ЕУ, своје политике руралног развоја засновале су на принципима, циљевима и приоритетима Уније и учењу из примера добре праксе, у изградњи сопствених модела руралног развоја. Аутор наглашава значај модела руралног развоја заснованог на територијалном приступу, али и уочава да комплексност приступа "одоздо према горе", непостојање аутономије локалних власти и агенција, недовољно препознавање сегмената руралне економије и локалне развојне стратегије, као и неразвијене институционалне структуре у овим земљама, ограничавају примену овог приступа. Програми помоћи ЕУ и пројекти руралног развоја намењени земљама Западног Балкана су многобројни, али схваћено је да фондови ЕУ нису циљ, већ средство за постизање локалних циљева у складу са политиком ЕУ, уз истовремено коришћење приватних извора, регионалних грантова и других извора финансирања.

Истраживања у овом раду су указала да дефинисање руралних области у Србији није званично усклађено са ОЕЦД и Еуростат стандардима. Званична статистика у Србији препознаје само два типа насеља: „градско“ и „остало“, и најчешће се при извођењу података за рурална подручја узима у обзир категорија „остало“, која је недовољно прецизна. Подаци о руралном становништву и руралним областима разликују се у зависности од примењене методологије. У основи, методологија која се користи у Србији показује мањи проценат становништва које живи у руралним срединама него што би се добило када би се применила ОЕЦД или ЕУ методологија.

У циљу приказивања домета и избора адекватних модела, у сагласности са степеном развијености сеоских заједница, спроведено је емпиријско истраживање, у периоду од септембра 2013. године до марта 2014. године, у селима Моравичке, Поморавске и Шумадијске области. У сваком од 15 села анкетирано је од 30-150 становника (укупно 1000 становника), старијих од 18 година. Истраживање које је аутор спровео било је теренског карактера, а параметри коришћени за компаративну анализу базирали су се на оквирним тезама за емпиријско истраживање Завода за проучавање села - Београд, структурираних упитника састављених од стране аутора. Упитници представљају комбинацију тзв. "затворених питања" са избором понуђених одговора и тзв. "отворених питања" без избора понуђених одговора. Анкетно истраживање је спроведено у два нивоа: месне заједнице и становништво села.

За утврђивање ставова становника о квалитету живљења на селу коришћена је петостепена Ликертова скала, а анализа статистичких података рађена је помоћу статистичке дескрипције и статистичке анализе, уз коришћење статистичког програма *IBM SPSS Statistics 19 i Microsoft Excel 2007*. При томе је наглашено да је ово истраживање подложно уобичајеним ограничењима анкетног истраживања и прикупљања података из секундарних извора. С обзиром да је анкетирање корисно у утврђивању повезаности, а не узрочних веза између варијабли, овакав приступ генерише потенцијалне претње везане за одговоре испитаника, што важи и за самог истраживача.

У циљу подстицања младих људи да остану да живе и раде у сеоским подручјима, аутор истиче да је потребно повећати атрактивност ових подручја за инвестирање. Важан приоритет у том смислу јесте обнова и развој руралне инфраструктуре, која има велики економски и еколошки значај. Притом, прекогранични пројекти могу значајно допринети коришћењу природних ресурса, а стварање стимулативног амбијента за развој малих и средњих предузећа у руралним подручјима доприносе дивезификацији руралне економије. Нарочито органска пољопривреда, развој руралног туризма, задружних кооператива, коришћење обновљивих извора енергије, могу дати снажан

допринос одрживом развоју руралних подручја. Неопходно је и јачање људског капитала, у складу са захтевима тржишта рада, где су од посебне важности специјални програми и едукација руралног становништва, у смислу целоживотног учења. Притом је од изузетног значаја и модернизација саветодавних стручних служби које пружају савете руралном становништву. У раду је, нарочито на примеру стратегије и праксе ЕУ, уочена велика комплементарност руралног развоја и укупног привредног развоја, што је релевантно за креаторе будуће развојне политике у земљама Западног Балкана и указује се на то да ће успешност у дефинисању јасних и остваривих стратешких циљева и модела, као и њихова реализација, бити од пресудне важности за одрживи развој руралних подручја Србије и других земаља Западног Балкана у будућности.

VI СПИСАК НАУЧНИХ И СТРУЧНИХ РАДОВА КОЈИ СУ ОБЈАВЉЕНИ ИЛИ ПРИХВАЋЕНИ ЗА ОБЈАВЉИВАЊЕ НА ОСНОВУ РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА У ОКВИРУ РАДА НА ДОКТОРСКОЈ ДИСЕРТАЦИЈИ

1. Вујичић, М., Ристић, Л., **Вујичић, С. М.** (2012) *European integration and rural development policy of the Republic of Serbia and West Balkan countries*, Bulgarian Journal of Agricultural Science (BJAS), ISSN 1310-0351, Agricultural Academy in Bulgaria, Sofia, Bulgaria, accepted for printing: February, 2, 2012., Volume 18, Issue No 4/2012, UDK 338.43(497.11+4-672EU), COBISS.SR-ID 512960092, p. 519-530. **(M23)**=4boda
2. Ристић, Л., **Вујичић, С. М.** (2011) *Strategic guidelines of rural development in Serbia*, EMC Review – Economy and Market Communication Review, ISSN: 2232-8823 br. 1, UDK: 338.43 (497.11) Pan-European University APEIRON, Banja Luka, str. 63-72. **(M52)**=2boda
3. Вујичић, М., Ристић, Л., **Вујичић, С. М.** (2012) *Development strategy for festival-based food tourism in the Republic of Serbia*, Actual Problems of Economics, ISSN:1993-6788, NAM, Kyiv, Ukraine, accepted for publication: 18.11.2011., Ref: 06-11-210, Issue 06/2012, No6 (132) 2012, UDK 338.48(497.11), COBISS.SR-ID 512960348, p. 351-359. **(SCOPUS)**=2 boda
4. Ћирић, Н., **Вујичић, С.М.**, Јовановић, А.(2013) *Managing quality of products and services in hotel industry* (2012) Actual Problems of Economics, ISSN:1993-6788, NAM, Kyiv, Ukraine, accepted for publication: 28.05.2012., objavljen rad,No1(139)2013,p.538-544**(SCOPUS)** =2 boda
5. Вујичић, М., Малешевић, Љ., **Вујичић, С. М.** (2010) *Heritage attractions as the key components of a destination's tourism industry*, 2nd International Scientific Expert Conference: Quality and innovation in tourism and catering, Vocational College for Catering and Tourism, Bled, Slovenia Book of Abstracts ISBN: 978-961-6677-09-7 p. 131, Conference Proceedings on CD-ROM, ISBN: 978-961-6677-08-0, p. 547-553. **(M33)**=1bod
6. Вујичић, М., Ђорђевић, М., **Вујичић, С. М.** (2010) *Management of development and eco – destination positioning on tourism market*, 20th Biennial International Congress on Tourism and Hospitality Industry “New Trends in Tourism and Hospitality Management”, Opatija, Croatia, ISBN: 978-953-6198-78-8, p. 1360-1367, CD-ROM је приложен уз књигу. **(M33)**=1bod
7. Вујичић, М., **Вујичић, С. М.** (2010) *Development programs for sustainable village local community preservation and strengthening*, XVI Међународни научни скуп "Власински сусрети 2010" – Самоорганизовање сеоских заједница, Завод за проучавање села, Београд, зборник резимеа радова на ЦД-РОМ-у, стр. 44-45. **(M34)**=0,5boda
8. Кахровић, Е., **Вујичић, С. М.**, Кијевчанин, В. (2011) *Knowledge management as a source of sustainable development and competitive advantage*, 1st International Scientific Conference on economic development and standard of living EDASOL 2011, Pan-European University APEIRON, Banja Luka, on CD-ROM, book of abstracts, p. 56, book of papers-proceedings ISBN 978-99955-49-66-4, p. 249-259. **(M33)**=1bod
9. Вујичић, М., **Вујичић, С. М.** (2011) *Локалне иницијативе становника села Грабовица за ефикасно функционисање и побољшање квалитета живљења*, XVI Међународни научни скуп „Власински сусрети 2011“, Учествовање становника у обнови и развоју села, Завод за проучавање села, Београд, Book of abstracts on CD-ROM, ISBN 978-86-87067-10-3, COBISS.SR-ID 185960972, p. 69. **(M34)**=0,5boda
10. Ристић, Л., **Вујичић, С. М.** (2012) *The role and importance of quality management in rural tourism*, IV International Theoretical and Practical Conference "Actual Problems of Economy and Law", ISBN 978-985-498-510-7, UDK:33:34(063), ВВК: 65:67, Educational Institution "Baranovichi State University", Faculty of Economy and Law, Baranovichi, Belarus, Book of papers, p. 114-117. **(M33)**=1bod
11. Вујичић, М., Ристић, Л., **Вујичић, С. М.** (2012) *Territorial Cohesion and Poverty Reduction in Serbia as the components of Integration Policy in the EU*, Second International Scientific Conference on economic development and standard of living EDASOL 2012, Pan-European University APEIRON, Banja Luka, ISBN: 978-99955-49-93-0, Banja Luka, str.475 – 482. **(M33)**=1bod
12. **Вујичић, С.М.** (2011-2014.) учешће на Темпус пројекту *Development of Lifelong Learning Framework in Serbia* на Државном Универзитету у Новом Пазару.

VII ЗАКЉУЧЦИ ОДНОСНО РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Резултати истраживања написани су у сагласности са хипотезом и коришћеном методологијом. На основу истраживања и добијених резултата изведени су следећи закључци:

- Одрживи рурални развој у националним економијама ЕУ, земаља Западног Балкана и Србије, анализиран појединачно и у компаративном приступу, са критичким приступом, има значајно место и улогу. За то је у раду дато довољно аргуменације. Међутим, његов значај не треба прецењивати обзиром да представља алтернативни развојни концепт.
- У раду се закључује да постоји неопходност изградње одрживог модела руралног развоја и стварања услова за мултифункционалност на локалном нивоу, и у Србији, и у земљама Западног Балкана.
- У условима европских интеграција, неопходно је прилагођавати своје планске и управљачке активности у сагласности са ЕУ достигнућима, међутим, неопходан је критички приступ обзиром да и ЕУ још увек не располаже јединственим и унифицираним методологијам нити базама података за одрживо планирање. Њена пракса то показује обзиром да постоје одређена лутања и недоумице које се додуше постепено релативизирају и не представљају увек адекватну парадигму за остале земље које су у поступку прикључења. То је посебно значајно са становишта обезбеђења ефикаснијег функционисања руралне економије, њеног доприноса укупном привредном развоју и складнијем регионалном развоју.
- Кориштећи значајна већ постојећа истраживања руралности у ЕУ, земљама Западног Балкана и Србији, емпиријско-статистичка анализа кандидата је показала:
- када се примене критеријуми OECD-а за руралност региона на NUTS 2 нивоу региона у Србији, да су чак 3 од 4 региона претежно рурални (Војводина, Шумадија и Западна Србија, Јужна и Источна Србија), са израженим падом броја становника и врло малом густином насељености. Једино Београдски регион се може сматрати претежно урбаним. Према класификацији NUTS 3, ниједна област од 25 области није претежно урбана.
- Ако се користи и секундарни критеријум, величина урбаног центра, онда се Београдска област може сматрати урбаном, а само општине (NUTS 4) Сопот и Барајево имају густину насељености испод 150 становника по км², па се могу сматрати руралним. Према величини урбаног центра, у Београдској области једини урбани центар је Нови Београд. Регион Војводине може се сматрати регионом на нивоу НСТЈ 2, али се као целина не може аутоматски класификовати као рурално подручје, јер Јужнобачка област и општине/градови Темерин, Панчево, Сремски Карловци, Стара Пазова и Нови Сад се могу сматрати урбаним подручјима. Регион Шумадије и Западне Србије се као целина не може аутоматски класификовати као рурално подручје, јер градови Чачак, Јагодина, Крагујевац и Крушевац се могу сматрати урбаним подручјима. Регион Јужне и Источне Србије се може сматрати регионом на нивоу НСТЈ 2 и има густину насељености просечно 61 становник по км², осим града Пожаравца (157 становника по км²), који се сматра урбаним. Браничевска област испуњава критеријуме на нивоу региона НСТЈ 3, али је густина насељености 40 становника по км², те се сматра руралним. На основу резултата добијених оригиналним емпиријским истраживањем, у циљу приказивања домета и избора адекватних модела, у сагласности са степеном развијености сеоских заједница, разматрани су модели развоја (оправка и обнове, диверзификације и консолидације, убрзаног развоја и комплементарности, уз основни комбиновани модел "одоздо према горе" и "одозго на доле") за сеоске заједнице на подручју Моравичке области (Горња Трпача, Бресница, Грабовица, Враћевшница и Таково), Шумадијске области (Борач, Јарменовци, Винча, Влачка и Лужнице) и Поморавске области (Рибаре, Старо Село, Милошево, Сење и Крушар).
- Анкетно истраживање становника села, спроведено са циљем утврђивања ставова и мишљења мештана о могућностима и ограничењима за развој, њиховој спремности да узму учешће у локалном руралном развоју и мишљења о активностима власти на свим нивоима за одрживи развој села и три посматране области (на основу упитника са 300 испитаника Моравичке области, 300 испитаника из Шумадијске области и 400 испитаника из Поморавске области, који садржи десет тврдњи и петостепене Ликертове скале за утврђивање одговора на тврдње) указују на статистичку значајност (коришћен је ниво поверења $\alpha=0,01$ и $\alpha=0,05$). Анализа статистичких

података је рађена помоћу метода статистичке дескрипције (одређивање распореда апсолутних и релативних фреквенција, израчунате аритметичке средине, варијансе и стандардне девијације за све анкетираних и за сваки узорак посебно); и статистичке анализе (примењене дискриминационе анализе, једнофакторске анализе варијансе). Одређени су коефицијенти просте линеарне корелације и тестирана њихова статистичка значајност уз примену Kruskal-Wallisov-ог непараметарског теста. Анализа је спроведена помоћу статистичког програма IBM SPSS Statistics 19 и Microsoft Excel 2007. Тако се на основу опсежне статистичко-економетријске анализе, може закључити да: сва питања у упитнику кореспондирају узајамно, а нарочито је изражено слагање између одговора испитаника на тврдње С3, С6, С7 и С9; закључак који се односи на све три области, за сваку тврдњу је изражен и у процентима; дискриминациона анализа је показала да постоје разлике између одговора испитаника у све три области за сва тврдјења, анализа one-way ANOVA да између одговора на 3. и 7. питање не постоје разлике између просечног одговора испитаника по областима и анализа медијана да само у одговорима на 3. тврдјење не постоје разлике по областима; профил одговора на тврдјења у све три области по свим тврдјењима, одређен на основу аритметичке средине, просечни испитаник Моравичке и Шумадијске области имају сличне ставове у погледу живљења на селу (висок степен незадовољства), док у Поморавској области испитаници имају позитивније ставове, што је у складу са степеном њихове развијености; на основу модуса, просечни испитаник Шумадијске области у одговорима на тврдје С1, С2, С3, С5, С7 и С9, има исте одговоре као и испитаник Моравичке области, док је просечни испитаник Поморавске области задовољан животом на селу и верује да ће у наредних пет година финансијска ситуација бити боља, па ће млади остати на селу, а да ће прикључење ЕУ поспешити развој села и пољопривреде у Србији.

- У циљу процене значаја туристичких потенцијала посматраног подручја за њихов развој, кандидат је спровео ФАС анализу, на основу које је закључио да Моравичка и Шумадијска област располажу значајним факторима који се могу претворити у атракторе.
- Институцијама и политици јавних услуга за рурални развој, као и концепту јавно-приватног партнерства, кандидат придаје велики значај у управљању локалним руралним развојем и истиче да је развој партнерства и ЈААГ-а још увек слабо заступљен у Србији и другим земљама Западног Балкана, а да су регионална и прекогранична сарадња и транснационални програми неопходни за ефикаснији развој руралних подручја, као и успостављање мреже за рурални развој у фази приступања ЕУ.
- Кандидат такође закључује да стварање стабилног макроекономског окружења и стимулативног амбијента од стране државе за развој малих и средњих предузећа, туризма, производњу и коришћење обновљивих извора енергије, производњу здраве хране и повећање атрактивности руралних подручја за инвестиције, представља приоритет у националним политикама развоја земаља Западног Балкана.
- Резултати истраживања јасно доводе до закључка да модели управљања руралним развојем у великој мери зависе од активности кључних актера развоја, на свим нивоима од државног до локалног, као и од адекватног утврђивања стратешких праваца развоја и њиховог спровођења у пракси. За то се у дисертацији даје довољно теоријских и емпиријских аргумената. Такође, потврђено је да свеобухватна анализа статешког приступа одрживом руралном развоју у ЕУ, уз значајно уважавање политике руралног развоја, представља значајну референтну парадигму за конципирање модела одрживог руралног развоја земаља Западног Балкана и Републике Србије, уважавајући специфичности руралне економије и друштва у овим земљама. При том, се не могу преузимати готови рецепти, већ је неопходно уважавати локалне, регионалне и националне природне и остале услове.
- Кључне хипотезе од којих се у раду пошло, потврђене су кроз примену квалитативне методологије утемељене на проучавању и дескриптивној анализи истраживачког проблема и кроз емпиријска истраживања досадашњих модела развоја руралних подручја, различитих аутора, као и предлозима за унапређење и изналагање модела развоја примерених специфичним условима појединих подручја од стране самог кандидата.

Закључци дају јасну и недвосмислену слику о добијеним резултатима и у складу су са постављеном хипотезом и добијеним резултатима.

VIII ОЦЕНА НАЧИНА ПРИКАЗА И ТУМАЧЕЊА РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА

Посматрано са методолошког аспекта, рад је структуриран у сагласности са постављеним предметом, циљем и хипотезом истраживања. Резултати истраживања су систематично и јасно приказани. Јаснијем увиду у добијене резултате доприносе слике, графикони и табеле.

Добијени резултати су детаљно продискутовани, при чему је коришћен велики број литерарних извора који су сви у директној вези са темом докторске дисертације. Кандидат је систематично приказао резултате добијене у току истраживања, логичким следом и дедуктивно, од општих аспеката ка појединачним. Приликом приказивања резултата, кандидат је показао да поседује знање из теорије које је објединио синтетичким закључивањем.

Анализирани проблеми и појаве су адекватно интерпретирани, на основу чега су изведени одговарајући закључци, засновани на јасној аргументацији. Закључци су довољно јасно и прегледно изведени и дају одговор на постављене циљеве истраживања. Приказ резултата је егзактан и омогућује њихово једноставно праћење и разумевање. Табеле и графикони су уједначени по стилу, што омогућује бољу упоредивост и олакшава преглед добијених резултата.

Начин приказа и тумачења резултата Комисија оцењује позитивно.

IX КОНАЧНА ОЦЕНА ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ:

1. Да ли је дисертација написана у складу са образложењем наведеним у пријави теме

Докторска дисертација под насловом: " *Модели управљања руралним развојем у Србији и земљама Западног Балкана у условима европских интеграција* " је у потпуности написана у сагласности са образложењима датим у пријави теме, почевши од хипотеза, методологије, очекиваних резултата, анализе података и добијених резултата.

2. Да ли дисертација садржи све битне елементе

Дисертација садржи све битне елементе: насловну страну према обрасцу 5, детаљан садржај, увод, преглед литературе, хипотезе, коришћену методологију у истраживању и изворе података, теоријски оквир, резултате истраживања, закључке и коришћену литературу, као и биографију аутора. Сваки од побројаних елемената квантитативно и квалитативно садржи све што се према методологији писања научног рада очекује.

3. По чему је дисертација оригиналан допринос науци

Допринос докторске дисертације мр Милана Вујичића са научног аспекта може се сагледати у теоријском и практичном контексту. Теоријски допринос рада огледа се у поступку и обиму систематизације постојећих теоријских истраживања из области развоја, одрживог и руралног развоја, као и концепирања и указивања на могуће моделе развоја, посебно, руралног развоја. Са практичног аспекта, допринос дисертације се огледа у добро спроведеној емпиријској анализи истраживане проблематике, која на оригиналан и систематизован начин приказује: а) стање, предности, недостатке и могућности даљег одрживог руралног развоја Србије и земаља Западног Балкана, посебно, истраживање спроведено у 15 села Моравичке, Шумадијске и Поморавске области, уз предлагање модела будућег развоја.; б) анализу фактора који утичу на рурални развој на локалном – регионалном нивоу. У том смислу, истраживање реализовано у оквиру докторске дисертације, представља вредан и оригинални научни допринос проблематици изналажења модела одрживог руралног развоја. Од посебног значаја је резултат који се односи на анализу која се бави "оним што би требало да буде" у односу на "оно што јесте" у развоју руралних подручја, и с тим у вези, изналажење адекватног модела у сагласности са степеном развијености, а који је верификован посебним истраживањем на адекватном узорку у поменуте три области у Републици Србији. Такође, вредан научни допринос кандидата представља методологија анализе индикатора руралности, посебно на свим *NUTS* нивоима у Републици Србији, као и утврђивање ставова

становника о квалитету живљења на селу применом петостепене Ликертове скале и опсежне статистичке дескрипције и анализе помоћу статистичког програма *IBM SPSS Statistics 19 i Microsoft Excel 2007*, што представља оригиналан научни допринос, уосталом као и спроведена ФАС анализа.

Могло би се рећи да је кандидат у својој докторској дисертацији успешно уочио, формулисао, рашчланио сва битна питања и проблеме садржане у одобреној теми, а оригиналност докторске дисертације се огледа не само у идентификовању истраживачког проблема; већ у јасној емпиријско-теоријској аргументацији у закључивању; примени адекватне методологије; правилно сачињеној анкети, као и критичкој интерпретацији добијених резултата.

На основу начина приказивања и тумачења података, може се констатовати да дисертација садржи оригиналне научне резултате који задовољавају захтеве нивоа докторске дисертације.

4. Недостаци дисертације и њихов утицај на резултат истраживања
Посматрано из угла дефинисаног циља и предмета истраживања нису уочени недостаци.

X ПРЕДЛОГ:

На основу укупне оцене дисертације, комисија предлаже:

На основу укупне оцене дисертације, Комисија констатује да докторска дисертација мр Милана Вујичића садржи: (1) јасно дефинисан предмет и циљеве истраживања, (2) добро познавање теоријских поставки посматране проблематике, (3) адекватно примењену методологију истраживања, (4) логично постављен и реализован план истраживања, (5) критички проверене закључке на постављене хипотезе истраживања, (5) сегментиран научни допринос у области руралног развоја (на примеру Моравичке, Шумадијске и Поморавске области у Р. Србији).

На основу претходно изнетих мишљења, Комисија позитивно оцењује поднету дисертацију кандидата мр Милана Вујичића "Моделу управљања руралним развојем у Србији и земљама Западног Балкана у условима европских интеграција", и предлаже Наставном-научном већу Пољопривредног факултета у Новом Саду да се докторска дисертација прихвати, а да се кандидату одобри јавна одбрана.

НАВЕСТИ ИМЕ И ЗВАЊЕ ЧЛАНОВА КОМИСИЈЕ
ПОТПИСИ ЧЛАНОВА КОМИСИЈЕ

Проф. др Зоран Његован, редовни професор за ужу
н.о.Економија,
Пољопривредни факултет, Нови Сад
Ментор

Проф. др Радован Пејановић, редовни професор за
ужу н.о. Економија,
Пољопривредни факултет, Нови Сад
Члан

Проф. др. Милорад Филиповић, редовни професор
за ужу н. о. Економија, Економски факултет,
Београд
Члан

UNIVERZITET U NOVOM SADU
POLJOPRIVREDNI FAKULTET
DEPARTMAN ZA EKONOMIKU POLJOPRIVREDE
I SOCIOLOGIJU SELA

**MODELI UPRAVLJANJA RURALNIM RAZVOJEM U
SRBIJI I ZEMLJAMA ZAPADNOG BALKANA U
USLOVIMA EVROPSKIH INTEGRACIJA**

DOKTORSKA DISERTACIJA

Mentor: Prof. dr Zoran Njegovan

Kandidat: Mr Milan Vujičić

Novi Sad, 2015. godine

KOMISIJA ZA OCENU I ODBRANU DOKTORSKE DISERTACIJE:

Članovi komisije:

1. Prof. dr Zoran Njegovan

Mentor

Redovni profesor za užu n.o. Ekonomija
Poljoprivredni fakultet, Novi Sad

2. Prof. dr Radovan Pejanović

Predsednik komisije

Redovni profesor za užu n.o. Ekonomija
Poljoprivredni fakultet, Novi Sad

3. Prof. dr. Milorad Filipović

Član komisije

Redovni profesor za užu n. o. Ekonomija
Ekonomski fakultet, Beograd

UNIVERZITET U NOVOM SADU
POLJOPRIVREDNI FAKULTET

KLJUČNA DOKUMENTACIJSKA INFORMACIJA

Redni broj: RBR	
Identifikacioni broj: IBR	
Tip dokumentacije: TD	Monografska dokumentacija
Tip zapisa: TZ	Tekstualni štampani material
Vrsta rada (dipl., mag., dokt.): VR	Doktorska disertacija
Ime i prezime autora: AU	Mr Milan Vujičić
Mentor (titula, ime, prezime, zvanje): MN	Dr Zoran Njegovan, redovni profesor
Naslov rada: NR	Modeli upravljanja ruralnim razvojem u Srbiji i zemljama Zapadnog Balkana u uslovima evropskih integracija
Jezik publikacije: JP	Srpski
Jezik izvoda: JI	srp. / eng.
Zemlja publikovanja: ZP	Republika Srbija
Uže geografsko područje: UGP	AP Vojvodina
Godina: GO	2015.
Izdavač: IZ	autorski reprint
Mesto i adresa: MA	Univerzitet u Novom Sadu, Poljoprivredni fakultet, Departman za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela, Trg Dositeja Obradovića 8 21000 Novi Sad

Fizički opis rada: FO	9 poglavlja / 277 stranica/ 79 tabela/ 36 slika/ 25 grafikona/ 267 referenci/ Prilog/ Biografija
Naučna oblast: NO	Ekonomija
Naučna disciplina: ND	Ekonomika poljoprivrede; Ruralni razvoj
Predmetna odrednica, ključne reči: PO	održivi ruralni razvoj, indikatori, modeli, strategija, politika, instrumenti i mere podrške ruralnom razvoju, Evropska unija, Zapadni Balkan, Srbija
UDK	
Čuva se: ČU	Biblioteka Poljoprivrednog fakulteta, Novi Sad
Važna napomena: VN	nema
Izvod: IZ	<p>Polazeći od teorijskih razmatranja društvene, ekonomske, ekološke i institucionalne relevantnosti ruralnog razvoja, u radu se istražuju ključni potencijali, prioriteti i izazovi ruralnog razvoja, kao i osnovni razlozi za iznalaženje modela ruralnog razvoja u Republici Srbiji i zemljama Zapadnog Balkana u uslovima evropskih integracija. Nakon pregleda literature iz odnosne problemske oblasti, eksplicitno se naglašava da u savremenim uslovima probleme ruralnog razvoja treba rešavati integralno i primereno specifičnostima svakog konkretnog područja, jer opšteprihvaćeni univerzalni model za održivi ruralni razvoj ne postoji, već zavisi od lokalnih razvojnih potencijala i društveno-ekonomskog okruženja. Osvrt na politiku održivog ruralnog razvoja Evropske unije koja nije savršena, ali na najbolji način daje snažan podrstek socijalnoj i teritorijalnoj koheziji ruralnih područja, značajan je, pre svega, što predstavlja referentnu bazu za koncipiranje buduće strategije i politike ruralnog razvoja Republike Srbije i zemalja Zapadnog Balkana sa stanovišta efikasnijeg endogenog razvoja i integracije u EU. Zemlje Zapadnog Balkana imaju adekvatne preduslove za uspešnu primenu koncepta integralnog ruralnog razvoja, međutim, prisutna su brojna ograničenja razvoja ovih područja u procesu evropskih integracija. Ove zemlje očekuju krupne strukturne promene u proizvodnoj, organizacionoj i upravljačkoj strukturi u duhu nove ruralne politike EU. U tom pravcu, sve zemlje sprovode reforme u cilju harmonizacije i jačanja veza sa glavnim prioritetima ruralnog razvoja EU, pa se u praksi iznalaženje adekvatnog modela ruralnog razvoja još uvek oblikuje. Krajnji smisao ovih promena se odnosi na jačanje lokalnih preduzetničkih i organizacionih sposobnosti i inicijativa, mreža lokalnih organizacija civilnog društva i lokalnih akcionih grupa u funkciji unapređenja konkurentske sposobnosti ruralne privrede. Definisane jasne i ostvarive strateške ciljeve i prioriteta, kao i njihova realizacija će biti od presudne važnosti za iznalaženje modela razvoja ruralnih područja Republike Srbije i ostalih zemalja Zapadnog Balkana u budućnosti. Identifikovana su i bitna otvorena pitanja i pravci regulatornih reformi razvoja ruralnih područja u ovim zemljama.</p> <p>Intersektorsko i interregionalno povezivanje, decentralizacija i jačanje uloge lokalnih aktera u kreiranju i ostvarivanju strategije, politike, modela i prakse ruralnog</p>

razvoja, bitno utiče na efikasnije aktiviranje lokalnih resursa, povećanje atraktivnosti ruralnih područja za investicije i racionalnije korišćenje finansijskih sredstava za razvoj seoskih zajednica. Od suštinskog značaja je i demografska revitalizacija ruralnih područja, afirmacija seoskog gazdinstva i preduzetničke inicijative u programima razvoja malih i srednjih preduzeća, uz zaštitu i unapređenje životne sredine.

Datum prihvatanja teme od strane NN veća: DP	14.06.2103.
Datum odbrane: DO	
Članovi komisije: (ime i prezime / titula / zvanje / naziv organizacije / status) KO	<p>Prof. dr Zoran Njegovan, redovni profesor za užu n.o.Ekonomija, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad Mentor</p> <p>Prof. dr Radovan Pejanović, redovni profesor za užu n.o. Ekonomija Poljoprivredni fakultet, Novi Sad Član</p> <p>Prof. dr. Milorad Filipović, redovni profesor za užu n. o. Ekonomija Ekonomski fakultet, Beograd Član</p>

UNIVERSITY OF NOVI SAD
FACULTY OF AGRICULTURE

KEY WORD DOCUMENTATION

Accession number: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	Monograph documentation
Type of record: TR	Textual printed material
Contents code: CC	Ph. D. Thesis
Author: AU	Milan Vujičić, Mr
Mentor: MN	Zoran Njegovan, Ph.D., Full Professor
Title: TI	The models of management in rural development in Serbia and the countries of the Western Balkans in the conditions of European integrations
Language of text: LT	Serbian
Language of abstract: LA	Serbian /English
Country of publication: CP	Republic of Serbia
Locality of publication: LP	AP Vojvodina
Publication year: PY	2015.
Publisher: PU	Authors reprint
Publication place: PP	University of Novi Sad Faculty of Agriculture Trg Dositeja Obradovića 8. 21000 Novi Sad
Physical description: PD	9 chaters / 277 pages/ 79 tables / 36 images/ 25 graphs / 267 references
Scientific field SF	Economics

Scientific discipline SD	Economics of agriculture; Rural development
Subject, Key words SKW	sustainable rural development, indicators, models, strategy, policy, instruments and measures for support of rural development, European Union, West Balkan, Serbia
UC	
Holding data: HD	Library of Agricultural Faculty, University, Novi Sad
Note: N	None
Abstract: AB	<p>Beginning with the theoretical survey of social, economic, ecological and institutional relevancy of rural development, the work explores vital potentials, priorities and challenges of rural development, together with basic reasons for contrivance of the model of rural development in the Republic of Serbia and the countries of the Western Balkans in the conditions of Euro integrations. After the insight into the related literature, the necessity of solving problems of rural development as integrated and compatible with specificity of particular region in contemporary conditions is emphasized, since no generally accepted universal model of sustainable rural development exists, but depends on rural developmental potentials and social and economic surroundings. Although the policy of sustainable rural development of European Union is not perfect per se, it still provides the best and strongest support to social and territorial cohesion of rural regions and is significant primarily as a reference base for the outline of further strategy and policy of rural development of the Republic of Serbia and the countries of the Western Balkans from the viewpoint of their more effective endogenic development and EU integration. The countries of the Western Balkans have suitable preconditions for successful application of the concept of integral rural development; however, there are numerous limitations in the development of these regions in the process of European integrations. These countries are faced with significant structural changes in the economic, organizational and management structure in terms of new EU rural policy. Therefore, all countries conduct reforms aimed at harmonization and strengthening connections with major priorities of EU rural development; hence a suitable model of rural development is still being shaped in practice. The ultimate effect of these changes is related to strengthening of local entrepreneuring and organizational activities and initiatives, the network of local organizations of civic society and local action groups in the function of improvement of competitive abilities of rural economy. Defining clear and realizable strategic aims and priorities, as well as their implementation will be of decisive importance for contrivance of the model of rural development in the Republic of Serbia and other countries of the Western Balkans in the future. Significant unsolved issued were identified together with the courses of regulatory reforms of development of rural regions in these countries.</p> <p>Intersectoral and interregional connection, decentralization and strengthening the role of local factors in the creation and realization of strategies in policy, model and practice of rural development have a strong effect on more efficient activation of local</p>

resources, increase of attractiveness for investment in rural regions and more rational utilization of finance for the development of rural communities. Demographic revitalization of rural regions, promotion of rural economy and entrepreneurial stimulation of the programs of development of small and medium enterprises, as well as environmental protection and facilitation are of vital significance.

Accepted on Scientific Board on: AS	14.06.2103.
Defended: DE	
Thesis Defend Board: DB	<p>Dr Zoran Njegovan, PhD, Full Professor, University of Novi Sad - Faculty of Agriculture Menthor</p> <p>Dr Radovan Pejanović, PhD, Full Professor, University of Novi Sad - Faculty of Agriculture Member</p> <p>Dr Milorad Filipović, PhD, Full Professor, Faculty of Economics, University of Belgrade Member</p>

SADRŽAJ:

UVOD	1
1. Predmet i ciljevi istraživanja.....	5
2. Pregled prethodnih istraživanja.....	6
3. Metode statističke obrade podataka i ostalih relevantnih podataka	9
4. Očekivani rezultati (hipoteze).....	9
I ODRŽIVI RAZVOJ I KLJUČNE DETERMINANTE RURALNE POLITIKE U EVROPSKOJ UNIJI.....	11
1. Definicija ruralnosti i indikatori ruralnog razvoja.....	11
2. Mesto ruralnog razvoja u razvojnim teorijama	15
3. Integralni pristup ruralnom razvoju - koncept održivosti.....	21
4. Politika ruralnog razvoja - ciljevi i principi.....	25
5. Finansiranje i instrumenti podrške ruralnom razvoju.....	29
6. Podrška ruralnom razvoju područjima sa slabijim uslovima za poljoprivrednu proizvodnju (<i>LFA-Less Favored Areas</i>).....	35
II EVROPSKI MODEL RURALNOG RAZVOJA U SAVREMENIM USLOVIMA.....	39
1. Ruralni razvoj u zemljama EU u istorijskoj perspektivi.....	39
2. Savremeni koncept održivog ruralnog razvoja u EU – ocena stanja i problema.....	45
3. Ruralni razvoj EU kroz <i>LEADER</i> pristup i <i>LAG</i> – primeri dobrih praksi.....	51
4. Definisane modele upravljanja ruralnim razvojem u kontekstu razvojne strategije Evropa 2020.....	57
5. Teritorijalna kohezija i smanjenje siromaštva.....	62
III RURALNI RAZVOJ U ZEMLJAMA ZAPADNOG BALKANA.....	66
1. Dosadašnja iskustva i stanje društveno-ekonomskog razvoja u ruralnim oblastima Zapadnog Balkana	66
2. Politika i modeli upravljanja ruralnim razvojem.....	81
3. Programiranje pomoći EU i projekti ruralnog razvoja.....	93
4. Monitoring i evaluacija procesa upravljanja ruralnim razvojem.....	99
IV GLAVNE ODLIKE RAZVOJA RURALNIH OBLASTI U REPUBLICI SRBIJI.....	102
1. Ruralni razvoj u Republici Srbiji posmatran u istorijskoj perspektivi.....	102
2. Postojeće stanje i trendovi u ruralnim oblastima Srbije.....	103
3. Uspostavljanje metodologije za analizu pojedinih tipova ruralnih oblasti.....	109
4. Analiza stepena ruralne razvijenosti.....	115

V MODELI UPRAVLJANJA RURALNIM RAZVOJEM U SRBIJI.....	121
1. Vizija i aktivnosti politike ruralnog razvoja.....	121
2. Strateški ciljevi i prioritete za ostvarenje politike ruralnog razvoja.....	125
3. Modeli upravljanja politikom ruralnog razvoja.....	129
4. LEADER pristup ruralnom razvoju.....	131
5. Izgradnja modela budućeg razvoja ruralnih oblasti u skladu sa lokalnim specifičnostima.....	135
6. Modeli za održivo selo - empirijska istraživanja.....	139
VI MERE ZA UNAPREĐENJE I ISPUNJENJE CILJEVA RURALNOG RAZVOJA U REPUBLICI SRBIJI.....	183
1. Osnovna područja intervencije i mere podrške ruralnom razvoju.....	183
2. Institucije i politika javnih usluga za ruralni razvoj.....	189
3. Finansiranje ruralnog razvoja.....	192
VII JAVNO-PRIVATNO PARTNERSTVO U RAZVOJU RURALNIH PODRUČJA SRBIJE.....	196
1. Karakteristike koncepta javno-privatnog partnerstva.....	196
2. Upravljanje lokalnim ruralnim razvojem.....	200
3. Postojeće forme partnerstva u ruralnim sredinama.....	203
4. Mogućnosti formiranja lokalnih akcionih grupa u Srbiji.....	208
VIII REGIONALNA SARADNJA I PROGRAM PODRŠKE RURALNOM RAZVOJU.....	213
1. Komparativna analiza ključnih prioriteta ruralnog razvoja Srbije i zemalja Zapadnog Balkana.....	213
2. Regionalna saradnja u procesu integracije u EU.....	215
3. Uspostavljanje mreže za ruralni razvoj.....	224
IX IZAZOVI RURALNOG RAZVOJA U SAVREMENIM USLOVIMA.....	230
1. Povećanje atraktivnosti ruralnih područja za investiranje.....	230
2. Razvoj malih i srednjih preduzeća u ruralnim područjima.....	235
3. Integriranje ekoloških zahteva u ruralnu politiku.....	241
4. Proizvodnja i upotreba alternativnih vidova energije u ruralnim područjima.....	243
5. Celoživotno učenje i informaciono-komunikacione tehnologije kao podrška ruralnom razvoju.....	250
ZAKLJUČAK.....	254
LITERATURA.....	263
PRILOZI.....	278

SPISAK SLIKA

Slika 1. Koncept održivog razvoja.....	21
Slika 2. Prizma održivosti.....	22
Slika 3. LFA područja u EU.....	36
Slika 4. Elementi CAP i CARPE.....	43
Slika 5. Koncept ruralnog razvoja u EU.....	45
Slika 6. Politika ruralnog razvoja 2007-2013. godine.....	46
Slika 7. Razvoj LEADER pristupa.....	51
Slika 8. Sedam principa LEADER-a.....	53
Slika 9. Ilustracija elemenata LAG-a.....	55
Slika 10. Model ruralnog razvoja.....	60
Slika 11. Republika Albanija.....	67
Slika 12. Republika Bosna i Hercegovina.....	69
Slika 13. Republika Crna Gora.....	71
Slika 14. Kosovo UNSCR 1244/99.....	73
Slika 15. F.Y.R. Makedonija.....	75
Slika 16. Republika Srbija.....	77
Slika 17. Monitoring i evaluacija – poređenje.....	100
Slika 18. Monitoring i evaluacija programa.....	101
Slika 19. Pojednostavljen integrirani model ruralnog razvoja.....	114
Slika 20. Odnos elemenata plana razvoja seoskog prostora.....	121
Slika 21. Javno-privatno partnerstvo između samoizvršenja javnih poslova od strane javne uprave i materijalne privatizacije.....	198
Slika 22. Ključni aspekti dobrog upravljanja.....	199
Slika 23. Ključne komponente planiranja LSRR.....	202
Slika 24. Stablo razvoja partnerstva i dobrog upravljanja.....	204
Slika 25. Šest karakteristika lokalnog partnerstva.....	205
Slika 26. Okvir za evaluaciju aplikacije potencijalnih lokalnih akcionih grupa.....	210
Slika 27. Forme prekogranične saradnje.....	217
Slika 28. Programi susedske saradnje u Srbiji, 2004-2006.....	218
Slika 29. Struktura Evropske mreže za ruralni razvoj.....	225
Slika 30. Šest ključnih elemenata mrežnog ciklusa.....	226
Slika 31. Koncept multiaktivnosti i diverzifikacije.....	232
Slika 32. Matrica aktivnosti u funkciji povećanja atraktivnosti ruralnih područja.....	233
Slika 33. Razvoj malih i srednjih preduzeća.....	236
Slika 34. Uloga prerade prehrambenih proizvoda u ruralnom razvoju.....	237
Slika 35. Potencijalne koristi od organske proizvodnje.....	238
Slika 36. GIS organizacija.....	253

SPISAK TABELA

Tabela 1. Osnovni indikatori ruralnog razvoja klasifikovani prema OECD-u.....	13
Tabela 2. Tipologija ruralnih područja prema EU.....	15
Tabela 3. Klasifikacija teorija prema teoretičarima regionalne ekonomije.....	16
Tabela 4. Pristupi ruralnom razvoju.....	20
Tabela 5. Ruralni razvoj - vremenska dimenzija.....	24
Tabela 6. Ruralna populacija u zemljama EU-27 (u %).....	40
Tabela 7. Povećanje konkurentnosti (ključni stub 1).....	47
Tabela 8. Poboljšanje stanja životne sredine i prirodnih predela, podrškom upravljanju zemljištem (ključni stub 2).....	48
Tabela 9. Diverzifikacija ruralne ekonomije i unapređenje kvaliteta života u ruralnim oblastima (ključni stub 3).....	49
Tabela 10. Primena lokalne strategije ruralnog razvoja, koja se ostvaruje LEADER pristupom (ključni stub 4).....	49
Tabela 11. Faze LEADER inicijative.....	53
Tabela 12. Specifičnosti LEADER pristupa 2007-2013. godine.....	54
Tabela 13. Ciljevi ruralnog razvoja.....	58
Tabela 14. Prioriteti ruralnog razvoja EU.....	59
Tabela 15. Alokacija sredstava EU za ruralni razvoj u periodu 2014-2020., u milionima EUR, stalne cene 2011.god.....	62
Tabela 16. Zemlje Zapadnog Balkana - glavni indikatori.....	66
Tabela 17. SWOT analiza ruralnih područja Republike Albanije.....	68
Tabela 18. SWOT analiza ruralnih područja Bosne i Hercegovine.....	70
Tabela 19. SWOT analiza ruralnih područja Crne Gore.....	72
Tabela 20. SWOT analiza ruralnih područja Kosova.....	74
Tabela 21. SWOT analiza stanja u ruralnim područjima Makedonije.....	76
Tabela 22. SWOT analiza ruralnih područja Srbije.....	78
Tabela 23. Uporedni pregled osnovnih obeležja ruralnih područja.....	80
Tabela 24. Tipovi ruralnih zajednica u zemljama Zapadnog Balkana.....	81
Tabela 25. Strategija ruralnog razvoja Albanije: ose, mere i prioriteti.....	82
Tabela 26. Vizije, strategije, prioriteti i modeli za održivi ruralni razvoj zemalja Zapadnog Balkana.....	92
Tabela 27. Godišnja alokacija sredstava IPA, definisana Višegodišnjim indikativnim finansijskim okvirom (<i>MIFF</i>) za period 2007-2013. godine.....	93
Tabela 28. Starosna struktura ruralnog stanovništva Republike Srbije, 2011.godine..	104
Tabela 29. Stope zaposlenosti.....	105

Tabela 30. Struktura prihoda ruralnih domaćinstava Srbije.....	106
Tabela 31. Procenat siromašnih prema tipu naselja – apsolutna linija siromaštva.....	108
Tabela 32. Pregled statističkih funkcionalnih teritorijalnih jedinica po nivoima NSTJ.....	111
Tabela 33. Tipologija ruralnosti na NUTS 2 nivou.....	112
Tabela 34. Analiza stepena ruralne razvijenosti u Srbiji.....	115
Tabela 35. Gustina naseljenosti u Beogradskom regionu po oblastima i opštinama/gradovima.....	116
Tabela 36. Gustina naseljenosti u Vojvodini po oblastima i opštinama/gradovima.....	117
Tabela 37. Gustina naseljenosti u Regionu Šumadije i Zapadne Srbije, po oblastima i opštinama/gradovima.....	118
Tabela 38. Gustina naseljenosti u Regionu Južne i Istočne Srbije, po oblastima i opštinama / gradovima.....	119
Tabela 39. Tipologija ruralnosti Srbije prema učešću produktivnih u ukupnim površinama.....	120
Tabela 40. Ruralni razvoj u okviru Strategije razvoja poljoprivrede Srbije.....	122
Tabela 41. Osnovne karakteristike različitih modela upravljanja politikom ruralnog razvoja.....	130
Tabela 42. Potencijalno raspoloživi fondovi za finansiranje projekata ruralnog razvoja.....	133
Tabela 43. <i>Push</i> i <i>pull</i> faktori diverzifikacije.....	136
Tabela 44. Ključni makroekonomski indikatori Regiona Šumadije i Zapadne Srbije, Pomoravske, Moravičke i Šumadijske oblasti.....	141
Tabela 45. Osnovna obeležja seoskih naselja u Moravičkoj oblasti.....	142
Tabela 46. SWOT analiza seoskih naselja u u Moravičkoj oblasti.....	143
Tabela 47. Osnovna obeležja seoskih naselja u Šumadijskoj oblasti.....	149
Tabela 48. SWOT analiza seoskih naselja u seoskih naselja u Šumadijskoj oblasti....	150
Tabela 49. Osnovna obeležja seoskih naselja u Pomoravskoj oblasti.....	155
Tabela 50. SWOT analiza seoskih naselja u seoskih naselja u Pomoravskoj oblasti...156	
Tabela 51. Raspored frekvencije i struktura u % ispitanika prema odgovorima na tvrđenja.....	162
Tabela 52. Test normalnosti promenljivih.....	165
Tabela 53. Varijansa inflatornog faktora.....	167
Tabela 54. Levene's Test o jednakosti varijanse grupa.....	167
Tabela 55. Testiranje linearnosti (Snedekorova F statistika i njena signifikantnost p) - u Prilogu	
Tabela 56. Vrednosti aritmetičkih sredina i standardnih devijacija svih promenljivih u grupama i ukupno za sve opservacije.....	168

Tabela 57. Testovi o jednakosti aritmetičkih sredina grupa.....	169
Tabela 58. Promenljive u modelu, Snedecorove F statistike i Wilks Lambda statistike.....	170
Tabela 59. Karakteristična vrednost (Eigenvalue) i kanonični koeficijenti korelacije.....	171
Tabela 60. Wilks' Lambd, Hi-kvadrat i statistička značajnost HI-kv.....	172
Tabela 61. Nestandardizovani i standardizovani koeficijenti diskriminacione funkcije.....	172
Tabela 62. Strukturna matrica.....	173
Tabela 63. Diskriminacione funkcije za multivarijacione sredine grupa.....	173
Tabela 64. Pearsonovi koeficijenti korelacije i njihova statistička značajnost (Sig.)..	174
Tabela 65. Klasifikacija ispitanika po oblastima/grupama.....	176
Tabela 66. HI-kvadrat testa i signifikantnost.....	177
Tabela 67. Medijana promenljivih po grupama.....	177
Tabela. 68. Dolasci i noćenja turista, 2012. godine.....	180
Tabela 69. Projekcija drugog stuba agrarnog budžeta Republike Srbije 2014-2024.godine, ukupni obim budžeta i po grupama mera (mil. evra).....	188
Tabela 70. Projekcija agrarnog budžeta Republike Srbije 2014 – 2024. godine, ukupni obim budžeta i po stubovima (mil. evra).....	192
Tabela 71. Pregled IPA komponenti i odgovarajućih instrumenata kohezione politike.....	194
Tabela 72. Sektor socijalnih preduzeća po tipovima organizacija.....	207
Tabela 73. Broj udruženja građana, prema primarnoj delatnosti, 31.01.2011.	208
Tabela 74. Alokacija IPA po komponentama.....	214
Tabela 75. Godišnja namena sredstava u okviru komponente II IPA za period 2007-2012. (u milionima evra).....	218
Tabela 76. SWOT analiza - energija sunca.....	246
Tabela 77. SWOT analiza - energija vetra.....	247
Tabela 78. SWOT analiza - geotermalna energija.....	248
Tabela 79. SWOT analiza – hidropotencijali.....	249

SPISAK GRAFIKONA

Grafikon 1. Podrška LFA područjima u zemljama članicama za period 2007-2013.godine (u milionima evra).....	37
Grafikon 2. Broj domaćinstava koja su dobila pomoć u LFA područjima, u periodu 2007-2011. godine (u hiljadama domaćinstava).....	38
Grafikon 3. Prikaz budžeta Programa za ruralni razvoj u periodu 2015-2020. (u milionima KM).....	86
Grafikon 4. Ukupna alokacija sredstava IPA zemljama Zapadnog Balkana u periodu 2007-2013. godine (u %).....	94
Grafikon 5. Obrazovna struktura ruralnog stanovništva Republike Srbije, po regionima.....	105
Grafikon 6. Stope zaposlenosti i nezaposlenosti.....	106
Grafikon 7. Struktura prihoda ruralnih domaćinstava Srbije.....	107
Grafikon 8. Tipologija ruralnosti na NUTS 2 nivou.....	112
Grafikon 9. Struktura zaposlenih prema delatnostima - selo Grabovica.....	144
Grafikon 10. Struktura zaposlenih prema delatnostima - selo Vračevšnica.....	145
Grafikon 11. Struktura zaposlenih prema delatnostima - selo Takovo.....	146
Grafikon 12. Struktura zaposlenih prema delatnostima - selo Gornja Trepča.....	147
Grafikon 13. Struktura zaposlenih prema delatnostima - selo Bresnica.....	148
Grafikon 14. Struktura zaposlenih prema delatnostima - selo Borač.....	151
Grafikon 15. Struktura zaposlenih prema delatnostima - selo Jarmenovci.....	152
Grafikon 16. Struktura zaposlenih prema delatnostima - selo Vinča.....	152
Grafikon 17. Struktura zaposlenih prema delatnostima - selo Vlakča.....	153
Grafikon 18. Struktura zaposlenih prema delatnostima - selo Lužnice.....	154
Grafikon 19. Struktura zaposlenih prema delatnostima - selo Ribare.....	157
Grafikon 20. Struktura zaposlenih prema delatnostima - Staro Selo.....	157
Grafikon 21. Struktura zaposlenih prema delatnostima - selo Miloševo.....	158
Grafikon 22. Struktura zaposlenih prema delatnostima - selo Senje.....	159
Grafikon 23. Struktura zaposlenih prema delatnostima - selo Krušar.....	160
Grafikon 24. Obim i struktura podrške ruralnom razvoju Srbije, po merama.....	186
Grafikon 25. Socijalni ciljevi udruženja građana, agencija za razvoj malih i srednjih preduzeća i poslovnih inkubatora.....	209

LISTA SKRAĆENICA:

APM (Agricultural Policy Measures database) – Baza za merenje efekata politika ruralnog razvoja

BEP – Best environmental practice / najbolja praksa po životnu sredinu

CAP – Common Agriculture Policy/ Zajednička agrarna politika

CARDS Community Assistance for Reconstruction, Development and Stabilization - Pomoć Zajednice u obnovi, razvoju i stabilizaciji

CEFTA (Central European Free Trade Agreement) –Sporazum o slobodnoj trgovini u centralnoj Evropi

CMO (Common Market Organization)–Zajednička organizacija tržišta EU

CSF Community Support Framework - Okvir za podršku Zajednice

DIS Decentralised Implementation System - Decentralizovani sistem implementacije

EAFG – European Agricultural Fund for Guarantee / Evropski garantni fond u poljoprivredi

EAFRD – European Agricultural Fund for Rural Development / Evropski fond za ruralni razvoj

EAGGF – European Guarantee and Guidance Fund / Evropski garantni i savetodavni fond za poljoprivredu

EBRD (European Bank for Reconstruction and Development) –Evropska banka za obnovu i razvoj

EC – European Commission / Evropska komisija ECD

EEC – European Economic Community / Evropska ekonomska zajednica

EIA – Environmental Impact Assessment /Procena uticaja na životnu sredinu

ENRD - Evropska mreža za ruralni razvoj

ERDF – European Regional Development Fund / Evropski regionalni razvojni fond

ESF – European Social Fund / Evropski društveni fond

EU – European Union / Evropska unija

FAO (Food and Agriculture Organization) – Organizacija za hranu i poljoprivredu

GAP - Dobra poljoprivredna praksa

GDP – Gross Domestic Product / Bruto domaći proizvod

GIS – Geografski informacioni sistem

HNVF – Poljoprivredna područja visoke prirodne vrednosti

IFAD - Međunarodni fond za poljoprivredni razvoj

IFOAM - Međunarodna federacija pokreta za organsku poljoprivredu

IPA – Instrument for pre-accession assistance / Pretpristupni fondovi

IPARD – Instrument of Structural Policy for Rural Development Instrument pretpristupne pomoći za ruralni razvoj

ISPA Instrument of Structural Policy for Pre Accession - Instrument za strukturne politike u pretpristupnom periodu

IT - Informative Technology Informaciona tehnologija

LAG - Lokalna akciona grupa

LEADER – Liason Entre Actions pour le Development d’lEconomie Rurale / LIDER pristup

LFA - Less Favorable Areas - Područja sa slabijim uslovima za poljoprivrednu proizvodnju

LIS –LEADER Inicijativa u Srbiji

LSRR - Lokalna strategija ruralnog razvoja

MIFF Multi-annual Indicative Financial Framework - Višegodišnji indikativni finansijski okvir

MPŠV –Ministarstvo poljoprivrede šumarstva i vodoprivrede

MPZŽS - Ministarstvo poljoprivrede i zaštite životne sredine

NRN - Nacionalna ruralna mreža

NUTS Nomenclature des Unites Territoriales Statistiques - Nomenklatura statističkih teritorijalnih jedinica

OCD – Organizacija civilnog društva

OECD – Organisation for Economic Co-operation and Development / Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj

OIE – Obnovljivi izvori energije

PESTEL analiza (Political, Economic, Sociological, Technological, Environmental, Legal) – politička, ekonomska, sociološka, tehnološka, pravna i analiza životne sredine

PHARE Poland and Hungary Action for the Restructuring of the Economy - Program za restrukturiranje ekonomije Poljske i Mađarske

POURP –Područja sa otežanim uslovima rada u poljoprivredi

PSSS – Poljoprivredne savetodavne i stručne službe

R&D Research and development - Istraživanje i razvoj

RZS –Republički zavod za statistiku

SAA Stabilisation and Association Agreement - Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju

SAP Stabilization and Association Process - Proces stabilizacije i pridruživanja

SAPARD Special Accession Program for Agriculture and Rural Development - Specijalni pristupni program za poljoprivredu i ruralni razvoj

SAPS (Simplified area payment scheme) –Pojednostavljena plaćanja prema površini

SB/WB –Svetska banka

SIEPA (Serbia Investment and Export Promotion Agency) – Agencija za strana ulaganja i promociju izvoza

SMEs/MSP - Small and Medium Enterprises - Mala i srednja preduzeća

STO/WTO –Svetska trgovinska organizacija

SWOT – Strengthens – Weakness - Opportunities – Threats Analyse / Analiza prednosti, slabosti, mogućnosti i pretnji

UNDP – United Nations Development Programme / razvojni program Evropske unije

USDA – United States Department of Agriculture / Ministarstvo poljoprivrede SAD

UVOD

Integralni ruralni razvoj predstavlja izuzetno kompleksnu oblast koja objedinjuje ekonomsku, socio-kulturnu, ekološku, demografsku, prostornu i druge važne komponente razvoja ruralnih područja. U teorijskom kontekstu, koncept održivog ruralnog razvoja se tretira kao novo poglavlje teorije privrednog razvoja, gde postoje različiti pristupi pozicioniranja ruralnih regiona u okviru kojih se na različite načine tretiraju mogućnosti njihovog društveno-ekonomskog razvoja. U savremenim uslovima, probleme održivog ruralnog razvoja potrebno je rešavati integralno i primereno specifičnostima svakog konkretnog područja, jer opšteprihvaćeni univerzalni model za održivi ruralni razvoj ne postoji, već zavisi od lokalnih razvojnih potencijala i društveno-ekonomskog okruženja, tj. zavisi od internih i eksternih faktora. Koncept ruralnog razvoja je evoluirao, od agrarne, preko industrijske, do postindustrijske ruralnosti. U razvijenim evropskim zemljama su se faze ruralnosti često međusobno preklapale, te se i danas mogu istovremeno prepoznati. Faze ruralnosti se ne ostvaruju identično u svim regionima, već u okviru svake zemlje postoje područja različite ruralnosti.

Ruralni razvoj jedan je od najvažnijih prioriteta Evropske unije. Iako se politika ruralnog razvoja Evropske unije stalno menjala i dograđivala, sam koncept upravljanja ruralnim razvojem je shvaćen kao instrument modernizacije i zaštite ruralnih područja, koji se u praksi temelji na diverzifikaciji ruralne privrede, efikasnijem korišćenju resursa, ekološki prihvatljivoj i konkurentnoj ruralnoj ekonomiji, kao i socijalnoj i teritorijalnoj koheziji. Sa daljim proširenjem Unije, izvesno je da teritorijalna heterogenost i dostignuti stepen ekonomske razvijenosti umnogome menjaju ruralnu stvarnost i uzrokuju dalje prilagođavanje politike integranog ruralnog razvoja u Uniji i iznalaženje različitih modela razvoja ruralnih područja.

Ako se ima u vidu da je strateško opredeljenje Republike Srbije i zemalja Zapadnog Balkana (Albanija, Bosna i Hercegovina, Makedonija, Crna Gora, Srbija i Kosovo UNSCR 1244/99) približavanje EU, jasno je da je u tom procesu prioritet prihvatanje evropskih standarda, implementacija preporuka Unije, ali i učenje iz primera dobre prakse primene modela razvoja ruralnih područja. Uvažavajući evropska opredeljenja, strateški pravci ruralnog razvoja Srbije usmereni su na podsticanje ekonomskog i socijalnog razvoja ruralnih područja, u saglasnosti sa njihovim specifičnostima. Takođe, zemlje Zapadnog Balkana, kao zemlje kandidati i potencijalni kandidati za članstvo u EU, svoje politike ruralnog razvoja moraju zasnivati na

evropskom modelu ruralnog razvoja, u cilju obezbeđivanja uravnoteženog razvoja ruralnih oblasti, kako bi one mogle da ponude odgovarajuće prilike za zapošljavanje i kvalitet života konkurentan sa životom u urbanim područjima. Da bi to postigle, zemljama Balkana predstoje značajne strukturne promene u proizvodnoj, organizacionoj i upravljačkoj strukturi, čiji je krajnji cilj jačanje konkurentske sposobnosti ruralne privrede i razvoj lokalnih zajednica. Izrada efikasnijih modela budućeg razvoja ruralnih oblasti treba da se zasniva na inicijativi lokalne zajednice, naglašavajući značaj inovativnog korišćenja postojećih resursnih potencijala i veće institucionalne podrške.

Neposredni povod za istraživanje naslovljene teme bio je upravo u nastojanju da se u primenjenim modelima upravljanja ruralnim razvojem zemalja Evropske unije i novim okvirima za pružanje pretpristupne pomoći zemljama Zapadnog Balkana, pronađu relevantne pouke i beneficije za iznalaženje sopstvenog modela ruralnog razvoja, u procesu integracije u Evropsku uniju. Naime, zemlje Zapadnog Balkana koje imaju status kandidata za članstvo u EU ostvarile su značajan napredak u razvoju ruralnih područja, zahvaljujući pristupnim fondovima i drugim vrstama podrške Evropske unije. Za ostale zemlje Zapadnog Balkana koje imaju status potencijalnog kandidata za članstvo, veoma je važno postojanje nacionalne strategije i politike ruralnog razvoja, koja uključuje realne procene domaćih potencijala, problema, kao i potreba u ovoj oblasti, koje se stalno dograđuju, u cilju poboljšanja performansi ruralne zajednice.

Osnovno polazište u ovom radu je identifikacija centralnih tema održivog ruralnog razvoja, nakon čega je usledilo sistematsko prikupljanje i analiza relevantnih podataka iz ove oblasti, u cilju spoznaje modela integralnog ruralnog razvoja u Evropskoj uniji, kao važnog kriterijuma za usmeravanje ruralnog razvoja Srbije i ostalih zemalja Zapadnog Balkana. Na taj način su dobijene dragocene smernice o mogućim načinima sprovođenja procesa obnove i razvoja ruralnih područja u ovim zemljama. Pritom se vodilo računa da svako područje zahteva posebna razmatranja i specifična rešenja, na šta je ukazala i komparativna analiza strategije, politike i modela ruralnog razvoja Evropske unije, Srbije i zemalja Zapadnog Balkana, kao i empirijska analiza održivosti seoskih zajednica u pojedinim oblastima u Republici Srbiji. Disertacija je strukturirana u devet tematskih poglavlja, sa uvodom i zaključkom.

U *Prvom delu disertacije* - Održivi razvoj i ključne determinante ruralne politike u Evropskoj uniji, definisan je koncept integralnog ruralnog razvoja. Posle definisanja ruralnosti i indikatora ruralnog razvoja, sagledano je mesto i pristupi ruralnom razvoju u razvojnim teorijama, prezentirani su ciljevi i principi politike ruralnog razvoja, kao finansiranje i instrumenti podrške ruralnom razvoju, sa posebnim naglaskom na podršku razvoju ruralnim područjima sa slabijim uslovima za poljoprivrednu proizvodnju.

U *Drugom delu* - Evropski model ruralnog razvoja u savremenim uslovima, prezentiran je ruralni razvoj zemalja EU u istorijskoj perspektivi, data je ocena stanja i problema ruralnog razvoja, analiziran je ruralni razvoj kroz LEADER pristup i LAG, kao i primere dobre prakse, analizirani su ciljevi i prioriteta ruralnog razvoja, kao i modeli upravljanja ruralnim razvojem. Posebno je analiziran i model ruralnog razvoja u kontekstu razvojne Strategije Evropa 2020, u cilju teritorijalne kohezije, smanjenja siromaštva u ruralnim oblastima.

U *Trećem delu* - Ruralni razvoj u zemljama Zapadnog Balkana, analizirana su dosadašnja iskustva i stanje društveno-ekonomskog razvoja u ruralnim oblastima zemalja Zapadnog Balkana, kroz komparativnu SWOT analizu, politika i modeli upravljanja ruralnim razvojem u svakoj od ovih zemalja, programiranje pomoći EU projektima ruralnog razvoja, kao i monitoring i evaluacija procesa upravljanja ruralnim razvojem u implementaciji programa i projekata ruralnog razvoja.

U *Četvrtom delu* - Glavne odlike razvoja ruralnih oblasti u Republici Srbiji, ruralni razvoj je posmatran sa istorijske tačke gledišta, analize postojećeg stanja i trendova u ruralnim oblastima, na osnovu SWOT i PESTEL analize, uz empirijsko-statističko uspostavljanje metodologije za analizu pojedinih tipova ruralnih oblasti prema OECD i EU kriterijumima ruralnosti. Ukazano je da se stanje ruralne ekonomije usled nedostataka podataka ne može predstaviti standardnim indikatorima vezanim za BDP ruralnih sredina i njegovu strukturu, već je izvršena tipologija ruralnosti na NUTS2, NUTS3 i NUTS4 nivou. Takođe, utvrđena je ruralnost Srbije prema učešću produktivnih u ukupnim površinama za sve regione.

U *Petom delu* - Modeli upravljanja ruralnim razvojem u Srbiji, analiziraju se strateški ciljevi i prioriteta za ostvarivanje politike ruralnog razvoja, modeli upravljanja sa posebnim osvrtom na LEADER pristup ruralnom razvoju i izvori finansiranja dostupni u Republici Srbiji. U ovom delu dato je opsežno empirijsko istraživanje, koje je sprovedeno u 15 sela Moravičke, Šumadijske i Pomoravske oblasti. U iznalaženju modela za održivo selo, pored anketa koje su sprovedne među predstavnicima mesne zajednice, u svakom od 15 sela anketirano je od 30-150 stanovnika (ukupno 1000 stanovnika), starijih od 18 godina. U zavisnosti od strukturnih karakteristika područja, uz teritorijalni pristup lokalnom razvoju, u izboru modela za održivi ruralni razvoj, razmatrani su modeli komplementarnosti, diverzifikacije i konsolidacije, ubrzanja razvoja, oporavka i obnove, uz osnovni kombinovani model "odozdo prema gore" i "odozgo na dole". Za utvrđivanje stavova stanovnika o kvalitetu življenja na selu korišćena je petostepena Likertova skala, a analiza statističkih podataka rađena je pomoću statističkih metoda: statističke deskripcije (određen je raspored apsolutnih i relativnih frekvencija, izračunate su aritmetičke sredine, varijanse i standardne devijacije za sve anketirane i za svaki uzorak posebno) i statističke analize (primenjena je

diskriminaciona analiza, jednofaktorska analiza varijanse, određeni su koeficijenti proste linearne korelacije i testirana njihova statistička značajnost; primenjen je Kruskal-Wallisov neparametarski test). Analiza je sprovedena pomoću statističkog programa *IBM SPSS Statistics 19 i Microsoft Excel 2007*. U ovom delu posebno je istaknuta uloga ruralnog turizma, kroz FAS analizu.

Šesti deo - Mere za unapređenje i ispunjenje ciljeva ruralnog razvoja u Republici Srbiji, posvećen je merama i instrumentima podrške ruralnom razvoju, institucionalnom okviru javnih usluga za ruralni razvoj, kao i finansiranju ruralnog razvoja.

U Sedmom delu - Javno-privatno partnerstvo u razvoju ruralnih područja Srbije, navode se osnovne karakteristike javno-privatnog partnerstva kao jednog od oblika upravljanja ruralnim razvojem, uz kritičku analizu postojećih formi partnerstava u ruralnim sredinama i ukazivanje na mogućnosti formiranja lokalnih akcionih grupa.

U Osmom delu - Regionalna saradnja i programi podrške ruralnom razvoju, data je komparativna analiza ključnih prioriteta ruralnog razvoja Srbije i ostalih zemalja Zapadnog Balkana, kao i prekogranične saradnje u procesu integracije u EU. Istaknut je značaj formiranja mreže za ruralni razvoj u procesu pristupanja EU, uz kritičku analizu nivoa razvijenosti socijalnog kapitala u ruralnim područjima.

U Devetom delu - Izazovi ruralnog razvoja u savremenim uslovima, pažnja je usmerena na aktivnosti koje pospešuju povećanje atraktivnosti ruralnih područja za investiranje, integrisanje ekoloških zahteva u ruralnu politiku, promociju održivog ruralnog razvoja kreiranjem regionalnog brenda, proizvodnju i upotrebu novih vidova energije, implementaciju rezultata naučno-istraživačkog rada u ruralna područja, celoživotno učenje i primena geografsko-informacionih sistema, uz razvoj malih i srednjih preduzeća (MSP) u ruralnim područjima, organsku proizvodnju i ruralni turizam.

U Zaključku se eksplicitno preciziraju najznačajniji stavovi ruralne politike, sintetišu važni segmenti koncepcije i prakse integralnog ruralnog razvoja u Evropskoj uniji, Srbiji i drugim zemljama Zapadnog Balkana, uz savremeno tretiranje ove problematike i ukazivanje šta od iskustava zemalja članica EU može biti relevantno za reformske procese u ovim zemljama, u cilju usvajanja jedne nove, kvalitetne, celovite i ostvarive strategije ruralnog razvoja. Takođe se ukazuje na primenu originalnih strategija ruralnog razvoja, koje se usmeravaju na diverzifikaciju ekonomskih aktivnosti na nivou lokalne zajednice i pritom oslanjaju na princip partnerstva, međuregionalne saradnje i razmene iskustava u okviru međunarodnih razvojnih projekata.

1. Predmet i ciljevi istraživanja

Polazeći od mesta i značaja održivog ruralnog razvoja u nacionalnim ekonomijama najrazvijenih zemalja Evropske unije i neosporne činjenice da je reč o veoma kompleksnoj, bogatoj, raznovrsnoj i dugoročnoj strategiji, politici i modelu društvenog razvoja u ruralnim područjima, predmet naučnog istraživanja doktorske disertacije je vezan za analizu dosadašnjih teorijskih i praktičnih aspekata ruralnog razvoja Srbije, zemalja Zapadnog Balkana i Evropske unije pojedinačno i u komparativnom pristupu, i na bazi toga, izgradnja modela upravljanja ruralnim razvojem u Srbiji i zemljama Zapadnog Balkana u uslovima evropskih integracija. Na ovom modelu bi se zasnivao održivi integralni ruralni razvoj Srbije i zemalja Zapadnog Balkana, odnosno, proces formulisanja, vrednovanja i primene strategije i politike evropskog modela ruralnog razvoja, uz istovremenu afirmaciju multisektorskog pristupa u obnovi i razvoju ruralnih područja u Srbiji i zemljama Zapadnog Balkana.

Osnovni naučni cilj izrade doktorske teze proizilazi iz potrebe izučavanja i pružanja odgovarajućih novih saznanja u oblasti upravljanja ruralnim razvojem. Izvršena je analiza dosadašnjih modela razvoja ruralnih područja i, na osnovu kritičkog pristupa, obezbeđena relevantna osnova za koncipiranje i izgradnju održivog modela ruralnog razvoja i stvaranje uslova za multifunkcionalnost na lokalnom nivou. Ukazuje se na relevantna iskustva i efekte primenjenih mera i instrumenata politike integralnog ruralnog razvoja u Evropskoj uniji i ocenjuje njihova upotrebljivost u Srbiji i zemljama Zapadnog Balkana. To je posebno značajno sa stanovišta obezbeđenja efikasnijeg funkcionisanja ruralne ekonomije i njenog doprinosa ukupnom privrednom razvoju, ali i skladnijem regionalnom razvoju.

Dalje, cilj je bio i da se sprovede komparativna analiza Srbije sa drugim zemljama Zapadnog Balkana, ukaže na socio-ekonomsku realnost ruralnog Balkana i analizira usklađenost nacionalnih strategija ruralnog razvoja ovih zemalja sa istim u Evropskoj uniji. Poseban cilj odnosi se na prezentiranje rezultata empirijske analize razvoja seoskih oblasti u Srbiji i identifikovanje problema sa kojima se suočavaju stanovnici ruralnih područja u procesu koncipiranja vlastitog razvoja za prevazilaženje siromaštva i povećanje socijalne inkluzije.

Društveni ciljevi istraživanja odnose se, pre svega, na činjenicu da ruralna privreda predstavlja važan integralni deo nacionalne ekonomije, da je esencijalni faktor socijalne stabilnosti i da je u značajnoj meri povezana sa razvojem novih društveno-ekonomskih funkcija ruralnih područja i specifičnim razvojnim ciljevima. Samim tim, cilj istraživanja je da se izradom doktorske teze pokaže sinteza naučnih saznanja i rezultata savremene prakse iz ove oblasti, kroz adekvatan pristup savremenim modelima ruralnog razvoja.

2. Pregled prethodnih istraživanja

Ruralni razvoj predstavlja kompleksnu oblast koja objedinjuje ekonomsku, socio-kulturnu, ekološku, demografsku, prostornu i druge važne komponente razvoja ruralnih područja. Brojne su dileme o tome na koji način upravljati održivim razvojem ruralnih područja, iako su, i u teoriji i u praksi, poznati brojni pristupi, modeli, politike i strategije ruralnog razvoja. Analiza i interpretacija koncepta ruralnog razvoja započinje u periodu posle Drugog svetskog rata, kada je poljoprivreda predstavljala sinonim za ruralnost. Pojam ruralnog razvoja, kao prevashodno teritorijalnog koncepta koji u značajnoj meri uključuje multifunkcionalnost, opravdava se heterogenošću prostora i njegovih potencijala i uticajem mnogobrojnih društveno-ekonomskih promena na ruralna područja. Osamdesetih godina prošlog veka je u literaturi iz oblasti ruralnog razvoja došlo do prelaska od modela egzogenog razvoja na tzv. model endogenog razvoja ruralnih područja. Ključni princip ovog koncepta je oslanjanje na lokalne razvojne potencijale (lokalna struktura i članovi lokalne zajednice), *Terluin, I. J. (2003)*. Pri tome, prepoznatljiva su tri modela u okviru ovog pristupa: (1) model razvoja koji sprovodi ruralna zajednica, a koji se fokusira na jačanje kapaciteta samih lokalnih aktera, *Murray and Dunn (1995)*, poznat i pod nazivom „partnerski pristup odozdo na gore“, *Mannion, J. (1996)*; (2) model potencijala nepokretnosti za kreiranje kompetitivne prednosti u ruralnoj zajednici, *Bryden, J.M. (2002)*, prema kojoj ekonomski razvoj ruralnih područja zavisi od kombinacija materijalnih i nematerijalnih resursa, kao i od načina na koji se oni međusobno odnose u lokalnom kontekstu; (3) model razvoja zajednice kroz kreativnu destrukciju, *Mitchell, C.J.A. (1998)*, koji pretpostavlja da je razvoj tradicionalnih sela zasnovan na međusobnim odnosima preduzetničke inicijative, korišćenja ruralnog nasleđa i destrukcije ruralne idile.

Na početku novog milenijuma, preovladava stav da je probleme razvoja ruralnih područja moguće rešiti kroz integrisani planski pristup koji polazi od paradigme ruralnog razvoja, *Vasilevska, Lj., Ribar, M. (2007)*. Takvo opredeljenje omogućava da se problem ruralnih područja tretira višesektorski, integralno i održivo, kroz sagledavanje ekoloških, ekonomskih, socijalnih, kulturnih i prostornih razvojnih aspekata, u cilju obezbeđenja dugoročnog blagostanja cele zajednice, *Moseley, M.J. (1996 i 2003)*. Poređenjem empirijskih rezultata i teorijskih modela razvoja ruralnih područja, potvrđeno je da su u praksi dominantno zastupljeni endogeni pristup i tzv. mešoviti egzogeno-endogeni pristup razvoju, *Terluin, I.J., Post, J.H. (2001)*, koji povezuje ruralni razvoj sa procesom globalizacije, najviše zahvaljujući brzim tehnološkim promenama u

informaciono-komunikacionom sektoru. Prema ovoj teoriji, ruralni razvoj se sastoji od kompleksne mreže mobilisanja resursa i uzajamnog delovanja lokalnih i eksternih faktora. Prema mišljenju određenog broja autora (*Lowe, P. et al., 2002; Durand and Huylenbroeck, 2002*), „multifunkcionalnost“ se, takođe, posmatra kao model ruralnog razvoja, gde su poljoprivreda i poljoprivredna preduzeća osnovni faktori koji utiču na uspeh procesa ruralnog razvoja, kroz diverzifikaciju ruralne ekonomije.

Decentralizovani pristup ruralnom razvoju podrazumeva korišćenje teritorijalnog razvojnog plana, baziranog na SWOT analizi i koncipiranog tako da omogući interesanje sektorskih politika i politike regionalnog razvoja različitih teritorijalnih celina (međuregionalna saradnja i razmena iskustava – *networking activities*) oko specifičnih pitanja razvoja, zajedničkih za ruralne zajednice zemalja članica Unije, kao i za finansiranje zajedničkih projekata ruralnog razvoja (*joint projects*), *Popović, V. (2003)*. Ove strategije ruralnog razvoja bazirane na prostornom pristupu oslanjaju se na lokalne razvojne potencijale, izgradnju i podizanje kvaliteta ukupnih lokalnih resursa – institucija, infrastrukture i znanja.

Moderne koncepcije upravljanja ruralnim razvojem - *šire, Njegovan, Z., Crnokrak, N. (2012)*, zahtevaju promenu tradicionalnih organizaciono-upravljačkih struktura i veza, što podrazumeva da država počinje da deli svoje nadležnosti i fondove sa velikim brojem partnera. Jednu od formi decentralizacije predstavlja saradnja između vlasti i privatnog sektora na lokalnom i regionalnom nivou (JPP), koji preuzimaju odgovornost za razvoj, sa ciljem da zajedničkim delovanjem unaprede svoje okruženje, *Bogdanov, N. (2011)*. Pri tome, uspeh ruralne zajednice zavisi od lokalne inicijative, više nego od direktive, inicijative odozgo, *Bryden, J., Hart, K. (2004)*. Prema ovim autorima, oblasti koje dobro funkcionišu su takve uglavnom zbog svojih vlastitih napora, motivacije i veština.

Kompleksnost problematike ruralnog razvoja uočavaju *Njegovan, Z., Pejanović, R. i Petrović, D. (2008), Pejanović, R. i Njegovan, Z. (2011), Pejanović, R. (2013)*, analizirajući ruralni prostor kroz promene u seoskoj poljoprivrednoj populaciji i kroz potrebe regionalne podele ruralnog prostora prema intenzitetu procesa urbanizacije, koristeći izabrane indikatore za rangiranje i klasifikaciju ruralnog područja.

U savremenoj stručnoj literaturi intenzivno se proučavaju pitanja koja se odnose na: projektni pristup ruralnom razvoju i integralno sprovođenje sektorskih programa, siromaštvo u ruralnim područjima naspram modernizacije i ekonomskog razvoja urbanih centara, regionalni ruralni razvoj, ekologiju, učenje iz primera dobre prakse, neophodne promene u pristupu ruralnom razvoju (*Van der Ploeg et al, 2000; Gsanger, 2005; Dwyer et al, 2007; Severini i Tantari, 2013*). Naglašava se značaj nove ruralne ekonomije, kao i uloge i odgovornosti razvojne politike (*Hill i Campbell, 2005; Bojnec, 2007*). Smatra se da je od izuzetnog značaja za održivi ruralni razvoj: vođenje adekvatne agrarne politike,

integralno pristupanje ruralnom razvoju, praćenje efekata „zelene revolucije” (*Gomez et al, 2013*), strukturno prilagođavanje i investiranje u određene sektore i prioritete, razvoj ruralnih kapaciteta i rešavanje društveno-političkih problema u decentralizovanim ruralnim područjima.

Shodno ruralnoj stvarnosti današnjih 28 članica Evropske unije, definisani su, kako integralni, tako i diferencirani ciljevi ruralnog razvoja na nivou država i na nivou regiona, kroz LEADER aktivnosti, *Vasiljević, Z., Ševarlić, M. (2005) i Jeftić, S., Gulan, B. (2007)*. Upravljanje ruralnim razvojem u Evropskoj uniji i mogućnosti korišćenja njihovih iskustava u zemljama Zapadnog Balkana, predmet je proučavanja mnogih autora, *Pejanović, R. i Njegovan, Z. (2009), Pejanović, R. (2009), Zakić, Z., Stojanović, Ž. (2002), Malešević, K. (2005), Đekić, S. (2000, 2006 i 2011), Nikolić, M. (2002), Simonović, D. (2005), Sotte, F. (2001), Terluin, I. (2006), Hill, B. (2005), Casquilho, J. (2006), Cvijanović, D. i dr. (2005), Filipović, M., Vujošević, M. (2008), Vujičić et al, (2012), Ristić, L. (2012), Cizler (2013), Labrianidis i Sykas (2013) i dr.*

Jedno od složenijih pitanja vezanih za razvoj ruralnih područja je utvrđivanje indikatora za merenje stepena ruralnosti. Mnoge međunarodne organizacije, a pre svega, OECD, EU, FAO i Svetska banka, kao i autori, *Stojiljković, D. i Bošković, O. (2008); Zarić, V i Mizdrak, N. (2000); Njegovan, Z. (2002), Njegovan, Z., Pejanović, R. i Petrović, D. (2008), Njegovan, Z., Pejanović, R., Bošković, O. i Njegovan, N. (2011)*, uložili su veliki napor da sačine metodologiju sa jedinstvenim setom indikatora, međutim, još uvek ne postoji jedinstveni međunarodni standard u ovoj oblasti. Široki spekatar OECD indikatora obuhvata razne ruralne interese, poboljšava razumevanje faktora koji imaju uticaj na projektovanje i implementaciju ruralne politike, i ukazuje da se ruralni uslovi i trendovi ne mogu jednostavno opisati, već da je za to potreban kompleksan multidimenzionalni pristup.

Uvažavajući evropska opredeljenja, strateški pravci ruralnog razvoja u Srbiji i drugim zemljama Zapadnog Balkana usmereni su na podsticanje ekonomskog i socijalnog razvoja ruralnih područja, u skladu sa njihovim specifičnostima. Takođe, kao zemlje kandidati i potencijalni kandidati za članstvo u EU, svoje politike ruralnog razvoja zasnovale su na ciljevima, principima i prioritetima koji egzistiraju u Evropskoj uniji. Pristup ruralnom razvoju, sa naglaskom na učešću lokalnih aktera u procesu donošenja odluka, izuzetno je koristan u procesu izgradnje efikasnih modela upravljanja ruralnim razvojem zemalja Zapadnog Balkana.

3. Metode statističke obrade podataka i ostalih relevantnih podataka

U razmatranju opredeljenog predmeta istraživanja, shodno ciljevima i postavljenim hipotezama, u doktorskoj disertaciji se koriste različite metode istraživanja: metod analize i sinteze, u smislu prikupljanja, selekcije, obrade i analize relevantne teorijske građe i rezultata prethodnih istraživanja; metod komparacije i analogije, odnosno, poređenja praksi primene koncepta ruralnog razvoja u zemljama EU i Zapadnog Balkana; kao i deskripcije, u smislu detaljnog opisa bitnih činjenica. Parametri korišćeni za komparativnu analizu baziraju se na osnovnim principima, ciljevima i merama, koji sačinjavaju politiku ruralnog razvoja u Evropskoj uniji.

Za prikazivanje i obradu relevantnih podataka korišćene su odgovarajuće statističke metode (statističke deskripcije, statističke analize, vremenske serije, indeksi, indikatori razvoja, tabelarni pregledi, grafički prikazi). Uz navedeno, u radu su, posebno u studiji slučaja primene koncepta ruralnog razvoja u lokalnim zajednicama, korišćene različite tehnike istraživanja i prikupljanja primarnih i sekundarnih podataka metodom anketiranja baziranog na upitniku, strukturiranom intervjuu i internim podacima mesnih kancelarija, podacima Republičkog zavoda za statistiku i veb sajt prezentacijama. Za sagledavanje snaga i slabosti razvoja seoskih zajednica, kao i šansi i opasnosti iz okruženja i njihove međusobne povezanosti i uslovljenosti, korišćena je *SWOT* analiza, kao i *PESTEL* analiza. S obzirom da su polazne hipoteze predmet verifikacije, u toku istraživanja je primenjen i metod verifikacije. Kod svih izloženih i drugih adekvatnih metoda koje su korišćene u radu, posebna pažnja se obraća na odnos između teorijskog i empirijskog pristupa problemu.

4. Očekivani rezultati (hipoteze)

Kao značajan rezultat izrade doktorske disertacije ističe se jasno prezentiranje teorijsko-metodološkog okvira za razumevanje koncepta i politike ruralnog razvoja, uz sveobuhvatni prikaz seta programskih, finansijskih i monitoring pravila sa merama podrške na kojima počiva politika ruralnog razvoja EU, a koji će u narednom periodu predstavljati referentnu bazu za utvrđivanje nacionalnih programa ruralnog razvoja zemalja članica, a posebno Srbije i zemalja Zapadnog Balkana u procesu pridruživanja EU. U vezi sa tim, značajan rezultat je vezan za hipotezu da je i pored značajne raznolikosti osnovnih obeležja ruralnih područja Srbije, Zapadnog Balkana i EU, moguće objektivno sagledavanje različitih modela upravljanja ruralnim razvojem, koji omogućavaju stvaranje sinergije između raznih aktera i doprinose unapređenju kvaliteta života u ruralnim oblastima, zasnovanog na održivim principima, kroz javno-privatna partnerstva, uz integraciju ruralnih područja u širu društvenu zajednicu i nacionalnu ekonomiju, preko multifunkcionalne poljoprivrede, sekundarnih i tercijalnih delatnosti.

Vodeći računa o utvrđenom predmetu, ciljevima istraživanja i ključnoj hipotezi, postavljene su sledeće naučne **hipoteze**, relevantne za ukupno koncipiranje disertacije:

–Evropska vizija održivog ruralnog razvoja može poslužiti kao osnova da se sintetizuje diverzifikacija ruralne ekonomije, obezbedi očuvanje i obnova ekonomskih, kulturnih, socijalnih, ekoloških i institucionalno-upravljačkih funkcija ruralnih zajednica Srbije i drugih zemalja Zapadnog Balkana, po modelu integrisanog endogenog razvoja, baziranog na vrednovanju unutrašnjih resursa i decentralizaciji, uz poštovanje principa supsidijarnosti.

–Ukoliko se utvrde prioriteti, obezbede odgovarajući fondovi, mere i instrumenti podrške, dakle, razvije institucionalna infrastrukturna mreža za realizaciju nacionalnih programa ruralnog razvoja, onda primena evropskog modela ruralnog razvoja omogućava maksimalnu usklađenost brojnih funkcija ruralnog prostora, u saglasnosti sa principima održivog razvoja.

–Uspostavljanje adekvatnog modela upravljanja ruralnim razvojem povećava atraktivnost ruralnih područja za investicije i preduzetništvo, u Srbiji i drugim zemljama Zapadnog Balkana u procesu evropskih integracija.

–Ako se kao osnovni instrumenti operacionalizacije politike upravljanja ruralnim razvojem istakne LEADER pristup, inovativni model „odozdo na gore“ obebeđuje snažnu participaciju lokalnog stanovništva, kroz lokalne akcione grupe, u svim fazama kreiranja i implementacije strategije ruralnog razvoja.

–Ukoliko je za pokretanje ruralnog razvoja prioritetni zadatak identifikovanje i organizovanje zainteresovanih lokalnih aktera i njihovo osposobljavanje da prime i racionalno iskoriste spoljnu podršku za razvojne modele sopstvene zajednice, onda je krajnji smisao ovih inicijativa jačanje konkurentске sposobnosti ruralne privrede, vodeći računa o specifičnim potrebama i interesima ruralne zajednice; i konačno,

–Ako je strateško opredeljenje Srbije i zemalja Zapadnog Balkana usmereno na pridruživanje Evropskoj uniji, onda u tom procesu prioritet predstavlja prihvatanje evropskih standarda, implementacija preporuka Unije i učenje iz primera dobre prakse, uz izgradnju sopstvenih modela ruralnog razvoja.

Od posebnog značaja je rezultat koji se odnosi na analizu koja se bavi "onim što bi trebalo da bude" u razvoju ruralnih područja i iznalaženju adekvatnog modela u saglasnosti sa stepenom razvijenosti, koji je verifikovan posebnim istraživanjem na adekvatnom uzorku u tri oblasti u Republici Srbiji. Takođe, doprinos ovog rada predstavlja metodologija analize indikatora ruralnosti na svim NUTS nivoima u Republici Srbiji, kao i opsežna statistička analiza za utvrđivanje stavova stanovnika o kvalitetu življenja na selu, koja je sprovedena pomoću statističkog programa *IBM SPSS Statistics 19* i *Microsoft Excel 2007*. Sprovedena SWOT analiza za 15 sela u tri oblasti u Republici Srbiji, kao i FAS analiza, takođe, predstavljaju doprinos sa praktičnog aspekta.

I ODRŽIVI RAZVOJ I KLJUČNE DETERMINANTE RURALNE POLITIKE U EVROPSKOJ UNIJI

1. Definicija ruralnosti i indikatori ruralnog razvoja

Jedno od složenijih pitanja vezanih za razvoj ruralnih područja je pitanje nivoa ruralnosti ovih područja, jer ruralna područja su u velikoj meri različita, ne samo zbog svojih prirodnih, privrednih, socio-kulturnih i institucionalnih razlika, nego i zbog svojih razvojnih mogućnosti. Mada još uvek ne postoji opšteprihvaćena definicija ruralnosti, pod ruralnim područjima se podrazumevaju određeni delovi zemlje koji su karakteristični po malom broju stanovnika, odnosno, po niskoj gustini naseljenosti ili po određenim socio-ekonomskim odlikama. Prema metodologiji OECD-a, lokalno područje se definiše kao ruralno ako je njegova gustina naseljenosti ispod 150 stanovnika/km². Na regionalnom nivou, identifikuju se tri vrste regiona (OECD, 1994): (1) predominantno/izrazito ruralni regioni - više od 50% populacije živi u ruralnim lokalnim zajednicama sa manje od 150 stanovnika/km²; (2) značajno/delimično ruralni regioni ili prelazni - 15-50% populacije određenog regiona živi u lokalnim ruralnim zajednicama; (3) predominantno/izrazito urbani regioni (PU) - manje od 15% populacije živi u lokalnim ruralnim zajednicama. Pored glavnog kriterijuma (regionalnog udela ruralnog stanovništva), od 2005. godine, koristi se sekundarni kriterijum - veličina urbanog centra. Ako u regionu postoji urbani centar sa više od 200.000 stanovnika, koji čine ne manje od 25% stanovnika regije, on se klasifikuje bar u delimično ruralne (mešovite) regione. Ako u regionu postoji urbani centar sa više od 500.000 stanovnika, koji čine ne manje od 25% stanovništva regiona, on se klasifikuje kao izrazito urbani region. Pod urbanim centrom smatra se lokalna jedinica (opština/grad) koja ima više od 200.000 stanovnika i gustinu naseljenosti preko 150 stanovnika/km² (Stojiljković i Bošković, 2008, str. 49). Prema Nomenklaturi teritorijalnih statističkih jedinica NUTS (*Nomenclature of Territorial Units for Statistics*), postoji NUTS1 - nacionalni nivo, NUTS2 - veliki regioni, NUTS3 - mali regioni, NUTS4 - lokalne administrativne jedinice (opštine) i NUTS5 - mesne zajednice. Ova definicija prema OECD metodologiji je internacionalizovana, mada, kada se tretiraju određene karakteristike ruralnih područja (naročito kada je reč o gustini naseljenosti), ona nije precizna, pa se ovom problematikom bave brojni institucionalni dokumenti. U tom kontekstu, značajno mesto pripada Studiji o prostornom planiranju (*Study Programme on European Spatial Planning - SPESP*), prema kojoj se teritorije razgraničavaju prema sledećim kriterijumima: stopa

urbanizacije, ruralna gustina naseljenosti, stepen kontrasta u distribuciji naselja, značaj najvećeg grada i veličine najvećeg centra. Generalni direktorat za poljoprivredu (*Directorat General for Agriculture - DG AGRI*), pored gustine naseljenosti, poseban naglasak stavlja i na metod iskorišćavanja zemljišta. U tom smislu, sve opštine u kojima najmanje 90% teritorije pripada poljoprivrednom zemljištu i šumama, klasifikovane su kao ruralne kojima je potrebna posebna razvojna politika.

Prema definiciji Evropske komisije, ruralni region predstavlja teritorijalni entitet sa koherentnom ekonomskom i socijalnom strukturom diverzifikovanih aktivnosti. Ovaj entitet može da uključi sela, male gradove i regionalne centre. Prema definiciji „*Cork*“ deklaracije, ruralna područja su prepoznatljiva po unikatnim ekonomskim i socijalnim odlikama, izvanrednom sklopu aktivnosti i velikoj raznovrsnosti pejzaža (šume i poljoprivredno zemljište, nezagađena priroda, sela i mali gradovi i regionalni centri u kojim dominira mala privreda). Ruralni region je teritorijalna jedinica sa jednim ili više malih/srednjih gradova okruženih velikom površinom otvorenog prostora, sa relativno niskom gustinom populacije i na kome je smeštena regionalna privreda koja reflektuje određeno tržište rada (Stojanović, 2008).

Osnovne karakteristike koje povezuju mnoga ruralna područja su (Đorđević, Todorović, 2006, str. 36):

- mala gustina naseljenosti stanovništva, starenje stanovništva, nesrazmerna demografska struktura, odlazak obrazovanih mladih ljudi;
- dominantan poljoprivredni sektor, pad zaposlenosti u poljoprivredi, pritisak obližnjih gradskih centara;
- velike razlike u imovinskom stanju stanovništva, sve veći broj socijalno ugroženih ljudi, veća otuđenost zbog nedostatka novca, nemogućnost zapošljavanja van poljoprivrede i nedovoljno uslužnih delatnosti na tim prostorima.

Posle definisanja ruralnosti, veoma je bitno odrediti indikatore kojima bi se pratio razvoj ruralnih područja. Pored različitih pristupa definiciji pojma indikator, izbor indikatora ruralnog razvoja u velikoj meri zavisi od tipa politike ruralnog razvoja (Stojiljković i Bošković, 2008. str. 50-51). Sektorski pristup u shvatanju ruralnosti uglavnom se koristi u nedovoljno razvijenim zemljama i polazi od činjenice da poljoprivreda, ribarstvo, šumarstvo i rudarstvo karakterišu ruralna područja. U tom kontekstu, ruralna domaćinstva su definisana prema njihovog osnovnoj ekonomskoj aktivnosti, te je moguće primeniti ruralne indikatore i uporediti ih sa ruralnim domaćinstvima u različitim regionima ili nepoljoprivrednim domaćinstvima u istim regionima. Prema teritorijalnom pristupu, ruralna područja se identifikuju u skladu sa njihovim prostornim karakteristikama, kao što su velika udaljenost domaćinstava u odnosu na pristup tržištima roba i usluga i niska gustina naseljenosti. Ovaj pristup je

zastupljen u razvijenim zemljama gde ruralno stanovništvo živi udaljeno od urbanih centara u područjima sa niskom gustom naseljenosti.

Za konstrukciju indikatora ruralnog razvoja, najvažnije su karakteristike koje su specifične za ruralni razvoj, pri čemu se ističu tri dimenzije: (1) teritorija kojom se potvrđuje da je ruralni razvoj prostorni koncept; (2) teme, po kojima se potvrđuje da je ruralni razvoj multisektorski koncept; (3) vreme, koje podrazumeva da je ruralni razvoj dinamični koncept, u smislu promena u tehnološkoj, privrednoj i socijalnoj strukturi. U okviru ovih trendova, OECD posebnu pažnju posvećuje temama, kao predmetu praćenja ruralnog razvoja.

Tabela 1. Osnovni indikatori ruralnog razvoja klasifikovani prema OECD-u

Populacija i migracije	Društveno blagostanje i jednakost
Gustina naseljenosti	Dohodak
Promene	Potrošnja
Struktura	Uslovi stanovanja
Domaćinstva	Zdravlje
Zajednice	Bezbednost
	Kultura i rekreacija
	Komunikacije
Ekonomska struktura i performanse	Okruženje i održivost
Radna snaga	Topografija i klima
Zaposlenost	Korišćenje zemljišta i promene
Struktura preduzeća	Nastanjenost i vrste
Udeo sektora	Zemljište i voda
Produktivnost	Kvalitet vazduha
Investicije	

Izvor: OECD, 1994.

Izvori podataka koje međunarodne organizacije koriste za statistiku ruralnog razvoja, kao što su Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD), Svetska banka (WB), Međunarodna banka za obnovu i razvoj (IBRD), Organizacija UN za hranu i poljoprivredu (FAO), veoma su raznovrsni i dovode do dva glavna problema (Stojiljković i Bošković, 2008, str. 53-54):

Prvi problem je što raznovrsni izvori podataka često nisu dizajnirani na način koji može zadovoljiti različite zahteve statistike ruralnog razvoja, pre svega u pogledu podataka na nižim teritorijalnim nivoima. To se, pre svega, odnosi na statistička istraživanja zasnovana na uzorku, kod kojih se geografska stratifikacija ne podudara sa granicama ruralnih područja.

Drugi problem je što statistika ruralnog razvoja mora da kombinuje podatke iz različitih izvora, koji se mogu razlikovati u definicijama, obuhvatu, nivou preciznosti, vremenu merenja i periodici. Ovaj problem se posebno odražava u situacijama kada se za obračunavanje jednog indikatora ruralnog razvoja kombinuju dva ili više izvora podataka.

Uzimajući u obzir specifičnosti pojedinih članica EU, ovom problematikom se bavi i EUROSTAT, koja je za tu svrhu uradila i nekoliko istraživačkih projekata: PAIS, 2001. - Predlog indikatora za agrookruženje - *Proposal on agri-environmental indicators* (od preko 500 indikatora, odabrano je 58 indikatora, za koje se smatra da predstavljaju dobru praksu korisnu za donosiocima odluka o politici ruralnog razvoja); Hejov izveštaj - *Rural indicators and rural development*, 2002. godine (ističe činjenicu da postoje značajni problemi u vezi sa raspoloživošću podataka); i SPESP - Studija o evropskim programima prostornog planiranja (*Study Programme on European Spatial Planning*). Na bazi Hejovog izveštaja i projekata PAIS, Eurostat je lansirao model prikupljanja podataka koji se odnose na sledeće teme: (1) demografija - migracije; (2) ekonomija - ljudski kapital; (3) privredna struktura i performanse sa naglaskom na primarni sektor; (4) dostupnost servisa - infrastruktura; (5) socijalno blagostanje. Pri tome se ističu tri osnovna principa svojstvena određenom setu indikatora: relevantnost - u pogledu jasnog definisanja svih indikatora; pouzdanost - koja proizilazi iz naučne zasnovanosti; i realnost - zasnovana na dostupnosti statističkih podataka.

OECD je definisala 1993.godine tri tipa ruralnih područja i to polazeći od funkcionalne udaljenosti od urbanih prostora i stepena integracije u nacionalnu i globalnu ekonomiju (TSUSS, 2014, str. 22):

- *Ekonomsko integrisana područja* koja obuhvataju ruralne oblasti locirane blizu urbanih centara. Ovakvi prostori kombinuju karakteristike ruralnog i urbanog načina života. Na ovim ruralnim područjima postoji dobra infrastruktura i dobra komunikacija.
- *Intermedijalna (središna) ruralna područja* udaljena od urbanih centara, ali nivo transporta i komunikacione strukture omogućava njihovim stanovnicima relativno lak odlazak u urbane centre.
- *Zabačena ruralna područja* obično imaju periferni položaj, karakteriše ih velika udaljenost od urbanih centara, i nalaze se na planinama i ostrvima. Ekonomski se baziraju na tradicionalnoj ekstenzivnoj poljoprivredi. Ova područja nisu integrisana u ekonomski život ostalog dela zemlje.

Prema tipologiji EU, razlikuju se tri osnovna tipa ruralnih područja:

- Ruralna područja blizu velikih gradova;
- Periferija zahvaćena propadanjem;
- Udaljenija periferija zahvaćena ekstremnim propadanjem.

Tabela 2. Tipologija ruralnih područja prema EU

Ruralna područja blizu velikih gradova	Periferija zahvaćena propadanjem	Udaljenija periferija zahvaćena ekstremnim propadanjem
<ul style="list-style-type: none"> • Pritisak savremenog života (razvoja) • Intenzivna, tržišno orijentisana poljoprivreda • Opterećenje životne sredine • Ekonomska diverzifikacija • Decentralizacija funkcija (suburbanizacija) • Polifunkcionalni prostor mozaične fizionomije 	<ul style="list-style-type: none"> • Relativno visoko učešće poljoprivrede • Manje mogućnosti za ekonomsku diverzifikaciju (nedostatak alternativnog zaposlenja) • Depopulacija • Proces starenja • Depopulaconi pejzaž – zapostavljeno zemljište • Stanovništvo koncentrisano u regionalnim i subregionalnim centrima 	<ul style="list-style-type: none"> • Geografski hendikepiran položaj • Demografsko praznjenje • Skupa infrastruktura • Ograničene mogućnosti za poljoprivredu i nepoljoprivredne delatnosti

Izvor: PMF ZG, 2014.

Navedena tipologija ruralnih područja nastala je u skladu sa OECD definicijom ruralnih područja. Pri tome, najveći udeo ruralnog u ukupnom stanovništvu imaju Švedska, Poljska, Luksemburg, Finska, Bugarska, Slovenija i Irska, a najmanji udeo ruralnog stanovništva imaju Belgija, Malta, Holandija, Danska, Nemačka i V. Britanija.

2. Mesto ruralnog razvoja u razvojnim teorijama

U teorijskom kontekstu, koncept ruralnog razvoja se tretira kao novo poglavlje teorije privrednog razvoja, gde postoje različiti pristupi pozicioniranja ruralnih regiona u okviru kojih se na različite načine tretiraju mogućnosti njihovog ekonomskog razvoja. U tom smislu, mogu se izdvojiti sledeći teorijski pristupi u okviru kojih se na različite načine objašnjavanju uslovi i mogućnosti regionalnog ekonomskog rasta: (1) tradicionalni modeli; (2) modeli čiste aglomeracije; (3) endogeni modeli; (4) modeli teritorijalnog pristupa inovacijama (Terluin, 2001, str. 59). Ključni faktori ruralnog razvoja se u ovim pristupima vezuju za dostupnost faktora proizvodnje, rada i kapitala, i njihov kvalitet na određenom području.

Tabela 3. Klasifikacija teorija prema teoretičarima regionalne ekonomije

Modeli	Proizvodna funkcija*	Teorije
Tradicionalni modeli	$Y = f(L, K)$	Neoklasična teorija rasta Kejnzijanski pristup: teorija eksportne baze
Čisti aglomeracijski modeli	$Y = f(AE, L, K)$	Teorije kumulativnih uzročnika Teorije polova rasta Teorije nove ekonomske geografije
Modeli lokalne sredine	$Y = f(LM, L, K)$	Teorije endogenog rasta Teorije zasnovane na promenama u organizaciji rada
Modeli teritorijalnih inovacija	$Y = f(I, LM, L, K)$	Teorije inkubatora Teorije životnog ciklusa proizvoda Teorije inovativnog okruženja Porterova teorija kompetitivnih prednosti država Ilerijeva teorija induktivnog regionalnog razvoja Storperova teorija regiona kao lanca nerazmenjenih međuzavisnosti

* Y: proizvodnja; L: rad; K: kapital; AE: aglomeracijski efekti, koji nastaju kao posledica eksternih faktora ili ekonomije obima; LM: lokalna sredina, koja podrazumeva faktore kao što su prostor, ljudski kapital, tehnologija, mreže, kultura, politika i sl.; I: inovacije.

Izvor: Terluin, I. J., 2003, str. 330.

U okviru tradicionalnih modela, proizvodna funkcija ima dva parametra - radnu snagu i kapital. Glavni predstavnici ove grupe teorija su neoklasične teorije rasta i teorije izvozne osnove. Neoklasična teorija rasta regionalne razlike objašnjava kao posledicu raspoloživosti i intrregionalne mobilnosti proizvodnih faktora - rada i kapitala. S obzirom na identične proizvodne funkcije, kapital teži da se preseli u regione sa viškom jeftine radne snage, dok se radna snaga kreće u suprotnom smeru. Interregionalna mobilnost faktora proizvodnje egzistira sve dok primanja po osnovu angažovanja faktora proizvodnje ne budu izjednačena u svim regionima. Međutim, kako je mobilnost faktora proizvodnje ograničena dejstvom mnogobrojnih faktora, neoklasična teorija rasta nije u mogućnosti da adekvatno objašnjenje za regionalne razlike u privrednom razvoju. Zato, Kejnzijanski pristup potencira dejstvo faktora tražnje za proizvodima određenog regiona. Naime, teorija eksportne baze deli ekonomske aktivnosti na osnovne aktivnosti koje proizvode za izvoz, i na nebazične aktivnosti za podmirenje interne potrošnje u okviru regiona. Rast u osnovnim delatnostima je uslovljen tokovima novca u regionu, povećava potražnju za robama i uslugama u okviru njega, i izaziva odgovarajuće povećanje obima neosnovnih aktivnosti. Razlike u ekonomskoj razvijenosti direktna su

posledica obima ekonomske aktivnosti usmerene ka proizvodnji dobara i usluga van regiona. Porast bazičnih aktivnosti doprinosi prilivu sredstava u region, a povećana tražnja za proizvodima i uslugama u regionu podstiče razvoj nebazičnih aktivnosti, pri čemu multiplikatorski efekat priliva zavisi od obima sredstava koja se interno troše. Osnovna zamerka ovoj teoriji odnosi se na potpuno zanemarivanje efekata importne supstitucije i veličine regiona.

U drugoj grupi teorija, čistih aglomeracijskih modela, proizvodnja zavisi od koncentracije rada i kapitala u određenom mestu, što dovodi do eksternih efekata ekonomije obima. Na primer, osnovna ideja teorije polova rasta je postojanje propulzivnog preduzeća koje stimuliše rast drugih preduzeća i grana, kroz efekat multiplikatora. Glavna pretpostavka teorije kumulativne uzročnosti je da se jednom nastale regionalne razlike mogu samo uvećavati pod uticajem tzv. samogurajućih procesa. Aglomeracija privrednih aktivnosti u razvijenim regionima rezultira migracijama (visoko kvalifikovane radne snage) iz regiona koji zaostaju u razvijene regione. Proizvodnja potrošačkih usluga će se takođe proširiti sa rastućim brojem stanovništva u razvijenom regionu. Ovaj kumulativni proces koncentracije i proširenja privrednih aktivnosti u razvijenim regionima ima štetne posledice za tzv. regione u zaostajanju, koje povećavaju njihove kompetitivne nedostatke. Jedna od novijih škola čistih aglomeracijskih modela je "nova ekonomska geografija" (NEG) koja proučava prostornu koncentraciju stanovništva i / ili privredne delatnosti, u uslovima sve većeg povratka ekonomiji obima i monopolističkoj konkurenciji (Fujita i dr., 1999). Prema ovoj teoriji, postojeće veliko domaće tržište može izazvati dalji kumulativni proces privlačenja firmi i rada.

Prema teorijama lokalne sredine, osnov za dugoročno generisanje ekonomskog prosperiteta nalazi se u lokalnim faktorima razvoja. Ovi modeli valorizuju uticaj sposobnosti radne snage, tehničkog i organizacionog znanja, kao i socijalne infrastrukture određenog područja. Modeli endogenog rasta ističu da se razvoj lokalne ekonomije bazira na preduzetništvu i lokalnoj fleksibilnosti. Lokalnu ekonomsku aktivnost kreira sektor malih i srednjih preduzeća, u okviru koga se razmenjuju poluproizvodi, a sama proizvodnja se može posmatrati kroz prizmu zajedničkog procesa. Odnosi između preduzeća i lica u lokalnom sistemu nisu utvrđeni samo propisima, već u velikoj meri zavise i od lokalnih pravila i običaja, ukorenjenih u tradiciju i kulturu tog područja. (Iacoponi i dr., 1995, str. 34). Međutim, teritorijalna nejednakost u raspoloživosti i kvalitetu faktora proizvodnje može izazvati seljenje kapitala iz tog područja, izazivajući tako investicione i dezinvesticione cikluse. Druga teorija u teorijama lokalne sredine je teorija razvoja po osnovu promena u organizaciji rada. Polazna pretpostavka ove teorije je da struktura radne snage, u pogledu veština, troškova, mobilnosti, broja i slično, varira od regiona do regiona, a dezinvestiranje se javlja u oblastima gde su iscrpljene mogućnosti za profitabilno poslovanje.

Prema četvrtoj grupi teorija regionalne ekonomije, pored rada i kapitala, važan faktor rasta i razvoja lokalne sredine je i difuzija inovacija, gde se inovacija shvata u širem smislu: uključuje inovacije proizvoda, procesa i organizacije u preduzeću, kao i socijalne i institucionalne inovacije na nivou industrije, regiona i nacije (Morgan, 1997, str. 492). Naglasak na inovacijama implicira da je tehnološka mogućnost prilagođavanja inovacijama ključna za osvajanje novih tipova proizvodnje i ulazak na nova tržišta. U okviru ove grupe pristupa objašnjenju mogućnosti za sticanje regionalnih ekonomskih prednosti, ističu se: teorije inkubatora, teorije životnog ciklusa proizvoda, teorije inovativnog okruženja, Porterova teorija kompetitivnih prednosti država i druge (Zakić i Stojanovic, 2008, str. 216).

Kada je reč o ruralnim regionima, teorijski pristupi problematici ruralnog razvoja mogu se svesti na: (1) egzogeni modeli ruralnog razvoja; (2) endogeni modeli ruralnog razvoja; (3) kombinovani modeli ruralnog razvoja. Egzogeni model održivog ruralnog razvoja ukazuje na to da je razvoj značajno opredeljen eksternim faktorima. U slučaju endogenog razvojnog modela postoje interni faktori i lokalni resursi neophodni za razvoj. Ključni princip ovog koncepta je oslanjanje na lokalne razvojne potencijale - lokalna struktura i članovi lokalne zajednice (Terluin, 2003, str. 333). Pri tome, prepoznatljiva su tri modela u okviru ovog pristupa: (1) model razvoja koji sprovodi ruralna zajednica, a koji se fokusira na jačanje kapaciteta samih lokalnih aktera (Murray i Dunn, 1995, str. 89–97), poznat i pod nazivom „partnerski pristup odozdo na gore“. *Top-down* pristup („odozgo na dole“) održivom ruralnom razvoju podrazumeva da je država ili sličan administrativni organ inicijator strategija i programa razvoja konkretnog lokalnog područja. Nasuprot tome, *bottom-up* pristup („odozdo na gore“) podrazumeva aktivnu participaciju većeg broja učesnika i donosilaca odluka na nižim nivoima, tj. potencira se učešće lokalnog stanovništva, odnosno, lokalne zajednice, kroz lokalne akcione grupe, u svim fazama kreiranja i implementacije strategije održivog ruralnog razvoja (Mannion, 1996; Petrick, 2013).; (2) model potencijala nepokretnosti za kreiranje kompetitivne prednosti u ruralnoj zajednici (Bryden, 2002), prema kojoj ekonomski razvoj ruralnih područja zavisi od kombinacija materijalnih i nematerijalnih resursa, kao i od načina na koji se oni međusobno odnose u lokalnom kontekstu; (3) model razvoja zajednice kroz kreativnu destrukciju (Mitchell, 1998), koji pretpostavlja da je razvoj tradicionalnih sela zasnovan na međusobnim odnosima preduzetničke inicijative, korišćenja ruralnog nasleđa i destrukcije ruralne idile. U praksi se veoma često i uspešno kombinuju oba navedena modela, u okviru tzv. mešovitog egzogeno-endogenog pristupa ruralnom razvoju, koji se i u teoriji smatra optimalnim rešenjem (Terluin i Post, 2001). Održivi ruralni razvoj u ekonomskim teorijama predmet je istraživanja mnogih stranih i domaćih autora, gde se apostrofira ulogu lokalnih partnerstava za ruralni razvoj i evropsko iskustvo (Pejanović, 2009; Njegovan i Crnokrak, 2012; Moseley, 1996; Bogdanov i dr., 2011). Kako je poljoprivreda

tradicionalno najzastupljenija oblast ruralne ekonomije, prisutan je i koncept održivi poljoprivredni i ruralni razvoj (*Sustainable agricultural and rural development*) - SARD koncept (Stojanović i Manić, 2009). Međutim, veliko oslanjanje ruralnih područja na poljoprivredu, može izazvati siromaštvo i nezaposlenost, pa za restrukturiranje i unapređenje ekonomske baze ruralnih područja neophodne su inicijative i naponi svih ključnih subjekata održivog ruralnog razvoja i promene u pristupu ruralnom razvoju (Pejanović i Njegovan, 2011; Đekić i dr., 2011; Gsanger, 2005). Naglašava se značaj nove ruralne ekonomije, kao i velike uloge i odgovornosti razvojne politike (Hill i Campbell, 2005; Bojnec, 2007). Smatra se da je od izuzetnog značaja za održivi ruralni razvoj: vođenje adekvatne agrarne politike, integralno pristupanje ruralnom razvoju, praćenje efekata „zelene revolucije”, strukturno prilagođavanje i investiranje u određene sektore i prioritete (Pejanović, 2013; Gomez i dr., 2013). Savremeni izazovi ruralnog razvoja u zemljama Zapadnog Balkana predmet su istraživanja mnogih domaćih i stranih autora, a naročito se istražuju: agrarni i neagrarni aspekti ruralnog razvoja (Đekić, 2000), stanje, problemi i mogućnosti ruralnog razvoja (Vujičić i dr., 2012; Cizler, 2013), društvena struktura i kapital ruralnih područja (Labrianidis i Sykas, 2013). Prema mišljenju određenog broja autora (Lowe i dr., 2002; Durand i Huylenbroeck, 2002), „multifunkcionalnost“ se, takođe, posmatra kao model ruralnog razvoja, gde su poljoprivreda i poljoprivredna preduzeća osnovni faktori koji utiču na uspeh procesa ruralnog razvoja, kroz diverzifikaciju ruralne ekonomije. Decentralizovani pristup ruralnom razvoju podrazumeva korišćenje teritorijalnog razvojnog plana, baziranog na SWOT analizi i koncipiranog tako da omogući integrisanje sektorskih politika i politike regionalnog razvoja različitih teritorijalnih celina (međuregionalna saradnja i razmena iskustava – *networking activities*) oko specifičnih pitanja razvoja, zajedničkih za ruralne zajednice zemalja članica Unije, kao i za finansiranje zajedničkih projekata ruralnog razvoja (Popović, 2003). Ove strategije ruralnog razvoja bazirane na prostornom pristupu oslanjaju se na lokalne razvojne potencijale, izgradnju i podizanje kvaliteta ukupnih lokalnih resursa – institucija, infrastrukture i znanja. Kompleksnost problematike ruralnog razvoja uočavaju Njegovan, Pejanović i Petrović (2008), analizirajući ruralni prostor kroz promene u seoskoj poljoprivrednoj populaciji i kroz potrebe regionalne podele ruralnog prostora prema intenzitetu procesa urbanizacije, koristeći izabrane indikatore za rangiranje i klasifikaciju ruralnog područja. Shodno ruralnoj stvarnosti današnjih 28 članica Evropske unije, definisani su, kako integralni, tako i diferencirani ciljevi ruralnog razvoja na nivou država i na nivou regiona, kroz LEADER aktivnosti (Vasiljević i Ševarlić, 2005; Jeftić i Gulan, 2007). Upravljanje ruralnim razvojem u Evropskoj uniji i mogućnosti korišćenja njihovih iskustava u zemljama Zapadnog Balkana, predmet je proučavanja mnogih autora (Zakić i Stojanović, 2002; Malešević, 2005; Đekić, 2006; Nikolić, 2002; Simonović, 2005; Sotte,

2001; Terluin, 2006; Hill i Campbell 2005; Casquilho, 2006; Cvijanović i dr., 2005; Filipović i Vujošević, 2008; Ristić, 2013).

Tabela 4. Pristupi ruralnom razvoju

Pristupi	Autori	Premise	Faktori
Endogeni pristup ruralnom razvoju			
Teorija ruralnog razvoja "iz zajednice"	<i>Murray</i>	Razvijene mogućnosti samopomoći ruralne zajednice u obezbeđenju rasta zaposlenosti	♦ Kapacitet lokalnih aktera: * administracije * preduzetnika * radne snage ♦ Interne i eksterne relacije: * razmena roba i usluga, tehnologije i inforamacija * migracije ekonomski aktivnog stanovništva i penzionera * interakcije preduzetnika, investitora i administracije po lokalnoj / regionalnoj / nacionalnoj vertikali u EU ♦ Lokalni resursi: * fizička infrastruktura * ruralne znamenitosti
Teorija potencijala fiksnih resursa za kreiranje komparativnih prednosti u ruralnim oblastima	<i>Bryden</i>	Eksploatacija socijalnog kapitala, kulturnog nasleđa i ruralnih znamenitosti, lokalnih znanja i prirodnih vrednosti u obezbeđenju rasta zaposlenosti	
Mešoviti egzogeno/endogeni pristup ruralnom razvoju			
	<i>Lowe et al.</i>	Aktivna uloga lokalnih aktera u internim i eksternim relacijama, usmerenim ka povećanju zaposlenosti	

Izvor: Terluin i Post, 2001.

Strategija ruralnog razvoja zasnovana na prostornom pristupu opravdava se heterogenošću prostora i njegovih potencijala, vezama između metropola i unutrašnjosti, posledicama ekonomskog rasta i uticajem mnogobrojnih društveno-ekonomskih promena na pojedina područja. Ključni princip ovih modela je oslanjanje na lokalne razvojne potencijale (lokalna struktura i članovi lokalne zajednice). Shodno ovakvom pristupu, razvojna politika se definiše prema potrebama, kapacitetima i perspektivama lokalnih faktora. Sistemska vizija celine je ključni element teritorijalne strategije. Izbor programske strategije razvoja uslovljen je mnogim institucionalnim i razvojnim činocima. Najčešće se javljaju sledeća dva osnovna, međusobno suprotstavljena tipa strategija (Vasilevska i Ribar, 2007, str. 202-203):

- "sejač" strategija ("*sower*" strategy) - karakteristična za regione i ruralna područja kod kojih nedostaje lokalna inicijativa i imaju neke razvojne specifičnosti, kao i za početne faze razvoja. Zasnovana je na primeni niza inicirajućih mera iz raznih razvojnih oblasti, u očekivanju da će jedna ili nekoliko njih izazvati "klizanje razvoja".

- "kapija" strategija ("*gateway strategy*") ili strategija "objedinjavajućih tema" ("*unifying themes*") - "kapije" ili "objedinjavajuće teme" se biraju između ključnih elemenata koji su identifikovani analizom kapitala područja. Njihovo međusobno delovanje se posmatra kao prioritarna pokretačka snaga u promociji i iskorišćavanju

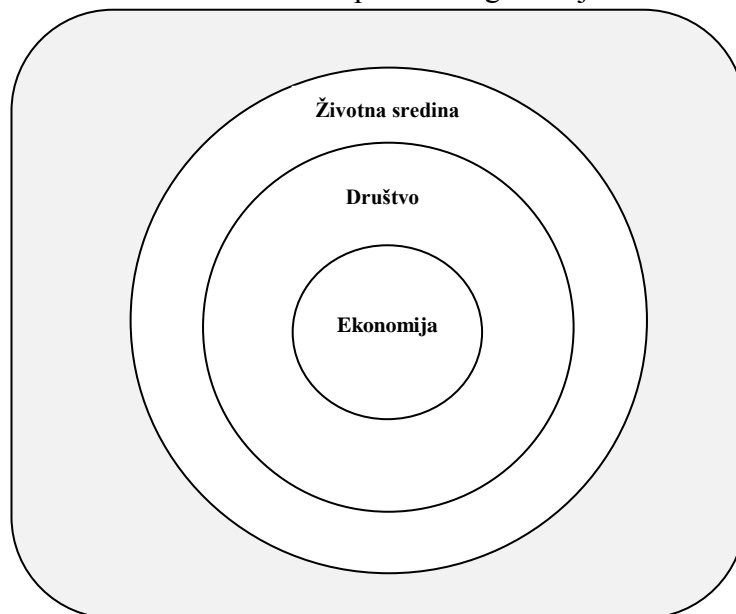
potencijala ruralnih područja. U nameri da se dođe do pozitivnih multiplikativnih efekata, programske mere i sredstva se koncentrišu na manji odabrani set međusobno povezanih aktivnosti.

Model ruralne industrijalizacije namenjen je razvoju "ruralne ekonomije", koja se definiše kao multisektorska, teritorijalno zaokružena seoska privreda koju čini skup međusobno povezanih delatnosti, pa pored poljoprivredne proizvodnje, tu spada: prerađivačka industrija, vodoprivreda sa ribarstvom, šumarstvo, trgovina, zanatstvo i brojne aktivnosti vezane za ruralni turizam, javne usluge, informatičke delatnosti, obrazovni sistem i očuvanje ekološke ravnoteže između čoveka i prirode. O ruralnom razvoju (politika podrške, stanje, ciljevi, prioriteti, savremeni izazovi) govore zvanični statistički podaci i strateška dokumenta, kao i istraživanja mnogih autora širom sveta, koji se bave ovom tematikom (Dwyer i dr., 2007; Severini i Tantari, 2013; i drugi).

3. Integralni pristup ruralnom razvoju - koncept održivosti

Održivi razvoj je savremeni razvojni koncept koji obezbeđuje usmeravanje budućeg razvoja, uz uspostavljanje balansa između socijalne, ekonomske i komponente životne sredine. Jedan od pristupa u prikazivanju komponenti održivog razvoja je pomoću tri koncentrična kruga, gde se ekonomska komponenta nalazi unutar socijalne, a obe unutar ekološke komponente (Giddings, Hopwood i O'Brien, 2002, str. 192).

Slika 1. Koncept održivog razvoja

Izvor: Giddings, Hopwood i O'Brien, 2002, str. 192.

U ovako prikazanom modelu, razvoj privrede zavisi od razvoja društva i životne sredine, ali su sve tri komponente u međusobnoj interakciji i zavisnosti.

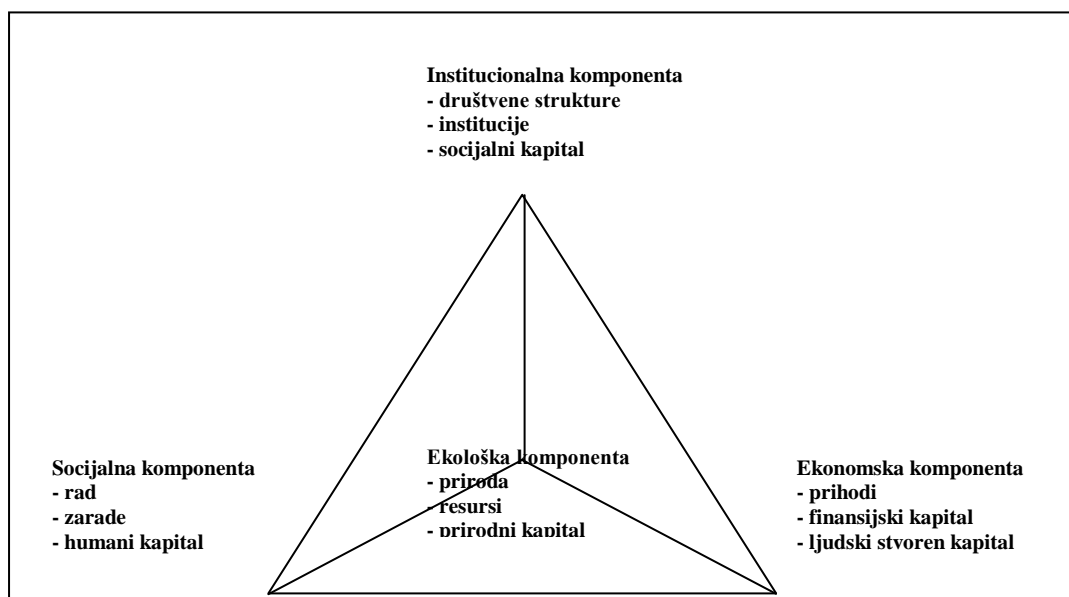
Ekonomska komponenta koncepta održivog razvoja označava težnju da se uz efikasnu upotrebu prirodnih resursa obezbedi blagostanje.

Socijalna komponenta predstavlja zahtev da socijalne usluge (obrazovanje, zdravstvo, raznovrsnost među ljudima, poštovanje različitosti, obezbeđivanje prihvatljivog životnog standarda, zaposlenost i dr.) budu dostupni ljudima, odnosno, ona podrazumeva upravljanje ljudskim resursima na održiv način.

Ekološka komponenta održivog razvoja podrazumeva očuvanje fizičke i biološke baze ekosistema, odnosno, upravljanje životnom sredinom, što je usko povezano sa ostvarivanjem prava sadašnje i budućih generacija na distribuciju životne sredine.

Kako bi se omogućila distribucija prava na životnu sredinu, neophodna je institucionalna podrška. Tako su Komisija UN za održivo razvoj, Svetska banka i OECD uveli institucionalnu održivost, kao četvrtu dimenziju koncepta održivog razvoja (Jovanović, Radukić i Petrović-Randelović, 2011, str. 49-52). Model pod nazivom prizma održivosti, koja sadrži četiri dimenzije koncepta održivog razvoja, kreirao je Spangenberg.

Slika 2. Prizma održivosti

Izvor: Spangenberg, 2002, str. 303.

Počevši od Konferencije UN o životnoj sredini, održanoj 1972. godine u Stokholmu, gde je ukazano na globalnu problematiku zagađenja životne sredine, Konferencije u Najrobiju 1982. godine, preko Izveštaja pod nazivom "Naša zajednička

budućnost" - Brundtland komisije 1987. godine, ukazuje se na ulogu međunarodne ekonomije u budućem razvoju i njene implikacije na životnu sredinu, izazove sa kojima se svet suočava i neophodnost izgradnje nivoih institucionalnih kapaciteta za integrisanje ekoloških i ekonomskih ciljeva razvoja. Godine 1992. održana je Konferencija UN o životnoj sredini i razvoju u Rio de Žaneiru, gde je doneta: (1) Deklaracija o životnoj sredini i razvoju - Rio deklaracija; (2) Agenda 21 - Program aktivnosti za XXI vek; (3) Konvencija o promeni klime; (4) Konvencija o biološkoj raznovrsnosti; (5) Principi o upravljanju, zaštiti i održivom razvoju svih tipova šuma. Agenda 21 je Program aktivnosti međunarodne zajednice u oblasti životne sredine i razvoja. Ona je podeljena na četiri oblasti, sa sledećim sadržajem: socijalna i ekonomska pitanja; zaštita i upravljanje resursima za razvoj; jačanje uloge značajnih društvenih grupa; sredstva za ostvarivanje Agende. Sama Agenda 21 dala je osnovne preporuke za donošenje lokalnih Agendi, koje predstavljaju operacionalizaciju pomenutih ciljeva na nivou zajednice. Tokom devedesetih godina prošlog veka održano je nekoliko konferencija na kojima su doneti značajni dokumenti o održivom razvoju: Generalna Skupština UN o održivom razvoju, Rio+5 ili Drugi Samit o Zemlji i Kjoto konferencija o klimatskim promenama, 1997.godine; Međunarodna konferencija EU u Amsterdamu - Amsterdamski ugovor 1999. godine. Milenijumski samit u Njujorku, 2000.godine - Milenijumski ciljevi razvoja; Samit u Geteborgu, 2001. godine - Strategija održivog razvoja EU; Svetski samit o održivom razvoju u Johaneshburgu, 2002.godine (Rio+10); Konferencija Rio+20, 2012.godine, o održivom razvoju u Rio de Žaneiru.

Koncept integralnog ruralnog razvoja, u kontekstu održivog razvoja, predstavlja kompleksan razvoj određenog ruralnog područja, na osnovu raspoloživih prirodnih, materijalnih, infrastrukturnih i ljudskih resursa kojima se upravlja u cilju očuvanja ravnoteže između čoveka i prirode. Kao takav, ovaj koncept podrazumeva uravnoteženi razvoj ruralnih regiona, posmatran sa demografskog, socio-ekonomskog, prostornog, međusektorskog, tradicionalno-kulturološkog i ekološkog aspekta. Jednom rečju, smisao koncepcije integralnog ruralnog razvoja, kao svojevrsnog instrumenta (post) modernizacije, nije samo u pukom oživljavanju ovih prostora i reruralizaciji, već i u omogućavanju višeg kvaliteta života u celini. Treba istaći da koncept integralnog ruralnog razvoja ima snažne primese državne intervencije. To se naročito odnosi na intervenciju međunarodnih razvojnih institucija, koja se sprovodi u nerazvijenim zemljama, počevši od 1950-ih, a čija namera je da se preko mobilnosti lokalnih faktora za razvoj, uz korišćenje eksterne pomoći, poboljša kvalitet življenja u ruralnim područjima. Kao primer, mogu se uzeti programi pod nazivom "Komunalni razvoj", tokom 1950-ih godina, koji se početkom 1970-ih godina sprovode pod dva nova naziva: "Integralni ruralni razvoj" i "Osnovne potrebe". U okviru programa "Komunalni razvoj", komunalni razvoj se sagledava kao trodimenzionalni proces:

(1) direktna participacija ljudi u rešavanju komunalnih problema; (2) razvoj demokratskog procesa u rešavanju problema komune; i (3) aktivnosti i pomoć pri transferu tehnologije koja vodi efektivnijem rešavanju zajedničkih problema. Ovaj program u praksi nije dao zadovoljavajuće rezultate zbog neadekvatnih uslova u tim zemljama - oskudno obrazovanje, nerazvijene lokalne strukture i dr. (Holdcraft,1978), pa se tokom 1960-ih godina javljaju novi oblici intervencije za poboljšanje stanja ruralnih ekonomija siromašnih zemalja. Tako, u Programu Simpozijuma "Poljoprivredne institucije za integralni ruralni razvoj", koji je održan 1971. godine u Rimu, osim povećanja poljoprivredne proizvodnje, projekti u okviru ovog programa uključuju izgradnju saobraćane infrastrukture, opšte i specifično obrazovanje ruralnog stanovništva radi razumevanja i prihvatanja marketing koncepta u poslovanju. Tu su uključeni i drugi aspekti integralnog ruralnog razvoja, kao što su: razvoj ruralne industrije, uslužnih delatnosti na zadružnim osnovama, unapređenje zdravstva, planiranje porodice i dr. (Hayami i Ruttan, 1985, str. 403-413). Treći oblik programa pod nazivom "Osnovne potrebe" se bavi iznalaženjem boljih empirijskih kriterijuma za raspodelu dohotka u nerazvijenim zemljama.

Tabela 5. Ruralni razvoj - vremenska dimenzija

1950-ih	modernizacija poljoprivrede, dualna ekonomija, usporen razvoj sela i seoske zajednice, nedovoljna inicijativa zemljoradnika
1960-ih	proces transformacije, transfer tehnologija, mehanizacija, ekspanzija (razvoj) poljoprivrede i njena značajna uloga u privrednom rastu i razvoju, početak zelene revolucije, racionalnije ponašanje zemljoradnika
1970-ih	preraspodela bogatstva zahvaljujući rastu i razvoju, zadovoljenje osnovnih potreba seoskog stanovništva, integrisani razvoj sela, jača uloga države u razvoju agrara, povoljniji krediti, uvođenje inovacija, nastavljanje zelene revolucije, rast i razvoj sela
1980-ih	strukturna prilagođavanja, nagli porast pozitivnog vrednovanja života i rada na selu, istraživanja u oblasti agrarnog i ruralnog razvoja, analiza prehrambene sigurnosti, obezbeđenje dovoljnih količina hrane, razvoj sela je proces, podrška većem učešću žena u razvoju, pomoć u otklanjanju siromaštva
1990-ih	kreditni na mikronivou, participativna ocena snaga za razvoj sela, razvoj sela zasnovan na osnovnim učesnicima (zemljoradnicima, deoničarima i dr.), analiza učesnika, razvoj seoske infrastrukture, briga o natalitetu u ruralnim područjima, ekologija, održivi razvoj, smanjenje siromaštva
2000 - 2006.	održivi razvoj, upravljanje resursima, decentralizacija, pristupi orijentisani ka celokupnoj brizi o životu na selu (socijalna zaštita, iskorenjivanje siromaštva i dr.)
2007-2013.	osamostaljenje ruralne politike, konkurentnost poljoprivrede i šumarstva, životna sredina i ruralni prostor, kvalitet života u ruralnim područjima, diverzifikacija privrednih aktivnosti, ruralna ekonomija, ruralni turizam, javne usluge, informatička delatnost, obrazovni sistem, poboljšanje konkurentnosti ruralnih područja, očuvanje ruralnog nasleđa
2014 - 2020.	održivi razvoj - promovisanje veće efikasnosti u korišćenju resursa, "zelene" i konkurentnije ekonomije, konkurentnost poljoprivrede, održivo upravljanje prirodnim resursima i klimatskim promenama; prostorno uravnoteženi razvoj ruralnih područja, promovisanje socijalne inkluzije, smanjenje siromaštva u ruralnim područjima (stvaranje novih MSP i radnih mesta, promocija lokalnog razvoja, jačanje dostupnosti i upotrebe IKT u ruralnim područjima)

Izvor: prema Ellis i Stephen, str. 437-48.

Prikazane faze razvoja se vremenski prepliću, u svakoj fazi razvoja može doći do zastoja, koji uslovljava različitu brzinu razvoja ruralnih područja, posmatrano na globalnom nivou, kao i u pojedinim zemljama. Uočava se i velika komplementarnost poljoprivrede, ruralne ekonomije i održivog razvoja. Pritom, strategije održivog razvoja svojom kompleksnošću prevazilazi agrarni razvoj, jer se on odnosi i na neagrarne aspekte razvoja ruralnih područja (industrija, turizam, trgovina) i neekonomsku komponentu - demografski, ekološki, institucionalni i socio-kulturni razvoj (Ristić, 2013, str. 234).

4. Politika ruralnog razvoja - ciljevi i principi

Ruralna politika se može definisati kao skup mera kojima se, u okviru nacionalne ekonomske politike, ostvaruju ciljevi strategije razvoja ruralnih područja svake zemlje. Pomoću nje država usmerava i podstiče razvoj odabranih modela ruralne ekonomije, u okviru kojih se rešavaju ekonomski, socijalni i ekološki problemi ruralnih zajednica. U razvijenim zemljama ruralnu politiku vode posebne institucije (ministarstva, agencije, departmani i sl.), a u nerazvijenim zemljama i u zemljama u tranziciji, ruralna politika se vodi još uvek zajedno sa agrarnom politikom, što predstavlja sektorski pristup u konceptu ruralnog razvoja.

Različitim fazama razvoja ruralnih regiona u vremenu i prostoru odgovara različiti miks ruralne politike, pri čemu se izdvajaju sledeći vidovi ruralnosti (Esposti i Sotte, 1999, str.42-44):

- agrarna ruralnost,
- industrijska ruralnost,
- postindustrijska ruralnost.

Agrarna ruralnost odlikuje regione koji ne poseduju preduslove za otpočinjanje procesa endogenog razvoja. U pitanju su privremena ili trajna strukturno marginalna područja. Poljoprivreda u tim oblastima igra važnu ulogu i ruralna politika se u velikoj meri poklapa sa agrarnom politikom.

Industrijska ruralnost je prisutna u ruralnim oblastima sa specifičnim pogodnostima, koje generišu proces industrijalizacije, ali do stepena koji ne omogućava stvaranje poslednje faze potpune ruralne industrijalizacije. To su regioni u kojima uspešno egzistira relativno veliki broj preduzetnika, čija je ekonomska snaga pre u diverzifikaciji, nego u specijalizaciji. Ruralna politika u lokalnoj ekonomiji ovog tipa

može, takođe, imati uporište u agrarnoj politici, ali sa ciljem razvoja ruralnog biznisa na farmi i van nje.

Postindustrijska ruralnost zahteva integralnu politiku ruralnog razvoja, koja omogućava integrisanje sektorskih politika, kombinovanjem postojećih mera i instrumenata, u skladu sa razvojnim potrebama različitih ruralnih oblasti i politike regionalnog razvoja različitih teritorijalnih celina sa međuregionalnom saradnjom i razmenom iskustava oko specifičnih pitanja razvoja, zajedničkih za ruralne zajednice iz različitih krajeva, kao i finansiranja zajedničkih projekata ruralnog razvoja (Cvijanović i dr., 2005, str. 210-211).

Reforme agrarne politike u razvijenim zemljama su otvarale veće mogućnosti za diverzifikaciju ekonomskih aktivnosti u ruralnim područjima. Lansiranje novog termina "multifunkcionalnost poljoprivrede" odnosi se prvo na ruralnu industrijalizaciju, a zatim na samu poljoprivredu shvaćenu u širem smislu. Multifunkcionalni model poljoprivrede se objašnjava stavom da poljoprivreda pored svoje primarne funkcije u proizvodnji hrane, ima važnu funkciju i u upravljanju životnom sredinom, kao i u pružanju usluga lokalne zajednice čitavom društvu, što dovodi do kreiranja politike ruralnog razvoja, koja je usmerena na smanjenje izolacije ruralnih područja i rešavanje identifikovanih problema razvoja ovih područja. Posmatrano sa stanovišta specifičnih problema ruralnih područja, tokom proteklih decenija, ovom politikom se nastoji naći rešenje kako da se ruralni prostori održe i razviju u ekonomskom, socijalnom i kulturnom pogledu, uz očuvanje životne sredine. U tom smislu, kao uspešna politika ruralnog razvoja, smatra se ona koja omogućuje ruralnim područjima da (Zakić i Stojanović, 2008, str. 539):

- zadrže svoju populaciju i unutar nje životno vitalnu strukturu;
- diverzifikuju svoju ekonomsku osnovu ili povećaju stopu zaposlenosti, kako bi apsorbovali viškove radne snage u primarnom sektoru;
- ujednačene stope ruralnog i urbanog siromaštva i nezaposlenosti, uz nastojanje da omoguće prioritarno zapošljavanje žena i omladine;
- imaju što lakšu pristupačnost osnovnim uslugama koje čine život u ruralnim područjima atraktivnijim;
- proširuju imovinsko-vlasničke strukture, inicirajući otvaranje malih preduzeća na bazi lokalnog finansiranja;
- održavaju fizičko i mentalno zdravlje ruralne populacije na istom nivou kao i izvan ruralnih područja;
- glavni akteri područja rade zajedno na ostvarenju zajedničkih ciljeva, na bazi dogovorenog sistema vrednosti ostvarenog prema principu "odozdo na gore";
- odgovaraju za svoj vlastiti razvoj, ne očekujući da to čini neko drugi umesto njih.

Za uspješno vizioniranje politika ruralnog razvoja, posmatranih na globalnom nivou, od posebnog značaja je stečeno iskustvo u pojedinim razvijenim zemljama ili širim zajednicama, poput EU i SAD. Dok Amerika još uvek nema jedinstveni model za ruralnu politiku na federalnom nivou, dotle je Evropa smišljeno, kroz reformisanje Zajedničke agrarne politike (CAP) trasirala ruralnu politiku. To se može naslutiti već u Manšoltovom planu 1968. godine, koji se bazira na reorganizaciji proizvodnje strukture u poljoprivredi, povlačenju zemljišta iz poljoprivredne proizvodnje i poboljšanju tržišnih uslova (Fenel, 1997, str. 216-235). Od posebnog značaja bila je i mera u okviru Manšoltovog memoranduma iz 1972. godine, koja se odnosila na poljoprivredu brdsko-planinskih manje razvijenih područja. Osnovni cilj ovog Memoranduma je bio da zaustavi poljoprivredni i ruralni egzodus, koji je ugrožavao socijalni integritet ruralnih područja i održivost životne sredine. U njemu je eksplicitno naglašen teritorijalni pristup, radi ostvarenja ekonomske, socijalne i prirodne ravnoteže ruralnih zona. Novi pristup se oblikuje, počev od 1980.godine, od ekonomske krize, u tri pravca koji profilišu ruralnu politiku (Zakić i Stojanović, 2008, str. 541):

- da koncentriše svoje strukturne intervencije, naročito na nerazvijene regione;
- da uvede sufinansiranje višegodišnjih programa od strane Komisije i država članica;
- da finansira akcije koje promovišu postojeće razvojne potencijale određenih ruralnih regiona.

U ovom periodu javljaju se dva modela ruralnog razvoja u Evropi: Severni model i Južni model, uvažavajući stepen razvoja severa i juga evropskog prostora. Radikalniji zaokret u procesu reformi CAP-a učinjen je 1988. godine usvajanjem dokumenta "Budućnost ruralnog sveta". Istovremeno je izvršena reforma strukturnih fondova, koja označava odvajanje ruralne politike od CAP-a. Praktična primena ove ruralne politike otpočela je u Liderovoj komunalnoj inicijativi (*LEADER communal initiative*). Osnovom za utemeljenje nove ruralne politke može se smatrati reforma CAP-a oličena u Mekšerijevom paketu (*MacSharry package*) iz 1992. godine, koji je potvrđen Mاستrihtskim sporazumom 1993. godine, kao i Agenda 2000 i reforme 2003-2006. godine. Pored opštih pristupa politici ruralnog razvoja na nivou EU, mnoge zemlje članice primenjuju i nacionalne pristupe u razvoju ruralnih područja.

Kao opšti principi politike ruralnog razvoja, mogu se navesti (EAR, 2006, str. 2):

- partnerstvo i zajednička odgovornost;
- strateški pristup;
- komplementarnost i kohezija.

Od izuzetne važnosti za pripremu i implementaciju određenih programa jeste učešće svih interesnih grupa (lokalna samouprava, poljoprivrednici i ostalo ruralno

stanovništvo). U tom smislu su partnerstvo i podela odgovornosti vrlo važan princip politike ruralnog razvoja.

Princip da se programi ruralnog razvoja predvode strategijom podrazumeva da za svaki program ruralnog razvoja treba da postoji vizija i odgovarajuća dugoročna strategija, koja je vodilja u ostvarenju postavljenih ciljeva i sprovođenju naznačenih aktivnosti. Veoma važna komponenta politike jeste praćenje i ocenjivanje. Nakon tri godine sprovođenja određenog programa, vrši se analiza i procena ostvarenih aktivnosti. Ovo ocenjivanje predstavlja osnov za dalje usmeravanje aktivnosti i eventualne promene pravaca delovanja.

Komplementarnost kao princip politike ruralnog razvoja ističe potrebu da se politika zaštite životne sredine, politika regionalne zaposlenosti i mere ruralnog razvoja međusobno dopunjuju. Poseban značaj ima komplementarnost politike agrarnog i ruralnog razvoja. Ovakvim pristupom postiže se stalna reforma, koja omogućava poljoprivredi da ostvaruje bolje rezultate i ističe sve veći značaj i ulogu politike ruralnog razvoja.

Kao značajni principi upravljanja integralnom ruralnom ekonomijom, navode se i (Zakić i Stojanović, 2002, str. 207-225):

- ravnomernost razvoja na bazi raspoloživih resursa,
- inoviranje prisupa u podsticanju razvoja ruralne ekonomije i
- decentralizacija, pragmatско partnerstvo i koordinatorska uloga države.

Ruralna razvojna politika ima za cilj balansirani razvoj u svim ruralnim područjima. Ključne karakteristike takvog razvoja su: ojačavanje sektora poljoprivrede i šumarstva; povećanje konkurentnosti ruralnih područja; održavanje i očuvanje životne sredine i ruralnog nasleđa.

Principi politike ruralnog razvoja formulisani za period 2007-2013.godine su (EC, 2010):

- ⇒ multifunkcionalnost poljoprivrede;
- ⇒ multisektorski i integralni pristup ruralnoj privredi, u cilju diverzifikacije aktivnosti, kreiranja alternativnih izvora prihoda, zaposlenosti i zaštite ruralnog nasleđa;
- ⇒ fleksibilna podrška ruralnom razvoju, bazirana na subvencionisanju i podsticanju decentralizacije, savetodavstvu na regionalnom, lokalnom nivou i u okviru partnerstva;
- ⇒ transparentnost u sastavljanju projekata i u upravljanju projektima, bazirana na jasnoj i preciznoj zakonskoj regulativi.

Ovi principi ruralne politike sve više se oslanjaju na uspostavljanje jednostavnijih okvira za planiranje, operacionalizaciju i kontrolu razvojnih programa.

Politika ruralnog razvoja u periodu 2014-2020 godine, označena kao "zelená", predviđa da se realizuje kroz sledeće dugoročne strateške ciljeve (EU, 2011, str. 6):

- konkurentnost poljoprivrede;
- održivo upravljanje prirodnim resursima i klimatskim promenama;
- prostorno uravnoteženi razvoj ruralnih područja;
- stabilnost u proizvodnji hrane;
- uvođenje inovacija;
- pružanje podrške mladima.

Za poboljšanje uslova života i rada u ruralnim područjima potrebno je podržati, pre sve, ostvarenje održivog ruralnog razvoja, uz neophodnu komplementarnost između ciljeva i sektorskih politika. Cilj povezivanja različitih politika i strategija u njihovoj implementaciji jeste i efektivnost, optimizacija, racionalizacija i usaglašavanje na svim nivoima. Realizacija navedenih ciljeva doprineće prevazilaženju izazova globalnog razvoja, "zelenoj" ekonomiji i kreiranju boljeg institucionalnog okvira za jačanje ekonomske, ekološke i socijalne komponente koncepta održivosti.

5. Finansiranje i instrumenti podrške ruralnom razvoju

Finansijski sistem za podršku razvoju ruralnih područja, teorijski posmatrano, čine institucije, instrumenti i tržište. U definisanju finansijskog sistema u ruralnim područjima, uvek se polazi od razdvajanja i pojmovnog definisanja: ruralne finansije, agrarne finansije i mikro finansije (Stojanović, 2009, str. 189). Ruralne finansije obuhvataju sve vrste finansijskih usluga u ruralnim područjima usmerene ka svim kategorijama korisnika usluga, počev od stanovništva, preko ruralnih preduzetnika i preduzeća, do lokalne samouprave. Agrarne finansije su često centralni segment ruralnih finansija i podržavaju aktivnosti povezane sa poljoprivredom. Mikro finansije podrazumevaju specijalno dizajnirani segment u okviru ruralnih i agrarnih finansija, usmerenih ka zadovoljenju potreba za dodatnim finansijskim resursima kod siromašnijih kategorija stanovništva. Ruralni finansijski sistem, kao podrška razvoju ruralnih područja, uvek je zasnovan na programskom partnerstvu javnog, privatnog, mešovitog i zadružnog sektora. Državi obično pripada mesto koordinatora u izgradnji institucionalne infrastrukture, dok se inicijative prepuštaju interesnim grupama i zainteresovanim pojedincima. Ruralni preduzetnici, lokalne akcione grupe, obično su pokretači projekata razvoja privredne strukture i podizanja nivoa društvenog blagostanja ruralnih regiona.

Klasične institucije bankarskog sistema su u finansiranju aktivnosti ruralne ekonomije suočene sa poteškoćama specifičnosti kreditiranja agroprivrede i ne daju zadovoljavajuće rezultate. Takođe, mikrofinansijske institucije (lokalni finansijski fondovi formirani na privatnoj ili zadružnoj osnovi), svoje poslovanje uglavnom zasnivaju na kratkoročnom kreditiranju poslova u ruralnim područjima. Robni zapisi i javno skladištenje poljoprivrednih proizvoda, kao institucionalne forme podsticanja razvoja ruralnog finansijskog sistema, predstavljaju dodatni impuls razvoju ruralnog preduzetništva.

Za potrebe finansiranja ruralnog razvoja u EU, izdvajaju se sredstva u zajedničke fondove, koja se zatim, prema utvrđenim kriterijumima, distribuiraju za kofinansiranje različitih projekata ruralnog razvoja. Ostatak, do punog iznosa investicija u konkretan program ruralnog razvoja, sredstava se obezbeđuju uz postojanje programskog partnerstva na relaciji: raspoloživi javni fondovi na nacionalnom i lokalnom nivou - privatni fondovi - zadružni fondovi. Značajni fondovi čija se sredstava koriste za usmeravanje ruralnog razvoja u zemljama članicama su: Evropski socijalni fond (ESF), Evropski fond za regionalni razvoj (ERDF) i Evropski fond za garancije i orijentacije (EAGGF), odnosno, Evropski fond za ruralni razvoj (EARDF) koji je osnovan Uredbom 1290/2005 EZ i Evropski fond za garancije (EAGF), dok je Uredba 1698/2005 postala osnova za modernu politiku ruralnog razvoja. Reformom se nastojalo da se osigura bolji balans u podršci i jačanju ruralnog razvoja putem transformisanja fondova od prvog nosećeg stuba prema drugom nosećem stubu, uvođenjem široko rasprostranjenog sistema modulacije, tj. prebacivanja finansijskih sredstava sa podsticanja proizvodnje na podsticaj ruralnog razvoja.

Evropski socijalni fond je usmeren direktno na rešavanje problema nezaposlenosti. Najčešće su iz ovog fonda finansirane sledeće aktivnosti: smanjenje dugoročne nezaposlenosti, razvoj sistema obrazovanja i treninga, promocija sistema celoživotnog učenja, poboljšanje veština radne snage, pomoć nezaposlenim ženama, pomoć u samozapošljavanju, pravna pomoć zaposlenima i nezaposlenima. Sredstava ovog fonda su dominantno usmerena ka ruralnim područjima koja su posebno zbog svoje nerazvijenosti pogođena širokim spektrom socijalnih i ekonomskih problema.

Evropski fond za regionalni razvoj formiran je 1975. godine. Do kraja 1990-ih godina, sredstva ovog fonda bila su usmerena ka uravnoteženju regionalnog razvoja. Projekti su podržavani u okviru sledećih ciljnih programa (Popović, 2003, str. 94-96):

- Ciljni program 1: odnosi se na promociju razvoja i strukturno prilagođavanje regiona koji izrazito zaostaju u razvoju, definisanih kao područja čiji ukupan društveni proizvod po stanovniku ne prelazi 75% od proseka EU za prethodni trogodišnji period.
- Ciljni program 2: regioni u tranziciji koji su pogođeni padom ekonomske aktivnosti su podržavani iz ERDF i ESF.

- Ciljni program 3: borba protiv dugoročne nezaposlenosti, podrška zapošljavanju mladih osoba i pomoć osobama isključenim sa tržišta rada (ESF).
- Ciljni program 4: podrška prilagođavanju radnika ekonomskim promenama i promenama u proizvodnim sistemima (ESF).
- Ciljni program 5a: ubrzanje prilagođavanja agrarne strukture i promocija modernizacije i strukturnog prilagođavanja sektora ribarstva.
- Ciljni program 5b: ubrzavanje razvoja i strukturno prilagođavanje ruralnih područja. Naročito se primenjuje u ruralnim područjima sa nižim nivoom razvijenosti, sa niskim dohotkom i sa slabom naseljenošću. Sredstva namenjena za ova područja u najvećoj meri se odnose na diverzifikaciju aktivnosti u cilju razvoja nepoljoprivrednih aktivnosti, unapređenje životne sredine, prekvalifikaciju radne snage, tehničku i drugu pomoć.
- Ciljni program 6: promocija razvoja regiona sa izuzetno niskom gustinom naseljenosti, finansirana iz svih strukturnih fondova.

Strukturni fondovi su doživeli značajnu promenu u periodu 2000-2006. godine, sa ciljem: (1) smanjenja broja područja koja mogu da očekuju pomoć iz zajedničkih fondova; (2) jačanja subsidijarnosti i podele odgovornosti; (3) pojednostavljenja procedura i porasta fleksibilnosti u pružanju pomoći (Armstrong i Taylor, 2000, str. 319-335). Tako je ukupan broj ciljnih programa sveden na sledeća tri:

- Novi Ciljni program 1: za područja u zaostajanju koja beleže zaostajanje GDP za 25% ispod evropskog proseka i područja sa niskom gustinom naseljenosti (Ciljni program 6 je priključen ovom programu pomoći).
- Novi Ciljni program 2: ekonomska i socijalna transformacija regiona sa strukturnim problemima (obuhvata Programe 2 i 5b).
- Novi Ciljni program 3: razvoj ljudskih resursa - odnosi se na novi cilj ESF, koji je primenljiv u svim područjima izvan Ciljnih programa 1 i 2.

Jedna od bitnih prednosti izvršenih pod uticajem reforme Agenda 2000 je pojednostavljenje procedura finansiranja i po prvi put se primenjuju mere finansiranja zajedničkog vlasništva, obezbeđenja garancije kredita, subvencija kamatnih stopa i dr., kako bi se olakšao pristup investiranju regionalnih strukturnih prilagođavanja u Uniji.

Podrška ruralnom razvoju, u programskom periodu 1994-1999. godine, odvijala se u sklopu (Popović, 2003, str. 94):

- regionalnih mera podrške (*Objective 1, Objective 5b*),
- horizontalnih mera podrške (*Objective 5a*),
- pridruženih mera (*Reg. 2078/92, Reg. 2079/92, Reg. 2080/92*),
- inicijativa EU (*Leader, Interreg, Regis, Peace*).

Nova faza u politici ruralnog razvoja EU vezana je za Berlinski sporazum iz 1999.godine, kada su dograđeni postojeći i definisani novi ciljni programi podrške ruralnom razvoju inkoncipirani pretpristupni programi i fondovi za buduće članice EU. U procesu proširenja Unije, radi dostizanja proizvodnih i drugih standarda EU, većina zemalja kandidata koristila je sredstva pretpristupnih instrumenata, odnosno, programa PHARE, SAPARD, ISPA i CARDS. Najveći deo sredstava iz navedenih programa pomoći realizovan je u periodu 2000 – 2006. godine, te je implementacija ovih programa trajala još dve godine nakon datuma pristupanja 10 novih zemalja članica EU. Za period 2007–2013. godine, formiran je novi (pojednostavljeniji) vid pomoći, tzv. Instrument za pretpristupnu pomoć (*Instrument for Pre-Accession Assistance–IPA*).

PHARE (*Polish Hungary Assistance for Restructuring their Economies*) – Program pomoći zemljama centralne i istočne Evrope za oporavak njihovih privreda, prvenstveno je bio namenjen izgradnji institucija i podršci ekonomskoj reorganizaciji u zemljama centralne i istočne Evrope, koje su ga počele koristiti još od 1990. godine. PHARE program se sastojao od tri glavne komponente (UNDP, 2006, str. 47):

- ▶ Programa na nivou države - uključivali su projekte koji su kao specifični cilj imali pripremu zemlje za članstvo u EU;
- ▶ Programa prekogranične saradnje - predstavljali su pripremne programe za učestvovanje u drugim inicijativama u graničnim regionima;
- ▶ Multinacionalnih programa - služili su za osiguranje zadovoljavajuće podrške saradnji i pripremi za članstvo u EU.

SAPARD (*Special Accession Programme for Agriculture and Rural Development*) - Poseban pretpristupni program za razvoj poljoprivrede i sela - usmeren je bio na diverzifikaciju aktivnosti u ruralnim područjima, zaštitu životne sredine, povećanje efikasnosti proizvodnje i poboljšanje kvaliteta proizvoda. SAPARD je obuhvatao mere za lakše prilagođavanje poljoprivrede i ruralnog razvoja organizaciji, tržištu i zakonodavstvu Evropske unije. Pokrenut je 1999. godine, a mere podrške bile su usmerene na (Bogdanov, 2007, str. 54):

- ◆ povećanje tržišne efikasnosti;
- ◆ prihvatanje standarda kvaliteta i zdravstvene bezbednosti EU, kako bi se novim članicama omogućilo ravnopravno učešće na jedinstvenom tržištu i uspostavljanje adekvatne granične kontrole; i
- ◆ podršku otvaranju novih radnih mesta u ruralnim područjima.

Područja finansiranja ruralnog razvoja iz SAPARD programa, odnosila su se na (Janković, 2009, str. 42-61):

- obnovu i razvoj sela,
- diverzifikaciju ruralnih delatnosti,

- razvoj i jačanje ruralne infrastrukture,
- tehničku pomoć pri pripremi i praćenju projekata i kampanji informisanja javnosti,
- mere zaštite i unapređenja životne sredine,
- savetodavnu pomoć (savetodavne službe).

Nacionalni programi ruralnog razvoja ili nacionalni programi za SAPARD bili su namenjeni korišćenju sredstava iz ovog fonda, tako da su sve zemlje kandidati morale da ih poseduju.

ISPA (*Instrument for Structural Policies for Pre-accession*) - Instrument za strukturne politike pre pristupanja EU, bio je namenjen sufinansiranju infrastrukturnih investicija i projekata iz domena zaštite životne sredine. Glavni ciljevi ISPA programa bili su (Juračak, 2005, str. 11):

- upoznavanje zemalja koje pristupaju EU sa politikom, procedurama i načelima finansiranja u EU;
- pomoć u dostizanju standarda zaštite životne sredine EU;
- jačanje i širenje transportne mreže.

CARDS (*Community Assistance for Reconstruction, Development and Stabilization*) – Pomoć EU za rekonstrukciju, razvoj i stabilizaciju - ovaj program tehničko-finansijske pomoći EU je pokrenula 2000. godine, da bi pomogla države regiona na putu ka pridruživanju EU, kroz ispunjenje obaveza iz Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju. U tom smislu, prioriteti programa bili su: rekonstrukcija i razvoj institucija, održivi ekonomski razvoj, funkcionalna tržišna ekonomija, regionalna saradnja, smanjenje siromaštva, obrazovanje, stručno usavršavanje i zaštita životne sredine.

U cilju uprošćavanja sistema pomoći, postizanja maksimalnih efekata uloženi sredstava, kroz pojednostavljenje administracije, kontrole, izveštavanja i evaluacije ostvarenih rezultata, Evropska komisija je 2005.godine donela odluku da sve postojeće pretpristupne programe (PHARE, SAPARD, ISPA i CARDS), zameni novim Instrumentom za pretpristupnu pomoć (*Instrument for Pre-Accession Assistance – IPA*). Reč je o jedinstvenom pretpristupnom instrumentu koji je Evropska unija usvojila za vremensko razdoblje 2007-2013. godine. Program IPA se sastoji od pet komponenti. Sve komponente (od I do V) su namenjene zemljama kandidatima, a prve dve (I i II) kako zemljama kandidatima, tako i potencijalnim kandidatima (Pejović i dr., 2011, str. 15):

❖ I komponenta – Pomoć u tranziciji i izgradnji kapaciteta/ institucionalna nadgradnja – odnosi se na harmonizaciju sa *acquis communautaire* i pomoć u izgradnji administrativnih i drugih državnih kapaciteta. Ova komponenta je usmerena na jačanje institucija, reformu državne uprave, pomoć ekonomskom razvoju, reformu obrazovanja,

zaštitu životne sredine, kao i unapređenje regionalne saradnje i ravnomernog regionalnog razvoja država korisnika finansijskih sredstava.

❖ II komponenta – Podrška uspostavljanju prekogranične saradnje – odnosi se na finansiranje projekata prekogranične saradnje institucija iz pograničnih regiona jedne zemlje sa institucijama iz pograničnih regiona susedne zemlje (bilo da je to susedna zemlja članica EU ili ne), u oblastima koje same zemlje definišu kao prioritetne. Ova komponenta omogućava državama kandidatima i potencijalnim kandidatima adekvatno učestvovanje u programima transnacionalne i interregionalne saradnje.

❖ III komponenta – Regionalni razvoj – namenjena je izgradnji infrastrukture, projektima zaštite životne sredine i dr. Ova vrsta pomoći je dostupna samo zemljama kandidatima, kako bi se pripremile za implementaciju i upravljanje kohezionom politikom.

❖ IV komponenta – Razvoj ljudskih resursa – ima za cilj da pripremi zemlje kandidate za programiranje, implementaciju i upravljanje Evropskim socijalnim fondom u okviru Evropske strategije zapošljavanja. U korišćenju ovih sredstava zemlje kandidati moraju uvažavati ciljeve EU vezane za socijalnu uključenost, edukaciju, jednakost polova i dr.

❖ V komponenta – Razvoj ruralnih područja – pomaže zemljama kandidatima da se pripreme za postpristupni program ruralnog razvoja, koji finansira EU, primenjujući pretpristupnu pomoć kroz sisteme slične onima koji su potrebni za proces postpristupanja. Cilj je da se u okviru ovog vida pomoći doprinese održivom razvoju poljoprivrednog sektora i ruralnih područja i omogući uspešna implementacija *asquis communautaire* u ovim segmentima.

Mere ruralnog razvoja u okviru IPARD programa (*Instrument for Pre-Accession Assistance - Rural Development*) odnose se na (Bogdanov, 2007, str. 58):

- unapređenje efikasnosti tržišta i implementaciju EU standarda (investicije u restrukturiranje farmi i podizanje standarda na nivo EU; pomoć u uspostavljanju proizvođačkih grupa i asocijacija u ruralnim područjima);

- pripreme akcije za implementaciju agro-ekoloških mera i LEADER pristupa (priprema lokalnih privatno-javnih partnera za implementaciju lokalnih razvojnih strategija);

- razvoj ruralne ekonomije (unapređenje i razvoj ruralne infrastrukture; razvoj i diverzifikacija ruralnih ekonomskih aktivnosti, unapređenje obrazovanja i obuke ruralnog stanovništva).

U okviru sprovođenja politike integralnog ruralnog razvoja, u delu koji se odnosi na ekonomsku diverzifikaciju, inicijativa LEADER dobija značajno mesto u stimulanju inovativne inicijative ruralnog razvoja na lokalnom nivou, tako da je ovaj program shvaćen kao suštinski promoter ruralnog razvoja.

Evropska komisija je tokom 2005. godine usvojila i niz posebnih programa podrške ruralnom razvoju. U okviru ovih programa, Program za istraživanje i razvoj (FP7), u okviru četiri glavna poglavlja: saradnja, ideje, ljudi i kapaciteti, obezbeđuje pomoć za kreativne istraživače, jačanje istraživačkih i inovativnih kapaciteta, usavršavanje i razvoj ljudskih resursa kroz međunarodnu saradnju (CORDIS, 2014).

Program za konkurentnost i inovativnost (CIP) je strukturiran oko tri grupe aktivnosti (EC, 2014a): Program za preduzetništvo i inovacije; Program podrške politici informacione i komunikacione tehnologije; i Inteligentna energija za Evropu.

Program za doživotno učenje (*Lifelong Learning*) - obuhvata niz sektorskih programa za: školsko obrazovanje (*Comenius*), visoko obrazovanje (*Erasmus*), stručnu obuku (*Leonardo da Vinci*) i obrazovanje odraslih (*Grundtvig*), kao i dodatni program Žan Mone (*Jean Monnet*) koji je orijentisan ka evropskim integracijama (EC, 2014b).

Program zdravlja i zaštite potrošača - glavni prioriteti su prevazilaženje nejednakosti u zdravstvu i pitanje zdravlja starijih osoba i dece (EC, 2014c).

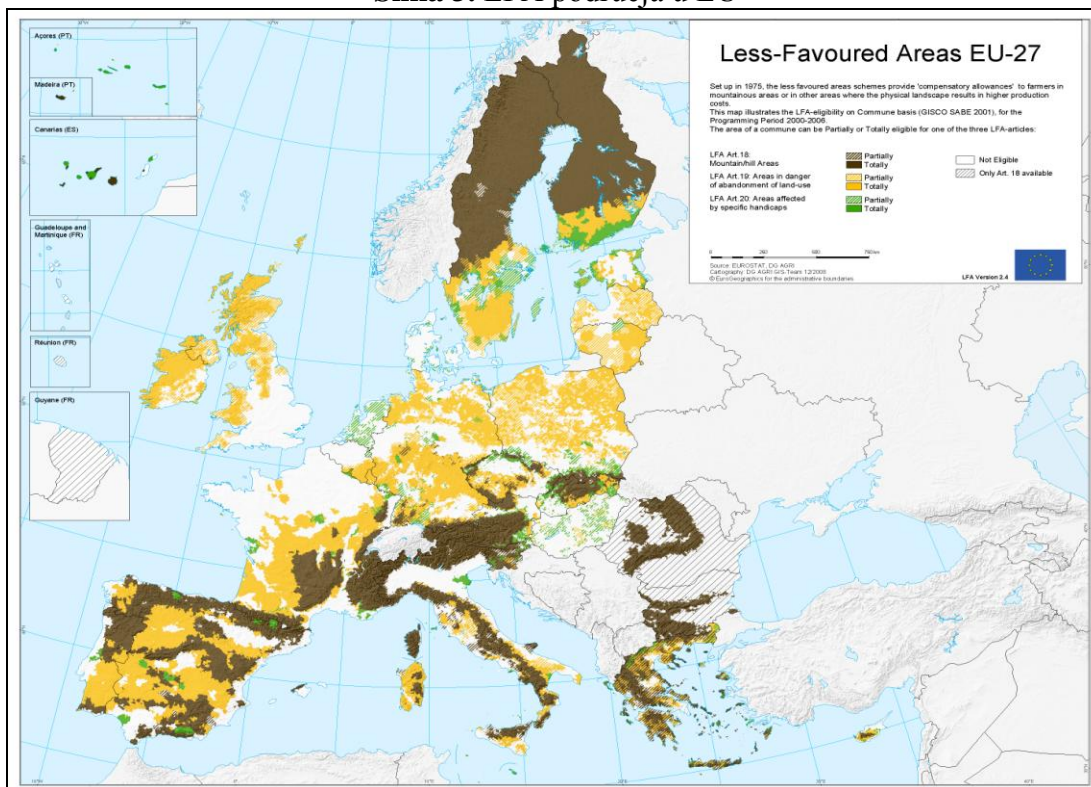
Ostali programi pomoći Evropske unije: Program TAIEX (Kancelarija za razmenu informacija i tehničku pomoć), pruža pomoć u oblasti (EC, 2014d): posete eksperata; studijskih poseta koje se bave praktičnim pitanjima; seminara i radionica u cilju sticanja neophodnih tehničkih veština, monitoring i analiza napretka, baza podataka i informacioni proizvodi, prevodenje. Takođe, postoji i drugi programi: *Culture 2007*, *Mediji 2007*, *Mediji plus*, *Mediji-obuka* itd. (Kronja, 2005, str. 46-47).

6. Podrška ruralnom razvoju područjima sa slabijim uslovima za poljoprivrednu proizvodnju (*LFA-Less Favored Areas*)

Sa stanovišta specifičnih razvojnih potreba, velika pažnja se posvećuje tzv. područjima sa slabijim uslovima za poljoprivrednu proizvodnju (*less favoured areas – LFA*). Mada sama definicija izaziva opravdane kritike, ova područja, po definiciji, obuhvataju tri teritorijalne celine (USDA FAS, 2004, str. 8):

- planinska područja (prema kriterijumima nadmorske visine i nagiba zemljišta);
- područja ugrožena napuštanjem, koja mogu da uživaju podršku na osnovu prirodnih ograničenja u pogledu niske produktivnosti tla i loših klimatskih uslova (*intermediate zone*);
- područja sa specifičnim ograničenjima, gde upravljanje zemljištem ima za cilj održavanje i unapređenje životne sredine, pejzaža i turističkih potencijala. Ova tzv. mala ruralna područja ne mogu da obuhvataju više od 10% ukupne teritorije dotične zemlje članice EU.

Slika 3. LFA područja u EU

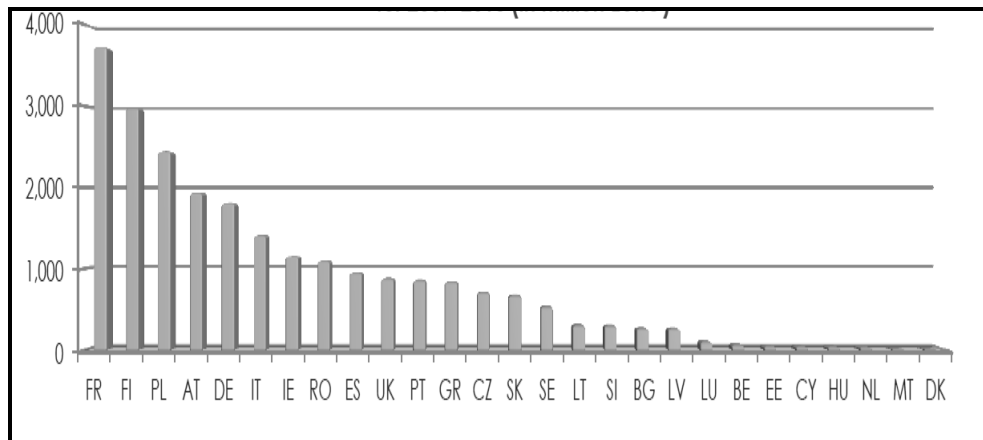
Izvor: EUROSTAT - DG AGRI, 2008.

Pridavanje sve veće pažnje razvoju ovih ruralnih područja je razumljivo kada se ima u vidu da je oko 56% područja imenovano je kao LFA (Italija 51%; Finska i Luksemburg po 95%; Malta 100%; Rumunija 11%; Bugarska 24%; itd.). Naime, određene ruralne oblasti označene su kao "manje popularne oblasti", zato što su uslovi za poljoprivrednu proizvodnju u njima nepovoljniji usled različitih faktora. Ove teškoće potiču od prirodnih ograničenja, kao što je planinski teren, uslovi zemljišta, klime, itd., koji znatno uvećavaju troškove proizvodnje i smanjuju prihode, a time i profit. Poljoprivredni proizvođači usled takvih prirodnih uslova imaju pravo na subvencije koje su kompenzacija za dodatne troškove sa kojima se suočavaju u proizvodnji. Rezolucijom OJ S 305, 16.11.1987., Evropski parlament se zalaže za "balansirani ekonomski razvoj planinskih područja, stvaranjem uslova za razvoj dopunskih delatnosti sitnim farmerima kojima je dodatno zaposlenje van farme jedini način za dostizanje pristojnog (*reasonable*) nivoa dohotka za izdržavanje porodice". U strukturi podrške ovim područjima dominiraju direktna plaćanja proizvođačima po grlu stoke (*compensatory allowances*), ustanovljena Direktivom 75/268 za brdsko-planinska i područja sa slabijim uslovima za poljoprivrednu proizvodnju. Vremenom se područje klasifikovano kao manje razvijeno proširivalo, ublažavanjem kriterijuma za njegov obuhvat.

Mere koje se odnose na povećanje pomoći regionima sa nepovoljnim uslovima za razvoj uvedene su 2003. godine, a podrška ovim regionima iznosila je 200-250 evra po hektaru, s tim što se konkretan iznos i oblik pomoći razlikovao po pojedinim zemljama, u zavisnosti od procenjenih objektivnih okolnosti. Farmeri iz područja sa slabijim uslovima za poljoprivrednu proizvodnju mogu konkurisati za smanjenje poreza i za kredite sa nižim kamatnim stopama od uobičajene. Takođe, područja sa nižom cenom zemljišta dobijaju veću podršku, kao i područja u slučaju prirodnih nepogoda ili su ekološki vrlo osetljiva.

Iako su mnoga ruralna područja uspešno izvršila strukturne promene (poboljšanje infrastrukture, diverzifikacija delatnosti farmi, otvaranje novih radnih mesta, poboljšanje kvaliteta života u ruralnim zajednicama itd.), značajan broj ruralnih oblasti ima ozbiljne poteškoće u razvoju, tako da je i dalje neophodno prilagođavanje politike ruralnog razvoja, u cilju podrške razvoju ovih područja. Finansijska podrška LFA područjima iznosila je za programski period 200-2006. godine 8 milijardi €, tj. oko 18% sredstava EU namenjenih ruralnom razvoju, dok je u periodu 2007-2013. godine iznosila 12,6 milijardi € ili 13,9%, što zapravo predstavlja 32% od ukupnih sredstava namenjenih unapređenju životne sredine i sela kroz podršku održivom upravljanju zemljištem - Osa 2 politike ruralnog razvoja (EU, 2014). Hrvatska kao nova članica EU (od 01.07.2013.godine) nije obuhvaćena ovim programskim periodom.

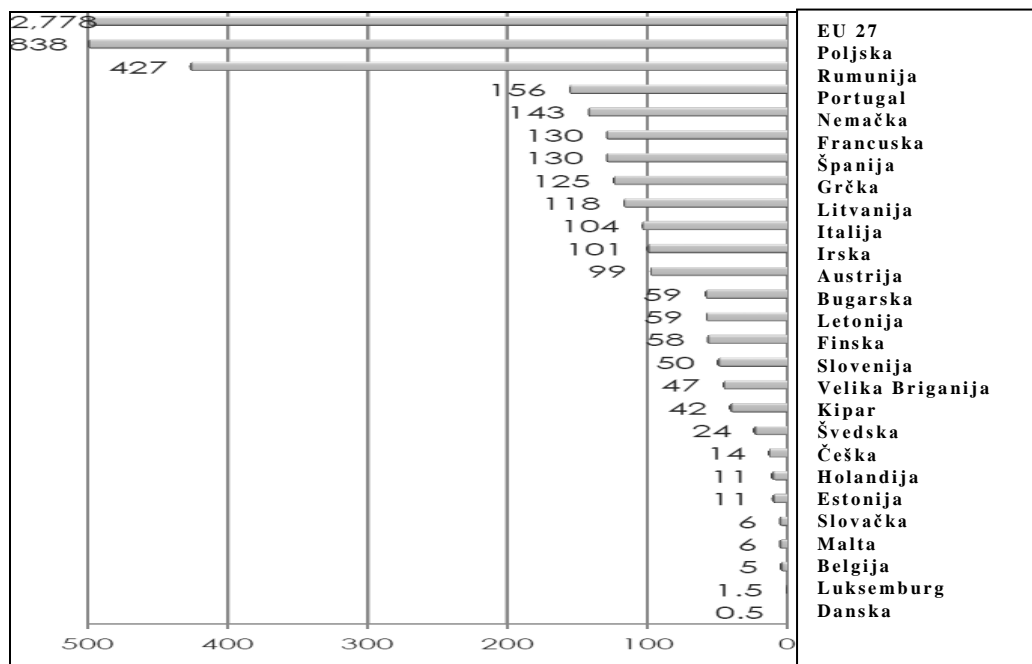
Grafikon 1. Podrška LFA područjima u zemljama članicama za period 2007-2013.godine (u milionima evra)

Izvor: ENRD, 2013.

Najveća podrška LFA područjima u zemljama članicama EU, u periodu 2007-2013.godine (u milionima evra) odnosi se na Francusku i Finsku, a najmanja na Maltu i Dansku.

Grafikon 2. Broj domaćinstava koja su dobila pomoć u LFA područjima, u periodu 2007-2011. godine (u hiljadama domaćinstava)

Izvor: ENRD, 2013.

Ukupan broj domaćinstava u EU, koja su dobila pomoć u LFA područjima je 2.778.000. Najveći broj domaćinstava u Uniji, koja su dobila pomoć LFA područjima, u periodu 2007-2011. godine, nalazio se u Poljskoj (838.000) i Rumuniji (427.000), a najmanji broj domaćinstava u Luksemburgu (1.500) i Danskoj (500).

Oko 53.408.000 ha u LFA područjima dobijalo je podršku u periodu 2007-2011.godine. Najveće površine u hektarima u LFA područjima, na koje se odnosila podrška, su u Poljskoj (7.790.000 ha), Španiji (6.346.000 ha), Velikoj Britaniji (5.941.000 ha) i Francuskoj (5.147.000 ha), a najmanje u Danskoj 21.000 ha i Malti 9.000 ha (ENRD, 2013).

II EVROPSKI MODEL RURALNOG RAZVOJA U SAVREMENIM USLOVIMA

1. Ruralni razvoj u zemljama EU u istorijskoj perspektivi

Evropska unija vodi aktivnu ruralnu politiku, jer ruralna područja, posmatrano sa teritorijalnog i demografskog stanovišta, obuhvataju oko 90% teritorije, gde živi oko 58% populacije. Predominantno ruralna područja čine oko 52% teritorije EU i 23% stanovništva. Ova područja generišu 16% GVA (*Gross Value Added*) i 21% zaposlenosti. Predominantno ruralna područja u EU-15 čine oko 50% teritorije, a u EU-N12 (novoprimitljene članice) oko 57%. Populacija, GVA i zaposlenost je znatno veća u EU-N12, nego u EU-15: u EU-N12 40% stanovništva živi u predominantno ruralnim područjima (18% u EU-15); u stvaranju GVA zemlje EU-N12 učestvuju sa 29% , a sa 14% u EU-15; i oko 36% u ukupnoj zaposlenosti u EU-N12, a 17% u EU-15. Predominantni ruralni regioni obuhvataju 80% teritorije Estonije, Irske, Grčke, Portugala i Finske, a samo 2,1% Holandije se klasifikuje kao predominantno ruralni regioni. Predominantno ruralni regioni Irske generišu 57,8% ukupne ekonomske aktivnosti zemlje, a više od 35% u Austriji, Sloveniji i Slovačkoj. Zaposlenost u predominantno ruralnim područjima najveća je u Irskoj 66,3%, Slovačkoj, Estoniji, Rumuniji i Grčkoj (između 40 i 45%), a najmanje učešće je u Holandiji 0,6%, Velikoj Britaniji 2,8%, Belgiji 6,7% i Španiji 6,7% (Eurostat, 2013). Ako se uzme u obzir da je Republika Hrvatska 01.07.2013. godine ušla u EU, ruralnost EU se povećava, jer prema kriterijumima OECD-a, 91,6% ukupne teritorije Hrvatske čine ruralna područja, gde živi 47,6% stanovnika.

Prema stepenu njihove integracije sa nacionalnom ekonomijom, ruralna područja Evropske unije obično se svrstavaju u tri grupe (Zakić i Stojanović, 2002, str. 217-218):

- integralna ruralna područja – sa rastućom populacijom i zapošljavanjem u sekundarnom i tercijalnom sektoru, mada je i dalje glavni način korišćenja zemljišta podređen poljoprivredi. Posmatrano sa stanovišta njihove životne sredine, socijalnog i kulturnog nasleđa, neka od ovih područja, koja su relativno blizu velikih gradova, postaju samo područja za stanovanje, a ne i radna područja (tzv. "rurbanizacija").

- prelazno ruralna područja – relativno udaljena od urbanih centara, sa različitom mešavinom primarnih i sekundarnih delatnosti, pri čemu je u mnogima od njih poljoprivreda dominantna delatnost.
- zapostavljena ruralna područja – sa najnižom gustom naseljenosti stanovništva, često sa najnižim dohotkom i ostarelom populacijom, koja zavisi uglavnom od zaposlenosti u poljoprivredi. U ovim područjima nema adekvatnih osnovnih usluga, opšta izolacija često je posledica topografskih karakteristika, kao što su planine ili udaljenost od transportne mreže.

Tabela 6. Ruralna populacija u zemljama EU-27 (u %)

Država	Stanovništvo u ruralnim zajednicama	Prema tipovima regiona		
		Predominantno ruralni	Značajno ruralni	Predominantno urbani
Austrija	41,4	46,5	30,9	22,6
Belgija	8,5	3,5	11,8	84,8
Kipar	30,0	0,0	100,0	0,0
Češka	30,0	5,1	83,6	11,4
Nemačka	19,1	13,3	29,3	57,4
Danska	41,0	38,9	31,7	29,4
Estonija	32,0	10,5	76,5	13,0
Španija	26,9	15,1	49,6	35,3
Finska	54,1	62,3	37,7	0,0
Francuska	29,4	17,0	54,5	28,5
Grčka	38,6	37,3	27,1	35,6
Mađarska	43,3	47,1	35,9	17,0
Irska	45,0	71,3	0,0	28,7
Italija	21,0	9,6	40,5	49,9
Litvanija	30,0	44,3	55,7	0,0
Luksemburg	28,0	0,0	100,0	0,0
Letonija	34,3	23,3	45,0	31,8
Malta	0,1	0,0	0,0	100,0
Holandija	6,8	1,3	15,8	83,0
Poljska	40,3	41,1	35,9	23,0
Portugalija	26,1	21,5	26,5	51,9
Švedska	69,3	66,5	33,5	0,0
Slovenija	50,0	61,7	38,3	0,0
Slovačka	40,0	27,0	61,8	11,1
V. Britanija	19,0	3,6	26,7	69,7
Bugarska	58,4	70,0	14,9	15,1
Rumunija	46,3	47,2	42,7	10,1
EU	56,0	23,0	35,0	42,0

Izvor: Eurostat, 2010.

Prosečna gustina naseljenosti (Eurostat, 2010) u predominantno ruralnim područjima EU je 40 stanovnika/km², pri čemu je najmanja u Finskoj (11 stanovnika/km²), a najveća u Holandiji (183 stanovnika/km²). Prosečna gustina naseljenosti u značajno ruralnim područjima EU je 118 stanovnika/km², pri čemu je najmanja u Letoniji (28 stanovnika/km²), a najveća u Holandiji (213 stanovnika/km²). Prosečna gustina naseljenosti u predominantno urbanim područjima EU je 632

stanovnika/km², pri čemu je najmanja u Estoniji (53 stanovnika/km²), a najveća u Mađarskoj (3.294 stanovnika/km²). Prosečna stopa nezaposlenosti u predominantno ruralnim područjima je 10,7%, u značajno ruralnim područjima 9,8%, a u predominantno urbanim područjima 7,5%, pri čemu postoje značajne razlike među pojedinim zemljama članicama Unije. Primarni sektor, sa prehrambenom industrijom, još uvek ima značajnu ulogu u privredi ruralnih područja, a GDP po glavi stanovnika je za oko 25% manji u ruralnim nego u urbanim područjima. Generalno posmatrano, do 2003. godine, dostignuti nivo razvoja, meren veličinom prosečnog BDP-a po glavi stanovnika u zemljama članicama Evropske monetarne unije (EMU-12) se blago približavao, nakon toga počinje trend konstantnog, značajnijeg povećavanja razlika. U grupi zemalja severa nije ostvarena konvergencija nivoa razvoja, ali su razlike od starta bile manje nego u grupi južnih zemalja i nije došlo do divergencije. Suprotno tome, kod zemalja juga, prisutne su veće razlike u nivou razvoja koje se vremenom značajnije povećavaju. Na čelu ove grupe zemalja je Irska koja beleži performanse bliže zemljama severa, na začetku je Portugal koji u proseku ima duplo manji BDP po glavi od Irske. Irska je jedina zemlja kod koje nakon ulaska u EMU počinje proces konvergencije. Kada se iz kalkulacije isključe podaci za Irsku, razlike između severa i juga beleže konstantni porast. To znači da je u prethodnoj deceniji došlo do divergencije nivoa razvoja između ove dve grupe zemalja (Bošković, Popović i Njegovan, 2013, str. 235-250).

Kada se razmatra evolucija koncepta ruralnog razvoja u zemljama razvijene tržišne ekonomije, važno je istaći da se ruralni razvoj vezuje direktno za proces restrukturiranja poljoprivrede zasnovane na porodičnoj farmi, u kome je merama nacionalnih agrarnih politika, a posebno merama Zajedničke agrarne politike (CAP), pospešivan razvoj.

Ruralni razvoj u Evropskoj uniji prošao je kroz šest evolutivnih faza u procesu reformisanja Zajedničke agrarne politike i koncipiranja savremene politike ruralnog razvoja (Bogdanov, 2007, str. 44-51; EC, 2014e):

- I faza – od osnivanja EEZ do 1970-ih, kada je maksimalno podržavana poljoprivredna proizvodnja;
- II faza – od 1970-ih do kraja 1980-ih, kada je ruralni razvoj sagledavan u kontekstu regionalnih i interregionalnih razvojnih politika;
- III faza – počela 1990-ih (Mastrihtski sporazum) karakteriše je integralni pristup, međusektorska saradnja i koordinacija i naglašava se značaj okruženja sa ekološkog stanovišta, u kome se posebno sagledavaju pozitivne i negativne pojave vezane za poljoprivredu, šumarstvo i vodoprivredu;
- IV faza - ruralni razvoj se posmatra kao drugi stub CAP-a (Agenda 2000) za period 2000-2006. godine;
- V faza - odnosi se na period 2007-2013. godine, kada se ruralna politika sprovodi objedinjeno;

- VI faza - odnosi se na period 2014-2020. godine, gde se razvoj ruralnih područja razmatra u skladu sa Strategijom Evropa 2020.

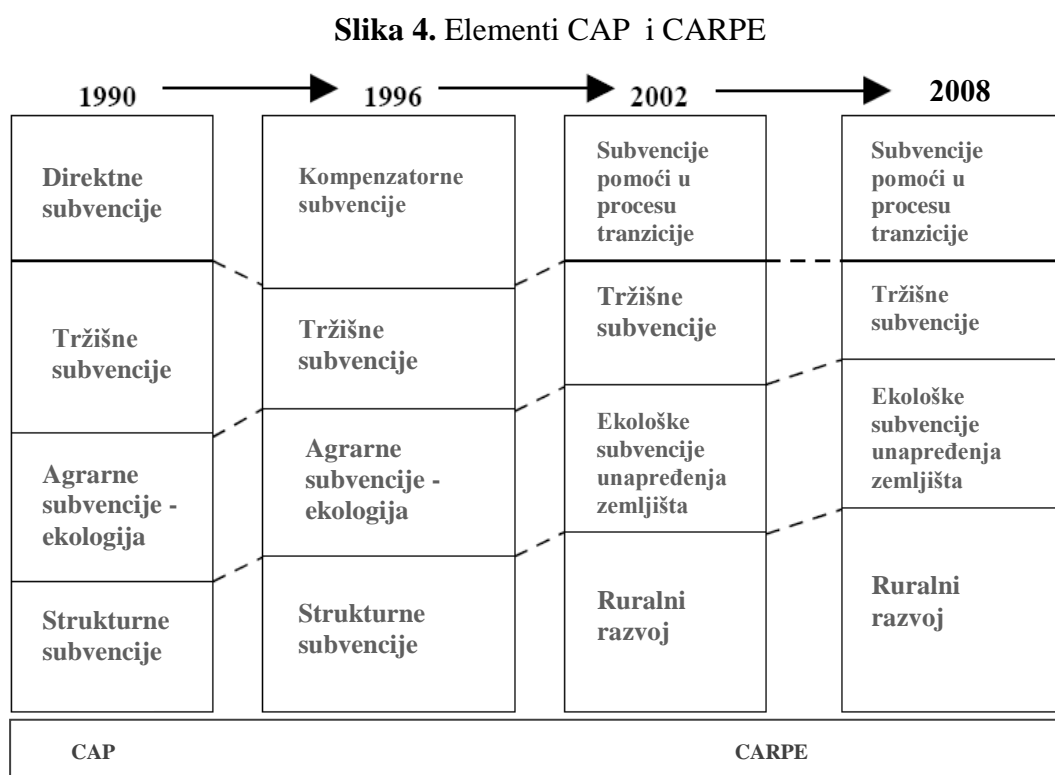
Inicijalna faza traje od osnivanja Evropske ekonomske zajednice do sredine 1970-ih godina, kada je ruralni razvoj posmatran u kontekstu razvoja poljoprivrede, koji se odnosio na: (1) modernizaciju farmi kroz pomoć u investiranju, kako bi se održao paritetni dohodak sa ostalim privrednim sektorima (Direktiva 72/159); (2) program ukрупnjavanja poseda i smanjivanja broja zaposlenih (Direktiva 72/160); (3) savetodavnu službu, trening, edukaciju (Direktiva 72/161). Efekti ovih mera bili su izuzetno skromni. Mnogo bolji rezultati usledili su nakon usvajanja Regulative 355/77, koja se odnosila na podršku razvoju prerade i marketinga poljoprivrednih i proizvoda šumarstva i ribarstva (Zakić, 2002, str. 13-14).

Tokom **druge faze**, od sredine 1970-ih, razvoj ruralnih područja sagledavan je u kontekstu regionalnih i interregionalnih razvojnih politika. To je značilo otvaranje razvojnih mogućnosti različitim aktivnostima i delatnostima, što je predstavljalo osnovu za utemeljenje koncepta integralnog ruralnog razvoja. Za socio-ekonomski razvoj manje razvijenih područja utemeljeni su specifični institucionalni okviri. Proširivanjem EEZ relativno siromašnijim zemljama (Grčka, Španija i Portugalija), sve veća pažnja počela je da se pridaje regionalnoj neujednačenosti razvoja, pa je Komisija EU, 1983. godine, započela radikalnu reformu CAP, koja je rezultirala Zelenom knjigom (*Regulation 797/85*). Zelena knjiga (*Green Paper*) je bila usmerena na unapređenje efikasnosti agrarnog sektora, naročito sitnih farmi i mladih poljoprivrednika, ali i zaštitu prirodnih resursa i životne sredine. Ovaj dokument je značajan utoliko što predstavlja važan signal udaljavanja agrarne politike EU od produktivizma i otvaranja prostora za afirmaciju integralnog ruralnog razvoja (Bogdanov, 2007, str. 44-50). Ova opredeljenja potvrđena su *McSharry*-jevom reformom iz 1992. godine, gde je delimično razdvojena podrška za proizvodnju i podvučen značaj očuvanja prirode kroz dve od tri prateće mere koje su se odnosile na: životnu sredinu (Reg. 2078/92), pošumljavanje (Reg. 2080/92) i rano penzionisanje farmera (Reg. 2079/92).

Treća faza predstavlja dalju nadogradnju koncepta integralnog ruralnog razvoja, koji se karakteriše kompleksnijim pristupom razvoju, u kome se naglašava ne samo integralni ruralni razvoj, nego i okruženje pri čemu se posebno sagledavaju pozitivne i negativne pojave vezane za privredne grane koje su bazirane na korišćenju prirodnih resursa. Osnova ovog pristupa nalazi se u Mاستrihtskom sporazumu, koji je usvojen na bazi *McSharry*-jevih reformi 1993. godine. Još u postupku reformisanja CAP (*Common Agricultural Policy*) formulisana je Zajednička agrarna i ruralna politika Evropske unije CARPE (*Common Agricultural and Rural Policy for Europe*). Osnovni cilj politike CARPE bio je da obezbedi ekonomski efikasnu i ekološki održivu poljoprivredu u uslovima stimulisavanja integralnog razvoja ruralnih područja u Evropskoj uniji. Ovakva politika zahtevala je sistematizaciju sledećih elemenata (Njegovan, 2001, str. 269):

1. Stabilizacija tržišta (*Market stabilisation – MS*);
2. Nadoknade za ekološki i kulturni ambijent (*Enviromental and cultural landscape payments - ECLP*);
3. Inicijative za ruralni razvoj (*Rural development incentives – RDI*), i
4. Izdvajanja za pomoć u prilagođavanju tokom tranzicionog perioda (*Transitional adjustment assistance - TAA*).

Relacija između navedenih elemenata prikazana je Slikom 4, gde vertikalna skala predstavlja udeo u budžetskim sredstvima.

Izvor: Njegovan, 2001, str. 269.

Prvi element (MS) vraća politiku zajedničkog tržišnog organizovanja svojim bazičnim opredeljenjima, sa razlogom da obezbedi sigurnosnu mrežu za proizvode EU u slučaju nekontrolisanih tržišnih fluktuacija.

Drugi element (ECLP) se odnosi na zaštitu i podsticanje razvoja ruralnih resursa i kulturnog okruženja u ruralnim predelima.

Treći element (RDI) se odnosi na sve aspekte ruralnog razvoja, uključujući i razvoj poljoprivrede, ali je naglasak na stimulanju mogućnosti nepoljoprivrednog korišćenja resursa.

Svrha četvrtog elementa (TAA) je da potpomogne tranziciju poljoprivredne u ruralnu politiku, tj. iz CAP u CARPE.

Primena politike CARPE zahtevala je postepeno napuštanje mehanizama koji su važili više decenija, omogućavajući farmerima jedan sasvim drugačiji pristup u zaštiti njihovih zarada, putem podsticanja efikasnosti i konkurencije u uslovima promovisanja zdravog i kvalitetnog življenja, sa elementima u okruženju koji stimulišu lokalne kulturne vrednosti i ispoljavanje jedinstvenog stila življenja (Njegovan, 2001, str. 269-270).

Četvrta faza - Politika ruralnog razvoja EU definisana u Agendi 2000 nazvana je „drugi stub“ Zajedničke agrarne politike. Mere ruralnog razvoja (Reg. 1257/99) kojima je ova politika operacionalizovana obuhvatale su, pored strukturnih mera agrarne politike i zajedničke mere definisane *McSharry*-jevom reformom, kao i seriju mera namenjenih promovisanju integralnog ruralnog razvoja, odnosno, poboljšanju konkurentnosti ruralnih područja, očuvanju životne sredine i ruralnog nasleđa. Dalje reforme CAP-a obuhvaćene su Agendom 2000, kojom su definisane promene u ovoj oblasti do 2006. godine.

Ciljevi reforme CAP, obuhvaćeni Agendom 2000, su (EC, 2014f; Marković, Njegovan i Pejanović, 2012, str. 486):

- povećanje konkurentnosti agrarnih proizvoda EU;
- povećanje bezbednosti i poboljšanje kvaliteta hrane;
- unapređenje životnog standarda za ruralnu zajednicu;
- obezbeđenje alternativnih izvora prihoda za farmere;
- podsticanje ruralnog razvoja i intenziviranje ekoloških programa;
- razvoj agrarnog zakonodavstva u smislu povećanja transparentnosti;
- dizajniranje agrarne politike prihvatljivije za poreske platiše i potrošače u EU.

Agenda 2000 je ocenjena kao najradikalnija i najobuhvatnija reforma agrarne politike EU od nastanka CAP, pokrivajući ekonomsku, ekološku i ruralno-sociološku dimenziju agrara. Ona kreira uslove za razvoj multifunkcionalne, održive i konkurentne poljoprivrede u EU. Osim toga, njeni dugoročni ciljevi nisu samo usmereni na buduće članice, već i na buduće generacije (održivi razvoj).

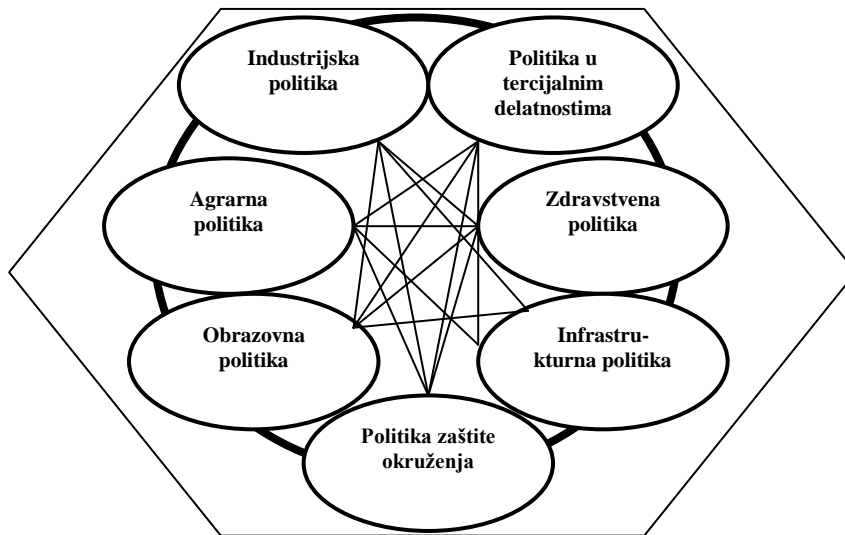
Peta faza - Savet ministara EU je septembra 2005. godine usvojio Regulativu za ruralni razvoj i prihvatio predlog reforme politike ruralnog razvoja, u cilju konsolidacije i pojednostavljenja postojećih mehanizama za podršku ruralnom razvoju. Predložena su rastuća izdvajanja za mere u oblasti ruralnog razvoja u periodu 2007-2013. godine.

Šesta faza - predstavlja novu politiku ruralnog razvoja za period do 2020. godine, koja se označava kao "zelena", što je u skladu sa ciljevima održivog razvoja.

2. Savremeni koncept održivog ruralnog razvoja u EU – ocena stanja i problema

U okviru zemalja Evropske unije odvijao se intenzivni proces transformacije monofunkcionalne u multifunkcionalnu poljoprivredu, jednostrane seoske privrede u ruralnu ekonomiju, kao i nerazvijenog koncepta ruralnog razvoja u vrlo kompleksnu strategiju integralnog razvoja ruralnih područja.

Slika 5. Koncept ruralnog razvoja u EU

Izvor: Sotte, 2001.

Savremeni koncept održivog ruralnog razvoja, iskazan kroz strateške smernice za ruralni razvoj za period 2007-2013. godine, usmeren je na poboljšanje implementacije programa podrške ruralnom razvoju, zapošljavanju, konkurentnosti i inovacijama u ruralnim područjima. Glavne karakteristike politike ruralnog razvoja u periodu 2007-2013.godine su bile (EC, 2010; Marković, Njegovan i Pejanović, 2012, str. 490):

- ◆ kreiranje instrumenta za finansiranje, odnosno, Evropskog fonda za agrarni i ruralni razvoj EARDF (*European Agriculture and Rural Development Fund*),
- ◆ kreiranje originalne strategije za ruralni razvoj, sa fokusiranim prioritetima,
- ◆ jačanje kontrole i izveštavanja,
- ◆ jačanje pristupa odozdo na gore (*bottom-up*) u definisanju programa i implementaciji.

U okviru politike ruralnog razvoja, osnovni ciljevi održivog integralnog ruralnog razvoja EU odnosili su se na (EC, 2010):

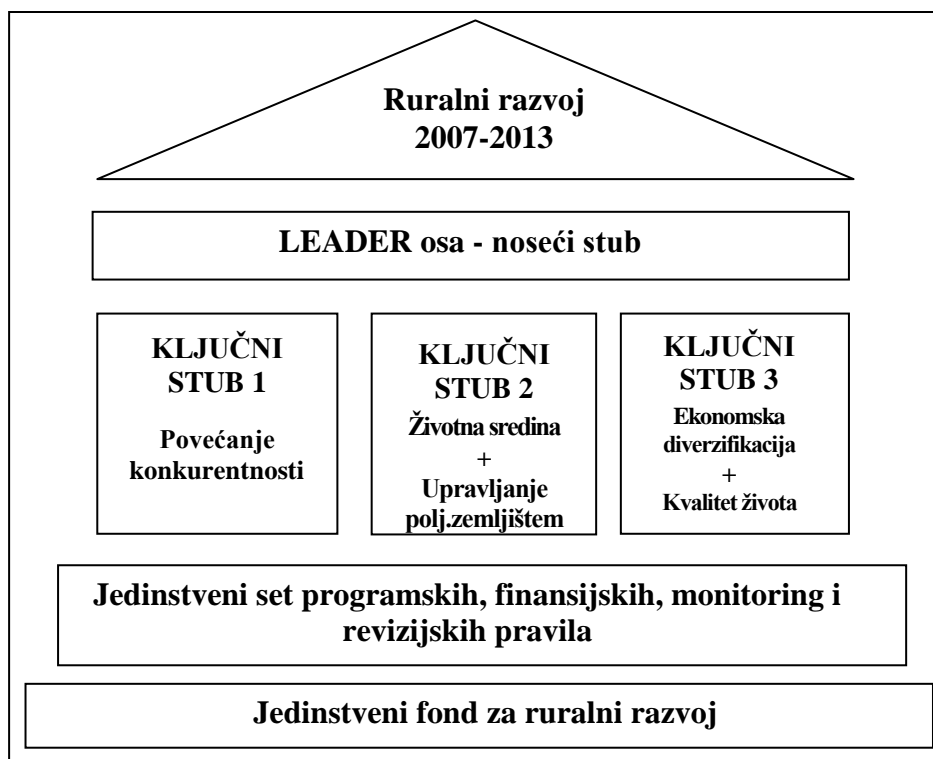
1. unapređenje poljoprivrednih poseda,
2. garantovanje zdravstvene bezbednosti i kvaliteta hrane,

3. obezbeđenje stabilnih prihoda farmera,
4. poštovanje agroekoloških zahteva,
5. jačanje performansi ruralne zajednice i
6. unapređenje uslova života i rada u ruralnim područjima.

Politika ruralnog razvoja EU u periodu 2007-2013. godine, oslanjala se na četiri ključna stuba (EC, 2010):

- Povećanje konkurentnosti agrarnog sektora;
- Unapređenje životne sredine i ruralnog ambijenta, kroz podršku upravljanju zemljištem;
- Unapređenje kvaliteta života u ruralnim područjima i promociju diverzifikacije ekonomskih aktivnosti u ruralnim područjima;
- LEADER pristup.

Slika 6. Politika ruralnog razvoja 2007-2013. godine

Izvor: EC, 2008, str. 8.

Mere za unapređenje konkurentnosti agrarnog sektora bile su usmerene na (Cvijanović i dr., 2005, str. 213-214):

- unapređenje ljudskog potencijala (stručna obuka i difuzija informacija zaposlenima u poljoprivredi i šumarstvu, podrška mladim farmerima u preuzimanju

gazdinstva, rano penzionisanje farmera i zaposlenih na farmi, troškovi korišćenja usluga savetodavnih službi);

- restrukturiranje fizičkog potencijala (modernizacija farmi, podizanje ekonomskih performansi šumskih poseda, investiranje u mikro i mala preduzeća u primarnoj poljoprivrednoj proizvodnji i šumarstvu, uređenje poljskih i šumskih prilaznih puteva, hidro i energetska infrastruktura i prevencija i otklanjanje posledica prirodnih nepogoda u poljoprivredi);

- unapređenje kvaliteta u proizvodnji poljoprivrednih proizvoda (usvajanje standarda Unije, podrška učešću farmera u šemama kvaliteta hrane i asocijacijama proizvođača za promociju i plasman proizvoda);

- tranziciju podršku novim zemljama članicama (restrukturiranje farmi sa pretežno naturalnim karakterom i delom tržišno usmerene proizvodnje – *semi-subsistence farms*, formiranje proizvođačkih asocijacija).

Tabela 7. Povećanje konkurentnosti (ključni stub 1)

MERE UNAPREĐENJA KONKURENTNOSTI	
Ljudski resursi:	
★ trening i informisanje	
★ mladi farmeri	
★ rano penzionisanje	
★ korišćenje savetodavnih usluga (uključujući usvajanje standarda)	
★ uspostavljanje <i>farm</i> menadžmenta i savetodavstva u poljoprivredi i šumarstvu	
Fizički kapital:	
★ investicije u farme i šumarstvo	
★ prerada/marketing	
★ poljoprivredna/šumska infrastruktura	
★ obnova proizvodnih potencijala poljoprivrede	
Kvalitet poljoprivredne proizvodnje i proizvoda (CAP reforma 2003):	
★ usvajanje standarda (privremena pomoć)	
★ unapređenje kvaliteta hrane	
★ promocija unapređenja kvaliteta hrane	
Tranzicione mere:	
★ polunaturalne farme	
★ uspostavljanje proizvođačkih udruženja	
OBLAST PRIMENE	
Učešće u finansiranju	minimum 15%
Učešće EU u sufinansiranju	maksimum 50/75%
Teritorija primene	sva ruralna područja

Izvor: Bogdanov, 2007, str. 48.

Unapređenje životne sredine i ruralnog ambijenta, kroz podršku upravljanju zemljištem, realizovalo se merama usmerenim ka (Cvijanović i dr., 2005, str. 214):

- održivom korišćenju poljoprivrednog zemljišta (plaćanja farmerima suočenim sa prirodnim ograničenjima u planinskim i drugim područjima, plaćanja farmerima

suočenim sa ograničenjima usled poštovanja programa zaštite retkih vrsta ptica i prirodnih staništa – *Natura 2000*, *Birds and Habitats Directives*, agroekološke mere i neprofitabilne investicije povezane sa sprovođenjem ovih programa);

- održivom korišćenju šumskog zemljišta (pošumljavanje poljoprivrednog i nepoljoprivrednog zemljišta, plaćanja privatnim šumskim gazdinstvima za ograničenja u korišćenju šuma, usled poštovanja programa *Natura 2000*, šumsko-ekološke mere i neprofitabilne investicije povezane sa njihovim sprovođenjem, prevencija i otklanjanje posledica prirodnih nepogoda u šumarstvu).

Tabela 8. Pобољшanje stanja životne sredine i prirodnih predela, podrškom upravljanju zemljištem (ključni stub 2)

MERE RUKOVOĐENJA ZEMLJIŠTEM / ZAŠTITE ŽIVOTNE SREDINE	
Održivo korišćenje poljoprivrednog zemljišta:	
★ planinska područja sa razvojnim ograničenjima (LFA)	
★ druga područja sa hendikepom	
★ poljoprivredna područja u okviru programa <i>Natura 2000</i>	
★ zaštita životne sredine u poljoprivredi/briga o životinjama	
★ podrška neproizvodnim investicijama	
Održivo korišćenje šumskog zemljišta:	
★ pošumljavanje (poljoprivrednog/nepoljoprivrednog zemljišta)	
★ šumska područja u okviru programa <i>Natura 2000</i>	
★ zaštita šuma	
★ obnavljanje šumskog potencijala	
★ podrška neproizvodnim investicijama	
OBLAST PRIMENE	
Osnova (poljoprivreda)	uslovljena davanja (<i>cross-compliance</i>)
Učešće u finansiranju	minimum 25%
Učešće EU u sufinansiranju	maksimum 55/80%
Teritorija primene	sva ruralna područja

Izvor: Bogdanov, 2007, str. 49.

Diverzifikacija ruralne ekonomije i unapređenje kvaliteta života u ruralnim oblastima su se realizovale putem lokalnih razvojnih strategija, primenom modela "odozdo na gore" i selekcijom razvojnih projekata lokalnih akcionih grupa, i to kroz (Cvijanović i dr., 2005, str. 214-215):

- mere diverzifikovanja ruralne ekonomije (razvoj nepoljoprivrednih aktivnosti, povećanje ruralne zaposlenosti, promocija preduzetništva i osnivanje i razvoj mikro preduzeća, podrška razvoju seoskog turizma, zaštita i upravljanje prirodnim vrednostima, u skladu sa principima održivog ekonomskog razvoja);

- mere unapređenja kvaliteta života u ruralnim oblastima (bazične usluge za ruralnu privredu i stanovništvo, obnova i razvoj seoske infrastrukture itd.), uz očuvanje seoske arhitekture, odnosno, ruralnog nasleđa;

- mere stručnog osposobljavanja ekonomskih aktera u ruralnoj ekonomiji;
- mere obuke i animacije kreatora lokalne razvojne strategije.

Tabela 9. Diverzifikacija ruralne ekonomije i unapređenje kvaliteta života u ruralnim oblastima (ključni stub 3)

MERE KVALITETA ŽIVOTA I EKONOMSKE DIVERZIFIKACIJE	
Kvalitet života:	
★ osnovne usluge za ruralnu ekonomiju i stanovništvo (organizovanje i infrastruktura)	
★ obnova i razvoj sela, zaštita i konzervacija ruralnog nasleđa	
★ obuka i edukacija	
★ izgradnja kapaciteta za lokalne razvojne strategije	
Ekonomska divezifikacija:	
★ diverzifikacija na nepoljoprivredne aktivnosti	
★ pomoć malim (<i>micro</i>) preduzećima	
★ podrška razvoju turizma	
★ zaštita i rukovođenje prirodnim bogatstvima	
OBLAST PRIMENE	
Implementacija	pretežno kroz lokalne razvojne strategije
Učešće u finansiranju	minimum 15%
Učešće EU u sufinansiranju	maksimum 50/75%
Teritorija primene	sva ruralna područja

Izvor: Bogdanov, 2007, str. 50.

Osnovna svrha ovih mera bila je oživljavanje seoskih sredina i održivi razvoj, naročito udaljenijih ruralnih područja, koja su suočena sa depopulacijom, kao i prigradskih područja.

Primena lokalne strategije ruralnog razvoja, koja se ostvaruje LEADER pristupom, bila je usmerena na (Cvijanović i dr., 2005, str. 215):

- primenu nekih od navedenih mera ključnih stubova, uz LEADER pristup;
- međuregionalne i međudržavne projekte ključnih stubova, primenom LEADER pristupa;
- rad lokalnih akcionih grupa, obuku i animaciju lokalnih aktera.

Tabela 10. Primena lokalne strategije ruralnog razvoja, koja se ostvaruje LEADER pristupom (ključni stub 4)

OBLAST PRIMENE	
Implementacija	LEADER pristup za odabrane teritorije u okviru ključnih stubova
Učešće u finansiranju	minimum 7% rezerva 3% od ukupnog EU fonda za ruralni razvoj (isključujući modulaciju)
Učešće EU u sufinansiranju	maksimum 55/80%
Teritorija primene	sva ruralna područja odabranih teritorija

Izvor: Bogdanov, 2007, str. 51; EC, 2008.

Pored opštih pristupa politici ruralnog razvoja na nivou Evropske unije, mnoge zemlje članice primenjuju i nacionalne pristupe ruralnom razvoju. Kao primeri dobre prakse navode se Engleska, Švedska i Irska. U Engleskoj dominiraju tri cilja ruralne politike: (1) ekonomsko-socijalni preporod područja sa najvećim potrebama; (2) obezbeđenje adekvatnog pristupa uslugama i drugim potrebama ruralne populacije; (3) povećanje sistema vrednosti sela i zaštita prirodne okoline. U Švedskoj, ruralni razvoj se tretira u okviru regionalnog razvoja, koji teži kreiranju uslova za održivi privredni rast, jednakost i slobodu izbora, tako da se stvore slični životni uslovi za sve stanovnike u zemlji. Nacionalna agencija za ruralni razvoj Švedske Vlade koordinira različite sektore društva za poboljšanje uslova življenja i razvoja ruralnih područja. Irska je među prvim evropskim zemljama izgradila vlastitu strategiju razvoja ruralnih područja. U tzv. Beloj knjizi (*White Paper on Rural Development*) definisana je precizno politika ruralnog razvoja, kojom se obezbeđuje socio-ekonomsko blagostanje stanovnika ruralnih područja (Zakić i Stojanović, 2008, str. 543). Za Srbiju je posebno poučno iskustvo Irske, koja je u Evropsku ekonomsku zajednicu ušla 1973. godine, kao nerazvijena zemlja. Danas je ona dostigla jedan od najvećih nacionalnih dohodaka po stanovniku u EU. U Irskoj, još na početku tranzicije, ruralni razvoj nije bio tretiran kao sinonim za agrarni razvoj. Naime, integracija ruralnih područja ostvarivala se kako preko poljoprivrednih, tako i preko nepoljoprivrednih delatnosti. Pri tome se koriste tradicionalne vrednosti kooperacije, solidarnosti i samopomaganja lokalnih zajednica, sa ciljem pomeranja od konvencionalnog farmerstva ka diverzifikaciji delatnosti u oblasti turizma, zanatstva, usluga, zaštite životne sredine i lokalnog nasleđa. Privlačeci investicije, bitno je uvećan broj i snaga malih i srednjih preduzeća vezanih za lokalni ruralni biznis. Podižući nivo proizvodnje i usluga, ulažući u inovacije, tehnologiju, obuku, upravljanje i marketing, značajno je povećan broj novih radnih mesta (Cvijanović, 2005, str. 146-53).

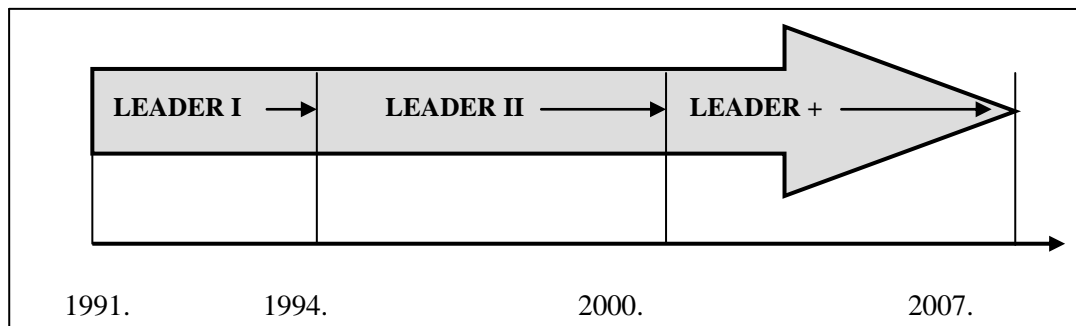
Realizacija utvrđenih ciljeva CAP i njeno prerastanje u CARPE je, osim pozitivnih rezultata, proizvelo i određene probleme. Negativne posledice odnosile su se, prvenstveno, na probleme suficitarnosti i zaliha pojedinih proizvoda. Kao neposredna posledica podrške farmerima, pojavili su se viškovi pojedinih proizvoda čije je finansiranje povećavalo troškove budžeta. Drugi ključni nedostatak odnosio se na dohodovnu podršku, koja je srazmerna obimu proizvodnje, pa je oko 80% sredstava EAGGF u funkciji podrške 20% krupnih komercijalnih farmi, dok je ogroman broj malih i srednjih porodičnih farmi praktično bio izuzet iz ovakve podrške. Razvoj ruralne infrastrukture, suzbijanje siromaštva i socijalne isključenosti, su, takođe, problemi sa kojima se i danas suočava veliki broj ruralnih područja. Demografski, institucionalno-upravljački i ekološki problemi i dalje iniciraju potrebu za traženjem alternativnih mogućnosti za zapošljavanje u ruralnim područjima, razvojem MSP, inkubatora i klastera u okviru savremenog koncepta integralnog ruralnog razvoja.

3. Ruralni razvoj EU kroz LEADER pristup i LAG – primeri dobrih praksi

Među najznačajnije i originalne pristupe ruralnom razvoju spada LEADER inicijativa (engl. *links between actions for the development of rural economy*). LEADER (*Liason Entre Actions pour le Development d'Economie Rurale*) je francuska skraćenica za mrežu akcija, usmerenih na razvoj ruralne ekonomije. LEADER pristup uveden je 1991.godine kao Inicijativa Zajednice (*Community Initiative*) za podršku inovativnim pilot projektima koji podstiču ruralni razvoj i koji se finansiraju iz Strukturnih fondova (*Structural Funds*). Ova inicijativa ima tri programska perioda: LEADER I (1991-1993.), LEADER II (1994-1999.) i LEADER+ (2000-2006.). Od 2007. godine, LEADER je postao osnovni deo politike ruralnog razvoja u EU i sastavni deo ruralnih razvojnih programa u svim zemljama članicama EU.

U svim svojim razvojnim fazama LEADER zadržava osnovni pristup: uvažavanje lokalnih obeležja; pristup „odozdo na gore“; javno–privatno partnerstvo izraženo kroz delovanje lokalne akcione grupe (LAG); integralni plan lokalnog razvoja; inovativni pristup otvoren za saradnju i komplementarne aktivnosti, umrežavanje i međunarodno partnerstvo, te učestvovanje EU, država članica i/ili regija u finansiranju lokalnih razvojnih planova.

Slika 7. Razvoj LEADER pristupa

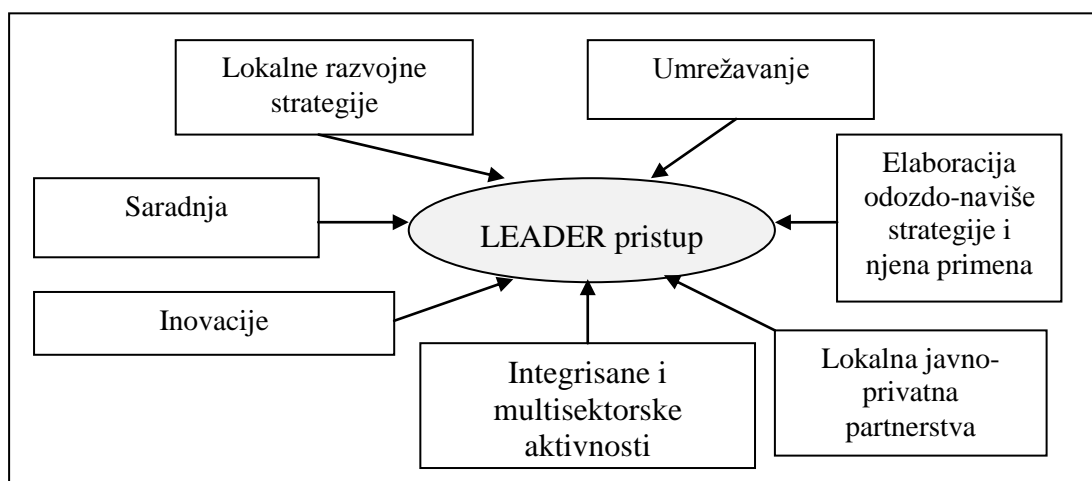
Izvor: EC, 2003; EC, 2014g.

Ključni principi LEADER-a sadržani su u zakonima EU (Član 61, Regulativa EC 1698/2005), njihova primena ima suštinski značaj za ostvarivanje LEADER pristupa i obuhvataju (Toth i Armstrong, 2013, str. 7):

1. Lokalne strategije ruralnog razvoja teritorijalno specifične za subregionalne ruralne oblasti - fokusirane na bolje iskorišćavanje lokalnih resursa.

2. Lokalna javno-privatna partnerstva - Lokalne akcijske grupe (LAG), čiji je zadatak da identifikuje i sprovede lokalnu razvojnu strategiju, donosi odluke o dodeli/alokaciji finansijskih sredstava i upravlja njima. LAG su efikasne u stimulanju održivog razvoja zato što (EC, 2013):
 - okupljaju ljudske i finansijske resurse iz javnog, privatnog i civilnog sektora;
 - okupljaju lokalne aktere oko kolektivnih projekata i multisektorskih akcija, kako bi se postigla sinergija, zajednička svojina, i kritična masa neophodna za poboljšanje ekonomske konkurentnosti konkretne oblasti;
 - ojačavaju saradnju između različitih ruralnih faktora;
 - omogućuju, kroz uzajamnu interakciju između različitih partnera, procese prilagođavanja i promene u poljoprivrednom sektoru (na primer, kvalitetni proizvodi, prehrambeni lanci, integracija brige za životnu sredinu, diverzifikacija ruralne ekonomije i unapređenje kvaliteta života).
3. Pristup odozdo na gore - lokalni akteri imaju učešća u donošenju odluka o strategiji i u selekciji prioriteta razvoja. Ovaj pristup se ne posmatra kao suprotnost pristupima odozgo-naniže, već kroz povezanost sa njima, kako bi se postigli bolji sveukupni rezultati.
4. Multisektorski pristup - lokalna strategija ruralnog razvoja (LSRR) mora imati multisektorsku svrsishodnost, integrišući akcije i projekte koji se nalaze u lokalnim strategijama i moraju biti povezani i koordinisani kao koherentna celina.
5. Inovacije - podrazumevaju davanje novih odgovora na postojeće probleme i izazove ruralnih oblasti i integrisanje novih iskustava i znanja stečenih u postupku implementacije LSRR.
6. Saradnja između lokalnih akcionih grupa na specifičnim projektima doprinosi lokalnom razvoju kroz razmenu iskustava i racionalno korišćenje resursa. Projekat saradnje može da uključi jednu ili veći broj Lokalnih akcionih grupa iz iste države članice (tzv. interteritorijalna saradnja), ili iz najmanje dve države članice, ili može takođe da uključi saradnju Lokalne akcijske grupe iz EU sa sličnim grupama u trećim zemljama koje koriste pristup sličan LEADER pristupu (transnacionalna saradnja).
7. Umrežavanje uključuje razmenu dostignuća, iskustava, znanja i veština između LEADER grupa, ruralnih aktera, administracija i organizacija uključenih u ruralni razvoj na lokalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou, bilo da se radi o LEADER korisnicima ili ne.

Slika 8. Sedam principa LEADER-a

Izvor: na osnovu Toth i Armstrong, 2013.

Inicijativa LEADER I okupljala je lokalne akcione grupe (LAG) u manje razvijenim ruralnim oblastima, širom EU, što je osiguralo mogućnost za umrežavanje i razmenu ideja i iskustava. Inicijativa LEADER II unela je saradnju i inovacije kao dodatne programske dimenzije, te ih zajedno sa umrežavanjem i razmenom iskustava, preko teritorijalnih i državnih granica gde god je moguće, uvrstila kao neophodne u pogledu aplikacije za kofinansiranje konkretnih aktivnosti. LEADER+ je uspostavljen 2000.godine kao jedna od "Inicijativa za društvenu zajednicu" (zajedno sa inicijativama *Urban, Interreg, Equal*) i za razliku od LEADER I i II, bio je dostupan u svim ruralnim oblastima (Vasiljević i Ševarlić, 2005, str. 155). Pored pružanja generalne tehničke pomoći, LEADER+ je strukturiran oko tri aktivnosti (ZOE, 2009):

- podrška integrisanom teritorijalnom razvoju primenom strategije "odozdo na gore",
- podrška saradnji između ruralnih područja,
- umrežavanje.

Tabela 11. Faze LEADER inicijative

LEADER inicijativa	Broj lokalnih akcionih grupa	Oblast koja je obuhvaćena	EU finansiranje
LEADER I	217	367 000km ²	450 miliona EUR
LEADER II	906	1 375 144 km ²	1,755 milijardi EUR
LEADER +	893 + 250	1 577 386 km ²	2,1 milijarda EUR

Izvor: Toth i Armstrong, 2013, str. 6.

Prioritetne oblasti delovanja LEADER programa su (ZOE, 2009):

- ◆ najbolja iskorišćenost prirodnih i kulturnih resursa, uključujući unapređenje vrednosti lokacija;

- ◆ unapređenje kvaliteta života u ruralnim područjima;
- ◆ povećanje vrednosti lokalnih proizvoda, posebno omogućavanjem pristupa tržištima za male proizvodne jedinice, putem kolektivnih aktivnosti;
- ◆ korišćenje novih tehničkih veština i novih tehnologija, u cilju povećanja konkurentnosti proizvoda i usluga u ruralnim područjima.

Reformisanom politikom ruralnog razvoja za period 2007-2013. godine, predviđen je širok spektar mera, zasnovan na lokalnim specifičnostima.

Tabela 12. Specifičnosti LEADER pristupa 2007-2013. godine

Lokalne specifičnosti (ove odlike usvojene su od strane lokalne akcione grupe i lokalne strategije razvoja)	Prostorni pristup	Nasuprot sektorskom pristupu, razvoj je usmeren na specifičnu teritoriju, na bolju upotrebu endogenih resursa, na integraciju lokalnih aktivnosti, na zajedničku prepoznatljivost vizije razvoja ruralnog područja.
	Pristup "odozdo prema gore" (" <i>bottom-up</i> ")	Aktivno učešće svih zainteresovanih lica i organizacija u planiranju, odlučivanju i sprovođenju društveno-ekonomskog razvoja.
	Lokalne akcione grupe (partnerski pristup)	Udruživanje pojedinaca ili grupa, na osnovu ugovora koji obavezuje sve partnere pod jednakim uslovima i u istu svrhu.
	Inovacije	Davanje novih odgovora postojećim problemima ruralnog razvoja, koji treba da dovedu do unapređenja i podizanja lokalne konkurentnosti.
	Multisektorska integracija	Kombinacija aktivnosti različitih privrednih sektora ili javne i privatne delatnosti u okviru jednog projekta, kao i strateška koherentnost među različitim projektima i u prilog zajedničkoj viziji.
Trans-lokalne specifičnosti (date odlike proizilaze iz interakcija između lokalnih akcionih grupa i njihovih strategija)	Umrežavanje	Kapaciteti i spremnost za udruženu akciju, zajedno sa ostalim nezavisnim akterima, u zajedničku svrhu.
	Transnacionalna saradnja	Saradnja neograničenog broja lokalnih akcionih grupa, koje se nalaze u najmanje dve države članice, radi zajedničkog dizajniranja, izrade i marketinga roba i usluga.
Vertikalne specifičnosti (nadležna institucija koja sprovodi program definiše okvire za sprovođenje aktivnosti lokalnih akcionih grupa)	Decentralizovano upravljanje i finansiranje	Pored programa podrške, zemlje članice mogu da izaberu modalitet podrške nazvan "globalna dodela bespovratnih sredstava", što podrazumeva prenos budžetskih sredstava za lokalne akcione planove na lokalne partnere. Lokalne akcione grupe imaju pravo da rasporede sredstva promoterima projekta, shodno pravilima, koja postavlja nacionalna ili regionalna programska uprava.

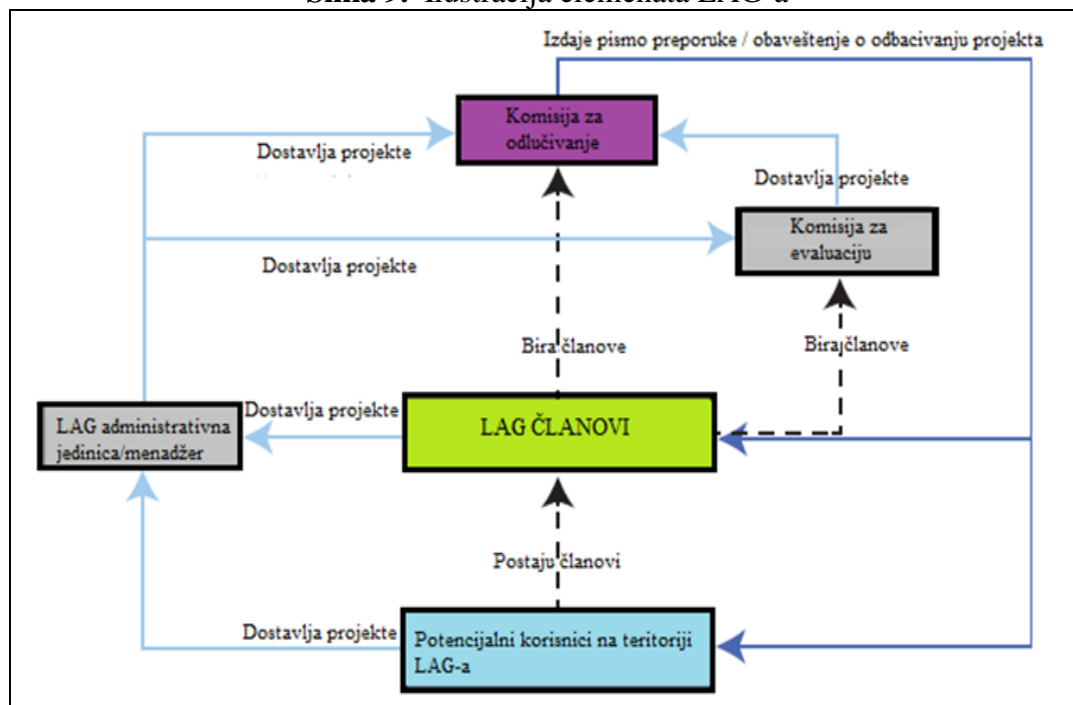
Izvor: Bogdanov, 2007, str. 52.

Stavljanjem naglaska na LEADER metodu u okviru EAFRD i Strateških smernica EU za ruralni razvoj, kao i nacionalnih strategija ruralnog razvoja, u periodu 2007-2013.godine, potencira se značaj ovog pristupa u procesu upravljanja ruralnim razvojem.

Kada se definiše LAG teritorija, treba dobro izbalansirati kritičnu masu i koherentnost, odnosno, ljudske, finansijske i ekonomske resurse koji će podržati strategiju održivog razvoja da bi se sve zainteresovane strane motivisale da međusobno sarađuju. Broj stanovnika na LAG teritoriji se može kretati između 5.000 i 150.000 i ne sme da postoji preklapanje LAG teritorija, a granice često ne korespondiraju sa lokalnim administrativnim granicama. Zbog svoje demokratske legitimnosti, i svojih ljudskih, institucionalnih i finansijskih resursa, čvrsto partnerstvo između opštinskih vlasti i LAG od vitalnog je značaja za uspostavljanje sistema participatornog upravljanja u ruralnim oblastima. Ipak, granice koherentnih LAG teritorija, gde ekonomske, kulturne i prirodne odlike stvaraju stvarnu „vezu“ između ljudi, ne moraju uvek da prate opštinske granice.

U mnogim ruralnim oblastima, postoje čitavi „slojevi“ koherentnih teritorija od pojedinačnih farmi-poljoprivrednih gazdinstava do čitavih sela, od rečnih dolina do planinskih venaca i kulturno-lingvističkih regiona. Može se javiti i prilika za kreiranjem većeg broja LAG teritorija, ne samo jedne, unutar većih prirodnih ili kulturnih regiona, i u toj situaciji, kooperacija između LAG može kreirati vrlo uspešne zajedničke projekte na višem nivou (Toth i Armstrong, 2013, str. 13-15).

Slika 9. Ilustracija elemenata LAG-a

Izvor: Toth i Armstrong, 2013, str. 16.

Postoje tri glavna LEADER implementaciona modela koji se koriste u državama članicama Evropske unije, i to su: 1) LAG su nadležni samo za selekciju projekata; 2) LAG su nadležni za selekciju projekata i isplatu korisnika; ili 3) LAG su nadležni i za selekciju i za odobrenje projekata. Prvopomenuti model je osnovni model u smislu

ispunjavanja minimuma zahteva Evropske unije u pogledu transfera odlučivanja na lokalni nivo. U prva dva modela, proveru podobnosti pre odobrenja projekta sprovodi Agencija za plaćanja (Toth i Armstrong, 2013, str. 17).

Lokalne akcione grupe preuzimaju sve veću ulogu u razvoju lokalnih zajednica. One ne samo da planiraju i sprovode projekte koje su same osmislile, već i odobravaju i pomažu druge inicijative koje dolaze iz lokalne zajednice, a koje se uklapaju u Strategiju LAG-a, što potvrđuju brojni primeri u praksi zemalja članica EU.

Primer 1: LAG u ruralnom Aberdenširu, Škotska - Lokalna akciona grupa „Ruralni Aberdenšir“ formirana je u avgustu 2007.godine. Okuplja 14 partnera, a vodeća organizacija u okviru partnerstva je lokalno veće gradića Aberdenšira. U celoj oblasti koja se prostire na oko 4,8 km² živi oko 148.000 stanovnika, u oko 50 naselja, čiji broj stanovnika varira od 432 do 4.500. Procenjujese da oko 70.000 stanovnika živi van naselja u pojedinačnim domaćinstvima. Strategija ruralnog razvoja Aberdenšira 2008–2013. godine ima sedam osnovnih prioriteta: održive zajednice, održivu energiju, dodavanje vrednosti na proizvode i tržišta, inovacije u funkcionisanju mikropreduzeća, razvoj održivog turizma, razvoj radne snage, kao i ocuvanje životne sredine. U okviru projekta „Korak“ obnovljene su četiri staze koje vode ka brdu Skolti, a ukupna uložena sredstva iznosila su 172.000 evra. Podrška Leader programa iznosila je oko 72.000 evra, dok su ostala sredstva uložili škotska Asocijacija za očuvanje nasleđa (68.000), različiti akteri iz lokalne zajednice (26.000) i škotska Komisija za šume (6.000), a učestvovali su i lokalni zemljoposednici (LAG Aberdeenshire, 2012).

Primer 2: LAG Dolenjska i Bela Krajina, Slovenija - projekat „Stazama nasleđa“ - počeo je kao partnerstvo osam aktera 1996. godine, a zatim je okupio četrdeset osam partnera iz svih sektora, koji zajedno rade na unapređenju ovog područja. Ideja projekta bila je da se ovakva mesta revitalizuju i stave u funkciju razvoja održivog turizma. Od 1996.godine do 2012. godine ukupno je revitalizovano 22 od 28 objekata i u ove aktivnosti uloženo je preko 2,2 miliona evra, kako javnih tako i privatnih sredstava. Ovo je dovelo do toga da se otvore nova radna mesta i da lokalni prehrambeni proizvodi počnu da se koriste u hotelima i restoranima. Takođe, lokalna preduzeća imala su više posla prilikom izgradnje i rekonstrukcije puteva, organizovanja lokalnog transporta. Projekat „Stazama nasleđa“ pokazuje kako legati prošlosti mogu da se iskoriste za turizam tako da lokalni stanovnici i ekonomija imaju koristi, a da se istovremeno važno istorijsko nasleđe očuva (LAG Dolenjska, Bela Krajina, 2012).

Primer 3: LAG Finska, Participativni pristup kao pokretač aktivnosti LAG-a, Ouljarvi bavi se ruralnim razvojem još od 1997. godine. Pokriva teritoriju od 7.700 km², na kojoj živi oko 34.00 stanovnika, nalazi se u idiličnom i mirnom regionu u kome se nalazi i jezero Oulu koje je četvrto po veličini u Finskoj. Glavni cilj LAG-a je da pruži dodatnu vrednost lokalnim proizvodima, kao i da malim proizvođačima omogući

pristup tržištu kroz njihovo povezivanje i zajednički nastup. Takođe, jedan od glavnih prioriteta je razvoj i promocija lokalnog turizma. Projekat „Pro jezero Oulu“ uspešno je „rebrandirao“ ceo region kroz pristup baziran na lokalnim potrebama. Njega su sa LAG-om inicirala lokalna preduzeća čije su aktivnosti vezane za turizam. Ukupna vrednost projekta iznosila je 110.667 evra, od čega 38.733 evra iz evropskih, 38.734 evra iz nacionalnih, a 33.200 evra iz privatnih fondova. Ipak, prava vrednost ovog projekta ogleda se u činjenici da su korišćenjem participativnog principa na najbolji način iskorišćeni ideje i znanja lokalnih aktera (LAG Oulujaar vi Leader Ry, 2012).

Primer 4: LAG Montiferu, Barigadi, Sinis, Strategija za kvalitetnu proizvodnju u regionu Montiferru, Sardinija (Italija) - ova oblast bila je suočena sa visokim stepenom migracija ruralnog stanovništva, gubitkom lokalnog identiteta kroz nestajanje tradicionalnih navika i običaja. Takođe su postojali problemi sa životnom sredinom zbog gubljenja poljoprivrednih aktivnosti, kao što su erozija tla, nestajanje ekosistema i endemičnih vrsta. Glavni cilj LAG-a bila je revitalizacija društveno-ekonomskog sistema regiona koji se zasnivao na uzgoju stoke i malih zanatskih radionica. Ukupni troškovi projekta (proizvodnja tipičnog lokalnog sira "Casizolu") iznosili su 8080 evra, pri čemu je podrška LEADER programa iznosila 4096 evra, a ostatak je finansiran iz drugih javnih fondova 2619 evra i privatnih sredstava 1365 evra. Investiranje u proizvodnju sira "Casizolu" podrazumeva: poboljšanje procesa proizvodnje; planiranje bezbedne hrane; trening kursevi; finansiranje obrade; marketing; povezivanje sa drugim lokalnim kvalitetnim proizvodima (med, hladno ceđeno maslinovo ulje, malvasia vino); pojačano prisustvom sira u kvalitetnom 'katering' sektoru; i pomaganje proizvođačima da ispune zahteve tržišta preko lanca za snabdevanje (EC, 2006, str. 20).

4. Definisaneje modela upravljanja ruralnim razvojem u kontekstu razvojne strategije Evropa 2020

U cilju obezbeđenja uslova za održivi razvoj, EU je usloвила novu strategiju razvoja, pod nazivom Evropa 2020, u kojoj se navode tri prioriteta (*Strategy Europa 2020*, 2010):

- razvoj zasnovan na znanju (*smart growth*) - razvoj ekonomije zasnovan na znanju i informacijama;
- održivi razvoj (*sustainable development*) - promovisanje veće efikasnosti u korišćenju resursa, "zelene" i konkurentnije ekonomije;
- inkluzivni razvoj (*inclusive growth*) - podsticanje ekonomije zasnovane na većoj zaposlenosti, obezbeđujući na taj način socijalnu i teritorijalnu koheziju.

U okviru ove Strategije, ciljevi ruralnog razvoja usmereni su na sprečavanje migracija iz ruralnih područja, borbu protiv siromaštva, podsticanje zapošljavanja i jednake mogućnosti, kao i na zahteve za viši kvalitet zdravlja, bezbednosti, ličnog razvoja, u funkciji unapređenja ruralnog blagostanja. Ciljevi ruralnog razvoja mogu se podeliti na poljoprivredne i nepoljoprivredne. Poljoprivredni ciljevi su direktno povezani sa poljoprivrednom proizvodnjom, agrotehničkim merama i zaštitom životne sredine od negativnih uticaja poljoprivredne aktivnosti. Nepoljoprivredni ciljevi obuhvataju poboljšanje kvaliteta života u ruralnim područjima, promovisanje korišćenja lokalnih resursa, zaštite i održavanja tradicije i kulturnog nasleđa i dr.

Tabela 13. Ciljevi ruralnog razvoja

Poljoprivredni ciljevi	Nepoljoprivredni ciljevi
<ul style="list-style-type: none"> • povećanje efikasnosti poljoprivredne proizvodnje • podrška održivoj poljoprivredi • prevencija i održavanje okoline i pejzaža • diverzifikacija poljoprivredne proizvodnje • pošumljavanje • smanjenje negativnog uticaja poljoprivredne proizvodnje na životnu sredinu 	<ul style="list-style-type: none"> • obnova sela i razvoj • razvoj infrastrukture • podrška regionalnoj i lokalnoj proizvodnji • razvoj alternativnih delatnosti, turizma i prerađivačke industrije • razvoj rekreativnog korišćenja ruralnog područja • zaštita životne sredine • zaštita kulturnog nasleđa i tradicije

Izvor: Dunay, 2011, str. 163.

Politika ruralnog razvoja EU u ovom periodu, označena kao "zelena", može se realizovati kroz tri dugoročna strateška cilja u okviru CAP-a (EU, 2011, str. 6):

- konkurentnost poljoprivrede;
- održivo upravljanje prirodnim resursima i klimatskim promenama;
- prostorno uravnoteženi razvoj ruralnih područja.

Glavni instrumenti CAP-a (direktna plaćanja, tržišne mere i ruralni razvoj) ostaju i dalje, ali će moći da odgovore na ekonomske, socijalne, klimatske i tehnološke izazove sa kojima se suočava društveno-ekonomski razvoj.

Prioriteti ruralnog razvoja EU nakon 2014. godine su (EU, 2011, str. 7-9):

- podsticanje prenosa znanja u poljoprivredi, šumarstvu i ruralnim područjima (podsticanje inovacija i osnove znanja u ruralnim područjima, jačanje veza između istraživanja i inovacija u poljoprivredi i šumarstvu, podsticanje celoživotnog učenja i strukovnog obrazovanja u poljoprivredi i šumarstvu);
- jačanje konkurentnosti svih oblika poljoprivrede i jačanje održivosti poljoprivrednih gazdinstava (olakšavanje restrukturiranja poljoprivrednih gazdinstava suočenih sa velikim strukturnim poteškoćama, diverzifikacija

poljoprivrede i veća tržišna orijentacija, osiguravanje uravnotežene starosne strukture u poljoprivrednom sektoru);

- promocija organizacije prehrambenih lanaca i upravljanja rizicima u poljoprivredi (bolje uključivanje primarnih proizvođača u prehrambeni lanac, poboljšanje kvaliteta, udruženja proizvođača i međugranske organizacije, podrška u upravljanju rizicima na poljoprivrednim gazdinstvima);
- obnova, očuvanje i unapređenje ekosistema u poljoprivredi i šumarstvo (obnova i očuvanje bioraznolikosti, unapređenje vodnog režima i upravljanje zemljištem);
- smanjenje emisije gasova koji izazivaju efekat staklene bašte, povećanje obnovljivih izvora energije;
- promovisanje socijalne inkluzije, smanjenje siromaštva u ruralnim područjima (stvaranje novih MSP i radnih mesta, promocija lokalnog razvoja, jačanje dostupnosti i upotrebe IKT u ruralnim područjima).

Tabela 14. Prioriteti ruralnog razvoja EU

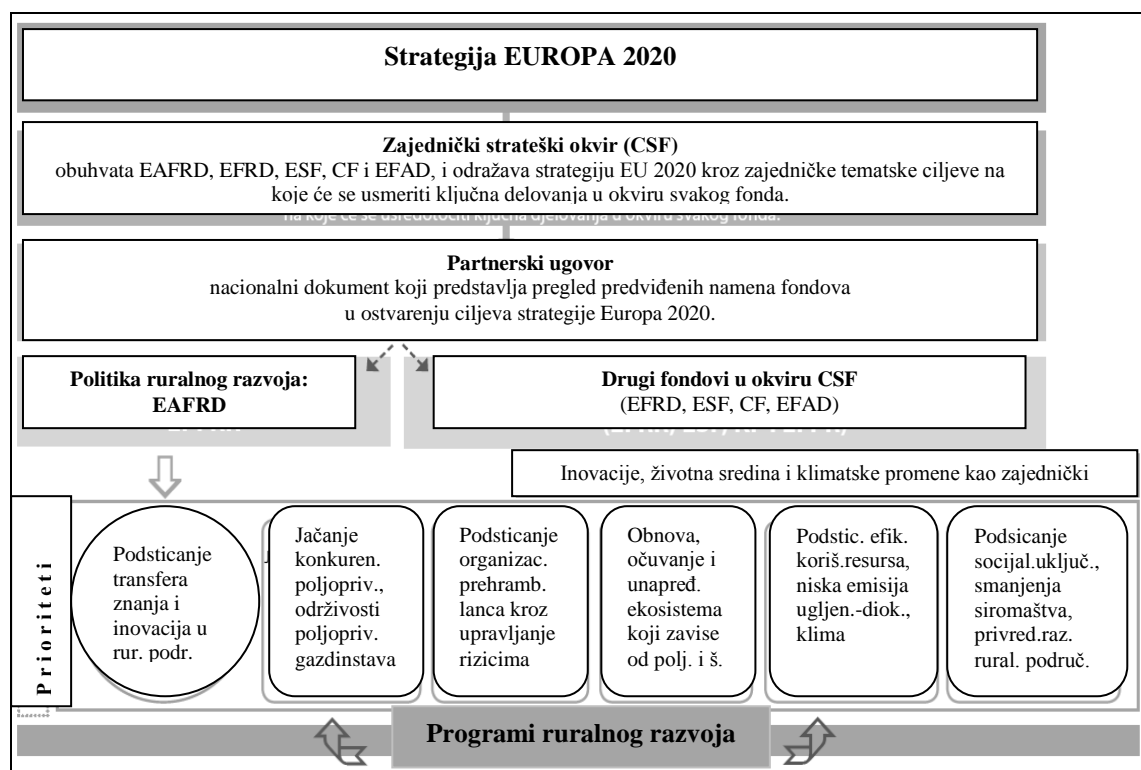
Tranzer znanja i inovacije	Konkurentnost / održivost poljoprivrednih gazdinstava	Organizacija prehrambenog lanca kroz upravljanje rizicima	Obnavljanje, očuvanje i unapređenje ekosistema	Efikasno korišćenje resursa / niska emisija ugljen-dioksida / klima	Socijalna uključenost / smanjenje siromaštva / privredni razvoj
- prenos znanja i informisanje - ulaganje u nove šumarske tehnologije, preradu i plasman šumarskih proizvoda	- seme postizanja kvalitete za poljoprivredne i prehrambene proizvode - standardi kvaliteta - unapređenje poslovnog okruženja - podrška područjima s prirodnim ili drugim specifičnim ograničenjima	- obnova poljoprivredne proizvodnje - prevencija i sanacija šteta u šumama - klasteri - dobrobit životinja - upravljanje rizicima (osiguranje usjeva, stoke i biljaka; uzajamni fondovi; instrument za stabilizaciju prihoda)	- ulaganja u razvoj šumskih područja i unapređenje održivosti šuma - pošumljavanje - poljoprivreda-životna sredina-klima - organska poljoprivreda - unapređenje transporta i energetske infrastrukture		- osnovne službe i obnova sela u ruralnim područjima - Leader - MSP - turizam
<ul style="list-style-type: none"> • savetodavne službe, upravljanje poljoprivrednim gazdinstvima • ulaganja u materijalna dobra • razvoj poljoprivrednih gazdinstava i diverzifikacija ruralne ekonomije • saradnja 					

Izvor: prema EU, 2011, str. 13.

Cilj povezivanja prioriteta u njihovoj implementaciji jeste integralni pristup ruralnom razvoju, bolja koordinacija sektorskih politika, efektivnost, optimizacija, racionalizacija i usaglašavanje na svim nivoima. Realizacijom ovih ciljeva, doprineće se prevazilaženju izazova globalnog razvoja, "zelenoj ekonomiji" i kreiranju boljeg institucionalnog okvira za jačanje ekonomske, ekološke i socijalne komponente koncepta održivog razvoja.

Strategija Evropa 2020 predviđa efikasniji model ruralnog razvoja, zasnovan na principima partnerstva, nediskriminacije i održivog razvoja.

Slika 10. Model ruralnog razvoja

Izvor: Toth i Armstrong, 2013, str. 10.

Zajednički strateški okvir - ZSO (*Common Strategic Framework - CSF*) je strateški dokument EU koji obezbeđuje koordinaciju i sprovođenje strategije Evropa 2020. Obuhvata Evropski fond za ruralni razvoj - EAFRD, Evropski socijalni fond - ESF, Kohezioni fond - CF, Evropski fond za ribarstvo - EMFF i definiše programe za koje će se koristiti ovi fondovi (EC, 2014h). Ugovor partnerstva (*Partnership contract - PC*) predstavlja strategiju koja sadrži prioritete i aranžmane za korišćenje CSF fondova na efektivan i efikasan način.

U cilju sprovođenja programskih modela, sklapanje partnerskih ugovora obuhvata sledeće preporuke (RED, 2014):

- Teritorijalna kohezija - u cilju teritorijalne kohezije, ruralne oblasti se priznaju kao polovi razvoja i inovacija, koji doprinose implementaciji strategije Evropa 2020. Ruralna i prigradska područja mogu da stvaraju radna mesta, bogatstvo i dodatnu vrednost, a takav rast pomaže smanjenju pritiska u urbanim sredinama, što umnogome doprinosi uravnoteženom teritorijalnom razvoju. Posebna uloga se daje inovacijama i skreće se pažnja na njihov značaj u smislu proizvodnje hrane, zaštite životne sredine, zdravlja, kulture i socijalne kohezije.
- Teritorijalni integrativni pristup - podržava se saradnja unutar teritorija i između njih, a države članice moraju da se integrišu preko ugovora o saradnji. U okviru Strategije moraju se ojačati instrumenti podrške za integrisani razvoj teritorija, preko različitih fondova.
- Obuka - ističe se značaj obuke i izgradnje kapaciteta u razvoju svih sektora, kao i centara za obuku u ruralnim područjima, kako bi poboljšale svoju atraktivnost za mlade ljude, promovišući razvoj lokalnih preduzetnika, ruralnih preduzeća i otvaranje novih radnih mesta.
- Finansijski i administrativni okvir - evropski budžet veću pažnju treba da posveti izdvajanju sredstava za ruralne teritorije, a posebna pažnja se posvećuje integraciji sredstava na lokalnom nivou. Potreban je i veći monitoring, kako bi se sredstava na lokalnom nivou koristila na efikasniji način.

U kontekstu pripreme novog budžeta Evropske unije za period 2014-2020. godine, Evropska komisija planira određenu reviziju sadašnjeg instrumenta pretpristupne pomoći IPA, odnosno, novi instrument pretpristupne pomoći IPA II za period 2014-2020. godine, u ukupnom iznosu od 14,3 milijarde evra. Opšti cilj novog modela instrumenta IPA II jeste pomoć državam korisnicama u cilju pomoći reformi za približavanje i konačno članstvo u EU. Posebni ciljevi su formulirani u skladu sa Kopenhaškim kriterijima i zasnivaju se na potrebama svake zemlje korisnice prema njenoj individualnoj agendi pristupanja. Predlogom IPA II ukida se podela na prethodnih pet komponenti, a uvode se područja politika u okviru kojih će se sprovođiti različite intervencije, koje u sebi sadrže svih pet komponenti, ali sa ciljem povećanja finansijske i tehničke pomoći za dostizanje reformskih ciljeva za pametan, održiv i inkluzivni razvoj, dostupne u svim područjima politika, bez obzira na to da li zemlja ima status kandidata ili potencijalnog kandidata. U zavisnosti od napretka u ostvarivanju pretpristupnih ciljeva, biće moguća realokacija sredstava sa jednog na drugo područje sektorskih politika, kao i iz jedne godine u drugu, odnosno, iz jednog programa u drugi program, što podrazumeva višegodišnje programiranje (Veće ministara BiH, 2012, str. 2-3)

Ukupna sredstava EU-28 namenjena ruralnom razvoju do 2020. godine iznose 84.723,7 miliona evra, od kojih najviše dobija Poljska 11,5%, Italija 10,9%, Francuska 10,4%, Španija 8,7%, Rumunija 8,4%, a najmanje Belgija, Malta, Luksemburg i Kipar od 0,10% do 0,14%.

Tabela 15. Alokacija sredstava EU za ruralni razvoj u periodu 2014-2020., u milionima EUR, stalne cene 2011.godine

Država	2014.	2020.	Ukupno
Belgija	73,8	66,4	490,3
Bugarska	316,1	278,3	2078,6
Češka	296,2	255,6	1929,4
Danska	85,1	74,9	559,4
Nemačka	1110,8	978,0	7303,8
Estonija	97,6	86,8	645,1
Irska	295,1	261,5	1946,2
Grčka	566,4	500,1	3729,1
Španija	1119,0	989,1	7368,3
Francuska	1323,8	1194,7	8804,6
Italija	1394,8	1255,0	9266,9
Kipar	17,8	15,8	117,5
Letonija	130,3	115,9	861,1
Litvanija	217,1	192,8	1433,5
Luksemburg	13,4	12,1	89,4
Hrvatska	313,0	277,9	2066,3
Mađarska	467,1	411,2	3071,0
Malta	13,1	12,1	87,9
Holandija	82,1	72,3	539,8
Austrija	525,6	474,7	3498,4
Poljska	1479,0	1302,0	9724,2
Portugal	543,7	487,3	3605,6
Rumunija	1083,5	953,8	7124,1
Slovenija	111,8	101,0	744,4
Slovačka	255,5	224,9	1680,0
Finska	316,1	288,5	2114,6
Švedska	234,5	209,0	1550,9
Velika Britanija	350,0	306,2	2293,4
E-28	12832,7	11397,7	84723,7

Izvor: Gelo, 2013, str. 11.

Mere reformskih programa u novoj Strategiji, obuhvataju i podršku podsticanju preduzetništva i zapošljavanja u ruralnim područjima, vođenju brige o "osetljivim područjima" u okviru novog modela ruralnog razvoja, i mogu da dovedu do većeg i ubrzanijeg razvoja ruralnih područja (Lazić, 2011).

5. Teritorijalna kohezija i smanjenje siromaštva

Posledica neadekvatnog upravljanja ruralnim razvojem je siromaštvo i socijalna isključenost, čijem riziku su posebno izloženi mladi, osobe sa invaliditetom, žene, deca i određene etničke manjine koje žive u ruralnim područjima. Siromaštvo je višedimenzionalni problem, koji pored nedovoljnih prihoda za zadovoljenje minimalnih životnih potreba, podrazumeva i nemogućnost zapošljavanja, neodgovarajuće stambene uslove i neadekvatan pristup socijalnoj zaštiti, zdravstvenim, obrazovnim i komunalnim uslugama (Vlada RS, 2008, str. 55). Kao pretežno ruralni fenomen, siromaštvo je posledica neadekvatnog upravljanja ruralnim razvojem. Najčešći uzroci višeg nivoa siromaštva u ruralnim područjima su: nepovoljne performanse agrarne strukture; nedovoljna diverzifikacija aktivnosti ruralnog stanovništva; veliki udeo poljoprivrede u dohotku domaćinstava; starenje seoskog stanovništva; velike godišnje varijacije ekonomske aktivnosti u ruralnim područjima i zavisnost proizvodnje od prirodnih faktora; nepovoljna geografska lokacija pojedinih ruralnih područja u odnosu na tržište i neadekvatan pristup komunikacijama; nerazvijena infrastruktura i dr. Problemi ruralnih zajednica, koji su najčešće ekonomske i socijalne prirode, bitno umanjuje kvalitet života i motivaciju ljudi da ostanu i žive u selima, što dalje podstiče nova migratorna kretanja najvitalnijeg stanovništva, pa se na taj način dugoročno povećava već izraženo siromaštvo ovih područja. Ekonomska kriza je ukazala na slabosti u evropskoj ekonomiji i produbila socijalne nejednakosti. Pokazalo se da više od 80 miliona ljudi širom Evrope živi ispod granice siromaštva. Veliki je procenat zaposlenih koji spadaju u kategoriju siromašnih koji nisu u mogućnosti da sebi priušte najosnovnije ljudske potrebe i koji su sprečeni da pristupe određenim resursima, institucijama ili se uključe u osnovne procese razvoja društva ili kvalitetne usluge. Zato je uravnoteženi razvoj Evropske unije, smanjenje strukturnih razlika između regiona i društvena uključenost koja omogućava veće učešće svih građana u donošenju odluka koje utiču na njihove živote i idealni balans različitih interesa, uz teritorijalnu koheziju, cilj nove strategije Evropa 2020. Naime, ova strategija pokazuje kako Evropa može da pronađe put za stvaranje novih radnih mesta, visoku stopu zaposlenosti, produktivnosti, socijalne i teritorijalne kohezije. U tom cilju, Evropska komisija je predložila sledeće glavne ciljeve (*Strategy Europa 2020*, 2010, str. 5):

- 75% stanovništva starosti između 20 godina i 64 godine treba da bude zaposleno;
- 3% BDP-a EU treba da bude uloženo u istraživanje i razvoj;
- učešće onih koji prerano napuštaju školovanje treba da bude ispod 10% (sada je to 15%), a najmanje 40% mladih treba da ima stečeno tercijarno obrazovanje;
- broj ljudi koji su izloženi riziku od siromaštva treba smanjiti za 20 miliona (sada je 16% ukupnog stanovništva izloženo riziku od siromaštva).

Ključne inicijative koje bi trebalo da pomognu ostvarenju ovih ciljeva su (*Strategy Europa 2020*, 2010, str. 6):

- „Mladi u pokretu“, sa ciljem unapređenja kvaliteta obrazovnih sistema i lakšeg ulaska mladih na tržište rada.
- „Agenda za nove veštine i nova radna mesta“, sa ciljem modernizacije tržišta rada i osnaživanja ljudi razvojem njihovih veština tokom celog života, kako bi se povećala aktivna radna snaga i bolje usklađivala ponuda sa potražnjom na tržištu rada, između ostalog, i kroz mobilnost radne snage.

Osim navedenih, postoje i sledeće inicijative: „Unija inovacija“, „Digitalna agenda za Evropu“, „Evropa koja efikasno koristi resurse“, „Industrijska politika za eru globalizacije“ i „Evropska platforma za borbu protiv siromaštva“.

Osnovni indikatori za smanjenje siromaštva su: stopa rizika od siromaštva (nakon socijalnih transfera), indeks materijalne deprivacije i procenta ljudi koji žive u domaćinstvima sa veoma slabim intenzitetom rada (EC, 2010a, str. 3-4).

Glavni mehanizam za postizanje povećanja efikasnosti u borbi protiv siromaštva, utemeljen unutar EU, je definisan u okviru Otvorenog metoda koordinacije za socijalnu zaštitu i socijalno uključivanje OMK (*Open Method of coordination - OMC*). Za povećanje sinergije i harmonizacije mera socijalne, ekonomske i politike zapošljavanja, i usklađivanje pojedinačnih socijalnih politika u zemljama članicama, koristi se Strategija dvostranog povećanja efikasnosti, tzv. *double streamlining* (SIPRU, 2009).

Specifični nacionalni uslovi uskraćenosti društvenih grupa zahtevaju i primenu nacionalno specifičnih indikatora kao instrumenata ispitivanja ove deprivacije. Takođe, na nacionalnom nivou države članice treba da (*Strategy Europa 2020*, 2010, str. 30):

- promovišu zajedničku kolektivnu i individualnu odgovornost u borbi protiv siromaštva i socijalne isključenosti;
- definišu i sprovedu mere usmerene na specifične okolnosti grupa pod posebnim rizikom (kao što su porodice sa jednim roditeljem, starije žene, manjine, Romi, osobe sa invaliditetom i beskućnici);
- primene potpuno svoj sistem socijalne zaštite i penzioni sistem, kako bi osigurale adekvatnu podršku u vidu dohotka i pristup zdravstvenoj zaštiti.

Ključni finansijski instrument za podršku zapošljavanju i socijalnom uključivanju je Evropski socijalni fond (ESF) iz kojeg se svake godine direktno pomogne 5 miliona nezaposlenih i oko 1 milion pripadnika osetljivih grupa. Takođe, postoji program PROGRESS za otvaranje većeg broja kvalitetnih radnih mesta, borbu protiv siromaštva i isključenosti, kao i Evropski fond za regionalni razvoj (ERDF), jer priroda isključenosti koja pogađa siromašne i socijalno isključene ljude zavisi od područja na kome žive, pa je jedan od važnih ciljeva da se obezbedi socijalna i teritorijalna kohezija, naročito ruralnih područja. Aktivnosti ESF-a su dopunjene i Evropskim fondom za integraciju državljana trećih zemalja (za migrante) i Evropskim fondom za izbeglice (za izbeglice). Osim toga, kako je rizik od siromaštva u ruralnim sredinama dvostruko veći nego u urbanim sredinama, uz podršku Evropskog poljoprivrednog fonda za ruralni razvoj

(EAFRD), Evropska unija vodi i aktivnu politiku ruralnog razvoja koja doprinosi unapređenju socijalne i obrazovne infrastrukture i usluga, odnosno, osnaživanju ljudskog kapitala u ruralnim sredinama (EC, 2010a, str. 14-15). Intervencije politike ruralnog razvoja se sve više orijentišu ka ciljevima socijalnog uključivanja ruralnih zajednica, Povećava se broj inicijativa vezanih za socijalnu ekonomiju, volontiranje, sektor socijalnih preduzeća i fondacije. Pritom je velika odgovornost ruralnih zajednica u mobilizaciji raspoloživih resursa i stvaranju uslova za preivazilaženje nerazvijenosti i siromaštva ruralnih područja. Izgradnja administrativnih kapaciteta, učestvovanje lokalnih aktera i intenziviranje međusobne saradnje, koordinacije i informisanja na relaciji nacionalni nivo - lokalna zajednica - privatni sektor - nevladine organizacije - stanovništvo, smatraju se značajnim faktorima uspešnog ruralnog razvoja u funkciji smanjenja ruralnog siromaštva.

III RURALNI RAZVOJ U ZEMLJAMA ZAPADNOG BALKANA

1. Dosadašnja iskustva i stanje društveno-ekonomskog razvoja u ruralnim oblastima Zapadnog Balkana

Uvažavajući evropska opredeljenja i strateške pravce ruralnog razvoja EU, zemlje Zapadnog Balkana (Albanija, Bosna i Hercegovina, Makedonija, Crna Gora, Srbija, Kosovo - UNSCP 1244), kao zemlje kandidati i potencijalni kandidati za članstvo u EU, svoje politike ruralnog razvoja zasnovale su na principima, ciljevima i prioritetima koji egzistiraju u Uniji. Definicija ruralnih područja u svim zemljama je bazirana na kriterijumima OECD. Zemlje Zapadnog Balkana obuhvataju teritoriju od 207.920 km² (6% teritorije EU), gde živi 21,9 miliona stanovnika, od toga 50% živi u ruralnim područjima. Prosečna gustina naseljenosti je 89,2 stanovnika po km² (EU 114,4 stanovnika/km²). Pri tome, ruralno stanovništvo u Albaniji čini 54%, a prosečna gustina naseljenosti je 109,7 stanovnika/km², u BiH je 52% ruralnog stanovništva sa 75,1 stanovnika/km², na Kosovu je 65% ruralnog stanovništva sa 190,1 stan./km², u Makedoniji 43% ruralnog stanovništva sa 79,4 stanovnika/km², u Crnoj Gori 40% ruralnog stanovništva sa 45,2 stan./km², a u Srbiji 55% ruralnog stanovništva sa 95,3 stanovnika/km² (Eurostat, 2013; Kazakova i Stefanova, 2010, str. 7).

Jasnija slika o opštoj socio-ekonomskoj situaciji u ruralnim područjima i potrebi stalne dogradnje politike ruralnog razvoja bazirane na principima EU, stiče se kroz upoređenje osnovnih indikatora zemalja Zapadnog Balkana.

Tabela 16. Zemlje Zapadnog Balkana - glavni indikatori

	Ukupna površina (km ²)	Stanovništvo (u hiljadama)	GDP per capita (€)	Ruralno stanovništvo (%)	Prosečna gustina naseljenosti (stanovnika/km ²)
ZEMLJE ZAPADNOG BALKANA	207 920	21 900	4 599	50	89,2
ZEMLJE KANDIDATI					
Albanija	28 750	3 153	2 530	54	109,7
Crna Gora	13 812	625	4 720	40	45,2
Makedonija	25 713	2 100	3 239	43	79,1
Srbija	77 474	7 382	3 683	55	95,3
ZEMLJE POTENCIJALNI KANDIDATI					
BiH	51 209	3 844	3 194	52	75,1
Kosovo (UNSCR 1244)	10 887	2 180	1 790	65	109,1

Izvor: Eurostat, 2013.

Republika Albanija

Republika Albanija je zemlja Zapadnog Balkana sa 3,1 miliona stanovnika i površinom od 28750 km². Albanija je potpisala SAP sa EU 2006. godine, koji je stupio na snagu 2009. godine. Republika Albanija je od 8. septembra 2000. godine članica Svetske trgovinske organizacije (WTO), a od 25.06.2014. godine kandidat za članstvo u EU. Poljoprivreda učestvuje u GDP oko 19%. Oko 54% stanovništva živi u ruralnim područjima. Prosečan veličina gazdinstva je 1,1 ha, podeljenog u 3,9 parcela. Prirodni resursi su veoma očuvani, sa visokim nivoom biodiverziteta. U ruralnim područjima je nerazvijena infrastruktura, niski su prihodi i nedostaju alternativni izvori prihoda, siromašno je 24,2% stanovništva.

Slika 11. Republika Albanija

Izvor: ENRD, 2014.

Ruralna infrastruktura nije dovoljno razvijena, putevi u ruralnim područjima su u dosta lošem stanju, vodosnabdevanje je neadekvatno, pa je zato unapređenje ruralne infrastrukture značajan prioritet za ruralnu ekonomiju, poboljšanje kvaliteta života i smanjene migracija na relaciji ruralna-urbana područja.

U cilju sagledavanja snaga i slabosti u domenu ruralnog razvoja, ali i ukazivanja na šanse i pretnje sa kojima se ruralna područja suočavaju, uz njihovu međusobnu povezanost i uslovljenost, sačinjena je SWOT analiza. Šanse predstavljaju povoljan, a pretnje nepovoljan uticaj političko-pravnih, ekonomskih, socio-kulturnih, tehnoloških i konkurentskih faktora. Analiza snaga i slabosti se ne ograničava samo na ocenu postojećeg položaja, već mora da ukaže i na potencijalne resurse u pogledu korišćenja

šansi i izbegavanja pretnji. SWOT je ne samo dijagnostičko sredstvo koje služi za sagledavanje situacije u kojoj se ruralna područja nalaze, već i sredstvo za formulisanje moguće strategije budućeg razvoja i to (Đuričin, Janošević i Kaličanin, 2013, str. 353-355):

- Mini-Mini strategija - ima za cilj minimiziranje pretnji iz okruženja, uz istovremeno minimiziranje slabosti;
- Mini-Maksi strategija - minimiziraju se slabosti, a maksimiziraju šanse;
- Maksi-Mini strategija - cilj je da se jake strane maksimiziraju, a pretnje minimiziraju;
- Maksi-Maksi strategija - da se maksimiziraju i šanse i snage.

Usled složenosti, neizvesnosti i interaktivnosti trendova razvoja, kao i nemogućnosti preciznog predviđanja pojava, sigurno je da se optimizacioni modeli ne mogu uvek primeniti.

Tabela 17. SWOT analiza ruralnih područja Republike Albanije

Prednosti	Slabosti
<ul style="list-style-type: none"> • Raspoloživi prirodni resursi • Povoljan geografski položaj i klima • Tradicija u proizvodnji poljoprivrednih proizvoda • Pozitivne promene institucionalnog okvira • Bogato kulturno-istorijsko nasleđe • Poljoprivredne savetodavne službe na regionalnom nivou • Razvoj preduzetništva • Snažna privatna inicijativa u turizmu • Dobri preduslovi za organsku proizvodnju 	<ul style="list-style-type: none"> • Visoka stopa nezaposlenosti • Neadekvatne javne usluge • Nedostatak sopstvenih finansijskih sredstava • Rastući broj starijih domaćinstava • Udaljenost od urbanih centara • Preovlađuju mikro preduzeća i mala poljoprivredna gazdinstva • Loša ruralna infrastruktura • Nizak stepen tehnološke razvijenosti • Dominira planiranje “<i>day-to-day</i>”, umesto strateškog planiranja
Šanse	Opasnosti
<ul style="list-style-type: none"> • Proces pristupanja EU • Izgradnja kapaciteta za programe i mere integralnog ruralnog razvoja • Rast tražnje za ruralnim turizmom • Dostupnost međunarodnih fondova • Rastuća tražnja za zdravom hranom • Savremeni sistem edukacije • Jačanje rodne ravnopravnosti • Pristup savremenim tehnologijama • Razvoj MSP u ruralnim područjima 	<ul style="list-style-type: none"> • Nedovoljno iskustvo u implementaciji programa podrške ruralnom razvoju • Komercijalne banke nerado odobravaju kredite mikropreduzećima u ruralnim područjima i malim farmerima • Migracija ekonomski aktivne populacije iz ruralnih područja • Ekološke štete i erozija

Izvor: prema Wehinger, Schäfer i dr., str. 65-66.

Kao i u drugim zemaljama Zapadnog Balkana, životni standard u ruralnim sredinama u Albaniji je niži nego u urbanim područjima. Kao glavne dimenzije ruralnog siromaštva u Albaniji, uglavnom se navode:

- nizak dohodak po glavi stanovnika,
- relativno visoka učestalost obolevanja i nedovoljan razvoj medicinskih usluga,
- ograničene mogućnosti za dobro obrazovanje i
- neadekvatne javne usluge.

U seoskim područjima postoji dovoljno određenih razvojnih potencijala. Ovo uključuje: prirodne uslove i pozicije, povoljan geografski potencijal, relativno obrazovano stanovništvo, uključujući i mnoge mlade ljude, tradiciju proizvodnje poljoprivrednih dobara, lokalnu kulturu, optimistične perspektive za poboljšanje snabdevanja energijom i ozbiljnu posvećenost poboljšanju infrastrukture ruralnih područja (putevi i vodovod).

Za Albaniju je veoma značajno usvajanje: Intersektorske strategije ruralnog razvoja Albanije 2007-2013.godine (MAFCP - Ministarstvo poljoprivrede, hrane i zaštite potrošača, 2007.godine); i Akcionog plana implementacije Nacionalne strategije za poljoprivredu i ruralni razvoj 2014-2020. godine.

Republika Bosna i Hercegovina

Republika Bosna i Hercegovina je postala nezavisna aprila 1992. godine i sastoji se od Federacije Bosne i Hercegovine, Republike Srpske i Distrikta Brčko. BiH učestvuje u procesu pridruživanja EU i potencijalni je kandidat za članstvo. Ukupna površina je 51209 km² i ima 3844000 stanovnika. Poljoprivreda učestvuje sa oko 10% u GDP, a zaposlenost u poljoprivredi je oko 19%. Oko 50% poljoprivrednih domaćinstava ima manje od 2 ha zemljišta. U ruralnim područjima živi 60% stanovništva.

Slika 12. Republika Bosna i Hercegovina

Izvor: ENRD, 2014.

Stanje u ruralnim područjima Bosne i Hercegovine prikazano je SWOT analizom.

Tabela 18. SWOT analiza ruralnih područja Bosne i Hercegovine

Prednosti	Slabosti
<ul style="list-style-type: none"> • Povoljna geografska pozicija • Razvoj MSP • Pozitivan trend u pogledu razvoja infrastrukture za podršku poslovanju (tehnološki parkovi, inovativni centri, poslovne zone) • Potencijali radne snage, prirodnih (raspoloživost i kvalitet vode, šuma, biodiverziteta) i društvenih (kulturno i istorijsko nasleđe) resursa za ekonomski razvoj • Komparativne prednosti za određene proizvode (organski proizvodi, med, bobičasto voće, riba, vino, voda, traicionalni proizvodi, bilje) • Prirodne prednosti za dobijanje energije iz obnovljivih izvora 	<ul style="list-style-type: none"> • Nedovoljno razvijena infrastruktura • Nedostatak finansijskih sredstava za investiranje, istraživanje i razvoj u sektoru MSP • Nedovoljna razvijenosti institucionalnih i administrativnih kapaciteta na svim nivoa, za izradu i sprovođenje politika u oblasti poljoprivrede i ruralnog razvoja • Nedovoljno razvijene savetodavne službe • Migracije radno sposobnog stanovništva iz ruralnih područja • Neadekvatno upravljanje otpadom i nizak udeo recikliranja otpada • Neefikasnost NVO u ruralnim područjima
Šanse	Opasnosti
<ul style="list-style-type: none"> • Mogućnost pristupa i korišćenja fondova EU • Povećana tražnja za organskim proizvodima • Povećana zainteresovanost stranih turista za BiH • Iskorišćavanje znanja i resursnih potencijala dijaspore za razvoj ruralnih područja • Napredak u procesu evropskih integracija 	<ul style="list-style-type: none"> • Ekonomska kriza i politička nestabilnost • Klimatske promene • Neadekvatno sprovođenje politike ruralnog razvoja • Zagađenje životne sredine

Izvor: na osnovu FMPVŠ, 2014, str. 14-15.

Za ruralni razvoj Federacije Bosne i Hercegovina, značajan je odgovarajući pravni okvir i prateća strateška dokumenta, odnosno, usvajanje Odluke o pristupanju izradi

Programa ruralnog razvoja Federacije BiH za period 2013-2020. godine (Vlada Federacije BiH, 08.05.2012. godine, Službene novine Federacije BiH, br. 41, 16.05.2012. godine); utvrđivanje Akcionog plana za realizaciju odluke Vlade Federacije BiH o pristupanju izradi ovog Programa, kao i Komunikacionog plana za izradu Programa; postavljanje na javnu raspravu Programa ruralnog razvoja za Federaciju Bosne i Hercegovine 2013-2020 (Federalno ministarstvo poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva, Federacija Bosne i Hercegovine).

Republika Crna Gora

Republika Crna Gora je postala nezavisna 3. juna 2006. godine, a potpisala Sporazum o asocijaciji i pridruživanju sa EU (SAP) oktobra 2007. godine, a kandidat za članstvo je postala 17.12.2010. godine. Crna Gora ima površinu od 13812 km² i oko 620029 stanovnika. Poljoprivreda i ruralna područja imaju važnu ulogu u privrednom razvoju zemlje (10% GDP). U ruralnim područjima je nerazvijena infrastruktura, niski su prihodi i nedostaju alternativni izvori prihoda.

Slika 13. Republika Crna Gora

Izvor: ENRD, 2014.

Poljoprivreda i ruralni razvoj su jedan od ključnih sektora ekonomije zemlje i predstavljaju važan osnov zapošljavanja i ostvarivanja dohotka, naročito za stanovništvo severnog i planinskog područja, čije su mogućnosti za zapošljavanje dosta ograničene. Izbalansirani razvoj jedne zemlje, kakva je Crna Gora, zahteva jasno definisanje uloge poljoprivrede i podrške njenom razvoju, jer bez unapređenja uslova života, rada i proizvodnje, odnosno, uravnoteženja ekonomskih, ekoloških i socijalnih funkcija, nema održivog regionalnog i ruralnog razvoja.

O značaju poljoprivrede i ruralnog razvoja za ekonomski rast i razvoj Crne Gore ne govori samo podatak o njenom učešću u BDP-u (8,3%), već i činjenica da je u ovom sektoru, na 48.824 poljoprivredna porodična gazdinstava, zaposleno 98.341 lica (MONSTAT, 2010). Međutim, celokupan ekonomski značaj poljoprivrednog sektora ne može se svesti samo na njegovo učešće u BDP-u i udeo u broju zaposlenih lica. Poljoprivredno zemljište, sa ukupnom površinom od 516.070 ha, čini 37,4% ukupne teritorije Crne Gore, sa prosekom od 0,83 ha po stanovniku (MFCG, 2013, str. 61). Poljoprivreda Crne Gore je radno intenzivna i igra važnu ulogu socijalnog amortizera – više od 50.000 seoskih domaćinstava delom ili u potpunosti obezbeđuje prihod u

poljoprivredi. Dominiraju mala porodična gazdinstva, prosečne veličine približno 5 ha, usitnjen posed, male parcela i niska produktivnost. Ono što karakteriše poljoprivrednu proizvodnju Crne Gore je i nedovoljno korišćenje resursa, čak i u područjima sa povoljnijim uslovima (Bataković, 2012, str. 2).

Tabela 19. SWOT analiza ruralnih područja Crne Gore

Prednosti	Slabosti
<ul style="list-style-type: none"> • Raspoloživi zemljišni resursi • Dobri preduslovi za organsku proizvodnju • Tradicija u proizvodnji i novi kapaciteti u prerađivačkoj industriji • Pozitivne promene institucionalnog okvira • Atrakcije i bogato istorijsko-kulturno nasleđe za razvoj ruralnog, kulturnog, verskog i agroturizma • Postojanje tradicionalnih veština i zanata 	<ul style="list-style-type: none"> • Nedovoljna tehnološka razvijenost • Preovlađuje naturalna proizvodnja • Nepovoljna starosna, socijalna i obrazovna struktura stanovništva • Visoka stopa nezaposlenosti • Odsustvo odgovarajućih ruralnih organizacija (LAG) • Nerazvijena infrastruktura za ruralni razvoj
Šanse	Opasnosti
<ul style="list-style-type: none"> • Proizvodnja tradicionalnih sertifikovanih proizvoda u većem obimu • Turizam kao pokretač razvoja • Mogućnosti za proizvodnju i prodaju organskih proizvoda • Jačanje civilnog društva i institucija • Spremnost lokalnih samouprava da saraduju sa investitorima • Razvoj MSP i preduzetništva 	<ul style="list-style-type: none"> • Nedostatak podrške za rešavanje problema ruralnih područja • Migracije ekonomski aktivnog stanovništva • Zagađenje životne sredine • Slabo interesovanje javnosti i nedovoljno osnaživanje stanovnika u nalaženju rešenja za probleme ruralnih područja • Smanjene mogućnosti zapošljavanja u ruralnim područjima

Izvor: prema Bataković, 2012, str. 4.

Najizraženiji problemi poljoprivrede i ruralnih područja u Crnoj Gori odnose se na sledeće (MFCG, 2013, str. 62):

- veliki deo proizvodnje je cenovno nekonkurentan;
- usitnjena su gazdinstva i nizak je stepen modernizacije tehnologije u poljoprivredi i preradi poljoprivrednih proizvoda;
- relativno visoke cene inputa nepovoljno utiču na cenu finalnih proizvoda;
- neorganizovanost i nepostojanje čvrstih oblika horizontalnog i vertikalnog povezivanja proizvođača u poljoprivredi i preradi hrane;
- loša infrastruktura u ruralnim područjima;
- nepovoljna ruralna starosna i socijalna struktura i
- smanjene mogućnosti zapošljavanja u ruralnim područjima.

U Republici Crnoj Gori je, sa stanovišta ruralnog razvoja, značajno usvajanje: Zakona o poljoprivredi i ruralnom razvoju (2009. godine); Nacionalnog programa proizvodnje hrane i razvoja ruralnih područja 2009-2013. godine; Konačnog predloga IPARD Programa, poslatog Evropskoj komisiji – Generalnom direktoratu za

poljoprivredu – DG Agri, 27. aprila 2012. godine; Strategije regionalnog razvoja Crne Gore za period 2014-2020. godine - nacrt (Ministarstvo ekonomije Crne Gore, maj 2014. godine); Polazišta za izradu Nacionalne Strategije održivog razvoja 2014-2020. godine (Ministarstvo održivog razvoja i turizma C. Gore, 2013. godine), kao i strateškog dokumenta Pravci razvoja Crne Gore 2013-2016. godine (Ministarstvo finansija C. Gore, 2013. godine).

Kosovo u okviru UN Rezolucije 1244 i mišljenja ICJ

Kosovo i Metohija je sastavni deo Republike Srbije, ali je protivustavno, proglašena njegova nezavisnost u februaru 2008. godine. Kosovo (UNSCR 1244/99) je teritorija od 10 887 km² sa populacijom od 2,2 miliona. Učestvuje u procesu stabilizacije i pridruživanja EU, kao potencijalni kandidat za članstvo.

Slika 14. Kosovo UNSCR 1244/99

Izvor: ENRD, 2014.

Poljoprivreda je jedan od najvažnijih privrednih sektora ovog područja. U ruralnim područjima živi oko 65% stanovništva. Prosečna veličina poljoprivrednog gazdinstva je 3,2 ha. U ruralnim područjima se životna sredina smatra očuvanom, ali je nerazvijena infrastruktura, niski su prihodi poljoprivrednih domaćinstava i nedostaju alternativni izvori prihoda.

Kosovo je bogato poljoprivrednim zemljištem, pri čemu se 53% ukupne površine odnosi na obradivo zemljište. Sektor poljoprivrede učestvuje sa oko 19% u BDP i sa oko 15% u vrednosti ukupnog izvoza.

Preradom hrane na Kosovu su se tradicionalno bavila društvena preduzeća koja više nisu aktivna, već nove privatne kompanije danas posluju u ovoj oblasti. Najveći deo ovih kompanija su male kompanije koje još uvek nisu u stanju da pokriju veći deo

potreba tržišta. Smatra se da bi investiranje u nova preduzeća, savremene tehnologije i modele upravljanja, ponovo omogućilo razvoj agro-prerađivačke industrije na Kosovu, u cilju veće konkurentnosti na međunarodnom tržištu.

Stanje u ruralnim područjima na Kosovu, prikazano je SWOT analizom.

Tabela 20. SWOT analiza ruralnih područja Kosova

Prednosti	Slabosti
<ul style="list-style-type: none"> • Raznovrsna prirodna resursna baza i biodiverzitet • Povoljna klima i zemljište za poljoprivrednu proizvodnju • Bogato kulturno-istorijsko nasleđe i tradicija u ruralnim područjima • Lokalne inicijative za ruralni razvoj • Solidan broj mladih ljudi živi u ruralnim područjima • Uspon ekonomske aktivnosti u ruralnim područjima 	<ul style="list-style-type: none"> • Minimalna diverzifikacija ruralnih aktivnosti • Nerazvijena infrastruktura • Limitiranost kadrova za unapređenje konkurentnosti i razvoja ruralnih područja • Nezaposlenost i migracije • Ne postoje ili nisu dovoljno razvijene asocijacije / udruženja u ruralnim područjima • Finansijska ograničenja
Šanse	Opasnosti
<ul style="list-style-type: none"> • Savremena politika ruralnog razvoja • Podrška domaćinstvima u područjima sa slabijim uslovima za poljoprivrednu proizvodnju • Razvoj informacionih sistema i usluga u javnom sektoru • Povećanje investicija u ruralna područja • Uvođenje/institucionalizacija “<i>bottom up</i>” projekata / programa • Partnerstvo i aktivnosti javnog i privatnog sektora • Razvoj ruralnog turizma • Promovisanje i razvoj LAG • Diverzifikacija delatnosti u ruralnim područjima 	<ul style="list-style-type: none"> • Nedovoljna saradnja između državnih i nedržavnih ruralnih stejkholdera • Neadekvatni kapaciteti za implementaciju projekata / programa lokalnog razvoja • Političke / pravne prepreke za programe integralnog ruralnog razvoja • Ruralno siromaštvo • Zagađenje životne sredine

Izvor: MPŠRR, 2010, str. 58.

Kao novija strateška dokumenta koja se odnose na ruralni razvoj na Kosovu, uglavnom se navode: Projekat seoskog poljoprivrednog razvoja na Kosovu - Okvir za upravljanje zaštitom životne sredine, iz 2010. godine; Plan poljoprivrede i ruralnog razvoja 2010-2013; Program za poljoprivredu i ruralni razvoj 2013; Strateški Dokument za Kosovo 2014-2020; Kosovo 2020 – Izveštaj iz 2013. godine za poljoprivredu, ruralni razvoj, šumarstvo, ribarstvo i sigurnost hrane; Priprema Plana za poljoprivredu i ruralni razvoj do 2020. godine.

F.Y.R. Makedonija

Republika Makedonija je postala nezavisna 1991. godine. Ukupna površina zemlje je 25713 km², gde živi 2,1 miliona stanovnika. Makedonija je kandidat za članstvo u EU od 2004. godine. Makedonija je članica Svetske trgovinske organizacije (STO).

Od ukupne površine Makedonije, 65% površina se klasifikuje kao ruralno područje, u kojem živi oko 43% ukupnog stanovništva. Poljoprivredna proizvodnja je

jedan od glavnih izvoznih sektora, te je 25% aktivnog stanovništva zaposleno u toj grani. U strukturi poljoprivredne proizvodnje najviše je zastupljena proizvodnja povrća, vinogradarstvo, proizvodnja duvana, voća, uzgoj stoke i pčelarstvo. U Republici Makedoniji ukupan broj članova domaćinstava koji rade na svojim poljoprivrednim zemljištima je 435.467, od čega je 182 708 žena. Pojedinačna poljoprivredna gazdinstva učestvuju sa 86,9% u stvaranju ukupnog poljoprivrednog outputa. Najveći doprinos u formiranju ukupnog poljoprivrednog outputa imaju mešoviti usevi i stoka, sa ukupno 21,4%. U Makedoniji, poljoprivreda je najvažnija i široko rasprostranjena aktivnost u 42 od ukupno 85 opština.

Ruralna područja su uglavnom nerazvijena. Razlozi za napuštanje seoskih naselja su mnogobrojni. Osim velikog siromaštva, postoje ozbiljni problemi kada su u pitanju infrastruktura, javne ustanove (zdravstvo i obrazovanje), kao i nemogućnost zapošljavanja. Migracije, pogotovo kada su u pitanju mladi, mogu dovesti do nepovratnog pada broja stanovnika i depopulacije ne samo u ruralnim i perifernim zonama, već i u manjim gradovima koji često imaju važnu ulogu u pružanju osnovnih usluga. Posledice svega toga mogu biti zanemarivanje tradicije, kulturno-istorijskih vrednosti, prirodnih bogatstava i dr.

Slika 15. F.Y.R. Makedonija

Izvor: ENRD, 2014.

Stanje u ruralnim područjima Makedonije prikazano je SWOT analizom.

Tabela 21. SWOT analiza stanja u ruralnim područjima Makedonije

Prednosti	Slabosti
<ul style="list-style-type: none"> • Prirodni resursi (jezera, planine, zaštićene oblasti) • Atraktivne pejzaže, tradicionalna sela, lov, ribolov, banjska lečilišta i bogato istorijsko / kulturno nasleđe za razvoj ruralnog, kulturnog, verskog i agro-turizma • Raspoloživost sirovina (drvo, regija specifičnih proizvoda, lokalno tradicionalnih poljoprivrednih i stočarskih proizvoda) • Tradicionalne veštine, zanati i proizvodnja hrane • Geografska raznolikost u kulturi, običajima, tradicionalnim manifestacijama 	<ul style="list-style-type: none"> • Niži nivo obrazovanja ruralnog u odnosu na urbano stanovništvo • Visoka stopa nezaposlenosti i nedostatak alternativnih (van farme) zaposlenja • Visoko učešće oblasti sa nepovoljnim ekonomskim uslovima (nedovoljno razvijena područja) • Odsustvo odgovarajućih ruralnih organizacija za predstavljanje interesa ruralnih zajednica i promovisanje obuke
Šanse	Pretnje
<ul style="list-style-type: none"> • Mogućnosti za proizvodnju i prodaju organskih proizvoda iz ruralnih područja • Jačanje civilnog društva, institucija i svesti o koristima od međusektorskih partnerstava • Spremnost opština i sela da saraduju sa investitorima • Razvoj MSP • Korišćenje fondova EU 	<ul style="list-style-type: none"> • Migracije mladih, žena i ekonomski aktivnog stanovništva • Zagađenje životne sredine • Pogoršanje tehničke i društvene infrastrukture u ruralnim područjima i gubitak tradicionalnih seoskih pejzaža • Nedovoljno interesovanje javnosti i nedostatak osnaživanja stanovništva u nalaženju rešenja za probleme ruralnih područja

Izvor: na osnovu AFSARD, 2014; F.Y.R. Macedonia, 2007, str. 127-141.

Od ukupnog aktivnog stanovništva (885.609) 36,1% je nezaposleno. Pritom, 44% siromašnih stanovnika živi u ruralnim područjima. Osnovna infrastruktura u planinskim oblastima je daleko od zadovoljavajuće, osim električne energije (99,7% seoskog stanovništva ima struju). Procenat seoskog stanovništva koje ima pristup vodovodu je 72,3%. Makedonska putna infrastruktura se solidno razvija i sastoji se od 9573 km puteva, dok železnički transport obuhvata mrežu od 1027 km pruge. Stanovnici mnogih seoskih naselja, posebno u planinama i udaljenim selima, koriste autobuske linije do prodavnica, škola, pijaca itd. (Slavkovic, 2008, str. 63-70 i Ginovska, 2007).

Vlada Republike Makedonije je usvojila sledeća strateška dokumenta: Operativni program u okviru IPARD – Nacionalni plan za poljoprivredu i ruralni razvoj 2007-2013.godine (F.Y.R. Macedonia, 2007); Program finansijske podrške ruralnom razvoju 2014.godine (Služben vesnik na RM, br. 10 od 20.01.2014.), sa svim kasnijim izmenama i dopunama, kao i Program podrške agrarnom i ruralnom razvoju u periodu 2011-2015.godine (Vlada R. Makedonije, 2014), uz isticanje značaja IPARD II: 2014-2020.

Republika Srbija

Republika Srbija je, posle proglašenja nezavisnosti Republike Crne Gore, 3. juna 2006.godine, postala samostalna država. Ima površinu od 77.592 km² i 7.186.862 stanovnika (bez Kosova i Metohije). Poljoprivreda i ruralna područja imaju važnu ulogu u privrednom razvoju zemlje (10,1% GDP u 2012. godini). Srbija učestvuje u Procesu stabilizacije i priključivanja EU (SAP) od oktobra 2005. godine, a kandidat je za članstvo u Uniji od 2. marta 2012. godine.

Na teritoriji Republike Srbije se nalazi 6.158 naselja, od kojih 193 spadaju u gradska (3,1%), a 5.965 su ostala naselja, koja se smatraju seoskim, prema definiciji RZS-a (odlukom lokalne samouprave da određeno naselje proglaši gradskim). Prema definiciji OECD-a, ruralne oblasti u Republici Srbiji zauzimaju 85% teritorije, a u njima živi oko 55% ukupnog stanovništva (zvanični podatak RS 40,6%). Važna komponenta ovih područja jesu prirodni resursi (poljoprivredno zemljište, šume, vode, flora i fauna), kulturno-istorijsko nasleđe i sl. (MPŠV, 2009, str. 3).

Slika 16. Republika Srbija

Izvor: ENRD, 2014.

Uloga poljoprivrede za razvoj ruralnih područja je veoma značajna u svim fazama razvoja, a posebno u uslovima sadašnje krize. Ključni aktuelni problemi poljoprivrede u Srbiji zahtevaju mnogobrojne mere i akcije kako bi se zaustavili negativni trendovi u poljoprivredi u funkciji efikasnijeg ruralnog razvoja (Pejanović, 2009, str. 5-23): racionalnost, ekonomičnost i produktivnost na makro i mikro nivou; novi koncept zasnovan na partnerstvu; savremena prehrambena industrija; članstvo u EU i STO; usklađivanje zakonodavstva i izgradnja novih institucija; selektivni pristup u trošenju budžeta; donošenje modernog zakonodavstva zasnovanog na standardima i principima EU; preventivno delovanje protiv klimatskih promena; redefinisati i oživeti ulogu robnih rezervi kao instrumenta agrarne politike; podsticati moderno poslovanje subjekata u agrobiznisu; obnavljanje kooperacija; obnova seoske infrastrukture; edukacija i usavršavanje seoskog stanovništva; unapređenje seoskog turizma; podsticati razvoj preduzetništva i ulagati u znanje i dr.

Na osnovu *SWOT* analize, identifikovane su resursne prednosti koje se mogu transformisati u mogućnosti i doprineti dinamičnijem rastu i razvoju ruralnih područja (prirodni resursi, kulturno-istorijsko nasleđe, biodiverzitet, geografski položaj i dr.).

Tabela 22. SWOT analiza ruralnih područja Srbije

SNAGE	SLABOSTI
<ul style="list-style-type: none"> • Raznolikost i atraktivnost ruralnog ambijenta • Bogata kulturna baština • Očuvanost tradicionalnih znanja i tehnologija • Postojanje uspešnih primera dobre prakse u oblasti ruralnog turizma i pratećih delatnosti • Započete inicijative na formiranju lokalnih socijalnih mreža • Solidno stanje infrastrukture u nekim ruralnim oblastima 	<ul style="list-style-type: none"> • Nepovoljni demografski trendovi • Neaktivno tržište rada • Nepovoljna socijalna struktura • Neiskorišćene mogućnosti diverzifikacije prihoda na gazdinstvu • Nedovoljna iskorišćenost kulturne baštine • Niska infrastrukturna opremljenost • Otežan pristup socijalnim uslugama • Nizak nivo socijalnog kapitala
ŠANSE	PRETNJE
<ul style="list-style-type: none"> • Mogućnost kreiranja novih proizvoda i usluga; • Mogućnosti privatno-javnih partnerstava; • Revitalizacija resursa i socijalne strukture u područjima sa otežanim uslovima rada u poljoprivredi • Mogućnosti intenziviranja regionalne i prekogranične saradnje • Korišćenje pretpristupnog perioda za rast konkurentnosti, primenu standarda uz korišćenje EU fondova (IPARD) • Mogućnosti razvoja svih vidova turizma vezanih za ruralna područja 	<ul style="list-style-type: none"> • Nedovoljna prepoznatljivost ruralnih specifičnosti u lokalnim i nacionalnim politikama • Slaba zainteresovanost investitora • Narastanje ruralnog siromaštva i regionalnih razlika • Nedovoljna prepoznatljivost specifičnosti malih gazdinstava u nacionalnim politikama, uključujući i poljoprivrednu politiku • Zastoj u procesu integracija u EU • Nedostatak kapaciteta za povlačenje budžetske podrške

Izvor: SPRR R. Srbije, 2013, str. 72-74.

Kod proizvodnje hrane, identifikovana je visoka konkurentnost ratarske, povrtarske i voćarske proizvodnje, i rastući sektor organske proizvodnje. Proizvodne lance karakteriše značajno unapređenje tehnologije i dostupnost sirovina iz domaće proizvodnje. Veliki broj naučno-obrazovnih institucija koje se mogu uključiti u sistem kreiranja i transfera znanja za ruralni razvoj i relativno mala zagađenost životne sredine, kao i bogatstvo genetičkih resursa, su takođe značajni, uz raznolikost i atraktivnost ruralnog ambijenta. Isto tako, identifikovane su slabosti koje, u slučaju realizacije opasnosti, mogu da na duži period ugroze razvoj (usitnjenost poseda, nizak nivo tehničko-tehnološke opremljenosti, zapuštena infrastruktura, ostarelost seoskog stanovništva, neadekvatna obrazovna struktura, nizak nivo finalizacije proizvoda, nedovoljno razvijene tržišne institucije i odsustvo razvijenih informacionih sistema, neadekvatan sistem upravljanja otpadom; relativno spor transfer znanja u ruralna područja i dr.).

Unapređenje sistema upravljanja prirodnim resursima, interes investitora za podizanje novih zasada sa intenzivnom tehnologijom proizvodnje, revitalizacija stočarske proizvodnje, mogućnost rasta proizvodnje proizvoda sa geografskim

poreklom, usvajanje sistema kvaliteta, mogućnost povezivanja sa trgovinskim lancima, bolje korišćenje alternativnih izvora energije, povećanje konkurentnosti, uz korišćenje EU fondova, predstavljaju šanse razvoja ruralnih područja Srbije.

U glavne pretnje održivom ruralnom razvoju mogu se ubrojiti (SPRR R. Srbije, 2013, str. 72-74): neblagovremeno reagovanje na klimatske promene, nedostatak finansijskog kapitala i otežane mogućnosti za investiranje, nepripremljenost agro-industrijskog sektora za proces liberalizacije trgovine, prisustvo sive ekonomije i monopola na strani prerade i trgovine, slabo diverzifikovana ponuda obrazovnih modela, slaba zainteresovanost investitora, nedovoljna prepoznatljivost ruralnih specifičnosti u lokalnim i nacionalnim politikama.

Generalni zaključak je da ruralna područja Srbije poseduju značajne resurse, kako u smislu obima, tako i njihove raznovrsnosti, što pruža značajne mogućnosti za diverzifikaciju razvoja. Sa druge strane, uočava se neophodnost jačanja ekonomske efikasnosti i konkurentnosti ruralnih područja i efikasnog reagovanja na spoljne izazove globalizacije i brži proces evropskih integracija.

Glavni strateški prioriteti i mere za ispunjavanje ciljeva ruralnog razvoja Srbije uključeni su u Nacionalni program za ruralni razvoj u periodu 2009-2013. godine, kao i Strategiju poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije u periodu 2014-2024. god., što je predmet analize u petom i šestom delu rada.

I pored značajnih raznolikosti osnovnih obeležja ruralnih područja zemalja Zapadnog Balkana i EU, dosledna analiza sopstvenih potreba i mogućnosti, kao i usklađivanja programa razvoja ruralnih područja zemalja Zapadnog Balkana sa EU, predstavlja stalni proces do konačnog dobijanja statusa članice EU.

Evropska integracija je politički projekat koji uključuje proces ekonomske i finansijske integracije. Monetarna integracija, kao nastavak ekonomske integracije Evrope, može povećati stepen ekonomske integracije zemalja Zapadnog Balkana, kroz integraciju trgovine, finansijsku integraciju i veću fleksibilnost tržišta roba i rada. Međutim, ona može da dodatno pogorša problem visoke nezaposlenosti i nedovoljnog outputa u jednim i problem previsoke tražnje i inflacije u drugim zemljama. Pritom, zajednička valuta može da oslabi tržišne signale koji bi blagovremeno upozorili da javni dug neke od članica postaje preveliki i da izazove druge probleme (Bošković, Popović i Njegovan, 2013, str. 235-250). Treba istaći i da su zemlje Zapadnog Balkana povezane multilateralim aranžmanom o slobodnoj trgovini - CEFTA, koji osim intenziviranja robne razmene, ima značaj i za obnavljanje proizvodne saradnje. Empirijski je dokazano postojanje snažne veze između zajedničke granice zemalja i višestruko veće trgovine u odnosu na trgovinu između zemalja koje se ne graniče, koje je posledica zajedničkog mentaliteta, jezika, navika i sklonosti.

Tabela 23. Uporedni pregled osnovnih obeležja ruralnih područja

	ZEMLJE EU	ZAPADNI BALKAN
1. OSNOVNE KARAKTERISTIKE		
Socio-ekonomska struktura	<ul style="list-style-type: none"> ruralna područja pokrivaju preko 90% teritorije EU, u kojima živi oko 58% ukupnog stanovništva Unije 	<ul style="list-style-type: none"> ruralna područja zahvataju od 65-85% teritorije, a u njima živi od 43-55% ukupnog stanovništva
Stanje poljoprivrede	<ul style="list-style-type: none"> visoka produktivnost dobro opremljene farme prosečne veličine oko 19 ha značajna podrška poljoprivredi preko raznih fondova 	<ul style="list-style-type: none"> niska produktivnost gazdinstva prosečne veličine od 1,1-3 ha, loše opremljena mehanizacijom i sl. nedovoljna budžetska podrška i informisanost korisnika
Ruralna infrastruktura	<ul style="list-style-type: none"> dobro razvijena ruralna infrastruktura 	<ul style="list-style-type: none"> nerazvijena, siromašna (fizička, ekonomska i socijalna)
Privredna struktura	<ul style="list-style-type: none"> diverzifikovana novi ruralni biznisi i servisi 	<ul style="list-style-type: none"> nedovoljno diverzifikovana nedovoljno razvijeni biznisi i servisi
2. RAZVOJNI POTENCIJAL		
Ljudski kapital	<ul style="list-style-type: none"> visok nivo kvaliteta i kvantiteta raspoloživih resursa 	<ul style="list-style-type: none"> nizak nivo lokalnih potencijala, obrazovanja i preduzetništva
Obrazovanje, trening	<ul style="list-style-type: none"> razvijeno obrazovanje razvijen savetodavni sektor 	<ul style="list-style-type: none"> fokusirano na tehnička znanja nedovoljne savetodavne usluge i edukacija o menadžmentu i marketingu
Proizvodno povezivanje	<ul style="list-style-type: none"> uspostavljena partnerstva mreža institucija na zajedničkim projektima 	<ul style="list-style-type: none"> nerazvijeno partnerstvo spori progres u uspostavljanju proizvođačkih grupa i asocijacija
Lokalna samouprava	<ul style="list-style-type: none"> razvijene profitne organizacije i lokalne akcione grupe (LAG) inovativni i efikasni lokalni preduzetnici i lokalna administracija 	<ul style="list-style-type: none"> nerazvijenost lokalnih akcionih grupa neefikasan sistem odlučivanja (dva nivoa - opštinski i državni) i nedovoljan uticaj lokalne vlasti na razvoj
3. PROGAMI I FINANSIJSKA PODRŠKA		
Fondovi i finansijski resursi	<ul style="list-style-type: none"> strukturni fondovi, LEADER I, LEADER II, LEADER +, IPA 2 nacionalni programi 	<ul style="list-style-type: none"> donacije, programi i fondovi EU, prekogranična saradnja, agrarni budžeti i fondovi za razvoj
Učesnici	<ul style="list-style-type: none"> državne institucije nauka/istraživači lokalne akcione grupe druge organizacije i institucije 	<ul style="list-style-type: none"> ministarstva resoma lokalne vlasti, preduzetnici i donosioci odluka druge organizacije i institucije (sa malim uticajem i malim fondovima)
4. PRIORITETI RURALNOG RAZVOJA		
Strategijski ciljevi	<ul style="list-style-type: none"> konkurentnost poljoprivrede zaštita životne sredine multifunkcionalnost diverzifikacija ekonomskih aktivnosti podsticanje znanja i inovacija prostorno uravnotežen razvoj ruralnih područja održivo upravljanje prirodnim resursima i klimatskim promenama 	<ul style="list-style-type: none"> rast produktivnosti i konkurentnosti trgovina, prerada, MSP, ruralni turizam razvoj infrastrukture, institucionalno i organizaciono jačanje svih učesnika harmonizacija ciljeva sa EU
Modeli ruralnog razvoja	<ul style="list-style-type: none"> usmerenost na sposobnosti lokalne samouprave, kroz mobilizaciju lokalnih potencijala "odozdo na gore" razvoj privatno-javnog partnerstva LEADER/LAG pristup 	<ul style="list-style-type: none"> mešoviti endogeno-egzogeni model lokalne razvojne strategije primena LEADER / LAG pristupa modeli oporavka i obnove ruralnih područja

Izvor: Autor, prema Bogdanov, 2007, str. 65-66.

2. Politika i modeli upravljanja ruralnim razvojem

Zapadni Balkan karakteriše vrlo kompleksan period tranzicije, koji u pojedinim zemljama još uvijek traje. Integracija ovih zemalja u EU i globalna tržišta donosi velike promene za njihov agrarni i ruralni razvoj. Budžetska sredstva počinju sve više da se koriste za sektor ruralnog i teritorijalnog razvoja, kao što i nalaže model EU, koji predviđa postepeni prelaz sa sektorske politike (poljoprivreda) na teritorijalnu politiku ruralnog razvoja, što zahteva kombinovanje više modela ruralnog razvoja, shodno specifičnostima konkretnih područja. Pri tome, ne postoje univerzalno prihvaćeni modeli ruralnih institucionalnih infrastruktura, već se oni prilagođavaju i razvijaju prema pojedinačnim mogućnostima i potrebama. U ovom procesu, poljoprivredni sektor će ostati važna, ali ne i jedina aktivnost od koje će zavisiti strateške odluke kada je u pitanju lokalni ruralni razvoj.

Najznačajniji akteri u sprovođenju politike ruralnog razvoja u zemljama Zapadnog Balkana su, uglavnom: ministarstva poljoprivrede i ruralnog razvoja i druga resorna ministarstva, državne agencije, regionalne, finansijske institucije, nevladine organizacije, naučne institucije, mreže za podršku ruralnom razvoju, lokalne akcione grupe i dr.

Ruralna područja zemalja Zapadnog Balkana su različita prema prirodnim, socio-kulturnim, političkim i ekonomskim obeležjima, pa su i razvojne mogućnosti različite. Osnovne karakteristike koje povezuju mnoga ruralna područja su, pre svega: mala gustina naseljenosti, starenje stanovništva, izraženo siromaštvo, nerazvijena infrastruktura i javne usluge, nemogućnost zapošljavanja, velika zavisnost od poljoprivrede i migracije stanovništva iz ovih područja. Posledice svega toga su društveno-ekonomska nerazvijenost i socijalna isključenost.

Tabela 24. Tipovi ruralnih zajednica u zemljama Zapadnog Balkana

Planinske zajednice stočara i zemljoradnika
Poljoprivredne zajednice u nižim planinsko-brdskim predelima
Zajednice poljoprivrednika u ravničarskim predelima
Meditranska sela (obalna područja i ostrva)

Izvor: Prevekalis, 2007.

Imajući u vidu preovlađujuće tipove ruralnih zajednica u zemljama Zapadnog Balkana, uočava se značaj modela ruralnog razvoja zasnovanog na teritorijalnom pristupu, koji podrazumeva integralni pristup u aktiviranju teritorijalnih prednosti, uz "*bottom-up*" pristup ("odozdo prema gore"), koji dopunjava klasične mere politike "*top-down*" ("odozgo na dole"), a povezivanjem oba pristupa moguće je postići mnogo bolje rezultate na lokalnom nivou. Takođe, partnerski pristup - LAG je bitan, jer predstavlja

model organizovanja koji značajno utiče na institucionalnu i razvojnu ravnotežu određenog područja i neophodno je da bude praćen inovacijama koje treba da dovedu do unapređenja i podizanja lokalne konkurentnosti ruralnih područja.

Ruralna politika Republike Albanije

Inter-sektorska strategija ruralnog razvoja Albanije (ISRDSA) predstavlja nacionalnu strategiju ruralnog razvoja Albanije i zasniva se na prioritetima ruralne politike, koji su u skladu sa prioritetima politike ruralnog razvoja EU. Strateški ciljevi ruralnog razvoja Albanije 2007-2013. godine su (MAFCP, 2007, str. 15):

- povećanje konkurentnosti poljoprivrednog i agro-prerađivačkog sektora preduzimanjem mera za modernizaciju farmi, kao i podršku za restrukturiranje i razvoj aktivnosti koje donose dodatnu vrednost,
- zaštita i unapređenje životne sredine kroz održivo upravljanje prirodnim resursima ruralnih područja,
- poboljšanje kvaliteta života i podsticanje diverzifikacije ekonomskih aktivnosti u ruralnim područjima, a radi otvaranja novih radnih mesta,
- razvoj kapaciteta lokalnih institucija za efikasno upravljanje programima ruralnog razvoja.

Strategija ruralnog razvoja definisana je kroz četiri ose, koje obuhvataju devet mera i prioriteta (MAFCP, 2007, str. 5).

Tabela 25. Strategija ruralnog razvoja Albanije: ose, mere i prioriteti

	2006.		2013.	
	m Lek		m Lek	%
Osa 1				
Modernizacija farmi	2,633		4,675	27.5%
Više faze prerade / Marketing	210		2,550	15.0%
Šumarstvo	369		850	5.0%
Trening/savetodavne službe	0		425	2.5%
Ukupno	3,213		8,500	50.0%
Osa 2				
LFA područja	1,558		170	1.0%
Agro-ekološke mere & Natura 2000			1,530	9.0%
Ukupno	1,558		1,700	10.0%
Osa 3				
Zapošljavanje van poljoprivrede	0		1,190	7.0%
Kvalitet života u ruralnim područjima/infrastruktura	2,583		4,760	28.0%
Ukupno	2,583		5,950	35.0%
Osa 4				
Učestvovanje u razvoju (Leader, LAG)	0		850	5.0%
Grand Ukupno	7,355		17,000	100.0%

Izvor: MAFCP, 2007, str. 5.

Osa 1. Konkurentnost poljoprivrede, šumarstva i agrobiznisa - modernizacija i restrukturiranje poljoprivrede i šumarstva, kvalitet proizvodnje i viši stepen prerade proizvoda, povećanje nivoa znanja i zaposlenosti, razvoj savetodavne službe. Ovoj osi namenjeno je 50% ukupnog ruralnog budžeta. Aktivnosti u okviru ove komponente su: modernizacija poljoprivrednih gazdinstava, pomoć gazdinstvima za usklađivanje sa standardima EU, ostajanje mladih na farmi, ranije penzionisanje farmera, poboljšanje i razvoj ruralne infrastrukture, podrška farmerima koji učestvuju u programima unapređenja kvaliteta hrane, podrška proizvođačima za informisanje i promovisanje unapređenja kvaliteta, unapređenje ekonomskih performansi u šumarstvu i stručni treninzi (MAFCP, 2007, str. 16-18).

Osa 2. Očuvanje životne sredine i pejzaža - očuvanje prirode u manje razvijenim područjima, očuvanje tradicionalnih poljoprivrednih praksi i genetskog potencijala, agro-ekološke mere, Natura 2000, očuvanje održive poljoprivrede u zaštićenim područjima (MAFCP, 2007, str. 18-21).

Osa 3. Poboljšanje kvaliteta života u ruralnim područjima i promovisanje diverzifikacije ruralne ekonomije - stvaranje novih radnih mesta u ruralnim oblastima kroz povećanje mogućnosti za poslovanje i diverzifikaciju ruralne nepoljoprivredne delatnosti, razvoj porodičnih preduzeća ili malih preduzeća na osnovu konkurentne prednosti ruralnih područja, poboljšanje kvaliteta života u ruralnim područjima, obnova i razvoj sela, uključujući puteve, vodosnabdevanje i kanalizaciju, očuvanje i unapređenje ruralnog nasleđa, razvoj osnovnih usluga za ruralna preduzeća i stanovništvo (MAFCP, 2007, str. 21-22).

Osa 4. Učešće građana u ruralnom razvoju - Leader pristup, uvođenje inovacija u ruralna područja, osnivanje i jačanje LAG-a, implementacija lokalnih strategija, razvoj regionalne i prekogranične saradnje (MAFCP, 2007, str. 23).

Ruralni budžet je predviđen za svaku osu i za svaku meru, uključujući i sredstva donacija, IPARD fonda.

Akcioni plan implementacije Nacionalne strategije za poljoprivredu i ruralni razvoj 2014-2020. godine sadrži zakonski okvir; pripremu za IPARD programe (kratkoročno, srednjoročno i dugoročno); 13 pripremnih mera za implementaciju strategije, uključujući IPARD II; programe podrške dohotku i druge oblike podrške; razvoj institucionalne infrastrukture u skladu sa zahtevima i standardima EU.

Ruralna politika Republike BiH

Ruralna politika u BiH za period 2002-2010. godine, bila je bez sasvim jasne vizije i bez precizno utvrđenih starteških opredeljenja, za čiju implementaciju su izdvajana skromna novčana sredstva. Ovakav pristup nije rešavao brojne probleme ruralnih područja, naročito probleme naglašenog siromaštva i visoke nezaposlenosti ruralne populacije.

Koncept politike ruralnog razvoja proizlazi iz višestruke uloge poljoprivrede u ruralnom razvoju, odnosno, multifunktionalnosti poljoprivrede, koja se ogleda u sledećim funkcijama (Ćejvanović, Rozman i Pejović, 2005, str. 197-206):

- 1) Funkcija održivog ruralnog razvoja:
 - Ulaganje u poljoprivredu istovremeno znači i ulaganje u ruralni razvoj, jer je nemoguće očuvati seoska područja od napuštanja njegovog stanovništva bez poljoprivrede;
 - Razvojem održive poljoprivrede utiče se i na balansiranje razlika u razvoju pojedinih područja.
- 2) Ekološka funkcija:
 - Upravljanje poljoprivrednim zemljištem, kao neobnovljivim prirodnim resursom, na optimalan i održiv način, predstavlja garanciju za očuvanje potencijala razvoja životne sredine u najširem smislu;
 - Upravljanje prostorom i davanje poželjnog izgleda pejzažu.
- 3) Ekonomska funkcija:
 - Proizvodnja hrane je privredna delatnost za koju važe ekonomski principi kao i za druge delatnosti. Koncept održive poljoprivrede ne negira ekonomsku funkciju nego je nadopunjuje;
 - Veliki broj domaćinstava u seoskim područjima ostvaruje u poljoprivredi osnovni ili dopunski izvor prihoda.;
 - Poljoprivreda je temelj za razvoj prehrambene industrije, ona podstiče i razvoj brojnih drugih sektora (industrije inputa za proizvodnju opreme, mehanizacije, ambalaže; transporta; brojnih uslužnih sektora i servisa);
 - Korišćenjem znatnih površina raspoloživih livada i pašnjaka, koje se sada veoma malo ili gotovo ne koriste, može se, uz relativno male inpute, stvoriti značajna novododata vrednost.
- 4) Funkcija podrške razvoju turizma:
 - Za BiH je od posebne važnosti komplementarnost poljoprivrede s turizmom. Veliki izbor viskokvalitetnih domaćih proizvoda znatno obogaćuje turističku ponudu. Takođe, kroz afirmaciju nacionalne kuhinje i specifičnih bosansko-hercegovačkih proizvoda, turizam može da bude snažan generator razvoja poljoprivrede. Poljoprivreda nudi mogućnosti za rekreaciju, odmor i razvoj određenih sportskih aktivnosti.
- 5) Socijalna funkcija:
 - Poljoprivreda i sa njom povezani sektori, osiguravaju posao znatnom delu stanovništva, čime se ublažava pritisak na radna mesta u drugim oblastima.

Mogućnost vlastite proizvodnje hrane na gazdinstvu smanjuje socijalne tenzije. Razvojem poljoprivrede istovremeno se doprinosi borbi protiv siromaštva u seoskim područjima.

6) Prehrambena funkcija:

- Sigurnost u obezbeđenju hrane standardnog kvaliteta i po pristupačnim cenama za potrošače jeste strateški interes svake zemlje. Pritom se podrška uvođenju standarda i unapređenju kvaliteta u proizvodnji i preradi poljoprivrednih proizvoda ogleda u sledećim merama:
 - preuzimanje i usvajanje EU standarda (dobra poljoprivredna praksa, dobra proizvođačka praksa, standardi u vezi očuvanja životne sredine, standardi u vezi dobrobiti životinja i dr.),
 - primena standarda u cilju unapređenja kvaliteta proizvoda,
 - promocija kvaliteta proizvoda (učesće na domaćim i međunarodnim sajmovima poljoprivrede i hrane, lokalne manifestacije, medijska promocija i sl.),
 - podrška uvođenju sistema zaštite proizvoda (zaštita geografskog porekla, tradicionalne tehnologije, trgovačke marke).

Kod kreiranja prioriteta i mera ruralnog razvoja uzimaju se u obzir i specifičnosti konkretnog ruralnog prostora, sa svim njegovim prednostima i mogućnostima. Nova vizija ruralnog razvoja BiH je da se do 2020. godine podstakne uravnoteženi razvoj koji će konkurentnost ruralne ekonomije unaprediti do nivoa koji se može porediti sa nivoima susednih zemalja, povećati nivo zaposlenosti u ruralnim područjima do nivoa koji je sličan nivou zemlje u celini, promovisati zaštitu životne sredine koja je usklađena sa standardima EU, te ojačati uverenje ruralnih zajednica da su ruralna područja izvrsna mesta za život, koja nude poboljšane prilike i održive uslove za život stanovništva i koja imaju podršku kroz stabilne i pouzdane politike i institucije. Mere i ciljevi za ostvarenje ove vizije su (FMPVŠ, 2014, str. 17-22):

Mere za povećanje konkurentnosti poljoprivrednih proizvoda - cilj je postići poboljšanje tehnoloških, strateških i ljudskih resursa, čiji su rezultat poboljšani lanci vrednosti, produktivnost i kvalitet proizvoda, čime se može postići konkurentnost na tržištu, što dovodi do poboljšanja održivosti ruralnih ekonomija i zajednica u BiH. Od suštinskog je značaja uključivanje marketinške infrastrukture i kapaciteta koji jačaju lance snabdevanja, infrastrukturne mere (*hard measures*) i mere razvoja veština (*soft measures*). Održivost ekonomskih aktivnosti u ruralnim područjima podrazumeva integrisani pristupi koji uključuje diverzifikaciju ruralne ekonomije i razvoj lokalnih ekonomskih programa kroz koje se poboljšavaju ekonomske mogućnosti u ruralnim zajednicama.

Mere za zaštitu životne sredine – cilj je unaprediti stanje i vrednost brojnih prirodnih resursa, kroz obezbeđenje njihove zaštite i održivo korišćenje. Pritom se uzimaju u obzir četiri komplementarna principa - zaštita, unapređenje, razvoj i

korišćenje prirodnih resursa. Ove mere će biti integrisane sa ostalim merama podržanim u okviru Programa ruralnog razvoja

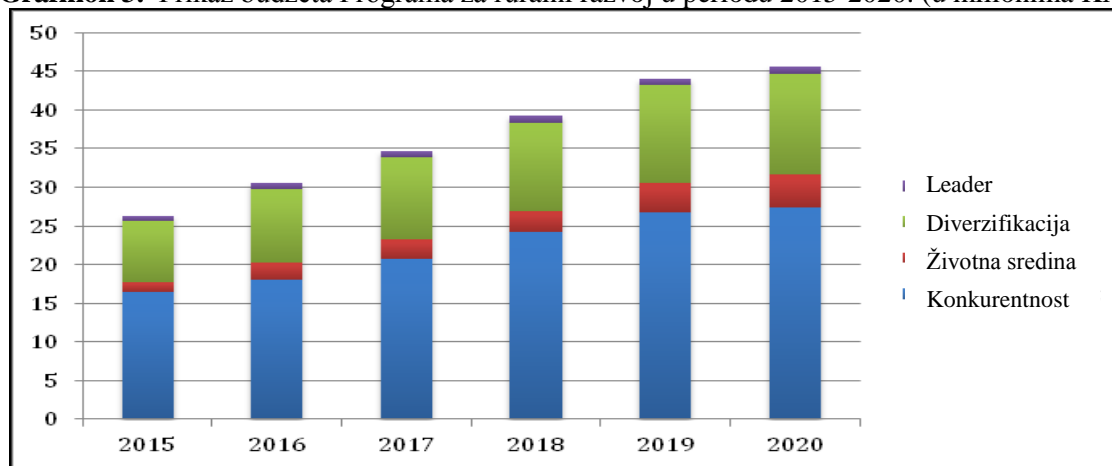
Mere diverzifikacije – cilj je diverzifikacija ruralne ekonomije, poboljšanjem okruženja za lokalni ekonomski rast povećanjem investicija i razvoj ekonomskih kapaciteta, kroz koje se bolje mogu iskoristiti prednosti ruralnih područja i unaprediti održivost ruralnih zajednica.

Mere tipa LEADER – Federalna vlada opredeljena je za razvoj LEADER pristupa na teritoriji BiH. Stoga je cilj podstaći uspostavljanje inkluzivnih i kompetentnih lokalnih akcionih grupa (LAG) i izradu snažnih strategija lokalnog razvoja (LDS), čime se poboljšavaju izgledi za uravnotežen i pozitivan lokalni razvoj. Zahvaljujući podršci donatora kao što su USAID i UNDP, te razvojnih agencija, u nekim delovima Bosne i Hercegovine, već nastaju Leader grupe (LAG) i postoji iskustvo koje može biti od pomoći područjima i grupama zainteresovanim za razvoj ovog pristupa. U okviru odabrane strategije, predviđeno je da svake godine treba osnovati do 5 novih LAG, kako bi se Leader pristup odvijao u čitavoj zemlji.

Mere tehničke pomoći - Tehnička pomoć se navodi u sklopu svake od mera koje će biti sprovedene. Cilj je da se osigura platforma za tehničku pomoć, u cilju podrške sprovođenju programa i jačanju institucionalnih kapaciteta. Realizacija komponente tehničke pomoći u sklopu ovog programa zahteva saradnju svih nivoa vlasti, kao i kantona i opština, s ciljem smanjenja birokratije i troškova za privredne subjekte. Takođe, ističe se potreba za koordinacijom i saradnjom sa nevladinim i privatnim sektorom

Budžet Programa ruralnog razvoja utvrđen je u skladu sa Strategijom razvoja poljoprivrednog sektora u BiH.

Grafikon 3. Prikaz budžeta Programa za ruralni razvoj u periodu 2015-2020. (u milionima KM)

Izvor: FMPVŠ, 2014, str. 23.

Iz grafika se uočava da se najviše sredstava izdvaja za konkurentost i diverzifikaciju, a znatno manje za životnu sredinu i Leader.

U Programu za ruralni razvoj za period 2015-2020. godine primenjuju se IPARD principi (FMPVŠ, 2014, str. 24): transparentnost; javni konkursi; podela funkcija; sufinansiranje; opšti i specifični kriterijumi o koristima za stanovništvo u ruralnim područjima; naknada i prihvatljivost troškova za projekte; ugovaranje; monitoring i kontrola.

Politika ruralnog razvoja Republike Crne Gore

Poljoprivreda i ruralni razvoj su jedan od ključnih sektora ekonomije zemlje i predstavljaju važan osnov zapošljavanja i ostvarivanja dohotka, naročito za stanovništvo severnog i planinskog područja, čije su mogućnosti za zapošljavanje ograničene. Izbalansirani razvoj zahteva jasno definisanje uloge poljoprivrede i podrške njenom razvoju, jer bez unapređenja uslova života, rada i proizvodnje, odnosno, uravnoteženja ekonomskih, ekoloških i socijalnih funkcija, nema održivog regionalnog i ruralnog razvoja. Dobro osmišljenom politikom ruralnog razvoja seoski prostor može obezbediti dobar kvalitet života i rada, gde će mladi ljudi uvideti svoju šansu da se bave poljoprivredom i sa njom povezanim delatnostima, što će u značajnoj meri omogućiti smanjenje trenda depopulacije sela. Tu posebno treba izdvojiti turizam, gde trendovi potrošnje ukazuju na rast, odnosno, značajan razvojni potencijal za proizvodnju i plasman tradicionalnih crnogorskih proizvoda u oblasti ugostiteljstva i turizma. Povezivanjem poljoprivrede i turizma, kao i korišćenjem obnovljivih izvora energije, mogu se stvoriti uslovi za kreiranje novih radnih mesta i poboljšanje uslova života u ruralnim područjima.

Strateškim dokumentima iz oblasti poljoprivrede i ruralnog razvoja utvrđeni su dugoročni pravci razvoja, u cilju prevazilaženja razvojnih problema. Osnovni ciljevi razvoja poljoprivrede i ruralnih područja su (MFCG, 2013, str. 62):

- obezbeđivanje prihvatljivog i stabilnog snabdevanja hranom, razvijanjem konkurentne poljoprivredne proizvodnje;
- unapređenje ruralne infrastrukture i uslova života na selu, kako bi se omogućio adekvatan životni standard;
- unapređenje tržišne efikasnosti i prilagođavanje zahtevnim standardima na osnovu zakonodavstva Unije (usaglašavanje sa *Aquis Communautaire*);
- održivo upravljanje prirodnim resursima, očuvanje prirode i zaštita životinja, kao i unapređenje kvaliteta proizvoda;
- unapređenje ekonomske snage ruralnih područja, razvojem novih potencijala dohotka i diverzifikacije;

- unapređenje planiranja, upravljanja i korišćenja poljoprivrednog zemljišta, kao i smanjenje negativnih ekoloških uticaja; i
- usaglašavanje sa politikom ruralnog razvoja EU.

Politika ruralnog razvoja Republike Crne Gore ostvaruje se sprovođenjem sledećih grupa mera (Službeni list Crne Gore, br. 56/2009, Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju, Član 12, str. 4):

- mere za jačanje konkurentnosti proizvođača hrane;
- mere za održivo gazdovanje poljoprivrednim resursima;
- mere za poboljšanje kvaliteta života i širenje ekonomskih aktivnosti u ruralnim područjima;
- Leader projekti za razvoj ruralnih područja.

Uslovi i način sprovođenja mera politike ruralnog razvoja, u skladu sa Nacionalnim programom, utvrđuju se agrobudžetom. Za ostvarivanje mera politike ruralnog razvoja i podsticanje ruralnog razvoja, predviđena sredstva agrobudžetom opredeljena od strane Ministarstva poljoprivrede i ruralnog razvoja u budžetu Crne Gore za 2014. godinu iznose ukupno 14.029.778,10 evra, od čega za (MPRRCG, 2014, str. 1):

1. razvoj poljoprivrede, ruralni razvoj i ribarstvo.....	12.607.870,60 €
2. sprovođenje mera zdravstvene zaštite životinja	1.233.000,00 €
3. sprovođenje fitosanitarnih mera.....	188.907,50 €.

Pored budžetskih sredstava, za podsticaj razvoja poljoprivrede i ruralnih područja koriste se sredstva lokalne samouprave, međunarodnih projekata, donacija i drugi izvori.

Mere za jačanje konkurentnosti poljoprivrede Crne Gore, koje su utvrđene agrobudžetom za 2014. godinu, uključuju 12 mera podrške za razvoj poljoprivrednih proizvoda i prerađivačke industrije, unapređenje kvaliteta proizvoda, podršku aktivnostima kooperativa i nacionalnih udruženja (MPRRCG, 2014, str. 19-37).

Mere za poboljšanje života i širenje ekonomskih aktivnosti u ruralnim područjima Crne Gore obuhvataju (MPRRCG, 2014, str. 41-43): diverzifikaciju ekonomskih aktivnosti u ruralnim sredinama, mere obnove i razvoja sela i izgradnje infrastrukture.

Predlog za ruralni razvoj poslat je Evropskoj komisiji (Generalnom direktoratu za poljoprivrede – DG Agri) 27. aprila 2012. godine. Odabrane mere IPARD Programa odnosile su se na (Bataković, 2012, str. 19-29):

- **Meru 101** – Ulaganja u poljoprivredna gazdinstva, gde je obuhvaćeno pet sektora: sektor mesa, mleka, živinarstva, voća i povrća, i vinogradarstva, u cilju dostizanje standarda EU i unapređenja celokupne proizvodnje primarnih poljoprivrednih proizvoda. Korisnici ove mere mogu biti fizička i pravna lica koja se bavi poljoprivredom i koja su registrovana, prema Zakonu o poljoprivredi i ruralnom razvoju (“Sl. list CG, br. 56/09).

- **Meru 103** –Ulaganja u preradu i marketing poljoprivrednih i ribljih proizvoda, sa ciljem unapređenja prerade i prodaje prema standardima EU. Korisnik ove mere može biti: preduzeće ili drugo pravno lice, preduzetnik ili proizvođačka organizacija registrovana za opisane aktivnosti, a prema Zakonu o privrednim društvima (Službeni list CG, br. 80/2008), tj. malo ili srednje preduzeće registrovano u skladu sa crnogorskim zakonodavstvom o malim i srednjim preduzećima (Preporuka Komisije 2003/361/EC).

- **Meru 302** - Diverzifikacija i razvoj ekonomskih aktivnosti u ruralnim područjima, sa ciljem stvaranja novih radnih mesta, diverzifikacije aktivnosti koje nisu vezane za poljoprivrednu proizvodnju, uspostavljanja novih mikro biznisa i usluga za seosko stanovništvo, povećanja prihoda farmera i drugih domaćinstava, privlačenja turista i doprinosa razvoju drugih malih preduzeća. Korisnici sredstava su: poljoprivrednik – fizičko ili pravno lice koje živi u ruralnom području; fizičko lice ili novoosnovano/postojeće mikropreduzeće koje vrši aktivnosti izvan poljoprivredne oblasti, u skladu sa zahtevima Preporuke Komisije 2003/361/EC za definicijom, malih i srednjih preduzeća i preduzetništva.

Politika ruralnog razvoja Kosova u okviru UN Rezolucije 1244 i mišljenja ICJ

Na Kosovu, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja (MPŠRR) je nadležno za izradu i primenu politike za poljoprivredu i ruralni razvoj. MPŠRR je izradilo Plan za poljoprivredu i ruralni razvoj (PPRR) 2007 – 2013. godine i isti je Vlada usvojila 4. aprila 2007. godine, čija je primena podržana Zakonom br. 03/L-098 o poljoprivredi i ruralnom razvoju. Svrha MPŠRR-a je obezbeđivanje okvira koji će pomoći Kosovu u (Forca, 2013, str. 14):

- restrukturiranju poljoprivrednog sektora u saglasnosti sa EU;
- poboljšanju životnog standarda ruralnom stanovništvu na Kosovu.

Plan za poljoprivredu i ruralni razvoj je ustanovljen u okviru dva stuba CAP-a:

- Prvi stub - mere koje imaju za cilj razvoj poljoprivrede;
- Drugi stub - mere čiji je cilj ruralni razvoj.

Kako bi se postigao ovaj dvostruki strateški pristup, identifikovane su mere održivog agro-ruralnog razvoja, za koji su planirani finansijski, politički, zakonski, administrativni i kadrovski resursi tokom 2010-2013. godine. U oblasti politike ruralnog razvoja identifikovane su sledeće mere (Forca, 2013, str. 15):

1. Mere koje imaju za cilj razvoj poljoprivrede – direktna podrška: sektoru stočarstva i sektoru biljne proizvodnje;
2. Mere koje imaju za cilj ruralni razvoj.

U okviru prioritetnih osa, sadržano je osam mera (Forca, 2013, str. 15):

Osa 1. Konkurentska sposobnost

- Mera 1 - Održavanje stručne obuke za zanate kako bi se ispunile ruralne potrebe;

- Mera 2 - Restrukturiranje fizičkog potencijala u agro-ruralnom sektoru;
- Mera 3 - Upravljanje izvorima vode za poljoprivredu;
- Mera 4 - Poboljšanje prerade i marketinga poljoprivrednih proizvoda.

Osa 2. Ambijent i poboljšano korišćenje zemljišta

- Mera 5 - Poboljšanje upravljanja prirodnim izvorima.

Osa 3: Ruralna različitost i kvalitet ruralnog života

- Mera 6 - Različitost farmi i alternativne aktivnosti u ruralnim zonama;
- Mera 7 - Poboljšanje ruralne infrastrukture i održavanje ruralne baštine;

Osa 4. Strategije ruralnog razvoja zasnovane na zajednicama

- Mera 8 - Podrška strategijama za razvoj zajednice.

Plan za poljoprivredu i ruralni razvoj 2007–2013. godine je, u delu za ruralni razvoj, zasnovan na Uredbi br. 1698/2005 Saveta Evropskog fonda poljoprivrede za ruralni razvoj (EFPRR).

Sveukupna vizija za poljoprivredu i ruralni razvoj na Kosovu je da se obezbedi uravnoteženi ekonomski, ekološki, socijalni i kulturni razvoj ruralnih područja, i Kosova u celini, kroz partnerstvo između privatnog sektora, centralne/lokaln vlasti i lokalnih zajednica u skladu sa evropskim principima. Pri tome, istaknuti su sledeći ciljevi agrarnog i ruralnog razvoja (MPŠRR, 2010, str.63-64):

- dodatni prihodi za farmere i ruralno stanovništvo, poboljšanje životnog standarda i uslova rada u ruralnim područjima;
- povećanje konkurentnosti i efikasnosti primarne poljoprivredne proizvodnje, u cilju smanjenja uvoza i povećanja izvoza;
- unapređenje prerade i marketinga poljoprivrednih proizvoda;
- unapređenje kvaliteta i higijenskih standarda;
- održivi ruralni razvoj i poboljšanje kvaliteta života, i očuvanje životne sredine;
- kreiranje novih mogućnosti za zapošljavanje kroz ruralnu diverzifikaciju;
- usklađivanje zakonskih okvira poljoprivrede na Kosovu sa EU.

U cilju daljeg usklađivanja sa Zajedničkom poljoprivrednom politikom Evropske unije i IPA II, resorno ministarstvo je Odlukom 656/12 osnovalo Upravnu grupu za pripremu Plana za poljoprivredu i ruralni razvoj 2014-2020. godine, koji će biti zasnovan na nacrtu uredbe IPA II Evropske komisije (Forca, 2013, str. 30).

Politika ruralnog razvoja F.Y.R. Makedonije

Politika ruralnog razvoja u Republici Makedoniji se, vremenski posmatrano, sprovodila u okviru niza koordinisanih aktivnosti podrške od strane Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, u vidu dvogodišnjih programa podrške za poljoprivredne investicije i revitalizaciju sela (u proseku 1,5 miliona € godišnje). Takođe, problemima ruralnog razvoja bavile su se i institucije drugih sektora, kroz razne

programe (Biro za nedovoljno razvijena područja u okviru Ministarstva za lokalnu upravu).

U januaru 2004. godine u MPŠV je formiran Sektor za finansije i podršku ruralnom razvoju, koji obuhvata Odeljenje za finansijsku podršku u poljoprivredi i ruralnom razvoju, čiji je zadatak da planira, dizajnira i prati politike i mere ruralnog razvoja. Krajem 2005. godine, Vlada je imenovala Upravni organ za ruralni razvoj, čija je funkcija bila planiranje, praćenje, koordinacija i evaluacija aktivnosti vezanih za ruralni razvoj. Upravni organ je partner odgovoran za sveukupnu saradnju sa Evropskom komisijom u upravljanju poljoprivredom i ruralnim razvojem, sa ciljem da se uspostavi sistem za podršku mera ruralnog razvoja i da se izgrade administrativni kapaciteti koji mogu da odgovore zahtevima koje postavljaju IPARD fondovi. Proces integracije Makedonije u EU je u periodu 2000-2006. godine bio podržan programom CARDS (*Community Assistance in Restructuring, Development and Stability*), a od 2007. godine instrumentom IPA za period 2007-2013. godine i iz nacionalnih fondova.

Cilj Nacionalne strategije za poljoprivredu i ruralni razvoj jeste da doprinese povećanju međunarodne konkurentnosti, održivog ekonomskog rasta i veće zaposlenosti. Tom cilju doprinosi ostvarenje četiri ključna zahteva Nacionalne strategije za poljoprivredu i ruralni razvoj 2007-2013, i to (MAFWE RM, 2007, str. 74):

- Razvoj nove i poboljšanje postojeće infrastrukture, posebno one vezane za transport, energiju, životnu sredinu i navodnjavanje, kako bi se podržao ekonomski rast i poboljšanje ukupne konkurentnosti zemlje;
- Poboljšanje kvaliteta obrazovanja i obuke, radi efikasnog odgovaranja na zahteve tržišta rada, uključujući i zahteve ekonomije zasnovane na znanju;
- Stvaranje uslova za bolje korišćenje potencijala poljoprivrednog zemljišta, kroz bolje upravljanje zemljištem i izgradnju institucionalnih kapaciteta sektora kroz jačanje ruralnog razvoja, kao i uspostavljanje uslova za bezbednu proizvodnju hrane i njen promet;
- Stvaranje uslova za efikasan razvoj i sprovođenje politika za ravnomerniji regionalni razvoj zemlje.

Politika ruralnog razvoja doprinosi ostvarenju sledećih ciljeva i mera u okviru četiri ključne ose (MAFWE RM, 2007, str. 100-105):

Osa 1 – Povećanje tržišne efikasnosti i implementacija standarda EU:

Mera 1: Investiranje u farme, u cilju restrukturiranja i dostizanja standarda EU;

Mera 2: Podrška za udruživanje proizvođača;

Mera 3: Investicije u preradu i marketing poljoprivrednih proizvoda u pravcu restrukturiranja i usklađivanja sa standardima EU;

Osa 2 – Pripremne aktivnosti za implementaciju agro-ekoloških mera i lokalnih strategija ruralnog razvoja;

Mera 4: Aktivnosti u pravcu poboljšanja stanja životne sredine i pejzaža;

Osa 3 – Razvoj ruralne ekonomije:

Mera 5: Razvoj i diverzifikacija ekonomskih aktivnosti u ruralnim područjima;

Mera 6: Razvoj i unapređenje ruralne infrastrukture;

Osa 4 – Tehnička pomoć:

Mera 7: Tehnička pomoć u smislu informisanja, javnosti informacija i publiciteta;

Mera 8: Stručno obrazovanje i treninzi.

Prioritet i selekcija navedenih mera u okviru četiri ose, kao i izvori finansiranja, determinisani su od strane Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, u skladu sa IPARD Planom, uz saglasnost Komisije EU, zavisno od raspoloživih nacionalnih i EU resursa.

Tabela 26. Vizije, strategije, prioriteti i modeli za održivi ruralni razvoj zemalja Zapadnog Balkana

VIZIJA ZA POLJOPRIVREDU, PREHRAMBENU INDUSTRIJU, RURALNU EKONOMIJU I DRUŠTVO		
<p>Vizija za poljoprivredu:</p> <ul style="list-style-type: none"> • dinamična i konkurentna poljoprivreda • komercijalna gazdinstava i gazdinstava koja se bave poljoprivredom kao dodatnim izvorom prihoda • kvalitet proizvoda • zadovoljavajući dohodak poljoprivrednika • saradnja sa prerađivačkom industrijom • integrisanost u okviru ruralne ekonomije i društva • doprinos zaštiti životne sredine i očuvanju prirodnih resursa 	<p>Vizija za prehrambenu industriju:</p> <ul style="list-style-type: none"> • zadovoljenje potreba potrošača • inovacije • kvalitet i bezbednosti hrane • savremeni marketing • saradnja sa poljoprivrednicima i njihovim udruženjima • profitabilna proizvodnja • razvoj malih i srednjih preduzeća • proizvodi sa geografskom oznakom porekla • tradicionalna hrana 	<p>Vizija ruralne ekonomije i društva:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ruralne zajednice sa demografskom ravnotežom, zadovoljavajućim dohotkom i mogućnostima za zapošljavanje • bolji životni standard • pristup obrazovanju • aktivno učestvovanje u odlučivanju • očuvanje kulturnog identiteta • očuvanje prirodne sredine • smanjenje siromaštva i socijalne isključenosti
STRATEŠKI PRAVCI		
<ul style="list-style-type: none"> • Pобољшanje konkurentnosti poljoprivrede, šumarstva i prehrambenog sektora • Očuvanje i unapređenje prirodne sredine i održivo korišćenje prirodnih resursa • Promovisanje lokalnih inicijativa za poboljšanje kvaliteta života • Diverzifikacija delatnosti u ruralnim oblastima • Razvoj kapaciteta lokalnih institucija i LAG-a • Harmonizacija ciljeva razvoja sa EU • Razvoj MSP, ruralnog turizma, organske poljoprivrede • Razvoj domaćih brendova 		
PRIORITETNE OSE		MODELI
<p>Poboljšanje tržišne efikasnosti i primena standarda EU:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ulaganja u poljoprivredna gazdinstva • Podrška udruživanju proizvođača • Ulaganja u preradu i plasman poljoprivrednih proizvoda <p>Agro-ekološki programi i lokalne strategije ruralnog razvoja:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Aktivnosti u cilju unapređenja životne sredine • Lokalne strategije i programi ruralnog razvoja • Regionalna i prekogranična saradnja <p>Razvoj ruralne ekonomije:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Razvoj infrastrukture u ruralnim oblastima • Diverzifikacija ruralne ekonomije • Stručna obuka 		<ul style="list-style-type: none"> • teritorijalni pristup • mešoviti endogeno-egzogeni model • lokalne razvojne strategije • primena LEADER pristupa / LAG • modeli oporavka i obnove ruralnih područja • model komplementarnosti • diverzifikacije i konsolidacije • ubrzanja razvoja

Izvor: Autor, na osnovu SRR po pojedinim zemljama, 2014.

3. Programiranje pomoći EU i projekti ruralnog razvoja

Programiranje je proces izrade niza dokumenata koja predstavljaju osnovu i strateški okvir za identifikaciju i formulaciju projekata koje finansira EU. Dokumenti se izrađuju u skladu sa standardnim procedurama Evropske komisije i prioritetima vlade zemlje korisnika. Prvi dokument koji se izrađuje u procesu programiranja je Višegodišnji indikativni finansijski okvir (*Multi-annual Indicative Financial Framework – MIFF*), koji je definisan od strane Evropske komisije i pokazuje indikativnu raspodelu IPA sredstava po zemlji korisniku i po komponentama. Sledeći dokument koji se izrađuje u procesu programiranja IPA jeste Višegodišnji indikativni planski dokument (*Multi-annual Indicative Planning Document – MIPD*). Dokument definiše prioritete po pojedinačnim oblastima, kao i finansijska sredstva za sprovođenje utvrđenih prioriteta. Usvojeni prioriteti moraju da budu u skladu sa ciljevima strategije proširenja Evropske unije, prioritetima Evropskog partnerstva i godišnjim izveštajima o napretku u procesu pristupanja Evropskoj uniji. Dokument se priprema za tri godine i revidira se na godišnjem nivou. U MIPD-u koji pokriva period 2011-2013., definisani su sledeći prioriteti podrške (Pejović i dr., str. 17-20):

- jačanje vladavine prava i javne uprave;
- prevazilaženje ekonomske krize i poboljšanje konkurentnosti;
- socijalna uključenost i pomirenje.

Za budžetsko razdoblje 2007 – 2013. godine vrednost IPA pomoći je 11,468 milijardi evra. Planirano je da za fiskalni period 2014 - 2020. godine za IPA II bude izdvojeno 14,110 milijardi evra (Delegacija EU u RS, 2014).

Tabela 27. Godišnja alokacija sredstava IPA, definisana Višegodišnjim indikativnim finansijskim okvirom (*MIFF*) za period 2007-2013. godine

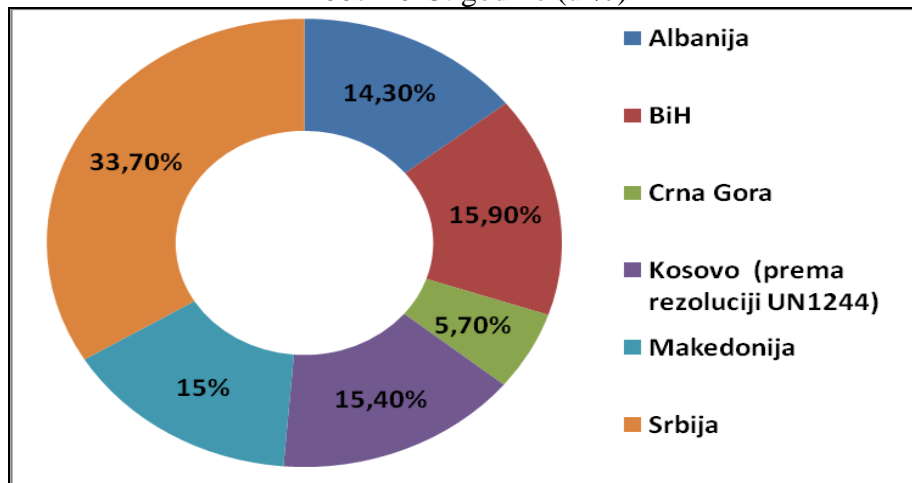
Zemlja / godina	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	Ukupno u milionima eura
Albanija	61,0	70,7	81,2	92,7	94,4	96,3	98,1	594,4
BiH	62,1	74,8	89,1	105,4	107,4	109,5	111,8	660,1
Crna Gora	31,4	32,6	33,3	33,5	34,2	34,8	35,4	235,2
Kosovo (prema rezoluciji UN1244)	68,3	184,7	106,1	67,3	68,7	70,0	73,7	638,8
Makedonija	58,5	70,2	81,8	91,7	98,0	105,1	117,2	622,5
Srbija	189,7	190,9	194,8	198,0	201,9	205,9	214,7	1395,9

Izvor: Pejović i dr., 2011, str. 18.

Višegodišnji indikativni finansijski okvir je definisan tako da bude fleksibilan što se tiče iznosa sredstava koje zemlja korisnica može dobiti, ali u isto vreme dovoljno određen da omogući višegodišnje planiranje. Kriterijum namene sredstava je uslovljen

potrebama, apsorpcionim i upravljačkim kapacitetima zemlje korisnika. U posmatranom periodu, najviše sredstava je dobila Srbija (33,70%), a najmanje Crna Gora (5,70%).

Grafikon 4. Ukupna alokacija sredstava IPA zemljama Zapadnog Balkana u periodu 2007-2013. godine (u %)

Izvor: na osnovu Tabele 27.

Programi EU namenjeni zemljama Zapadnog Balkana, kandidatima i potencijalnim kandidatima (Albanija, BiH, Kosovo, Makedonija, Crna Gora i Srbija) za članstvo u EU su (Privredna komora Beograda, 2014):

- *IPA (Instrument for Pre-accession Assistance)* – Instrument pretpristupne pomoći instrument pretpristupne politike od 2007. godine; IPA sadrži pet osnovnih komponenti. Komponente 1. i 2. namenjene su zemljama potencijalnim kandidatima, uz otvorenu mogućnost da se finansiraju i programi/projekti iz preostale tri komponente, dok su komponente od 1. do 5 namenjene zemljama kandidatima.
- *TAIEX (Technical Assistance and Information Exchange)* - osmišljen je kao vid kratkoročne tehničke pomoći zemljama kandidatima i zemljama Zapadnog Balkana u usklađivanju njihovih pravnih propisa sa pravnim tekovinama EU *acquis communitare*, a sastoji se od: poseta eksperata, studijskih poseta, seminara i radionica, u cilju sticanja neophodnih tehničkih veština, monitoringa i analize napretka.
- *Twinning* ili Partnerstvo - ovaj oblik saradnje pomaže državama kandidatima i potencijalnim kandidatima da u fazi pristupanja razviju državno-administrativne kapacitete sa ciljem unapređenja sposobnosti ovih država da usvoje i primene pravo EU.
- *SIGMA (Support in Improvement in Governance and Management)* - Program za unapređenje uprave i menadžmenta predstavlja zajedničku inicijativu OECD i Evropske komisije. Glavni cilj SIGMA je pružanje pomoći u sprovođenju reformi i uspostavljanju dobre prakse i procedura u javnom sektoru.

- *Tempus* - predstavlja program pomoći EU zemljama Zapadnog Balkana u sprovođenju reformi u okviru sistema visokog obrazovanja.
- *Programi prekogranične saradnje* - u kojima učestvuju zemlje Zapadnog Balkana međusobno ili sa susednim zemljama članicama EU.
- *Programi Zajednice u kojima učestvuju zemlje Zapadnog Balkana:*
 1. **CIP** - program za konkurentnost i inovativnost ima za cilj podršku konkurentnosti i inovacijama u oblasti ekologije, a u skladu sa revidiranim Lisabonskom Agendom. Uključuje sve aktivnosti u oblasti preduzetništva, MSP, inovacija, industrijske konkurentnosti, razvoja ICT i korišćenja ekoloških tehnologija i inteligentnih energetske rešenja.
 2. **FP7** - Sedmi okvirni program za istraživanje objedinjuje sve inicijative EU koje se odnose na istraživanje i ima ključnu ulogu u dostizanju ciljeva kad je reč o rastu, konkurentnosti i zapošljavanju.
 3. **Lifelong Learning** - Integrisani programi za doživotno učenje, od predškolskog, do obrazovanja odraslih (*Comenius, Erasmus, Leonardo da Vinci, Grundtvig, Transversal programmes, Jean Monnet*).
 4. **Kultura 2007** - opšti cilj programa jeste jačanje zajedničkog evropskog kulturnog prostora.
 5. **LIFE+** - Finansijski instrument za životnu sredinu - ima tri komponente: Priroda i biodiverzitet; Politika i upravljanje životnom sredinom; i Informacije i komunikacija.
 6. **Customs 2013** - Program Carine ima za cilj pospešivanje ekonomskog razvoja, zaposlenosti i konkurentnosti kao unutar tržišta EU, tako i na međunarodnom tržištu.
 7. **Fiscalis 2013** ili Porezi - ima za cilj razvoj pouzdanijeg i funkcionalnijeg poreskog sistema, pružanjem podrške saradnji u oblasti oporezivanja, razmenom dobre prakse i usaglašavanja sistema.
 8. **Progress** (Program Zajednice za zaposlenost i solidarnost) – reguliše oblast zapošljavanja i socijalne politike
 9. **Program aktivnosti Zajednice u oblasti potrošacke politike 2007-2013** - cilj programa je da se interesi potrošača integrišu u politike Zajednice i da se poseban naglasak stavi na zaštitu potrošača.
 10. **Omladina u akciji** - glavni cilj programa jeste pružanje podrške mladim ljudima između 13 i 30 godina, kroz niz aktivnosti.
 11. **Mediji 2007** - ovaj program za audiovizuelnu industriju doprinosi primeni evropskih kulturnih vrednosti na ovu oblast.
 12. **Makrofinansijska pomoć** - je politički utemeljen finansijski instrument za pružanje neobavezujuće i neutvrđene podrške platnom bilansu trećoj zemlji

partneru. Usmerena je ka zemljama Zapadnog Balkana, narocito ka zemljama koje su ranije bile u sastavu bivše Jugoslavije.

13. **Napredak** - dopuna Evropskom socijalnom fondu (ESF) u cilju borbe protiv siromaštva i nezaposlenosti, suzbijanja diskriminacije, promovisanja ravnopravnosti polova, integrisanja osoba sa posebnim potrebama u društvo i sl.
 14. **MARKO POLO II** - bavi se međunarodnim putevima za prevoz tereta i sastoji od pet akcija regulisanja saobraćaja.
 15. **Evropa za građane** - namenjen je podsticanju saradnje građana i njihovih organizacija iz različitih zemalja. Postoji mogućnost učešća i zemalja Zapadnog Balkana.
- *Ostali instrumenti, institucije i inicijative za programe podrške su:*
 1. Instrument za stabilnost - koncipiran je tako da omogući odgovarajuće rešenje za nestabilnosti i krize, i dugoročnije izazove sa aspektom stabilnosti ili sigurnosti.
 2. EIDHR - Evropska inicijativa za demokratiju i ljudska prava.
 3. EBRD - Evropska banka za obnovu i razvoj, koja kroz dve programske šeme namenjene preduzećima - TAM (*Turn Around Management*) koji se fokusira na menadžerske i strukturne promene u kompanijama i BAS (*Business Advisory Services*) namenjen pružanju podrške usko definisanim projektima sa veoma kratkim periodom povraćaja finansijskih sredstava-imaju za cilj pružanje pomoći preduzećima da se prilagode potrebama tržišne ekonomije, posebno, MSP.
 4. EIB (*European Investment Bank*) - Evropska Investiciona Banka
 5. CEI - Centralno-evropska inicijativa.

Pored projekata ruralnog razvoja koji se realizuju sa EU, i države Zapadnog Balkana sačinile su razvojne projekte koji u značajnoj meri podstiču ruralni razvoj.

Koristeći Geografski informacioni sistem (GIS) za identifikaciju područja sa visokim potencijalom za diverzifikaciju, preko REC BI (*resources, business, environment - competencies business index*, na skali od 1 - 7), PESTEL modela i SWOT analize, sačinjeni su programi ruralnog razvoja sa specifičnim aktivnostima.

Nacionalni projekti za diverzifikaciju ruralne ekonomije u **Republici Albaniji**, usmereni su na sledeće sektore (Wehinger i dr., 2011, str. 54-56):

- proizvodnja mleka na farmama;
- proizvodnja meda;
- lekovito i aromatično bilje;
- meso i mesni proizvodi, uključujući i ribu;
- povrće, pečurke i voće, uključujući i proizvodnju vina;
- žitarice i industrijske biljke, maslinovo ulje;
- tradicionalni zanati u ruralnim područjima;

- ruralni turizam (planinski, eko turizam, putevi vina i voća, turizam na obalama mora i jezerima);
- konzervacija šumskog eko-sistema, vodosnabdevanja i marine;
- kontrola kvaliteta i ruralna infrastruktura;
- obnovljivi izvori energije;
- razvoj MSP.

Projekt “*START W* – Podrška razvoju potencijala žena u ruralnom razvoju” u Skadru, kao i razvoj preduzetništva, takođe su značajni za razvoj i diverzifikaciju ruralne ekonomije u Albaniji.

Diverzifikacija ruralnih područja je utvrđena kao ključna komponenta ruralnog razvoja u **Republici Bosni i Hercegovini**. U tom smislu, identifikovani su nacionalni projekti za (FMPVŠ, 2014, str. 18-19):

- organsku proizvodnju;
- zaštitu i jačanje genetskih resursa;
- proizvodnju meda;
- obnovljive izvore energije i upravljanje otpadom;
- razvoj zanatske delatnosti;
- preradu poljoprivrednih proizvoda;
- marketing i brendiranje proizvoda;
- ruralni turizam.

Projektom za konsultantske usluge izrade programa ruralnog razvoja za period 2013-2020. godine, utvrđena je potreba za dalje sprovođenje mera i četiri ose, a detaljna metodologija za izradu sektorske analize sadržana je u Projektnom uputstvu CATALYS (*Capacity for change - CAT - 07-13*), koja je zajedno urađeno sa EPIC (*European policy information center - UK*). Svi akteri u procesu izrade programa ruralnog razvoja (FMPŠ, Koordinacioni odbor Vlade, Parlament, radne i organizacione grupe, ustanove i organizacije, mediji itd.), čine napore da se ruralnom razvoju pristupi integralno. Sprovođenjem *gap* analize (analiza nedostataka) i PESTLE modela, iniciraju se projekti razvoja ruralnih zajednica u skladu sa IPA II, uz mere uspostavljanja LAG-a za primenu *Leader* programa (Catalys, 2013).

Kao prioritetni projekti ruralnog razvoja **Republike Crne Gore**, izdvajaju se (MPRRCG, 2013):

1. Kuća meda - cilj projekta je povećanje proizvodnje meda, kreiranje jedinstvenog i prepoznatljivog brenda. Objekat de biti izgrađen na području opštine Danilovgrad sa oko 500 m² smeštenih na placu površine od 1.300 m². Ukupna vrednost Projekta je oko 500.000 €. Očekivani efekti su: podsticaj rastu proizvodnje meda, stvaranje uslova za izvoz, dalje uređenje sistema pčelarstva, rast zaposlenosti i dr.

2. Izgradnja pogona za preradu otpada životinjskog porekla - aktivnosti koje su planirane su: izrada i usvajanje pravilnika za rukovođenje otpadom životinjskog porekla, uspostavljanje regionalne saradnje vezane za protok određenih vrsta životinjskog optada, kreiranje povoljnih uslova za finalizaciju pregovora sa zainteresovanim investitorima, početak izgradnje fabrike/pogona za preradu otpada životinjskog porekla. Adekvatno rešavanje ovog problema doprinelo bi očuvanju životne sredine u Crnoj Gori, kao i imidžu Crne Gore kao ekološke države (Vlada Crne Gore, 2011).

3. Vodoprivreda (fabrike za proizvodnju flaširane vode) - cilj je rešiti pitanje dve fabrike vode (Rožaje i Šavnik). Očekivani efekti su: rast proizvodnje, rast zaposlenosti, stvaranje uslova za zajednički izvoz (MPRRCG, 2014a).

4. Identifikacija i izdavanje u zakup poljoprivrednog zemljišta u državnom vlasništvu - koristi od projekta su: rast proizvodnje hrane, smanjenje uvoza, rast izvoza, rast zaposlenosti u poljoprivredi, ulazak u registar poljoprivrednih proizvođača, povećanje broja poreskih obveznika (smanjenje sive ekonomije), rast učešća poljoprivrede u BDP Crne Gore.

5. Podsticanje investicija u sektor drvoprerade sa akcentom na finalnu proizvodnju - očekivani efekti su: povećanje proizvodnje, rast zaposlenosti, rast izvoza, stvaranje uslova za razvoj klastera.

6. Projekat pokretanja proizvodnje stočne hrane - pokretanjem proizvodnje stočne hrane: smanjio bi se uvoz, postigao veći stepen stabilnosti i bezbednosti, uticalo bi se na smanjenje cene, povećala bi se zaposlenost i dr.

7. Duvanski kombinat - očekivani efekti: nove investicije, razvoj proizvodnih kapaciteta, rast zaposlenosti, rast izvoza.

8. Pokretanje novih investicija za očuvanje i uvećanje ribljeg fonda i za pitanje plavljenja zemljišta oko Skadarskog jezera.

Pored navedenog, projekti razvoja malih i srednjih preduzeća, ruralnog turizma i zanatstva, prerade na porodičnim gazdinstvima i drugo, su u cilju diverzifikacije ruralne ekonomije.

Pored multilateralnih, bilateralnih, donatorskih projekata ruralnog razvoja, prekogranične i regionalne saradnje, nacionalni projekti ruralnog razvoja na **Kosovu** su, takođe, veoma značajni za razvoj ruralnih zajednica. Najznačajniji među njima su (MAFRD, 2010; SDK, 2013):

- projekat seoskog poljoprivrednog razvoja;
- prerada i marketing poljoprivrednih proizvoda;
- izgradnja mreža pijaće i otpadne vode;
- železnička infrastruktura;
- poboljšanje kvaliteta hrane;
- proizvodnja povrća, šumskog i lekovitog bilja, meda, jaja, mesa, mleka;
- projekti navodnjavanja poljoprivrednog zemljišta.

Projekti obrazovanja seoskog stanovništva, razvoja informacionih tehnologija i novih menadžerskih veština, razvoja MSP, u skladu su sa nacionalnim programom ruralnog razvoja i značajno doprinose smanjenju siromaštva i socijalne isključenosti ruralnog stanovništva.

U **F.Y.R. Makedoniji**, pružanje finansijskih usluga za razvoj poljoprivrede i sela je prilično ograničen. Finansijske institucije pokazuju malo interesovanja za ove aktivnosti, uglavnom zbog nepoznavanja karakteristika i performansi poljoprivrednih i ruralnih preduzeća, nedostatka odgovarajućih znanja i veština za odgovarajuće analize poljoprivrednih i ruralnih preduzeća za procenu rizika i troškova - efektivnost investicija, a samim tim nedostatka prethodnog iskustva u odobravanju i isplati kredita u ovom sektoru. Osim toga, visoki administrativni troškovi, posebno vezani za obradu malih zahteva za kredite, čine individualne poljoprivrednike i ruralna preduzeća manje atraktivnim za banke i štedionice. Pored brojnih donatorskih projekata i kreditnih linija, nacionalni projekti za ruralni razvoj su usmereni na:

1. Proizvodnju i distribuciju ekoloških poljoprivrednih proizvoda (RDN of RM, 2014);
2. Razvoj ruralnog turizma (MT, 2012);
3. Otvaranje novih radnih mesta i razvoj poslovnog i preduzetničkog duha i privatne inicijative (SETimes, 2014);
4. Razvoj MSP i diverzifikacija ruralne ekonomije (MAFWE RM, 2007);
5. Jačanje savetodavnih sistema u pružanju usluga u seoskim domaćinstvima (Kirovska, 2012, str. 115-121);

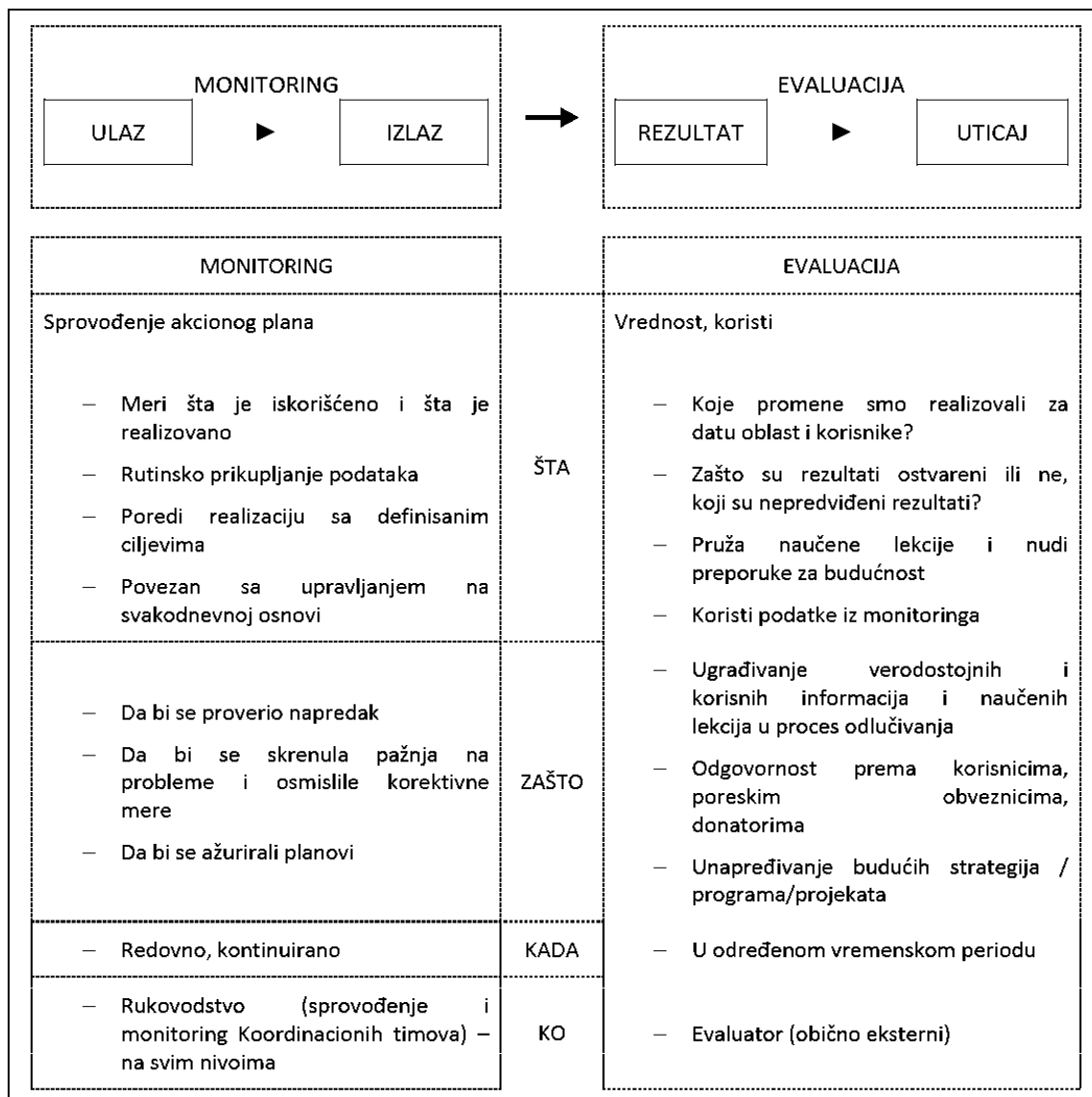
U svim zemljama, odluke o finansiranju projekata donose se na transparentan način, a sredstva su dostupna na konkurentskoj osnovi. Takođe, sufinansiranje nosilaca projekata ruralnog razvoja je obavezno, moraju se ispunjavati opšti i specifični kriterijumi, koji uključuju dobrobit za stanovništvo u ruralnim područjima, povećanje zaposlenosti i konkurentnosti. Investicije moraju biti prihvatljive i isplative, a svi projekti su predmet monitoringa i evaluacije. Ukoliko se projekat u celini ne implementira, ili ukoliko se sredstva zloupotrebljavaju, traži se povraćaj sredstava.

4. Monitoring i evaluacija procesa upravljanja ruralnim razvojem

Monitoring (praćenje) predstavlja kontinuirano prikupljanje podataka o realizaciji pojedinih projekata, koji uključuje vremensku i prostornu dimenziju, inpute (ulaze), outpute (izlaze) i rezultate. On obezbeđuje donosiocima odluka u sprovođenju politike ruralnog razvoja da kontinuirano primaju povratne informacije o implementaciji programa i projekata, odnosno, rezultatima njihove implementacije. Evaluacija (ocena) predstavlja periodično ocenjivanje relevantnosti, učinka, uticaja i efikasnosti pojedinih projekata, i ona se odvija posle monitoringa, obezbeđujući sliku o efektima primenjenih mera. Evaluacija može da bude (PBILD, 2013, str. 9-12): ex-ante (u početnoj fazi procesa planiranja), kontinuirana (sprovodi se tokom celog perioda), srednjoročna (sprovodi se na polovini perioda), ex-post (procenjuje se program po njegovom završetku).

Glavne karakteristike monitoringa i evaluacije, kao komplementarnih instrumenata upravljanja, predstavljene su na slici 17.

Slika 17. Monitoring i evaluacija - poređenje

Izvor: PBILD, 2013, str. 13.

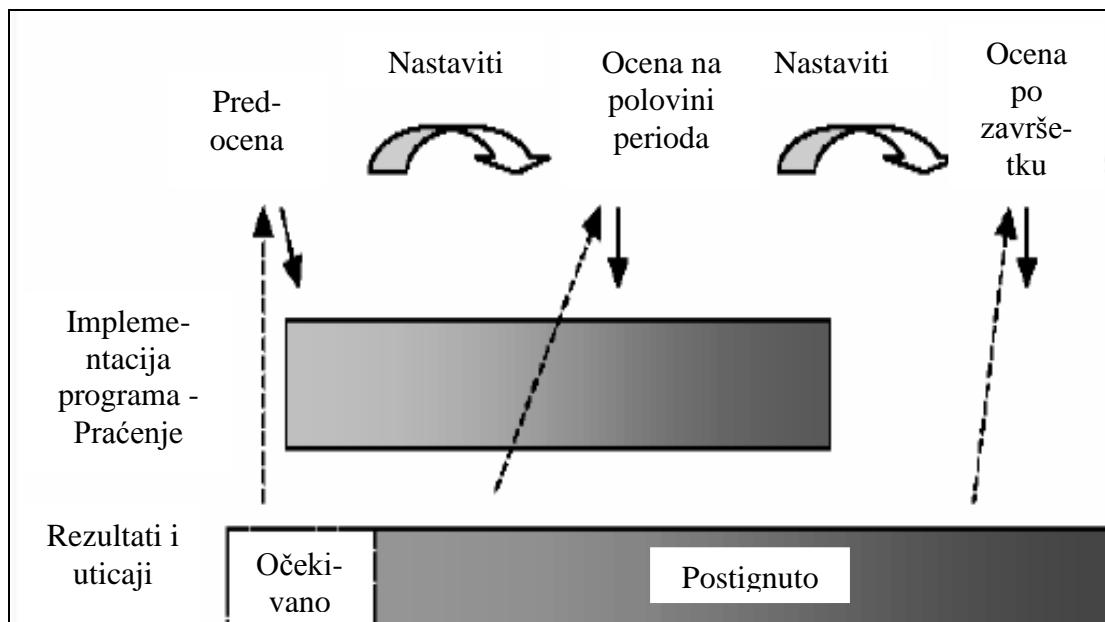
Evaluacija uključuje više tehnika (Juvančić, 2007, str. 28):

1. *Desk research* analiza sekundarnih podataka - statistika, izveštaji, pregledi, studije;
2. Personalni intervju-sa upravljačkom jedinicom projekta ili drugim ključnim akterima;
3. Fokus grupe - više nego "grupni intervju", interakcija i dijalog među učesnicima;
4. Ankete - tip anketa (lično, telefon, pošta) zavisno od ciljne grupe i zahtevanog nivoa detaljnosti informacija;
5. Studija slučaja individualnih projekata ili korisnika.

Politika ruralnog razvoja EU predstavlja zajednički okvir za monitoring i evaluaciju projekata ruralnog razvoja u zemljama Zapadnog Balkana. Indikatori monitoringa obezbeđuju informacije o načinu korišćenja resursa, iznosima podrške, broju korisnika i sl. Indikatori monitoringa moraju biti: specifični, merljivi, osvarivi, usaglašeni, relevantni i vremenski određeni. Moraju biti definisan na svim nivoima. Postoje sledeća četiri tipa indikatora (Juvančić, 2007, str. 13-14):

- Indikatori inputa - finansijski indikatori;
- Indikatori outputa - mere aktivnosti projekta/programa i onoga što projekat ostvaruje, izraženo u fizičkim ili finansijskim jedinicama;
- Indikatori rezultata - direktni i neposredni efekti generisani korišćenjem projektnih outputa;
- Indikatori uticaja - odnose se na posledice projekta ili programa.

Slika 18. Monitoring i evaluacija programa

Izvor: Juvančić, 2007, str. 33.

Zajednički okvir za monitoring i evaluaciju (CMEF - *Common Monitoring and Evaluation Framework*) uspostavlja set zajedničkih indikatora za monitoring nacionalnih strategija ruralnog razvoja, povezanih sa EU prioritetima, koji mogu biti dopunjeni specifičnim indikatorima, ukoliko program to zahteva. Evaluacijom se upoređuju i analiziraju obaveze u okviru programa u pogledu socio-ekonomskih i ekoloških potreba ruralnih područja. Pritom, Evroskoj komisiji se dostavljaju izveštaji. Tim supervizora ima veoma važnu ulogu u nadgledanju realizacije programa.

IV GLAVNE ODLIKE RAZVOJA RURALNIH OBLASTI U REPUBLICI SRBIJI

1. Ruralni razvoj u Republici Srbiji posmatran u istorijskoj perspektivi

Ne zanemarujući različito istorijsko i geografsko - prirodno nasleđe sastavnih delova Srbije, pre ulaska u zajedničku državu 1918. godine, složenost agrarnih odnosa određuje i primenjene modele privrednog razvoja i transformacije ruralnih područja. U inicijalnoj fazi razvoja, krajem 1940-ih godina, model privrednog razvoja predstavljao je kopiju sovjetskog modela industrijalizacije. Pozitivistički pristup industrijalizaciji proisticao je iz neophodnosti strukturne rekonstrukcije i povećanja produktivnosti rada, rasterećenjem poljoprivrednog poseda i sekundarnih dejstava industrije na povećanu zaposlenost i jačanje novih društvenih odnosa. U ovom modelu, poljoprivreda je bila označena kao grana koja treba da podnese teret, ne samo sopstvenog razvoja, već i ostalih grana. Opravdanost usmeravanja viškova iz poljoprivrede za razvoj prioritnog sektora - industrije se pokazala efiksanom samo tokom inicijalne faze razvoja, nakon čega je bilo neophodno stvaranje uslova za balansirani razvoj svih segmenata ekonomije. Kao svojevrsni nastavak modela industrijalizacije, nastaju modeli dualne ekonomije, koji se bave međusektorskim odnosima industrijskog (razvijen sektor) i agrarnog i ruralnog sektora (nerazvijenog). Ova dva sektora bivaju favorizovani ili zapostavljeni u pojedinim fazama razvoja, sve dok dostignuti nivo produktivnosti u njima ne dovede do balansnog rasta i jedinstvenog metoda vrednovanja svih razvojnih faktora privrede.

Istorijski posmatrano, već krajem 1950-ih godina naglašava se pridavanje većeg značaja poljoprivredi, jer je shvaćeno da poljoprivredni razvoj ne može biti predugo zanemarivan i da se posmatra izolovano. Tako, počev od sredine 1950-ih godina, napušta se model kolektivizacije seljaka i uvodi se model kooperacije. Sredinom 1960-ih godina, preko Privredne reforme, pokušava se stvaranje jednakih uslova poslovanja svih sektora, kao i pospešivanje razvoja poljoprivrede preko raznih Programa stabilizacije i razvoja, koje donose vlade do kraja 80-ih godina prošlog veka. Međutim, svi pokušaji dovođenja razvoja poljoprivrede u skladni odnos sa ostalim privrednim granama u Srbiji ostali su bezuspešni. Naime, agrarna i ruralna politika Srbije, poslednjih decenija, nije bila osmišljena kao program razvoja baziran na efikasnosti korišćenja raspoloživih resursa, a dugo ispoljavanje dualnosti unutar agrarne politike dovelo je do sledećih pojava (Zakić, Stojanović, 2008, str. 221): 1) nekontrolisani

egzodus na relaciji selo-grad, koji je usporio uspešni prelazak poljoprivrede u višu fazu razvoja, odnosno, pretvaranja agrarnog u razvijeno društvo; 2) trajna opsesija "industrijalizacijom" koja je potencirala ruralni razvoj primarnog i prerađivačkog sektora unutar savremenog agrokomplesa; 3) uporno insistiranje na područstvljavanju osnovnih faktora poljoprivredne proizvodnje, koji je rezultat imalo stvaranje oaza moderne poljoprivrede u moru primitivne seljačke ekonomije; 4) dugotrajno onemogućavanje seljaka, pomoću podržavljenja zadruga, da se poslovno organizuju preko ovih, tradicionalno usvojenih kao svojih organizacija; 5) nedostatak jedinstvene proizvodne strategije bazirane na komparativnim prednostima svih segmenata unutar agrokomplesa. Politika privrednog razvoja Srbije, koja se sprovodi od 2000. godine, nosi u sebi nove dualnosti unutar agrarnog razvoja, gde primat dobija privatni sektor i komercijalno porodično gazdinstvo. Pri tome, u praksi, nije primenjena strategija razvoja koja bi se bazirala na komparativnim prednostima pojedinih regiona unutar zemlje kao celine, čime bi agroprireda doprinela procesu pretvaranja ruralnog u industrijsko i informatičko društvo.

Dualnosti razvoja agrara negativno su uticale na razvoj ruralne ekonomije. Posebno se to odrazilo na nedovoljno usmeravanje investicija u ruralna područja, tehnološku i tržišnu transformaciju, pa i pored mnogih pozitivnih promena, ruralna područja u Srbiji pružaju sliku još uvek tradicionalne poljoprivrede. Modernizacija poljoprivrede, povezivanje primarne poljoprivredne proizvodnje, prerade poljoprivrednih proizvoda, prometa poljoprivrednih proizvoda i repromaterijala, industrijske opreme za poljoprivredu, obrazovanja i naučno-istraživačkog rada, su od vitalnog značaja za celokupni ekonomski razvoj jedne zemlje. Neophodnost ravnomernog regionalnog razvoja, zasnovanog na teritorijalnom pristupu, podstaknuta je i aktivnostima koje Srbija treba da realizuje u kontekstu priključenja EU, a oslanja se na modele ruralnog razvoja afirmisane u zemljama članicama EU.

Koristeći sredstva programa SAPARD, 2003. godine, u Srbiji je formirana Agencija za ruralni razvoj (koja je nakon godinu dana ukinuta), čiji je osnovni zadatak bio da formuliše strategije razvoja seoskih područja. Od 2005. godine, Ministarstvo poljoprivrede koordiniše sprovođenje politike ruralnog razvoja i donosi strategije agrarnog i ruralnog razvoja, koje su u saglasnosti sa dobrom praksom zemalja EU.

2. Postojeće stanje i trendovi u ruralnim oblastima Srbije

Ruralna zajednica je prostorna i društvena celina sa karakterističnim vrednosnim sistemom, običajima i obrascima ponašanja, koji predstavljaju kombinaciju tradicionalnih i modernih sistema razvoja i obrazaca življenja. Problematika ruralnog

razvoja je zato veoma složena i zahteva analizu ključnih determinanti razvoja ruralnih područja, jer na savremeni ruralni razvoj utiču faktori ekonomske, ekološke i socio-kulturne prirode. Među značajne činioce ruralnog razvoja svakako spadaju očekivanja i aspiracije seoskog stanovništva, pri čemu posebno one koje se odnose na stil i kvalitet života.

Višegodišnje zapostavljanje ruralnih područja i poljoprivrede u politici i strategiji ruralnog razvoja uslovalo je migracije stanovništva i promenu socio-demografske strukture u ruralnim sredinama. Rezultati Popisa stanovništva iz 2011. godine pokazuju da su demografski trendovi u ruralnim područjima sve nepovoljniji. Seosko stanovništvo je u ovom periodu smanjeno za 311.139 stanovnika (10,9%), opalo na nivo ispod 3 miliona, te danas čini 40,6% ukupnog stanovništva Srbije. U oko 1000 naselja broj stanovnika je manji od 100 stanovnika, a najviše je takvih naselja na jugu i istoku zemlje, gde svako treće naselje broji manje od 100 stanovnika. Region Šumadije i Zapadne Srbije je jedini u kojem više stanovnika živi u seoskim nego u gradskim naseljima (52,6%). Starosna struktura je nepovoljna. Svaki peti stanovnik sela u Srbiji stariji je od 65 godina, dok je u regionu Južne i Istočne Srbije to svaki četvrti. Odnos mladog i starog stanovništva pokazuje da na svakih 100 stanovnika starijih od 65 godina, dolazi samo 69 onih mlađih od 15 godina (u Južnoj i Istočnoj Srbiji samo 52, prema podacima RZS-a).

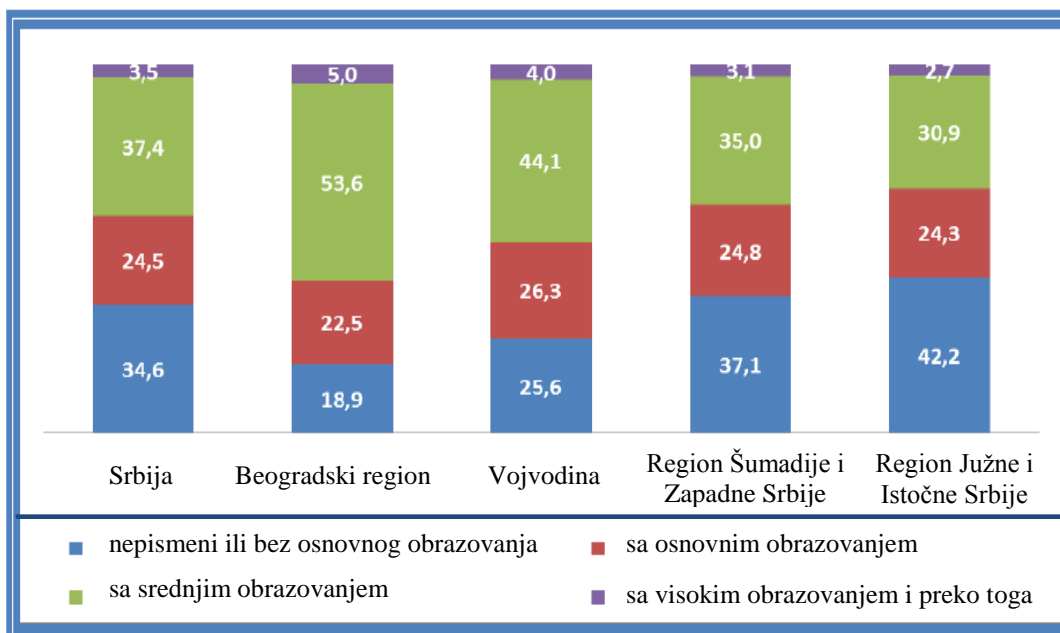
Tabela 28. Starosna struktura ruralnog stanovništva Republike Srbije, 2011.godine

	Struktura stanovništva po starosnim grupama (%)			Koeficijent starosne zavisnosti	Odnos mladog i starog stanovništva
	0-14	14-64	65+		
Srbija	13,9	66,0	20,1	30,4	69,3
Beogradski region	15,0	69,1	15,8	22,9	95,2
Vojvodina	14,3	68,5	17,3	25,2	82,7
Region Šumadije i Zapadne Srbije	14,1	65,3	20,6	31,5	68,7
Region Južne i Istočne Srbije	12,8	63,1	24,1	38,3	52,9

Izvor: SPRR R. Srbije, 2013, str. 52, prema podacima RZS.

U obrazovnoj strukturi lica starijih od 15 godina u ruralnim područjima najzastupljenija su lica sa završenom srednjom školom 37% starijih od 15 godina, a nepismenih ili bez potpunog osnovnog obrazovanja je 15%. Takođe, popis iz 2011. godine ukazuje da je udeo najobrazovanijih u seoskoj populaciji nizak u svim ruralnim područjima.

Grafikon 5. Obrazovna struktura ruralnog stanovništva Republike Srbije, po regionima

Izvor: SPRR R. Srbije, 2013, str. 52, prema podacima RZS.

Stanje ruralne ekonomije Srbije se usled nedostatka podataka ne može predstaviti standardnim indikatorima vezanim za BDP ruralnih sredina i njegovu strukturu. Prema kretanju stope nezaposlenosti, zaposlenosti i aktivnosti, ruralna populacija radnog uzrasta u poređenju sa urbanom ima: više stope aktivnosti (60,9:59,5%) i zaposlenosti (47,9:43,4%) i niže stope nezaposlenosti (21,3:27%) i neaktivnosti 39,1:40,5% (RZS, 2012, Anketa o radnoj snazi).

Tabela 29. Stope zaposlenosti

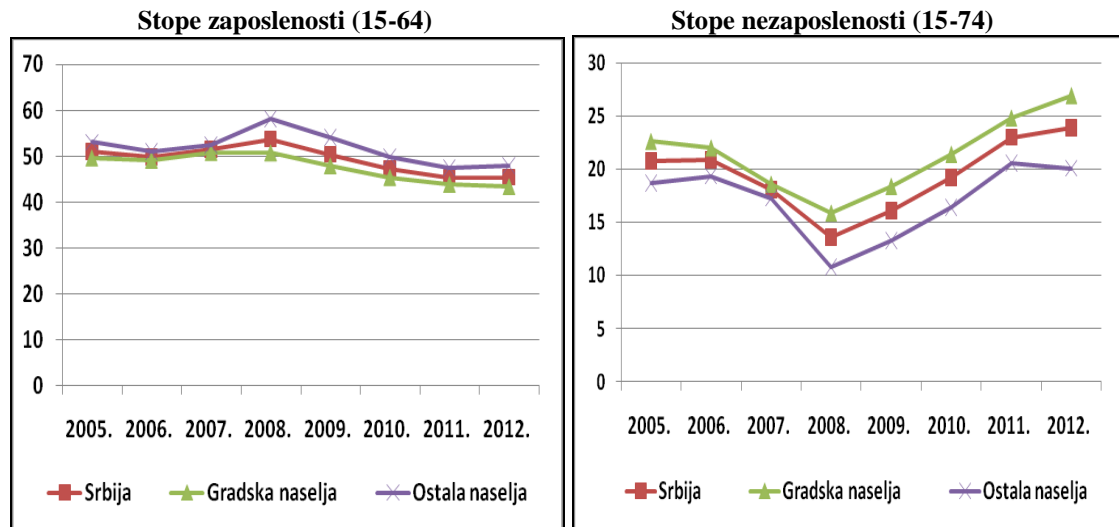
	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.
Stope zaposlenosti (15-64)								
Srbija	51	49,8	51,5	53,7	50,4	47,2	45,4	45,4
Gradska naselja	49,6	49,1	50,8	50,7	47,9	45,4	43,9	43,4
Ostala naselja	53	51	52,4	58,1	54	49,8	47,4	47,9
Stope nezaposlenosti (15-74)								
Srbija	20,8	20,9	18,1	13,6	16,1	19,2	23	23,9
Gradska naselja	22,6	22	18,6	15,9	18,4	21,4	24,8	26,9
Ostala naselja	18,7	19,4	17,3	10,8	13,3	16,4	20,6	20,1

Izvor: SPRR R. Srbije, 2013, str. 53, prema podacima RZS.

Zaposlenost seoskog stanovništva u poljoprivredi je i dalje najveća u poređenju sa drugim sektorima, i od 2005. do 2012. godine kretala se u intervalu 43–50%, što je

veoma visoko u poređenju sa drugim evropskim državama. Svaki četvrti-peti stanovnik seoskih naselja radi u industriji, a sve je više zaposlenih u sektoru javne administracije, obrazovanja, komunalnih i društvenih usluga.

Grafikon 6. Stope zaposlenosti i nezaposlenosti

Izvor: na osnovu SPRR R. Srbije, 2013, str. 53, prema podacima RZS.

Prihodi seoskih domaćinstava najvećim delom (35–42%) potiču od prihoda iz radnog odnosa i penzija (oko 30%), a prihodi od poljoprivrede variraju u intervalu 6–9% ukupno raspoloživih sredstava domaćinstava.

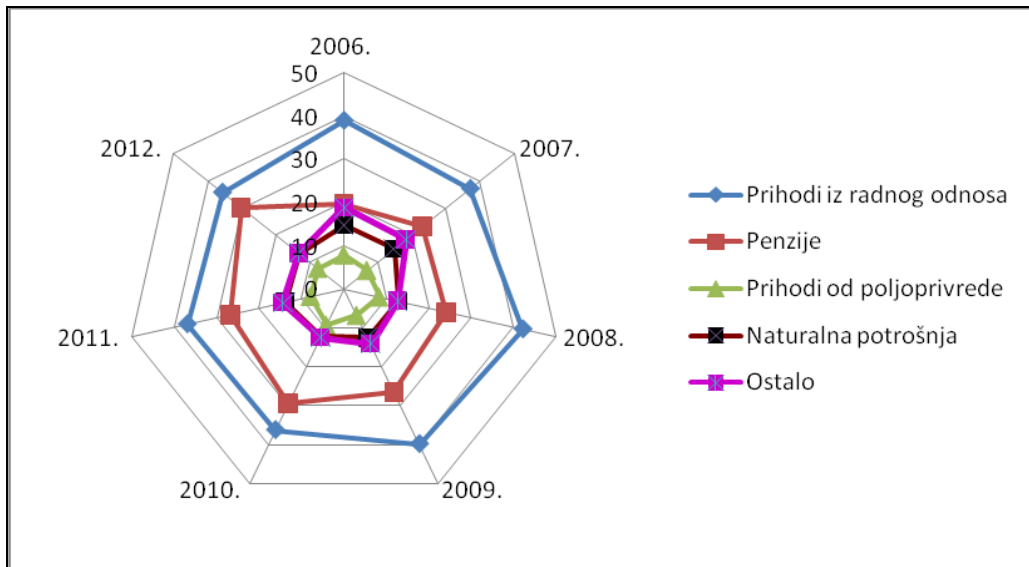
Tabela 30. Struktura prihoda ruralnih domaćinstava Srbije

	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.
Prihodi iz radnog odnosa	38,9	37,1	42,1	39,9	36,3	36,9	35,7
Penzije	19,7	23,1	24,2	26,6	29,5	26,8	30,2
Prihodi od poljoprivrede	7,8	6,8	8,3	6,8	9,3	7,8	7,6
Naturalna potrošnja	14,8	14,7	12,7	12,6	12,4	13,9	13,2
Ostalo	18,8	18,3	12,7	14,1	12,5	14,6	13,3

Izvor: SPRR R. Srbije, 2013, str. 54, prema podacima RZS.

Vrednost prirodne potrošnje se kreće od 12–14%. Prihodi koji se ostvaruju od poljoprivrede relativno su niski u odnosu na zarade iz drugih sektora, što je posledica niske produktivnosti sektora.

Grafikon 7. Struktura prihoda ruralnih domaćinstava Srbije

Izvor: na osnovu SPRR R. Srbije, 2013, str. 54, prema podacima RZS.

Rodne nejednakosti u domenu ekonomske participacije su veoma izražene među ruralnom populacijom. Znatno je nepovoljniji položaj žena u Južnoj i Istočnoj Srbiji, gde su rodne razlike posebno snažno ispoljene u svim segmentima tržišta rada, a najpovoljniji je u Vojvodini. Mladih u uzrastu 15–24 godine je 21% zaposleno u nepoljoprivrednim sektorima, a mladih 25–34 godine 15,5%.

U ruralnim područjima u Republici Srbiji oko 48,8% porodičnih gazdinstava (od ukupno 954.020, prema podacima iz 2014. godine) ima do 2 ha poljoprivrednog zemljišta, a do 5 ha 78%. Sva gazdinstva koriste 3,437 miliona hektara zemljišta i imaju prosečnu veličinu poseda od 5,44 ha. Među popisanim gazdinstvima 99,6% su gazdinstva fizičkih lica i ona koriste 84% površina. Preostalih 0,4% gazdinstava je u posedu pravnih lica, koriste 16% površina i imaju prosečnu veličinu poseda od 210 ha po gazdinstvu. Broj članova i stalno zaposlenih na poljoprivrednim gazdinstvima je 1,44 miliona lica.

Socio-ekonomski profil malih porodičnih gazdinstava ukazuje na njihovu heterogenost, jer su to, uglavnom: staračka gazdinstva, gazdinstva u posedu lica koja su nekada bila zaposlena van poljoprivrede, penzionisana lica, povratnici iz gradova, lica koja imaju redovni prihod van poljoprivrede itd.

U ruralnim područjima je dva puta izraženije siromaštvo stanovništva nego u urbanim područjima. Budući da se ekonomska kriza snažno reflektuje na nezaposlenost, izvesno je da će trend rasta siromaštva na selu i dalje biti prisutan.

Tabela 31. Procenat siromašnih prema tipu naselja – apsolutna linija siromaštva

	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.
Srbija	8,8	8,3	6,1	6,9	9,2
Gradsko područje	5,3	6,0	5,0	4,9	5,7
Ostalo područje	13,3	11,2	7,5	9,6	13,6

Izvor: SPRR R. Srbije, 2013, str. 56, prema podacima RZS.

Razvijenost socijalnog kapitala i mreža u ruralnim područjima Srbije je relativno skromna u pogledu brojnosti i vrsta/tipova organizacija civilnog društva koje su u ovim sredinama prisutne. Posebnu aktivnost ispoljile su organizacije koje su se bavile problemima siromaštva u ruralnim sredinama (položajem izbeglih i raseljenih lica, žena i mladih) i pitanjima zaštite životne sredine i očuvanja kulturne baštine.

Početakom 2007. godine MPŠV je započelo proces intenzivnije saradnje sa civilnim sektorom kroz sistemsku podršku uspostavljanju Nacionalne mreže za ruralni razvoj, čija je funkcija razvoj i poboljšanje poljoprivrede, kreiranje boljih uslova života i rada u ruralnim oblastima i smanjenje siromaštva u ruralnim oblastima.

Usled značajne heterogenosti, a u cilju što efikasnijeg korišćenja mikro činilaca seoskih područja, izrađena je tipologija ruralnih područja u okviru Plana strategije ruralnog razvoja Republike Srbije 2009-2013. godine, gde su utvrđene četiri grupe homogenih regiona, kao reprezentativni tipovi ruralnih oblasti u Srbiji (MPŠV, 2009, str. 6-11):

- Region 1 – visoko produktivna poljoprivreda i integrisana privreda – ovaj region ima povoljne zemljišne i klimatske uslove, kao i odgovarajuću strukturu poljoprivredne proizvodnje, kojom dominiraju delatnosti sa intenzivnijim korišćenjem kapitala u odnosu na druge ruralne oblasti Srbije. U poređenju sa ostalim delovima Srbije, ovaj region poseduje značajan ljudski potencijal, izraženo preduzetništvo, dovoljno diverzifikovan sektor industrije i razvijenu fizičku i ekonomsku infrastrukturu. Kao posledica toga, ovaj region ima povoljnije društveno-ekonomske pokazatelje ukupnog ekonomskog razvoja, integrisaniju i napredniju privredu.
- Region 2 – sektori privrede tipični za manja urbana područja, sa poljoprivredom u kojoj se intenzivno koristi radna snaga - ovaj region obuhvata okolinu urbanih centara

i većih gradova. Opšta ekonomska struktura i stopa produktivnosti određenih sektora, povoljniji su u ovom regionu u poređenju sa drugim delovima centralne Srbije. Uzimajući u obzir blizinu ovog regiona tržištu sa velikim brojem potrošača, struktura poljoprivrede je usmerena ka intenzivnoj proizvodnji.

- Region 3 – privredne grane usmerene ka korišćenju prirodnih resursa, uglavnom planinske oblasti – prema svojim geografskim karakteristikama ovaj region je veoma heterogen. Njegova ekonomska struktura se zasniva na eksploataciji bogatih prirodnih resursa. Nepovoljni demografski trendovi su posebna karakteristika ove oblasti. Ovaj region obuhvata teritoriju Srbije koja ima najvišu stopu ruralnog siromaštva i ukupne nezaposlenosti.
- Region 4 – veliki turistički kapaciteti i nerazvijena poljoprivreda – ovaj region predstavlja onaj deo Srbije koji ima najveći turistički potencijal i najveću stopu učešća tercijarnog sektora u ekonomskoj strukturi. Struktura poljoprivrede je prilično nerazvijena i uglavnom je zasnovana na korišćenju prirodnih resursa, posebno kod ishrane stoke.

U svim ovim regionima nužno je usmeriti se na razvoj novih ekonomskih pokretača u funkciji diverzifikacije privredne strukture i povećanja ravnomernijeg opšteg društveno-ekonomskog razvoja.

3. Uspostavljanje metodologije za analizu pojedinih tipova ruralnih oblasti

Definisanje ruralnih oblasti u Srbiji nije zvanično usklađeno sa OECD i Eurostat standardima. Zvanična statistika u Srbiji prepoznaje samo dva tipa naselja: „gradsko“ i „ostalo“, i najčešće se pri izvođenju podataka za ruralna područja uzima u obzir kategorija „ostalo“, koja je nedovoljno precizna. Podaci o ruralnom stanovništvu i ruralnim oblastima razlikuju se u zavisnosti od primenjene metodologije. U osnovi, metodologija koja se koristi u Srbiji pokazuje manji procenat stanovništva koje živi u ruralnim sredinama nego što bi se dobilo kada bi se primenila OECD ili EU metodologija. Izračunavanje ruralnosti po EU modelu je pokazalo da je 85% teritorije Srbije ruralno i da na njoj živi 55% stanovništva, dok je najnoviji statistički podatak 40,6% ruralnog stanovništva.

Metodologija utvrđivanja nivoa ruralnosti predmet je kontinuiranih inoviranja, te se pored OECD metodologije - gustina naseljenosti: 150 stanovnika po km², EU metodologija - gustina naseljenosti: 100 stanovnika po km², koristi i klasifikacija regiona na bazi učešća produktivnih u ukupnim površinama. Ovaj koncept podstiče da se

kompleksnije vrednuju prirodni resursi i njihovo očuvanje. Prema ovom kriterijumu, u ruralna područja se ubrajaju teritorije na kojima produktivne površine (poljoprivrdne površine i šume), ostvaruju minimim učešća od 90% ukupne teritorije.

Prema Uredbi o Nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica (Sl. glasnik RS, br. 46/2010, član 3), kriterijumi po kojima se vrši grupisanje je na tri nivoa - NSTJ 1, NSTJ 2 i NSTJ 3, odnosno, NUTS po evropskoj nomenklaturi. Baziraju se na opštim kriterijumima koji su utvrđeni standardima Evropske unije, i to:

- 1) broj stanovnika;
- 2) geopolitička pozicija;
- 3) prirodni potencijali;
- 4) postojeća teritorijalna organizacija;
- 5) kulturno-istorijsko nasleđe.

Funkcionalne celine nivoa NUTS 1 čine teritorijalne jedinice - regioni nivoa NUTS 2, i to (Sl. glasnik RS, br. 46/2010, član 7):

1. Beogradski region;
2. Region Vojvodine;
3. Region Šumadije i Zapadne Srbije;
4. Region Južne i Istočne Srbije;
5. Region Kosovo i Metohija.

Određivanje statističkih funkcionalnih teritorijalnih celina prema nivoima izvodi se tako što nivo NUTS 1 čine teritorijalne jedinice regioni nivoa NUTS 2, a njih čine teritorijalne jedinice oblasti nivoa NUTS 3. Nivo NUTS 3 čine jedinice lokalne samouprave u sastavu upravnih okruga/oblasti (Sl. glasnik RS, br. 46/2010, član 5).

Osnovni kriterijum pri formiranju određenih nivoa NUTS jeste broj stanovnika, tako da se, posmatrano po nivoima, veličina jedinica kreće u sledećim granicama:

Nivo	Najmanji broj stanovnika	Najveći broj stanovnika
NUTS 1	3.000.000	7.000.000
NUTS 2	800.000	3.000.000
NUTS 3	150.000	800.000

Izvor: Sl. glasnik RS, br. 46/2010, *Uredba o Nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica*, član 4.

Tabela 32. Pregled statističkih funkcionalnih teritorijalnih jedinica po nivoima NUTS

NUTS 1	NUTS 2	NUTS 3
SRBIJA - SEVER		
	Beogradski region	Beogradska oblast
	Region Vojvodine	Zapadnobačka oblast Južnobanatska oblast Južnobačka oblast Severnobanatska oblast Severnobačka oblast Srednjobanatska oblast Sremska oblast
SRBIJA - JUG	Region Šumadije i Zapadne Srbije	Zlatiborska oblast Kolubarska oblast Mačvanska oblast Moravička oblast Pomoravska oblast Rasinska oblast Raška oblast Šumadijska oblast
	Region Južne i Istočne Srbije	Borska oblast Baničevska oblast Zaječarska oblast Jablanička oblast Nišavska oblast Pirotska oblast Podunavska oblast Pčinjska oblast Toplička oblast
	Region Kosovo i Metohija	Kosovska oblast Kosovsko-mitrovačka oblast Kosovsko-pomoravska oblast Pečka oblast Prizrenska oblast

Izvor: Sl. glasnik RS, br. 46/2010, *Uredba o Nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica*, Aneks 2.

Empirijsko-statistička analiza ukazuje da kada kriterijume OECD-a za ruralnost regiona primenimo na NUTS 2 nivo regiona u Srbiji, vidimo da su čak tri od četiri pretežno ruralni, sa izraženim padom broja stanovnika i vrlo malom gustinom naseljenosti, naročito u regionu Južne i Istočne Srbije, sa 63 stanovnika po km².

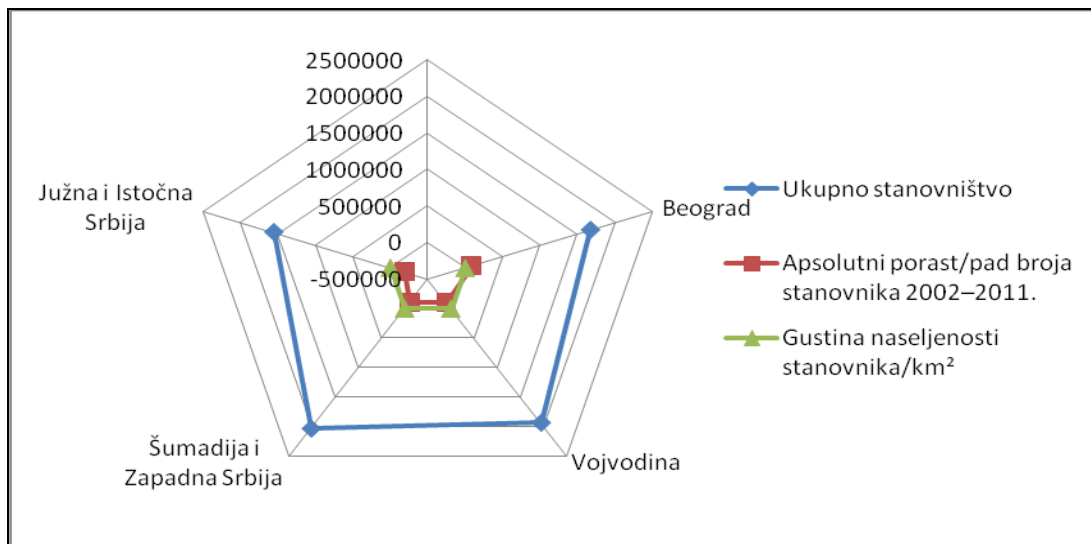
Tabela 33. Tipologija ruralnosti na NUTS 2 nivou

Region	Ukupno stanovništvo	Apsolutni porast/pad broja stanovnika 2002–2011.	Gustina naseljenosti stanovnika/km ²	Tip područja
Beograd	1659440	83316	514	Pretežno urbani
Vojvodina	1931809	- 100183	90	Pretežno ruralni
Šumadija i Zapadna Srbija	2031697	- 105184	76	Pretežno ruralni
Južna i Istočna Srbija	1563916	- 189088	63	Pretežno ruralni

Izvor: na osnovu RZS: Knjiga 20, 2014, str. 28, 32, 46 i 95.

I prema EU kriterijumima ruralnosti (manje od 100 stanovnika po km²), empirijsko-statistička analiza ukazuje da samo Beogradski region pripada pretežno urbanom tipu područja.

Grafikon 8. Tipologija ruralnosti na NUTS 2 nivou

Izvor: na osnovu podataka RZS: Knjiga 20, 2014, str. 28, 32, 46 i 95.

Demografski pokazatelji ruralnog razvoja su veoma značajni pokazatelji kvaliteta društveno-ekonomskog života na određenom području. Ukoliko su određeni regioni izloženi permanentnoj emigraciji, posebno mladih i obrazovanih ljudi koji žive u

ruralnim sredinama, to redukuje ukupan kontigent i kvalitet radno sposobnog stanovništva. Analiza drugih indikatora iz PAIS izveštaja opravdana je sa stanovišta pristupanja evropskim integracionim procesima i od presudnog je značaja za analizu opravdanosti ulaganja u određene projekte ruralnog razvoja. To su, pre svega (Zakić i Stojanović, 2008, str. 559-562):

- Indikatori društvenog blagostanja - služe za ocenu kvaliteta života i obično se odnose na kvalitet dostupnosti javnih usluga (zdravstvo, obrazovanje, komunikacije), kao i na kvalitet životne sredine;
- Indikatori ekonomske strukture i performansi ruralnih područja - imaju poseban značaj za kreiranje ruralne politike i grupisani su u sledećih pet područja: struktura tržišta rada (stopa nezaposlenost, obrazovna struktura), preduzeća i inovacije (upućuje na vitalnost poslovanja), poslovna infrastruktura (internet usluge, godišnje pretplate na ISDN i ADSL i sl.), turizam, multifunkcionalnost poljoprivrede. Neki od ovih indikatora čine kritičnu tačku u analizi indikatora ruralnog razvoja, jer ih je teško izmeriti (na primer, merenje multifunkcionalnosti i turizma).

U studiji utvrđivanja ruralnih područja u Vojvodini, data je iscrpna lista indikatora za analizu ruralnih područja. Izabrani indikatori su (Njegovan, Pejanović i Petrović, 2008, str. 5-17):

- Socio-ekonomski indikatori (Ukupna površina, Ukupan broj stanovnika, Gustina naseljenosti /broj stanovnika po kvadratnom kilometru, Udeo stanovnika mlađih od 15 godina u ukupnom stanovništvu u %, Udeo radnog kontingenta (stanovnika starosti od 15 do 65 godina) u ukupnom stanovništvu u %, Udeo stanovnika starijih od 65 godina u ukupnom stanovništvu u %, Indeks zavisnosti / odnos neradnog i radnog kontingenta stanovništva, Učešće žena u ukupnom stanovništvu u %, Očekivano trajanje života muškaraca, Očekivano trajanje života žena, Prosečni godišnji priraštaj stanovništva na 1000 stanovnika, Ukupan broj emigracija, Udeo radnog kontingenta u ukupnom broju emigracija u %, Ukupan broj imigracija, Udeo radnog kontingenta u ukupnom broju imigracija u %, Udeo stanovnika sa završenom srednjom školom u %, Udeo stanovnika sa završenom višom i visokom školom u %, Udeo zaposlenih u ukupnom broju radno sposobnog stanovništva u %, Udeo nezaposlenih u ukupnom broju radno sposobnog stanovništva u %, Udeo duže vremena nezaposlenih u ukupnom broju radno sposobnog stanovništva u %, Prosečna neto zarada u dinarima);
- Indikatori za sektor poljoprivrede (Broj stanovnika po ha obradive površine, Poljoprivredna površina u ha, Poljoprivredna površina / procenat u odnosu na ukupnu površinu, Obradiva površina u ha, Stalni travnjaci u ha, Višegodišnji stalni zasadi u ha, Učešće obradive površine u poljoprivrednoj površini u %, Učešće stalnih travnjaka u poljoprivrednoj površini u %, Učešće višegodišnjih zasada u

poljoprivrednoj površini u %, Ukupan broj individualnih poljoprivrednika, Broj individualnih poljoprivrednika do 35 godina starosti, Broj individualnih poljoprivrednika sa 55 i više godina starosti, Udeo individualnih poljoprivrednika u radnom kontingentu stanovništva u %);

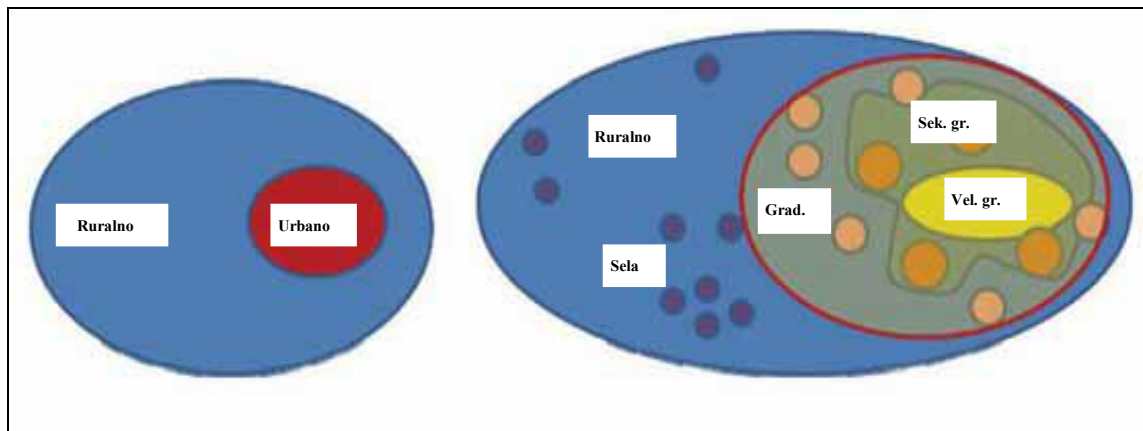
- Indikatori uslova života i blagostanja (Dužina puteva u km, Dužina puteva po km², Broj telefonskih pretplatnika, Broj telefonskih pretplatnika na 1000 stanovnika, Domovi zdravlja, Opšte i specijalne bolnice, klinički centri i klinike, Broj lekara, Broj stomatologa, Broj stanovnika na jednog lekara, Predškolske ustanove, Osnovne škole, Srednje škole, Hoteli i moteli, Broj ležajeva u ugostiteljskim objektima, Broj ležajeva u ugostiteljskim objektima na 1000 stanovnika).

Pomenuti indikatori ruralnog razvoja daju celovitu sliku stanja ruralnog razvoja i osnovne elemente za vođenje politike ruralnog razvoja (Njegovan, Z., Pejanović, R., Bošković, O. i Njegovan, N., 2011, str. 184-193).

Danas se u analizi društvenog blagostanja u ruralnim sredinama, po metodologiji Svetske banke, može koristiti i kompozitni indeks, označen kao Karta rezultata za ruralna područja (*Rural Score Card*) - zbirni pokazatelj, kao jedinstveni indikator performansi ruralnih područja. Detaljna mapa ruralnih regiona stvorena na bazi ove metodologije omogućava precizan uvid u načine pružanja podrške razvoju ruralne ekonomije u Srbiji.

Treba naglasiti da se ruralna područja ne mogu posmatrati jednostavnim modelom ruralno/urbano, nego u svetlu realističnog modela koji u obzir uzima celokupni prostor.

Slika 19. Pojednostavljen integrisani model ruralnog razvoja

Izvor: TSUSS, 2014, str. 99.

Prikazani model predstavlja uspešan primer ruralnog razvoja u razvijenim zemljama, koji nije nastao samo kao posledica velikih ulaganja u manje konkurentna

područja, nego, pre svega, zahvaljujući primeni koncepta multifunktionalnosti poljoprivrede. U Srbiji se razvoj još uvek gradi na pojednostavljenom modelu selo/grad.

5. Analiza stepena ruralne razvijenosti

Analizirajući stepen ruralne razvijenosti u Srbiji, prema OECD pristupu, klasifikacijom NUTS 3, izdvajaju se regioni kao pretežno urbani (manje od 15%), prelazni ili značajno ruralni (15%–50%) i pretežno ruralni regioni (više od 50%) u odnosu na procenat stanovništva koje živi u ruralnim zajednicama. Ova tipologija odražava stepen ruralnosti celog regiona.

Tabela 34. Analiza stepena ruralne razvijenosti u Srbiji

Oblasti	Ukupno stanovništvo	Ruralno stanovništvo	Procenat ruralnog u ukupnom stanovništvu	Tip područja
Beogradska	1659440	314596	18,9	Prelazni
Zapadnobačka	188087	87375	46,5	Prelazni
Južnobanatska	293730	125444	42,7	Prelazni
Južnobačka	615371	181648	29,5	Prelazni
Severnobanatska	147770	54569	36,9	Prelazni
Severnobačka	186906	66652	35,7	Prelazni
Srednjobanatska	187667	92747	49,4	Prelazni
Sremska	312278	176643	56,6	Pretežno ruralni
Zlatiborska	286549	139820	48,8	Prelazni
Kolubarska	174513	100955	57,8	Pretežno ruralni
Mačvanska	298931	211813	70,9	Pretežno ruralni
Moravička	212603	98199	46,2	Prelazni
Pomoravska	214536	117249	54,7	Pretežno ruralni
Rasinska	241999	152441	63,0	Pretežno ruralni
Raška	309258	144715	46,8	Prelazni
Šumadijska	293308	102957	35,1	Prelazni
Borska	124992	54112	43,3	Prelazni
Braničevska	183625	112657	61,4	Pretežno ruralni
Zaječarska	119967	50932	42,5	Prelazni
Jablanička	216304	122625	56,7	Pretežno ruralni
Nišavska	376319	163244	43,4	Prelazni
Pirotska	92479	34672	37,5	Prelazni
Podunavska	199395	95531	47,9	Prelazni
Pčinjska	159081	67532	42,3	Prelazni
Toplička	91754	45862	50,0	Prelazni

Izvor: Autor, na osnovu RZS: Knjiga 20, 2014, str. 28, 32, 46 i 95.

Empirijsko-statistička analiza ukazuje da, prema navedenoj klasifikaciji, ni jedna oblast nije pretežno urbana. Međutim, pored glavnog kriterijuma (regionalnog udela ruralnog stanovništva), koristi se i sekundarni kriterijum – veličina urbanog centra. Ako u regionu postoji urbani centar sa više od 200.000 stanovnika koji čini ne manje od 25% stanovnika regiona, on se klasifikuje u kategoriju delimično ruralnog (mešovitog) regiona. Ovde se pod urbanim centrom smatra opština/grad koji ima više od 200.000 stanovnika i gustinu naseljenosti preko 150 stanovnika po kvadratnom kilometru.

Tabela 35. Gustina naseljenosti u Beogradskom regionu po oblastima i opštinama/gradovima

Region, Oblast, Grad/Opština	Površina, km ²	Broj stanovnika	Broj stanovnika po km ²
BEOGRADSKI REGION	3234	1664218	515
Beogradska oblast	3234	1664218	515
Barajevo	213	27125	127
Voždovac	148	158904	1074
Vračar	3	56698	18899
Grocka	300	84351	281
Zvezdara	31	153522	4952
Zemun	150	168643	1124
Lazarevac	383	58523	153
Mladenovac	339	52964	156
Novi Beograd	41	214466	5231
Obrenovac	410	72621	177
Palilula	451	174943	388
Rakovica	30	109002	3633
Savski venac	14	38746	2768
Sopot	271	20331	75
Stari grad	5	48710	9634
Surčin	288	44180	153
Čukarica	157	180999	1153

Izvor: RZS, 2013a, str. 16.

Prema ovoj analizi, Beogradski region, odnosno, oblast, sa 1.664.218 stanovnika može se smatrati regionom/oblašću na nivou NSTJ2 (između 800.000 i 3.000.000 stanovnika). Ima gustinu naseljenosti od prosečno 515 stanovnika po km², što je daleko iznad granice od 150 stanovnika po km² koju kao standard propisuje OECD, pa se može smatrati urbanim, a samo opštine (NUTS4) Sopot i Barajevo imaju gustinu naseljenosti ispod 150 stanovnika po km², pa se mogu smatrati ruralnim. Pored glavnog kriterijuma (regionalnog udela ruralnog stanovništva), ako se koristi sekundarni kriterijum – veličina urbanog centra, u Beogradskoj oblasti jedini urbani centar po datim kriterijumima je Novi Beograd.

Tabela 36. Gustina naseljenosti u Vojvodini po oblastima i opštinama/gradovima

Region, Oblast, Grad/Opština	Površina, km ²	Broj stanovnika	Broj stanovnika po km ²
VOJVODINA	21614	1922017	90
Severnobačka	1784	185822	104
Bačka Topola	596	33028	55
Mali Idoš	181	11947	66
Subotica	1007	140847	140
Srednjebanatska	3257	186013	57
Zitište	525	16600	32
Zrenjanin	1327	122508	92
Nova Crnja	273	10126	37
Novi Bečej	609	23712	39
Sečanj	523	13067	25
Severnobanatska	2328	146274	63
Ada	227	16877	74
Kanjiža	399	25080	63
Kikinda	783	58824	75
Novi Kneževac	305	11121	36
Senta	293	23125	79
Čoka	321	11247	35
Južnobanatska	4246	291686	69
Alibunar	602	19923	33
Bela Crkva	353	17216	49
Vršac	800	51685	65
Kovačica	419	25058	60
Kovin	730	33399	46
Opovo	203	10326	51
Pančevo	756	122916	163
Plandište	383	11165	29
Zapadnobačka	2488	186188	75
Apatin	380	28627	75
Kula	481	42621	89
Odžaci	411	29813	73
Sombor	1216	85127	70
Južnobačka	4026	615616	153
Bač	365	14251	39
Bačka Palanka	590	55106	93
Bački Petrovac	158	13329	84
Beočin	185	15656	85
Bečej	487	37020	76
Vrbas	376	41730	111
Žabalj	400	26004	65
Novi Sad – grad	699	343648	492
Srbobran	284	16196	57
Sremski Karlovci	51	8700	171
Temerin	170	28296	166
Titel	261	15880	60
Sremska	3485	310418	89
Indija	385	47235	123
Irig	230	10764	47
Pečinci	489	19711	40
Ruma	582	53828	92
Sremska Mitrovica	762	79385	104
Stara Pazova	350	65618	187
Šid	687	33877	49

Izvor: RZS, 2013a, str. 17-18.

Empirijsko-statistička analiza gustine naseljenosti po oblastima i opštinama/gradovima ukazuje da se Region Vojvodine sa 1.922.017 stanovnika može smatrati regionom na nivou NSTJ2 (između 800.000 i 3.000.000 stanovnika). Ima gustinu naseljenosti od prosečno 90 stanovnika po km², ali se kao celina ne može automatski klasifikovati kao ruralno područje. Iznad utvrđene granice od 150 stanovnika po km² je samo Južnobačka oblast sa 153 stanovnika po km² i opštine/gradovi (NUTS4): Temerin (166), Pančevo (163), Sremski Karlovci (171), Stara Pazova (187) i Novi Sad (492 stanovnika po km²), koje se mogu smatrati pretežno urbanim. U Vojvodini, prema kriterijumu veličine urbanog centra, jedini urbani centar je Novi Sad. Kada su u pitanju oblasti u Vojvodini koje ispunjavaju kriterijum za regione na nivou NSTJ3 (između

150.000 i 800.000 stanovnika), od sedam oblasti, čak šest oblasti (Severnobačka, Srednjobanatska, Severnobačanska, Južnobačanska, Sremska i Zapadnobačka) može se smatrati pretežno ruralnim.

Tabela 37. Gustina naseljenosti u Regionu Šumadije i Zapadne Srbije, po oblastima i opštinama/gradovima

Region, Oblast, Grad/Opština	Površina, km ²	Broj stanovnika	Broj stanovnika po km ²
REGION ŠUMADIJE I ZAPADNE SRBIJE	26495	2018248	76
Zlatiborska	6141	284216	46
Arilje	349	18765	54
Bajina Bašta	673	25793	38
Kosjerić	358	11922	33
Nova Varoš	581	16349	28
Požega	426	29361	69
Priboj	553	26770	48
Prijepolje	827	26767	44
Sjenica	1059	26329	25
Užice	668	77528	116
Čajetina	647	14632	23
Kolubarska	2474	173108	70
Valjevo	905	89762	99
Lajkovac	186	15398	83
Ljig	279	12549	45
Mionica	329	14176	43
Osečina	319	12371	39
Ub	456	28852	63
Mačvanska	3271	296456	91
Bogatić	384	28558	74
Vladimirci	338	17269	51
Koceljjeva	257	12951	50
Krupanj	342	17046	50
Loznica	612	78758	129
Ljubovija	356	14252	40
Mali Zvornik	384	12335	67
Šabac	798	115287	144
Moravička	3016	211042	70
Gornji Milanovac	836	43990	53
Ivanjica	1090	31658	29
Lučani	454	20631	45
Čačak	636	114763	180
Pomoravska	2614	212808	81
Despotovac	623	22855	37
Jagodina	470	71793	153
Paraćin	542	53801	99
Rekovac	366	10792	29
Svilajnac	326	23262	71
Čuprija	287	30305	106
Rasinska	2668	239866	90
Aleksandrovac	387	26218	68
Brus	606	16128	27
Varvarin	249	17790	71
Kruševac	854	127892	150
Trstenik	448	42475	95
Čičevac	124	9363	76
Raška	3923	308717	79
Vrnjačka Banja	239	27329	114
Kraljevo	1530	124679	81
Novi Pazar	742	101098	136
Raška	670	24448	36
Tutin	742	31163	42
Šumadijska	2388	292035	122
Arandelovac	376	45904	122
Batočina	136	11639	86
Knić	413	14063	34
Kragujevac	835	179274	215
Lapovo	55	7738	141
Rača	216	11352	53
Topola	357	22065	62

Izvor: RZS, 2013a, str. 18-19.

Empirijsko-statistička analiza ukazuje da se Region Šumadije i Zapadne Srbije sa 2.018.248 stanovnika može smatrati regionom na nivou NSTJ2 (između 800.000 i 3.000.000 stanovnika). Ima gustinu naseljenosti od prosečno 76 stanovnika po km², što je ispod granice OECD-a. Na bazi ovog kriterijuma, Region Šumadije i Zapadne Srbije se kao celina ne može automatski klasifikovati kao ruralno područje, jer gradovi (NUTS4): Čačak (180 stanovnika po km²), Kragujevac (217 stanovnika po km²), Jagodina (153 stanovnika po km²) i Kruševac (150 stanovnika po km²) se mogu smatrati urbanim. Kada su u pitanju oblasti u Regionu Šumadije i Zapadne Srbije koje ispunjavaju kriterijum za regione na nivou NSTJ3 (između 150.000 i 800.000 stanovnika), svih osam oblasti mogu se smatrati pretežno ruralnim. U ovom Regionu ne postoje urbani centri sa preko 200.000 stanovnika koji imaju gustinu naseljenosti iznad 150 stanovnika po km².

Tabela 38. Gustina naseljenosti u Regionu Južne i Istočne Srbije, po oblastima i opštinama / gradovima

Region, Oblast, Grad/Opština	Površina, km ²	Broj stanovnika	Broj stanovnika po km ²
REGION JUŽNE I ISTOČNE SRBIJE	26249	1594594	61
Borska	3507	123616	35
Bor	856	48294	56
Kladovo	629	20416	32
Majdanpek	932	18454	20
Negotin	1090	36452	33
Braničevska	3858	181666	47
Grad Požarevac	477	75054	157
Veliko Gradište	344	17395	51
Golubac	367	8210	22
Žabari	264	11159	42
Žagubica	760	12525	66
Kučevo	721	15201	21
Malo Crniće	270	11269	41
Petrovac na Mlavi	655	30583	47

Izvor: RZS, 2013a, str. 19.

Empirijsko-statistička analiza Regiona Južne i Istočne Srbije ukazuje da se, sa 1.594.594 stanovnika, ovaj region može smatrati regionom na nivou NSTJ2 (između 800.000 i 3.000.000 stanovnika). Ima gustinu naseljenosti od prosečno 61 stanovnika po km², što je ispod granice OECD-a, osim Grada Požarevca (157 stanovnika po km²), koji se može smatrati urbanim. Kada su u pitanju oblasti u Regionu Južne i Istočne Srbije, Braničevska oblast (181.666 stanovnika) ispunjava kriterijum za regione na nivou NSTJ3, ali je gusina naseljenosti 47 stanovnika po km², te se smatra ruralnim. U ovom Regionu ne postoje urbani centri sa preko 200.000 stanovnika.

U međunarodnoj praksi u primeni su i različiti dodatni kriterijumi za ocenu nivoa ruralnosti regiona. Postoje regioni sa metropolom, a sva područja u kojima u urbanim centrima živi manje od 50.000 stanovnika smatraju se regionima bez metropole i oni su podeljeni na (Zakić, Stojanović, 2008, str. 553): mali grad od 20.000-50.000 stanovnika u gradu, varošica od 2.500 do 20.000 stanovnika i selo ispod 2.500 stanovnika. Druga podela tretira problematiku malih gradova i seoskih sredina, gde se pod ovim područjima smatraju naselja do 10.000 stanovnika, uz kriterijum kretanja zaposlenih ka urbanim centrima. Značaj saobraćajnih komunikacija između ruralnih sredina i urbanih centra se, takođe, uzima za klasifikaciju područja, kao i dostupnost javnih usluga, obrazovanja i dr.

U okviru PISA istraživanja (*Programme for International Student Assessment*), međunarodnog programa procene učeničkih postignuća, kao jednog od najvećih međunarodnih istraživanja u oblasti obrazovanja, koje se realizuje u organizaciji OECD-a od 1997. godine, a Srbija učestvuje u istraživanjima od 2003. godine, naselja u Srbiji su podeljena u pet grupa (TSUSS, 2014, str. 37): selo (do 3.000 stanovnika); gradić (od 3.000 do 15.000 stanovnika); grad (od 15.000 do 100.000 stanovnika); veći grad (100.000 do 1,5 miliona stanovnika); veliki grad (preko 1,5 miliona stanovnika). Ocene ruralnosti regiona mogu se izvršiti i primenom standarda i kriterijuma drugih zemalja, uz izvesne modifikacije.

Polazeći od međunarodno prihvaćenih kriterijuma, ruralna Srbija se prema dostupnim popisnim podacima iz 2011. godine, po učešću produktivnih u ukupnim površinama, prostire na blizu 79,72%.

Tabela 39. Tipologija ruralnosti Srbije prema učešću produktivnih u ukupnim površinama

Region	Ukupna teritorija, u km ²	Poljoprivredno zemljište, u ha	Šumsko zemljište, u ha	Produktivno zemljište, u ha	% produktivnih u ukupnim površinama
SRBIJA	88502	5092386	1962335	7054721	79,72
SRBIJA SEVER	24848	1995110	154977	2150087	86,53
Beograd	3234	214429	37886	252315	78,00
Vojvodina	21614	1780681	117091	1897772	87,80
SRBIJA JUG	63654	3097276	1807358	4904934	77,00
Šumadija i Zap. Srbija	26495	1590668	899480	2490152	94,00
Južna i Istočna Srbija	26249	1506608	907878	2414486	92,00
Kosovo i Metohija	10910	-	-	-	-

Izvor: Autor, na osnovu RZS, 2013b, str. 118-230 i 402.

Empirijsko-statistička analiza ukazuje da prema ovom najnepovoljnijem kriterijumu, gde produktivne površine obuhvataju više od 90% ukupne teritorije, Region Šumadije i Zapadne Srbije i Region Južne i Istočne Srbije spadaju u ruralna područja.

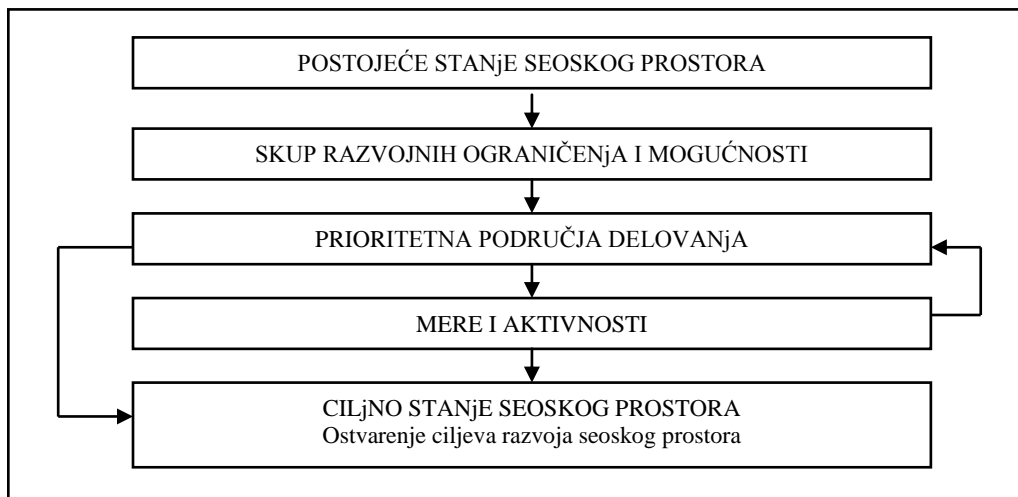
V MODELI UPRAVLJANJA RURALNIM RAZVOJEM U SRBIJI

1. Vizija i aktivnosti politike ruralnog razvoja

Ruralna politika se može definisati kao skup mera kojima se u okviru nacionalne ekonomske politike ostvaruju ciljevi razvoja ruralnih područja. Pomoću ove politike država usmerava i podstiče razvoj odabranih modela ruralne ekonomije i dizajnirana je da bi rešavala identifikovane probleme. Ovom politikom se pokušavaju naći rešenja kako da se ruralni prostori održivo razvijaju u ekonomskom, socijalnom, kulturnom pogledu, kao i pogledu održive životne sredine.

Politika ruralnog razvoja mora biti multidisciplinarna, sa jasnom prostornom dimenzijom i integralnim pristupom, usmerena na definisanje efikasnih mehanizama kojima bi se obezbedila koordinacija razvoja poljoprivrede i drugih delatnosti u ruralnim područjima, u skladu sa principima održivog razvoja, a u cilju poboljšanja životnog standarda i kvaliteta života ruralnog stanovništva (opširnije Bogdanov, 2007).

Slika 20. Odnos elemenata plana razvoja seoskog prostora

Izvor: PRRZŽ, 2005, str. 69.

U okviru Strategije razvoja poljoprivrede Srbije iz 2005. godine, obuhvaćen je i ruralni razvoj. U Strategiji se naglašava da je zbog izraženih razlika koje postoje između određenih područja, potrebno da država ustanovi generalne principe ruralne politike i

način njenog finansiranja, a da definisanje detaljnog razvojnog plana prepusti lokalnim i regionalnim akterima.

Tabela 40. Ruralni razvoj u okviru Strategije razvoja poljoprivrede Srbije

Vrsta cilja		Opis cilja	Aktivnosti
primarni	sekundarni		
Ruralni razvoj	Podrška standardu ruralnog stanovništva Zaštita životne sredine	Stvaranje odgovarajućih socijalnih i ekonomskih uslova u seoskim područjima i obezbeđenje njihovog doprinosa privrednom razvoju zemlje	Donošenje i usvajanje osnovnih principa politike ruralnog razvoja
			Kategorizacija, po modelu EU, područja sa slabijim uslovima za poljoprivrednu proizvodnju
			Sprovođenje programa razvoja ekoloških poljoprivrednih sistema, posebno za marginalna područja i oblasti zaštićene prirode
			Donošenje regionalnih/lokalnih akcionih planova za ruralni razvoj
			Funkcionisanje Agencije za ruralni razvoj
			Pripremanje programa ruralnog razvoja za implementaciju sredstava Agrarnog budžeta i sredstava iz fondova EU
Zaštita životne sredine	Ruralni razvoj Povećanje produktivnosti	Očuvanje i održivo korišćenje genetičkih resursa	Donošenje zakonske regulative za upravljanje i održivo korišćenje genetičkih resursa značajnih za poljoprivredu, koja mora biti u skladu sa direktivama EU
			Izrada nacionalnog programa za očuvanje i održivo korišćenje genetičkih resursa za poljoprivredu
			Prilagođavanje postojeće nacionalne baze podataka o biljnim i životinjskim resursima
			Podržavanje tradicionalne poljoprivrede, zasnovane na autohtonim rasama domaćih životinja i sorti biljaka
			Funkcionisanje Nacionalne banke biljnih gena i dr.

Izvor: SRPS, 2005, str. 81-82.

Odlukom Saveta EU od 30. januara 2006. godine o principima, prioritetima i uslovima sadržanim u Evropskom partnerstvu sa Srbijom, a u okviru zahteva koji se tiču ruralnog razvoja, istaknuta je neophodnost (Savet Evrope, 2006):

- ▶ kreiranja i sprovođenja politike ruralnog razvoja;
- ▶ usvajanja i primene strategije održivog razvoja;

- ▶ nastavljanja usklađivanja zakonodavstva za zakonima i standardima EU u pogledu zagađenja vazduha, kontrole otpada i zaštite prirode, kao i razvoja institucionalnih kapaciteta za realizaciju ekoloških programa i politike;
- ▶ jačanja administrativnih kapaciteta, posebno institucija i organa zaduženih za planiranje, odobravanje, kontrolu i praćenje, kao i upravljanje projektima;
- ▶ nastavljanja primene Evropske povelje o malim preduzećima i razvoja lokalne/regionalne strukture za pomoć preduzećima (klasteri, inkubatori, poslovno-tehnološki parkovi).

Prema Zakonu o poljoprivredi i ruralnom razvoju iz 2009. godine, poljoprivredna politika i politika ruralnog razvoja Srbije obuhvataju mere i aktivnosti koje preduzimaju nadležni organi, u cilju ("Sl. glasnik RS", br. 41 od 2. juna 2009.godine, član 3):

- ✓ jačanja konkurentnosti poljoprivrednih proizvoda na tržištu;
- ✓ obezbeđivanja kvalitetne i zdravstveno ispravne hrane;
- ✓ obezbeđivanja podrške životnom standardu za poljoprivrednike, koji ne mogu svojom proizvodnjom da obezbede ekonomski opstanak na tržištu;
- ✓ obezbeđivanja podrške ruralnom razvoju;
- ✓ zaštite životne sredine od negativnih uticaja poljoprivredne proizvodnje.

Poljoprivredna politika i politika ruralnog razvoja se sprovode realizacijom Strategije poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije, Nacionalnog programa za poljoprivredu i Nacionalnog programa za ruralni razvoj.

Vizija ruralne Srbije do 2013. godine se sastojala od tri komponente: 1) Vizija za poljoprivredu; 2) Vizija za prehrambenu industriju; 3) Vizija ruralne ekonomije i društva u celini. Vizija ruralnog razvoja podrazumeva (MPŠV, 2009, str. 21-22):

- održivo selo – sa demografskom ravnotežom, zadovoljavajućim prihodima i dovoljnim brojem prilika za zapošljavanje, uz zaštitu životne sredine, koja predstavlja jednu od najznačajnijih vrednosti i bogatstava ruralnih područja;
- "živo" selo – sa fleksibilnim stanovništvom, u smislu njihovog lakšeg prilagođavanja ekonomskim, političkim i ekološkim promenama;
- napredno selo – povećanje životnog standarda i kvaliteta života ruralnog stanovništva;
- selo sa određenim značajem poljoprivrede u ruralnoj ekonomiji – očuvanje najperspektivnijih poljoprivrednih gazdinstava na selu;
- društveno pravedno selo – stvaranje jednakih mogućnosti za sve stanovnike

ruralnih područja, koji će imati pristup obrazovanju, stručnoj obuci i permanentnom učenju;

- demokratsko selo - ruralne zajednice aktivno učestvuju u radu relevantnih tela koja donose odluke, u društvu zasnovanom na principima ravnopravnosti i društvene pravde;
- selo sa kulturnim identitetom – očuvanje i jačanje kulturnog identiteta ruralnih zajednica, kao i njihovih običaja i tradicije;
- socijalnu komponentu sela – snažna društvena povezanost i posebne mere politike doprinose smanjenju nivoa siromaštva i socijalnog isključivanja;
- pripremu i promovisanje lokalnih inicijativa za povećanje konkurentnosti ruralnih područja; i
- poboljšanje kvaliteta života i promovisanje diverzifikacije delatnosti u ruralnim oblastima.

Prema Planu strategije ruralnog razvoja Srbije 2009-2013, ostvarenje vizije ruralnog razvoja uključuje (MPŠV, 2009, str. 22-23)::

1. poboljšanje konkurentnosti poljoprivrednog, šumarskog i prehrambenog sektora;
2. očuvanje i poboljšanje prirodne sredine i obezbeđivanje održivog korišćenja prirodnih resursa;
3. pripremu i promovisanje lokalnih inicijativa za povećanje konkurentnosti ruralnih područja; i
4. poboljšanje kvaliteta života i promovisanje diverzifikacije delatnosti u ruralnim oblastima.

Nova vizija razvoja ruralnih područja Srbije 2014-2024. godine usmerena je na poboljšanje i diverzifikaciju ruralne ekonomije, koja omogućava lokalnim akterima da ostvare svoj potencijal i da optimizuju korišćenje lokalnih resursa, uvažavajući raznolikost naseljenih mesta. Vizija razvoja poljoprivrede i ruralnih područja Srbije predviđa (SPRR R. Srbije, 2013, str. 86): da se prirodnim resursima, životnom sredinom i kulturnom baštinom ruralnih područja upravlja u skladu sa principima održivog razvoja, kako bi se ruralne sredine učinile primamljivim mestom za život i rad mladima i drugim ruralnim stanovnicima; i da poljoprivreda Srbije bude sektor čiji je razvoj zasnovan na znanju, modernim tehnologijama i standardima, koji domaćim i zahtevnim stranim tržištima nudi inovativne proizvode, a proizvođačima obezbeđuje održiv i stabilan dohodak.

Realizacija ovako postavljene vizije podrazumeva uvažavanje nekoliko ključnih principa (SPRR R. Srbije, 2013, str. 86-87):

- *Održiva poljoprivreda*, koja multifunkcionalnu poljoprivredu vidi kao jednu od najvažnijih privrednih grana u ruralnim područjima, što podrazumeva: rast ekonomske efikasnosti sektora; odgovorno upravljanje resursima; i dostizanje blagostanja ruralnog stanovništva kojim bi se zaustavilo dalje pogoršanje demografskih trendova, puno uvažavanje osetljivog položaja mladih i žena na ruralnom tržištu rada, kao i socijalnog položaja drugih osetljivih grupa;
- *Policentrični razvoj, baziran na uvažavanju različitosti sistema proizvodnje i tipova gazdinstv*, koji proizilazi iz heterogenih geografskih, prirodnih, socio-ekonomskih i drugih karakteristika ruralnih područja Srbije;
- *Modernizacija institucija* i njihovo osposobljavanje za efikasno upravljanje javnim politikama;
- *Stabilnost i konzistentnost poljoprivrednog budžeta* po stubovima i merama za poljoprivredni i ruralni razvoj.

U cilju teritorijalne kohezije, priznavanje ruralnih oblasti kao polova razvoja i inovacija doprinosi implementaciji Strategije Evropa 2020. Takođe, teritorijalni integrativni pristup jača saradnju između ruralnih, prigradskih i gradskih područja, kako bi se podstaklo da se svi sektori efikasnije razvijaju. Ističe se značaj uspostavljanja centara za obuku u ruralnim područjima, promovisanja preduzetništva, razvoja ruralnih preduzeća i otvaranja novih radnih mesta. Posebna pažnja se posvećuje i integraciji sredstava za ruralni razvoj i monitoring. Vođenju brige o "osetljivim područjima" u kontekstu politike ruralnog razvoja i oslanjanju na aktivnosti LEADER / LAG, poklanja se puno pažnje.

2. Strateški ciljevi i prioriteti za ostvarenje politike ruralnog razvoja

Cilj ruralnog razvoja jeste bolja valorizacija ruralnih resursa, njihov doprinos povećanju bogatstva i blagostanja, posebno ruralnog stanovništva, a takođe i društva u celini. Kao strateški ciljevi ruralnog razvoja najčešće se navode sledeći:

- ✓ permanentno poboljšanje kvaliteta života u ruralnim područjima, radi dostizanja standarda urbanih sredina (veća dostupnost javnih dobara ruralnom stanovništvu, poboljšanje osnovne ruralne infrastrukture i dr.);

- ✓ razvoj dinamične i održive zajednice, sa pogodnostima za sve stanovnike;
- ✓ razvoj ruralnih područja sposobnih za prilagođavanje savremenim društveno-ekonomskim, ekološkim i drugim promenama;
- ✓ učiniti ruralna područja sposobnim za doprinos razvoju ukupne privrede, stvaranjem jakih veza sa urbanim područjima.

Identifikacija problema ruralnog razvoja u Srbiji, učinjena je Prostornim planom, u kojem je zastupljen princip integralnog razvoja ruralnih područja. Osnovni ciljevi dugoročnih programa razvoja pojedinih regiona svode se na sledeće (Vujičić i Ristić, 2006, str. 72): (1) zaustavljanje praznjenja seoskih i brdsko-planinskih područja; (2) integralni razvoj svih delatnosti, u određenim područjima, kroz koncept male privrede; (3) izgradnja infrastrukture, kao uslova za funkcionisanje ruralne ekonomije; (4) podsticanje partnerstva između javnog (državnog), privatnog i zadružnog sektora; (5) utemeljenje ruralnog budžeta za kreditiranje aktivnosti od vitalnog značaja za razvoj seoskih područja; (6) usklađivanje programa obrazovanja sa potrebama efikasnog upravljanja svim raspoloživim resursima; (7) očuvanje čovekove životne sredine; (8) definisanje funkcije porodičnog poljoprivrednog gazdinstva u okviru ruralne ekonomije.

U Planu strategije ruralnog razvoja Republike Srbije 2009-2013 utvrđeni su ciljevi ruralnog razvoja Srbije, kroz tri prioritetne ose (MPŠV, 2009, str. 30): (1) Prioritetna osa 1 - poboljšanje tržišne efikasnosti i primena standarda EU; (2) Prioritetna osa 2 - pripreme radnje za sprovođenje/primenu agroekoloških mera i lokalnih strategija ruralnog razvoja; (3) Prioritetna osa 3 - razvoj ruralne ekonomije.

(1) Prioritetna osa 1 - poboljšanje tržišne efikasnosti i primena standarda EU: ulaganja u seoska gazdinstva, kako bi se restrukturirala i dostigla standarde Unije; podrška za uspostavljanje udruženja proizvođača; ulaganja u preradu i plasman poljoprivrednih proizvoda, kako bi se ove delatnosti restrukturirale i dostigle standarde EU.

(2) Prioritetna osa 2 - pripreme radnje za sprovođenje/primenu agroekoloških mera i lokalnih strategija ruralnog razvoja: aktivnosti u cilju unapređenja životne sredine i sela; priprema i sprovođenje lokalnih strategija ruralnog razvoja.

(3) Prioritetna osa 3 - razvoj ruralne ekonomije: poboljšanje i razvoj infrastrukture u ruralnim oblastima; diverzifikacija i razvoj privrednih delatnosti u seoskim područjima; poboljšanje stručne obuke.

Saglasno viziji ruralnog razvoja Republike Srbije 2014-2024, a u skladu sa principima Strategije poljoprivrede i ruralnog ruralnog, utvrđeni su razvojni ciljevi (SPRR R. Srbije, 2013, str. 88-90):

1. Rast proizvodnje i stabilnost dohotka proizvođača;
2. Rast konkurentnosti uz prilagođavanje zahtevima domaćeg i inostranog tržišta i tehničko-tehnološko unapređenje sektora;
3. Održivo upravljanje resursima i zaštita životne sredine;
4. Unapređenje kvaliteta života u ruralnim područjima i smanjenje siromaštva;
5. Efikasno upravljanje javnim politikama i unapređenje institucionalnog okvira razvoja poljoprivrede i ruralnih sredina.

Balansiran i socijalno održiv razvoj ruralnih sredina zahteva sinergiju i dobru koordinaciju svih politika koje imaju dodira sa ruralnim sredinama i njihovim resursima. Ostvarivanje postavljenih strateških ciljeva zahteva različite vrste intervencija, od unapređenja sistema upravljanja prirodnim resursima, unapređenja kvaliteta života u ruralnim područjima diverzifikacijom ruralne ekonomije i jačanjem socijalne strukture, do modernizacije institucija i prilagođavanja ruralne politike modelu EU. Operativni ciljevi su sistematizovani u 14 prioritarnih područja (SPRR R. Srbije, 2013, str. 91):

1. Stabilizacija dohotka u poljoprivredi;
2. Finansiranje poljoprivrede i ruralnog razvoja i upravljanje rizicima;
3. Efikasno upravljanje zemljištem i povećanje dostupnosti zemljišnih resursa;
4. Unapređenje stanja fizičkih resursa;
5. Unapređenje sistema transfera znanja i razvoj ljudskih potencijala;
6. Prilagođavanje i ublažavanje uticaja klimatskih promena;
7. Tehnološki razvoj i modernizacija poljoprivredne proizvodnje i prerade;
8. Razvoj tržišnih lanaca i logističke podrške sektoru;
9. Zaštita i unapređenje životne sredine i očuvanje prirodnih resursa;
10. Očuvanje poljoprivrede, prirodnih i ljudskih resursa u područjima sa ograničenim uslovima privređivanja u poljoprivredi (POURP);
11. Diverzifikacija ruralne ekonomije i očuvanje kulturne i prirodne baštine;
12. Unapređenje socijalne strukture i jačanje socijalnog kapitala;
13. Modernizacija i prilagođavanje institucija i zakonodavstva;
14. Unapređenje kvaliteta i bezbednosti proizvoda.

Prioritetno područje 2 - finansiranje poljoprivrede i ruralnog razvoja i upravljanje rizicima podrazumeva kreiranje efikasnog modela podrške poljoprivredi i ruralnom razvoju, kao važnim segmentima nacionalne privredne, ekonomske i socijalne strukture. Bez specifičnih finansijskih usluga koje omogućuju osiguranje od proizvodnih i tržišnih rizika i motivišu gazdinstva na nove investicije, ruralna domaćinstva, gazdinstva i preduzeća ostaju prepuštena zaduživanju pod uslovima komercijalnih kredita, čime se umanjuju izgledi za njihov razvoj. Zato su predloženi operativni ciljevi na uspostavljanju efikasnijeg modela finansiranja, koji obuhvataju (SPRR R. Srbije, 2013, str. 92): povećanje dostupnih shema podrške za različite namene (grantova); povećanje broja korisnika i obima raspoloživog finansijskog kapitala namenjenog razvoju poljoprivrede i ruralnih područja; razvoj tržišta kredita i obezbeđivanje boljeg pristupa kreditnim sredstvima za poljoprivredne proizvođače, uključujući i nove oblike kreditiranja; unapređenje sistema osiguranja prilagođenog potrebama poljoprivrede.

Prioritetno područje 5 - unapređenje sistema transfera znanja i razvoj ljudskih potencijala u funkciji pružanja pomoći ruralnim gazdinstvima da uvedu nove prakse i tehnologije, neophodno je proširenje obima savetodavnih usluga i programa istraživanja primerenih lokalnim potrebama. Operativni ciljevi koji treba da doprinesu reformisanju sistema stvaranja i transfera znanja u ruralna područja su (SPRR R. Srbije, 2013, str. 97): poboljšanje obrazovne strukture radne snage na gazdinstvima; proširenje ponude obrazovnih i trening programa svih nivoa i tipova obrazovanja; jačanje kapaciteta za prihvatanje znanja, kroz razvijanje svesti i motivisanosti za obrazovanjem; i dr.

Prioritetno područje 11 - diverzifikacija ruralne ekonomije i očuvanje kulturne i prirodne baštine. Diverzifikacijom ekonomskih aktivnosti i dohotka u ruralnim područjima proširuje se spektar usluga dostupnih ruralnom stanovništvu, kao i usluga i proizvoda baziranih na tradicionalnim znanjima, tehnologijama, prirodnim resursima i kulturnoj baštini, koje ruralna područja isporučuju tržištu. U kontekstu održivog razvoja i multifunkcionalne poljoprivrede, kompleksni socijalni problemi ruralnih sredina moraju se rešavati ne samo poljoprivrednom politikom, već i kombinacijom sa drugim javnim politikama. Da bi se ostvarilo ovo prioritetno područje, definisani su sledeći operativni ciljevi (SPRR R. Srbije, 2013, str. 103): razvoj ruralnog turizma; raznovrsnija ponuda proizvoda i usluga, baziranih na lokalnom identitetu ruralnih sredina; osnaživanje vertikalne i horizontalne koordinacije aktera u ruralnom razvoju; unapređenje ruralne fizičke infrastrukture. U tom smislu, merama politike ruralnog razvoja podstiče se nepoljoprivredne aktivnosti članova gazdinstava i unapređenje ljudskog potencijala. Unapređenje kvaliteta života seoskog stanovništva podržaće se merama za uređenje i renoviranje ruralnog ambijenta, očuvanje kulturnog nasleđa i

prirodnog bogatstva, kroz projekte zaštite, konzervacije i promocije lokalne arhitekture, pejzaža i drugih kulturnih, istorijskih i prirodnih vrednosti.

Prioritetno područje 12 - unapređenje socijalne strukture i jačanje socijalnog kapitala usmereno je na unapređenje socijalne strukture ruralnih područja, jačanje unutrašnjih, endogenih potencijala ruralnih zajednica za zajedničko organizovanje i delovanje, kako bi se osposobile da samostalno upravljaju sopstvenim razvojem. U skladu sa tim, postavljeni operativni ciljevi su (SPRR R. Srbije, 2013, str. 104): zaustavljanje negativnih demografskih trendova u ruralnim područjima; mobilisanje lokalnih ljudskih i socijalnih potencijala organizovanjem lokalnih akcionih grupa i *LEADER* pristupa; jačanje regionalne prekogranične saradnje za unapređenje socio-ekonomskog razvoja; veća dostupnost socijalnih usluga ruralnoj populaciji; smanjenje ruralnog siromaštva i poboljšanje položaja depriviranih slojeva ruralnog stanovništva; unapređenje socijalnog statusa poljoprivredne radne snage; uključivanje malih gazdinstva u sisteme podrške; afirmacija preduzetništva žena i mladih u ruralnim sredinama; obezbeđivanje afirmacije različitosti (nacionalnih, verskih, kulturnih, socijalnih i dr.) u ruralnim sredinama. Kroz ove vidove podrške uvode se inovativne mogućnosti upravljanja putem jačanja lokalne inicijative i *bottom-up* pristupa ruralnom razvoju i podstiče se kreiranje lokalnih razvojnih strategija i akcionih planova na rešavanju razvojnih problema i ostvarenja boljih veza urbanih i ruralnih područja.

Treba istaći da samo u sadejstvu svih navedenih 14 prioritetnih područja je moguće ostvariti efikasniji model upravljanja ruralnim razvojem, primerenog EU modelu razvoja ruralnih područja.

3. Modeli upravljanja politikom ruralnog razvoja

Upravljanje ruralnim razvojem je veoma kompleksan proces, gde je ključno pitanje koji od modela može najefikasnije da utiče na veći stepen ruralne „dobrobiti”. Dok se u EU sve više promovise tzv. „teritorijalni” pristup ruralnom razvoju, koji teži povezivanju teritorija sa sličnim predispozicijama i problemima, bez narušavanja postojećeg teritorijalnog sistema i govori o procesu decentralizacije, ali i dekomunalizacije, delokalizacije i suprakomunalizacije, teritorijalna stvarnost Srbije ovakve modele rešavanja pitanja ruralnog razvoja još uvek ne omogućava.

Tabela 41. Osnovne karakteristike različitih modela upravljanja politikom ruralnog razvoja

<p>POZITIVNE KARAKTERISTIKE</p> <p>Centralizovani</p> <ul style="list-style-type: none">• jednostavniji proces upravljanja• jasan odnos nacionalnih i podnacionalnih vlasti <p>Decentralizovani</p> <ul style="list-style-type: none">• lokalni nivo vlasti bliži je lokalnoj javnosti i demokratskom sistemu donošenja odluka• efikasnost – brže prevođenje lokalnih politika u lokalne aktivnosti• bolje poznavanje lokalnih prilika i lokalnih veština• mogućnost bržeg prilagodavanja lokalnih politika lokalnim uslovima• ušteda u procesu definisanja i implementacije politike• mogućnost uključivanja drugih lokalnih aktera da učestvuju u dizajniranju i implementaciji teritorijalnih politika ruralnog razvoja• stvarno i efektivno upravljanje razvojem svoje zajednice <p>Kombinovani</p> <ul style="list-style-type: none">• podela odgovornosti• efikasno partnerstvo nacionalnih sa podnacionalnim vlastima• međuzavisnosti između širokog spektra aktera, od kojih svaki unosi specifičan skup veština i resursa u partnerstvo• interakcija između vertikalno integrisanih aktera produkuje razmenu znanja i klimu saradnje povoljniju za politike koje izlaze u susret potrebama i unutrašnjim, tzv. endogenim potencijalima ruralnih područja <p>NEGATIVNE KARAKTERISTIKE</p> <p>Centralizovani</p> <ul style="list-style-type: none">• sektorski pristup ruralnom razvoju – ruralni razvoj se posmatra kao razvoj poljoprivrede i obnova seoske infrastrukture• nejasna uloga i odgovornost drugih ministarstava i drugih nacionalnih tela• konflikti u procesu donošenja odluka i podeli resursa između pojedinih resora• nejasni mehanizmi za koordinaciju različitih ministarstava i agencija na centralnom nivou• neizgrađeni mehanizmi za razvoj pravnog okvira za međusektorsku saradnju na različitim nivoima vlasti• kreirani model za ruralni razvoj ne odgovara svim ruralnim teritorijama podjednako• implikacije na lokalni nivo: nedovoljna informisanost o značaju ruralnog razvoja; nedovoljna organizaciona uredenost na lokalnom nivou; nedovoljni kadrovski i tehnički kapaciteti lokalnih aktera; nejasne nadležnosti i obim mogućnosti; nepoznavanje integracionih procesa u EU; nedovoljna informisanost o značaju partnerstva i participativnog sistema planiranja i odlučivanja i posledično nepoverenje među ključnim akterima na lokalnom nivou; nedovoljna informisanost i edukovanost ruralnog stanovništva; nedostatak inicijative, inovativnosti i kreativnosti; skroman opštinski budžet; nerealno sagledavanje sopstvenih strategija i potencijala lokalnog nivoa; usporene integracije u EU onih koji bi trebalo da budu korisnici integracionih procesa <p>Decentralizovani</p> <ul style="list-style-type: none">• nedostatak kapaciteta za pravilno tumačenje i iskorišćavanje nekada složenih informacija koje stižu od centralne vlasti ili nadnacionalnih (EU) nivoa• predstavnici lokalne samouprave često dominiraju u različitim aranžmanima decentralizovanog načina upravljanja <p>Kombinovani</p> <ul style="list-style-type: none">• kombinacijom različitih nivoa vlasti otežava se razjašnjavanje sopstvenih uloga i odgovornosti• nejasni mehanizmi koordinacije različitih nivoa• nejasno je koja pravila koordinacije treba da se postave i ko učestvuje u njihovom postavljanju• administrativni i finansijski kapaciteti različitih nivoa mogu da ograniče saradnju između onih koji su „gore” i onih „dole”• nejasno je šta bi bili podsticaji za koordinaciju vertikalne saradnje• nejasni mehanizmi za monitoring i evaluaciju koordinacije vertikalnih odnosa
--

Izvor: TSUSS, 2014, str. 73.

Efikasnost ruralne politike u velikoj meri zavisi od razvijene i decentralizovane administrativne infrastrukture. Decentralizovano odlučivanje omogućava aktivno uključivanje regionalnih i lokalnih organa, institucija i ekonomskih subjekata u celovit proces planiranja, koordinacije, implementacije, ocene i nadzora programa integralnog razvoja ruralnih regiona. Na nivou države se realizuju krupni infrastrukturni projekti nacionalnog značaja. Sve ostale mere budžetske podrške ruralnom razvoju prebacuju se na regionalni nivo i prilagođavaju regionalnim specifičnostima. Optimalna regionalizacija i efikasna decentralizacija jačaju kapacitete lokalnih aktera i njihove odnose sa okruženjem (Cvijanović i dr., 2005, str. 167-8). Da bi se omogućila aktivna podrška ruralnom razvoju Srbije, neophodno je intenziviranje procesa decentralizacije na takav način da proces preuzimanja pojedinih nadležnosti bude praćen snažnom podrškom na lokalnom nivou. Podrška razvoju specifičnih delatnosti vezanih za multifunkcionalnost poljoprivrede, kao i slabo profitabilnim granama koje imaju kompleksan značaj za razvoj ruralnog ambijenta, treba da dobije prioritet.

Decentralizovani sistem je u razvijenim zemljama pokazao dobre rezultate. Uzimajući u obzir kapacitete javnog sektora u Srbiji i nedovoljna saznanja o različitim modelima decentralizacije i njihovom uticaju na ruralna područja, suženo posmatranje ruralnog razvoja kao razvoja poljoprivrede i obnove seoske infrastrukture, nedovoljne kadrovske i tehničke kapacitete lokalnih aktera, nedovoljnu informisanost i edukovanost ruralnog stanovništva i lokalnih aktera, nedostatak inicijative, inovativnosti i kreativnosti, skromne opštinske budžete, nerealno sagledavane sopstvenih strategija i potencijala lokalnog nivoa, nameće se zaključak da Srbija još uvek nema iskustva sa decentralizovanim sistemom upravljanja politikama razvoja, pa je kombinovani pristup najbolje rešenje. Proces priključivanja EU i harmonizacija svih poglavlja, značajno će doprineti izgradnji decentralizovanog sistema odlučivanja o ruralnom razvoju u Republici Srbiji.

4. LEADER pristup ruralnom razvoju

LEADER pristup je razvila Evropska unija kao instrument ruralnog razvoja koji se mora primenjivati kao obavezni deo programa ruralnog razvoja u čijem finansiranju učestvuje kao sufinansijer Evropski fond za ruralni razvoj (EFARD). Ovaj razvojni pristup akcent stavlja na "lokalno" i na jedinstveni način pomaže da lokalno stanovništvo sa lokalnim partnerstvima, tj. lokalnim akcionim grupama (LAG) rešava specifične probleme na sopstvenoj teritoriji. LEADER, takođe, doprinosi poboljšanju lokalnog upravljanja i razvija potencijale za izgradnju poverenja i "socijalnog kapitala"

- mreže veza između interesnih grupa, agencija i pojedinaca, koja pomaže zajednicama da se razvijaju. Čvrsto partnerstvo između lokalnih opštinskih vlasti i LAG od velikog je značaja za uspostavljanje sistema participativnog upravljanja u ruralnim oblastima. Opština je dobra osnova na kojoj se može izgrađivati LAG koji ima zadatak da identifikuje i implementira Lokalne strategije ruralnog razvoja (LSRR), donosi odluke o alokaciji finansijskih resursa i upravlja istim. Pošto je LEADER pristup multisektorski pristup zasnovan na teritoriji, definisanje LAG teritorije predstavlja važan korak. Teritorija LAG-a se može odabrati na osnovu dva različita pristupa (Bogdanov i dr., 2011, str. 24): pristupa ododo na gore i pristupa odozgo na dole. Teritorija na kojoj funkcioniše LAG u okviru LEADER programa mora da obuhvati 15.000 do 150.000 stanovnika. Kriterijum OECD-a (manje od 150 stanovnika po km²) može dovesti do isključenja nekih naselja koja bi trebalo da budu obuhvaćena LEADER teritorijom, pa je potrebno koristiti alternativne kriterijume kod definisanja LAG teritorije, odnosno, naselja.

Uvođenje LEADER pristupa u Srbiji predstavlja sastavni deo pristupanja Srbije EU. Po Instrumentu za predpristupnu pomoć (IPA), Projekat LEADER Inicijativa u Srbiji (LIS) implementiran je u 2011-2013. godine. Pošto je Srbija dobila status zemlje kandidata za pristupanje EU u martu 2012. godine, fondovi EU za sufinansiranje implementacije Programa ruralnog razvoja biće takođe dostupni po Instrumentu za predpristupnu asistenciju za ruralni razvoj (IPARD). Mere koje mogu biti podržane od strane IPARD-a odnose se na osnovne prioritete, i to (Toth & Armstrong, 2013, str. 58):

- **Osovina 1** – Poboljšanje efikasnosti tržišta i primena standarda EU;
- **Osovina 2** – Pripremne aktivnosti za implementaciju agroekoloških mera i strategija lokalnog ruralnog razvoja (LEADER);
- **Osovina 3** – Razvoj ruralne ekonomije.

Implementacija LEADER pristupa po IPARD-u počinje onda kada EU administraciji u Srbiji prenese ovlašćenja za donošenje odluka za konkretnu meru, što se predviđa u 2015. godini. Moguća je neka vrsta podrške iz nacionalnih budžetskih sredstava za poljoprivredu i ruralni razvoj i pre 2015. godine, u cilju kontinuiteta uspostavljanja LEADER pristupa na lokalnom nivou. U Vojvodini, na primer, deset lokalnih razvojnih partnerstava već je dobilo podršku fondova za implementaciju projekata i vođenje i upravljanje partnerstvima.

Novi predlozi za koordinaciju politike na nivou EU, fondovi EFRR (Evropski fond za regionalni razvoj), ESF (Evropski socijalni fond), KF (Kohezioni fond) i EMFF (Evropski fond za pomorstvo i ribolov), usmereni su na novi pravni mehanizam pod nazivom Zajednički strateški okvir (CSF), koji će detaljno koordinisati fondove, a partnerskim ugovorima će se formalizovati pristupi saradnje između različitih politika na nacionalnom nivou. Partnerski ugovori zameniće postojeće Planove za nacionalnu

strategiju. Oni će biti odgovorni za svaku državu članicu i pokrivaće iste fondove EU kao i CSF.

Projekat LEADER Inicijativa Srbija (LIS projekat), pruža pomoć za implementaciju LEADER pristupa u ruralnom razvoju u Republici Srbiji u periodu 2011-2013. godine. Tri glavna rezultata planirana za ovaj projekat bila su (Toth & Armstrong, 2013, str. 66):

- Rezultat 1 – povećani su kapaciteti i svest u okviru lokalnih zajednica u pogledu učešća u LEADER pristupu;
- Rezultat 2 – ojačane su kadrovske, tehničke, organizacione i finansijske procedure i/ili resursi za sveukupnu podršku LEADER pristupu u okviru MPŠV;
- Rezultat 3 – najmanje 10 lokalnih akcionih grupa (LAG-ova) je identifikovano i pružena im je pomoć.

Tokom prve godine, aktivnosti su bile fokusirane na grupu lokalnih aktera u ruralnim zajednicama koje su rasprostranjene širom Srbije. Dvadeset tri lokalna aktera su selektovana pod nazivom Fasilitatori potencijalnih lokalnih akcionih grupa, koji su krajem 2012. godine dobili poziv za podnošenje zahteva za priznavanje statusa Potencijalnih lokalnih akcionih grupa od strane LIS projekta. LIS podrška u 2012. godini se bavila suštinskim aspektima razvoja lokalne akcione grupe i razvojem strategije lokalnog razvoja. Moduli i trening-sesije za ovu fazu izgradnje kapaciteta zasnivaju se na relevantnim regulativama i praksi Evropske unije. Trening zasnovan na modulu dopunjen je opcionim radionicama i konsultacijama koje se odnose na memorandum o razumevanju; sakupljanje, interpretiranje i obradu podataka za planiranje strategije lokalnog razvoja; i razne aspekte planiranja strategije lokalnog razvoja specifične za dato partnerstvo, uz ukazivanje na alternativne izvore finansiranja dostupne u Republici Srbiji. Naime, LIS projekat je objavio rezultate studije pod naslovom „Izveštaj o izvorima finansiranja na nivou EU i izvan EU dostupnim za finansiranje projekata interesnih grupa ruralnog razvoja u Srbiji u periodu 2013-2014. godine“, koji opisuje 27 različitih izvora finansiranja dostupnih u Republici Srbiji u ruralnim oblastima i za projekte ruralnog razvoja.

Tabela 42. Potencijalno raspoloživi fondovi za finansiranje projekata ruralnog razvoja

Red. Broj	Naziv fonda	EU / Ne - EU	Pokrivenost u Srbiji	Poziv u 2013. (Da/ Ne)
1.	Program aktivnih zajednica (Balkanski fond za lokalne inicijative)	Ne - EU	Čitava teritorija	Da
2.	Program lokalnog razvoja (Fond za otvoreno društvo)	Ne - EU	Čitava teritorija	Da
3.	EXCHANGE 4 (Evropska unija preko Stalne konferencije gradova i opština)	EU	Čitava teritorija	Da
4.	Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede (Direkcija za agrarna plaćanja)	Ne - EU	Čitava teritorija	Da

5.	Nacionalna agencija za regionalni razvoj	Ne - EU	Čitava teritorija	Da
6.	USAID – Program za Srbiju - Građansko društvo za budućnost (Institut za održive zajednice (ISC))	Ne - EU	Čitava teritorija	Da
7.	Program Evropa za građane	EU	Čitava teritorija	Da
8.	Fond Ambasade Norveške	Ne - EU	Čitava teritorija	Da
9.	Program Evropske unije -Socio-ekonomski razvoj podunavskog regiona u Srbiji (Agencija za razvoj Austrije – koju zastupa Implementaciona jedinica Ambasade Austrije u Beogradu za projekte koje finansira Evropska unija)	EU	22 grada i opštine koje se naslanjaju na ili protežu uz reku Dunav (Apatin, Bač, Bačka Palanka, Bela Crkva, Beočin, Golubac, Grocka, Indija, Kladovo, Kovin, Majdanpek, Novi Beograd, Novi Sad, Palilula (Beograd), Pančevo, Pazova, Požarevac, Smederevo, Sremski Karlovci, Stari Grad (Beograd), Titel, Zemun (Beograd))	Da
10.	USAID Projekat održivog lokalnog razvoja (Chemonics International Inc.)	Izvan EU	Novi Sad, Beočin, Sremski Karlovci, Temerin, Subotica, Kanjiža, Sombor, Zrenjanin, Kikinda, Novi Bečej, Novi Pazar, Sjenica, Tutin, Kraljevo, Čačak, Gornji Milanovac, Raška, Vrnjačka Banja, Užice, Čajetina, Nova Varoš, Priboj, Prijepolje, Bujanovac, Preševo, Vladičin Han, Niš, Leskovac, Doljevac, Gadžin Han, Merošina.	Da
11.	Ekonomski razvoj opština u dunavskom regionu (Region Kommunale Wirtschaftsförderung im Donautal (GIZ-KWD)) (Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH)	Ne - EU	10 pilot-opština u istočnoj Srbiji (Boljevac, Bor, Golubac, Kladovo, Knjaževac, Majdanpek, Negotin, Sokobanja, Veliko Gradište i Zaječar	Da
12.	Program prekogranične saradnje Bugarska – Srbija	EU	Granične teritorije sa Rumunijom na severu i sa bivšom jugoslovenskom republikom Makedonijom na jugu, 6 oblasti u Bugarskoj (Vidin, Montana, Sofia, Pernik, Kyustendil, Sofia – grad), 6 okruga u Srbiji (Borski, Zaječarski, Nišavski, Pirotski, Jablanički, Pčinski)	Da
13.	Program prekogranične saradnje Srbija – Mađarska	EU	Leži na krajnjem jugu Republike Mađarske i najsevernijem obodu Republike Srbije. Na strani Srbije, podobna teritorija pokriva sledeće regione ekvivalentne NUTS III nivou: Zapadna Bačka; Severna Bačka; Severni Banat; Južna Bačka; Srednji Banat; Susjedni regioni; Južni Banat; Srem	Da
14.	Program prekogranične saradnje Srbija – Rumunija	EU	Podobna programska teritorija definisana je na NUTS 3 nivou za rumunsku stranu, i, pošto u Srbiji ne postoji NUTS klasifikacija, onako kako je definisala Vlada Srbije. Na srpskoj strani, uključeni su sledeći okruzi: Severno-Banatski okrug, Srednje-Banatski okrug, Južno-Banatski okrug, Braničevski okrug, Borski okrug	Da
15.	Program prekogranične saradnje Srbija – Crna Gora	EU	U Srbiji postoje 2 okruga: Raški i Zlatiborski, i sačinjenih od 15 opština. Crna Gora se sastoji od 12 podobnih i tri susedne opštine.	Da
16.	Program prekogranične saradnje Srbija – Hrvatska	EU	Obe strane reke Dunav, na severoistoku Hrvatske (istočna Slavonija) i severo-zapadu Srbije (zapadna Vojvodina)	Da
17.	Program prekogranične saradnje Srbija – Bosna i Hercegovina	EU	Na teritoriji Srbije koja ispunjava kriterijume podobnosti, nalazi se 31 opština, dok se na teritoriji Bosne i Hercegovine nalazi 67 opština.	Da
18.	Jugoistočna Evropa – Program prostorne transnacionalne saradnje	EU	Uključuje 16 zemalja (Albanija, Austrija, Bosna i Hercegovina, Bugarska, Hrvatska, Makedonija, Grčka, Mađarska, Italija, Moldavija, Crna Gora, Rumunija, Srbija, Slovačka, Slovenija, Ukrajina)	Da
19.	Kancelarija za održivi razvoj slaborazvijenih oblasti u Srbiji – Vlada Republike Srbije	Ne-EU	46 slaborazvijenih opština u Srbiji	Da

20.	Fond za ruralni razvoj Autonomne Pokrajine Vojvodine	Ne-EU	AP Vojvodina	Da
21.	Pokrajinski sekretarijat za poljoprivredu, šumarstvo i vodoprivredu Vlade AP Vojvodine	Ne-EU	AP Vojvodina	Da
22.	Agencija za razvoj i saradnju Švajcarske – SDC	Ne-EU	Čitava teritorija	Da
23.	Švajcarska kancelarija za saradnju – Srbija	Ne-EU	Čitava teritorija	Da
24.	Vlada Danske - Fruit and Berries program (Program podrške razvoju privatnog sektora u oblasti voćarstva i bobičastog voća u južnoj Srbiji)	Ne-EU	Nišavski, Toplički, Jablanički, Pčinjski i Pirotski distrikt	Da
25.	Ambasada Sjedinjenih Američkih Država – Beograd - Cochran Fellowship Program	Ne-EU	Čitava teritorija	Da
26.	Španski Fond za dostizanje milenijumskih razvojnih ciljeva	Ne-EU	Centralna Srbija, Donji tok Dunava, Južni Banat, Istočna Srbija	Da
27.	Program evropskog partnerstva sa opštinama (EU PROGRES) (Kancelarija Ujedinjenih nacija za projektne usluge (UNOPS))	EU	25 opština u zapadnoj i jugozapadnoj Srbiji, i to: Ivanjica, Nova Varoš, Novi Pazar, Priboj, Prijepolje, Raška, Sjenica, Tutin, Blace, Žitorađa, Kuršumlija, Prokuplje, Bojnik, Vlasotince, Lebane, Leskovac, Medveđa, Crna Trava, Bosilegrad, Bujanovac, Vladičin Han, Vranje, Preševo, Surdulica, Trgovište	Da

Izvor: Toth & Armstrong, 2013, str. 63-65.

Ukupno 27 fondova i donatora, koje Izveštaj identifikuje i prikazuje, uključuje: 6 Programa prekogranične saradnje koje finansira EU, 1 Program transnacionalne saradnje koji finansira EU, 1 Program zajednice, 3 EU grant aranžmana koji su dostupni samo za interesne grupe u Srbiji, 9 bilateralnih razvojnih programa između EU i zemalja izvan EU i Srbije, 2 domaće fondacije i 5 nacionalnih i regionalnih institucija u Srbiji.

LEADER koncept proširen je za Programski period 2014-2020. godine i predložen je naziv Model lokalnog razvoja podređenog zajednici (CLLD model), u skladu sa LEADER principima, i planirano je da isti čini sastavni deo svih pet prethodnih fondova i polja politika njihovih mera. Po ovom modelu, Lokalne akcione grupe mogu da dizajniraju strategije lokalnog razvoja, koje pored ruralnog razvoja uključuju i razvojne potrebe u urbanom i socijalnom kontekstu, a kada je potrebno i u kontekstu ribolova. Model CLLD naglašava ulogu teritorijalnog razvoja, u cilju implementacije Strategije Evropa 2020.

5. Izgradnja modela budućeg razvoja ruralnih oblasti u skladu sa lokalnim specifičnostima

Za ruralna područja Srbije, koja su izuzetno heterogena, pored već spomenutih modela, izbor diverzifikacije i specijalizacije je veoma važan. Izbor diverzifikacije kao modela razvoja podrazumeva smanjivanje rizika proširivanjem aktivnosti na veći broj sektora. Ona praktično zahteva angažovanje svih resursa u pravcu povećanja zaposlenosti. Specijalizacija, međutim, podrazumeva opredeljenje za forsiranje jedne komparativne prednosti područja, koja će omogućiti povećanje konkurentnosti. Samim tim, specijalizacija kao koncept može da dovede do smanjenja zaposlenosti, ukoliko je

usmerena na sektor čija atraktivnost i značaj opadaju. U mnogim područjima u Evropi opredeljenje je da se ekonomski razvoj usmerava na nekoliko sektora, što se smatra novim oblikom specijalizacije. Ova specijalizacija može ići u dva pravca (Bogdanov, 2007, str. 168):

1. prema visokoj usmerenosti na tržište i njegove zahteve - primerena je razvijenijim regionima sa rastućim tržištem, industrijskim sektorom, sektorom usluga ili turizmom;

2. prema relativno manjoj zavisnosti od tržišnih promena – što je karakteristično za manje razvijene regione, gde se specijalizacija odvija ka „opadajućim“ delatnostima (agroindustriji, tekstilnoj industriji itd.).

Iskustva razvijenih zemalja pokazuju da diverzifikacija ekonomije ruralnih područja (Bogdanov, 2007, str. 83):

- ubrzava rast lokalne ekonomije;
- umanjuje jaz između ruralnih i urbanih područja;
- pozitivno deluje na smanjenje ruralnog siromaštva.

Univerzalno prihvaćena sistematizacija modela diverzifikacije ruralne ekonomije, koja je jednako zastupljena u teorijskim interpretacijama i praksi, jeste ona koja polazi od socio-ekonomskog položaja pojedinca, odnosno, domaćinstva sa jedne strane, i lokalnog ambijenta, sa druge strane, i obuhvata (Bogdanov, 2007, str. 86):

- ◆ model diverzifikacije - privučen potrebom (engl. *demand-pull*) – ovakav model diverzifikacije je posledica dostupnosti povoljnijih marketinških ili tehničko-tehnoloških mogućnosti i rešenja, kojima se stvaraju preduslovi za povećanje produktivnosti rada i dohotka gazdinstva.
- ◆ model diverzifikacije – nemaštinom pritisnut (engl. *distress-push*) – u okviru kojeg su siromašni slojevi ruralne zajednice primorani da traže zaposlenje van gazdinstva, kao strategiju svog opstanka.

Najčešće, ova dva modela funkcionišu paralelno jedan sa drugim u okviru istog područja.

Tabela 43. *Push* i *pull* faktori diverzifikacije

„Pritiskajući“ (<i>push</i>) faktori	„Privlačeći“ (<i>pull</i>) faktori
<ul style="list-style-type: none"> ◆ Rast populacije ◆ Nedostatak obradivog zemljišta i smanjena dostupnost kvalitetnog zemljišta ◆ Smanjenje produktivnosti na gazdinstvu ◆ Smanjenje prihoda gazdinstava ◆ Nerazvijeno tržište inputa ◆ Uništavanje prirodnih resursa ◆ Povremene krize i šokovi ◆ Odsustvo finansijskog tržišta ili otežan pristup korisnicima 	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Viši dohodak radne snage ◆ Brži obrt kapitala ◆ Niži nivo rizika u nepoljoprivrednim aktivnostima u odnosu na poljoprivredu ◆ Zarada u cilju zadovoljenja potreba domaćinstva ◆ Ekonomske mogućnosti povezane sa socijalnim prednostima ponuđenim u urbanim centrima i van regiona ◆ Težnja za urbanim životom, posebno mlađih ljudi

Izvor: Bogdanov, 2007, str. 86.

Regionalno posmatrano, *push* diverzifikacija je dominantna u područjima koja se karakterišu: geografskom izolacijom, nerazvijenom infrastrukturom, nedovoljnošću ljudskog potencijala, nerazvijenim tržištem, devastiranim ekonomskim sistemom i dr. *Pull* diverzifikacija je moguća na prostoru gde su dostupne tehnološke inovacije, gde je dinamičniji transfer znanja, gde postoji razvijeno tržište ili snažna veza sa drugim tržištima van lokalne ekonomije. Uopšteno, izdvajaju se dve vrste diverzifikacije: diverzifikacija dohotka i diverzifikacija aktivnosti, među kojima postoji dinamički proces tokom koga se one preklapaju i pojavljuju u isto vreme. Sistematizacija diverzifikacije zasnovana na tipovima aktivnosti, sa različitim modelima, značajna je za modeliranje razvoja ruralnih područja (Bogdanov, 2007, str. 89):

- **unutrašnja diverzifikacija** - odnosi se na ruralnu populaciju koja se opredeljuje za dodatni posao u istom mestu.
- **ebb diverzifikacija** - karakteristična za lica čije je sekundarno zanimanje u agrarnom sektoru. Ova lica nisu u situaciji da svojim nepoljoprivrednim dohotkom pokriju neophodne potrebe i prinuđena su na delimičan ili potpuni povratak poljoprivredi.
- **flow diverzifikacija** - odnosi se na lica koja imaju primarnu aktivnost u poljoprivredi, a dodatnu u nepoljoprivrednim delatnostima.

Faktori koji utiču na diverzifikaciju ruralne ekonomije su brojni i vrlo kompleksni (Bogdanov, 2007, str. 91-2):

- ◆ raspoloživi lokalni prirodni i fizički resursi;
- ◆ kvalitet lokalne vlasti;
- ◆ lokalna fizička i komunalna infrastruktura;
- ◆ povezanost sa gradskim područjem;
- ◆ zastupljenost trgovine i prometa;
- ◆ decentralizovani proces odlučivanja.

Poboljšanje kvaliteta života u ruralnim sredinama usko je povezano sa podsticajima diverzifikaciji i zahteva (Bogdanov i Đorđević, 2005, str. 19):

- razvoj infrastrukture u ruralnim područjima;
- povećanje zaposlenosti radne snage na farmama i van njih;
- veće uključenje žena u ruralnu ekonomiju, kao i drugih društvenih grupa koje se često zapostavljaju;
- razvoj malog biznisa, posebno onog koji se oslanja na specifičnosti konkretnog područja;
- edukaciju i obuku mladih ljudi u tradicionalnim ruralnim veštinama i zanatima, koji promovišu razvoj turizma i rekreacije, zaštitu životne sredine i kvalitet proizvoda.

Kako su ruralni stanovnici nosioci razvoja sela, pored ekonomske diverzifikacije, neophodna je i demografska revitalizacija ruralnih područja i veća afirmacija seoskog gazdinstva, profesionalizacija poljoprivrednog zanimanja i preduzetničke inicijative, kako bi se valorizovali svi oblici kulturnih vrednosti i tradicije sela (Vujičić i dr. 2008, str. 220). Ruralna diverzifikacija i demografska revitalizacija moguća je uz uslov da proces planiranja ruralnog razvoja otpočne analizom svih relevantnih determinanti razvoja. Posebno treba da budu proučene prirodne i socio-kulturne karakteristike područja, ekonomski razvoj, zaposlenost, razvoj infrastrukture, stav lokalnog stanovništva prema razvoju, kao i globalni i regionalni trendovi razvoja. Pri tome je neophodno kritički oceniti dostignute promene u razvoju, uzimajući u obzir ne samo pozitivne rezultate, nego i greške, neuspehe i konflikte (Vujičić i Đorđević, 2002, str. 187). U zavisnosti od strukturnih karakteristika područja, moguća je i primena sledećih modela razvoja (Vasilevska i Ribar, 2007, str. 203):

- **komplementarnosti** – za konsolidovana ruralna područja, gde već postoje rezultati programskih aktivnosti;
- **diverzifikacije i konsolidacije** – za nerazvijena ruralna područja, kao podrška novim proizvodnim linijama u razvojnom sektoru koji je već dominantan;
- **oporavka i obnove** – restrukturiranje ruralnog područja i formiranje baze za razvojnu strategiju;
- **rebalansa** – za ruralna područja sa socijalnim i prostornim debalansima;
- **promotivni** – za ruralna područja sa velikim strukturnim i demografskim problemima u prvim fazama programskih i planskih aktivnosti.

S obzirom na heterogenost ruralnih područja Srbije, značajno je istaći i sledeće razvojne modele (Bogdanov, 2007, str. 166):

- **socijalni** – podesni su za područja sa izraženim trendom osiromašenja, područja sa malim lokalnim resursima i bez razvojne perspektive u dužem vremenskom periodu – značajan deo brdsko-planinskih područja Srbije.
- **obnovljivi** – podesni su za područja u kojima je evidentno osiromašenje, ali koja imaju izražen lokalni potencijal, pre svega ljudski – delovi ravničarskog regiona i regiona u okolini većih privrednih centara.
- **ubrzavanja razvoja** - podesni su za područja gde postoje povoljni prirodni resursi, ljudski i ekonomski potencijali, koji se efikasno koriste i koje je potrebno podržati – delovi ravničarskog područja, suburbana područja, delovi brdsko-planinskog područja sa turističkim potencijalom.
- **lokalnog razvoja** - podesni su za najrazvijenija područja, sa dobrom infrastrukturom, u kojima je već započela diverzifikacija u pravcu veće

zastupljenosti nepoljoprivrednih aktivnosti – delovi ravničarskog područja i suburbana područja.

Modeli razvoja koji se mogu primeniti u više sela jedne opštine i selima većeg broja opština jednog regiona, a koji omogućavaju racionalizaciju potencijala, umrežavanjem u jedan sistem, uz aktivno uključivanje seoskih zajednica i partnerske odnose između brojnih učesnika u razvoju, na svim nivoima, izvanredna su šansa za intenziviranje razvoja ruralnih područja.

6. Modeli za održivo selo - empirijska istraživanja

U cilju prikazivanja dometa i izbora adekvatnih modela, u saglasnosti sa stepenom razvijenosti seoskih zajednica, sprovedeno je empirijsko istraživanje u periodu od septembra 2013. godine do marta 2014. godine, a kao instrument istraživanja korišćeni su strukturirani upitnici sastavljeni od strane autora. Upitnici predstavljaju kombinaciju tzv. "zatvorenih pitanja" sa izborom ponuđenih odgovora i tzv. "otvorenih pitanja" bez izbora ponuđenih odgovora. Anketno istraživanje je sprovedeno u dva nivoa: mesne zajednice i stanovništvo sela. Upitnik za predstavnike mesnih zajednica seoskih naselja obuhvatio je infrastrukturnu opremljenost (geografske karakteristike i prostorni izgled sela, saobraćajna povezanost, saobraćajna i komunalna opremljenost, privredni karakter naselja, struktura stanovništva, privredne organizacije, zdravstvo, školstvo, kulturne institucije, objekti fizičke kulture, društva i udruženja, trgovina, ugostiteljstvo i ostale usluge). Anketno istraživanje stanovnika sela je sprovedeno sa ciljem utvrđivanja stavova i mišljenja meštana o mogućnostima i ograničenjima za razvoj, njihovoj spremnosti da uzmu učešće u lokalnom ruralnom razvoju i mišljenja o aktivnostima vlasti na svim nivoima za održivi razvoj sela. Pitanja iz upitnika koja su bila značajna za ovo istraživanje, uključila su: socio-demografska obeležja, život u seoskoj zajednici, opremljenost domaćinstava, usluge i pomoć, poljoprivredna proizvodnja i podrška poljoprivredi, ruralni turizam i mišljenja o budućem razvoju sela. Za utvrđivanje stavova stanovnika o kvalitetu življenja na selu korišćena je petostepena Likertova skala, a analiza je sprovedena pomoću statističkog programa *IBM SPSS Statistics 19* i *Microsoft Excel 2007*.

U iznalaženju modela za održivo selo, u Moravičkoj oblasti su analizirana 3 sela u opštini Gornji Milanovac i 2 sela na području grada Čačka, u Pomoravskoj oblasti 3 sela na području grada Jagodine i 2 sela opštine Čuprija, a u Šumadijskoj oblasti 2 sela na području grada Kragujevca, 1 selo u opštini Knić i 2 sela u opštini Topola. U svakom od ovih 15 sela anketirano je od 30-150 stanovnika (ukupno 1000 stanovnika), starijih od 18 godina. U zavisnosti od strukturnih karakteristika područja, uz teritorijalni pristup

lokalnom razvoju, u izboru modela za održivi ruralni razvoj, razmatrani su modeli: komplementarnosti, diverzifikacije i konsolidacije, ubrzanja razvoja, oporavka i obnove, uz osnovni kombinovani model "odozdo prema gore" i "odozgo na dole".

Region Šumadije i Zapadne Srbije se prostire na površini 26.495 km². Broj naselja je 2.112, a stanovnika 2.018.248. Katastarskih opština ima 1.935, a stanovnika na 1 km² je 76. Poljoprivredne površine čine 60% ukupnih površina. Registrovanih mesnih zajednica je 1.552, a mesnih kancelarija 602 (RZS, 2013a, str. 17-18). Učestvuje u BDP Republike Srbije sa 19% (RZS, 2013b, str. 131). Od ukupnog broja zaposlenih (100%), zaposleno je 72,2% u pravnim licima - privredna društva, preduzeća, ustanove, zadruge i druge organizacije (u prerađivačkoj industriji 21,8%, trgovini 7,5%, saobraćaju 4,1%, građevinarstvu 3,4%, zdravstvu 9,4% i obrazovanju 8,6%), a u privatnom preduzetništvu 27,8%. Nezaposlenih lica koja prvi put traže zaposlenje je 38,1% (RZS, 2013a, str. 144-150). Prihodi domaćinstava, u gradskom području, u novcu su 99,1% (radni odnos 47%, penzije 41,4%), a u naturi 0,9%. Struktura izdataka za ličnu potrošnju je sledeća: hrana 39,3%, stanovanje i komunalne usluge 18,8%, transport 7,2%, nameštaj, opremanje domaćinstava i održavanje 4,6% (RZS, 2013b, str.147). Prihodi domaćinstava, u seoskom području, u novcu su 81,2% (radni odnos 31,8%, penzije 26,2%, poljoprivreda 8,8%), a u naturi 18,8%. Struktura izdataka za ličnu potrošnju je sledeća: hrana 43,7%, stanovanje i komunalne usluge 15,8%, transport 9,4%, nameštaj, opremanje domaćinstava i održavanje 4,1% (RZS, 2013b, str.148). Prosečne zarade po zaposlenom, 2012.godine, Regiona Šumadije i Zapadne Srbije u odnosu na Republiku Srbiju iznose 84,5%.

Moravička oblast se prostire na površini 3.016 km². Broj naselja je 206, a ukupan broj stanovnika je 211.042. Katastarskih opština ima 194. Stanovnika na 1 km² je 70. Poljoprivredne površine čine 59,3% ukupnih površina. Registrovanih mesnih zajednica je 175, a mesnih kancelarija 77 (RZS, 2013a, str. 19). Od ukupnog broja zaposlenih (100%), zaposleno je 72,8% u pravnim licima - privredna društva, preduzeća, ustanove, zadruge i druge organizacije (u prerađivačkoj industriji 28,3%, trgovini 8,8%, saobraćaju 3,8%, građevinarstvu 2,3%, zdravstvu 8,0% i obrazovanju 7,0%), a u privatnom preduzetništvu 27,2%. Nezaposlenih lica koja prvi put traže zaposlenje je 26,9% (RZS, 2013a, str. 146-151).

Šumadijska oblast se prostire na površini 2.388 km². Broj naselja je 175. Ukupan broj stanovnika je 292035. Katastarskih opština ima 176. Stanovnika na 1 km² je 122. Poljoprivredne površine čine 69,3% ukupnih površina. Registrovanih mesnih zajednica je 192, a mesnih kancelarija 73 (RZS, 2013a, str. 19). Od ukupnog broja zaposlenih (100%), zaposleno je 74,4% u pravnim licima - privredna društva, preduzeća, ustanove, zadruge i druge organizacije (u prerađivačkoj industriji 23,3%, trgovini 7,8%, saobraćaju 3,5%, građevinarstvu 2,1%, zdravstvu 10,6% i obrazovanju 9,2%), a u

privatnom preduzetništvu 25,6%. Nezaposlenih lica koja prvi put traže zaposlenje je 32% (RZS, 2013a, str.146-152).

Pomoravska oblast se prostire na površini 2614 km². Broj naselja je 191. Ukupan broj stanovnika je 212808. Katastarskih opština ima 190. Stanovnika na 1 km² je 81. Poljoprivredne površine čine 61,8% ukupnih površina. Registrovanih mesnih zajednica je 200, a mesnih kancelarija 89 (RZS, 2013a, str. 18). Od ukupnog broja zaposlenih (100%), zaposleno je 68,6% u pravnim licima - privredna društva, preduzeća, ustanove, zadruge i druge organizacije (u prerađivačkoj industriji 20%, trgovini 6,8%, saobraćaju 3,9%, rudarstvo 2,3%, zdravstvu 10,4% i obrazovanju 8,2%), a u privatnom preduzetništvu 31,4%. Nezaposlenih lica koja prvi put traže zaposlenje je 38,9% (RZS, 2013a, str.145-146 i 152).

Tabela 44. Ključni makroekonomski indikatori Regiona Šumadije i Zapadne Srbije, Pomoravske, Moravičke i Šumadijske oblasti

	Region Šumadije i Zapadne Srbije	Pomoravska oblast	Moravička oblast	Šumadijska oblast
Površina (km²)	26495	2614	3016	2388
Broj naselja	2112	191	206	175
Ukupan broj stanovnika	2018248	212808	296456	292035
Stanovnika na 1 km²	76	81	70	122
Broj katastarskih opština	1935	190	194	176
Poljoprivredne površine (%)	60,0	61,8	59,3	69,3
Zaposleni u prav. licima (%)	72,2	68,6	72,8	74,4
• Prerađivačka industrija (%)	21,8	20,0	28,3	23,3
• Trgovina (%)	7,5	6,8	8,8	7,8
• Saobraćaj (%)	4,1	3,9	3,8	3,5
• Građevinarstvo (%)	3,4	1,9	2,3	2,1
• Zdravstvo (%)	9,4	10,4	8,0	10,6
• Obrazovanje (%)	8,6	8,2	7,0	9,2
• Privatni preduzetnici (%)	27,8	31,4	27,2	25,6

Izvor: proračun autora, prema podacima RZS, 2013a, str. 17-21. i 144-152.

Moravička oblast

U Moravičkoj oblasti analizirana su tri sela na području opštine Gornji Milanovac (Grabovica, Vračevšnica i Takovo) i dva sela na području grada Čačka (Gornja Trepča i Bresnica).

Opština Gornji Milanovac prostire se na površini 836 km². Broj naselja je 63. Ukupan broj stanovnika je 44.406 (RZS: Knjiga 20, 2014). Katastarskih opština ima 61. Stanovnika na 1 km² je 53. Poljoprivredne površine čine 65,6% ukupnih površina. Registrovanih mesnih zajednica je 51, a mesnih kancelarija 23. Od ukupnog broja zaposlenih (100%), zaposleno je 77,8% u pravnim licima - privredna društva, preduzeća, ustanove, zadruge i druge organizacije (u prerađivačkoj industriji 33,9%, u rudarstvu

4,2%, u trgovini 7,1%, saobraćaju 1,9%, zdravstvu 7,8%, obrazovanju 6,4%, finansijskim delatnostima 5,3%), a u privatnom preduzetništvu 22,2%. Nezaposlenih lica koja prvi put traže zaposlenje je 24,4% (RZS, 2013a, str. 18 i str. 146-152).

Grad Čačak se prostire na površini 636 km². Broj naselja je 58. Ima ukupno 114763 stanovnika. Katastarskih opština ima 57. Stanovnika na 1 km² je 180. Poljoprivredne površine čine 69,4% ukupnih površina. Registrovanih mesnih zajednica je 68, a mesnih kancelarija 29. Od ukupnog broja zaposlenih (100%), zaposleno je 69,5% u pravnim licima - privredna društva, preduzeća, ustanove, zadruga i druge organizacije (prerađivačka industrija 21,0%, trgovina 11,5%, saobraćaj 4,7%, zdravstvo 8,5%, obrazovanje 6,9%, državna uprava 3,1%), a u privatnom preduzetništvu 30,5%. Nezaposlenih lica koja prvi put traže zaposlenje je 28,8% (RZS, 2013a, str. 18 i str. 146-152).

Tabela 45. Osnovna obeležja seoskih naselja u Moravičkoj oblasti

	GORNJA TREPČA	BRESNICA	GRABOVICA	VRAČE- VŠNICA	TAKOVO
1. OSNOVNE KARAKTERISTIKE					
Geografska i socio-ekonomska struktura					
nadmorska visina	465 m	265 m	520 m	350 m	472 m
broj stanovnika	556	1295	456	85	458
prosečna starost	45,9 godina	47,2	43,6 god.	45 god.	45 god.
broj domaćinstava	212	523	143	34	168
prosečan broj članova domaćinstva	2,6	2,5	3,1	2,5	2,7
etnička struktura (% Srba)	98,9	98,9	99,8	100	98,8
ukupan broj zaposlenih u %	29,3	61,5	38,9	43,3	47%
struktura zaposlenih, prema delatnostima	50,8% u polj., u industriji 18,2%, trgovini 6,1%, zdravstvu 7,7%, saobrać. 4,4%	polj. 82,7%; ind. 5,1%; trgov. 2,4%; saobr. 2,1%; zdr. 1,6%; obraz. 1,4%	poljopr. 18%; industr. 48,2%; trgovina 7,2%; saobraćaj 6,2%; građevin. 3,6%;	poljopr. 15,4%; industr. 18%; usluž. aktivnos. 29,2%; obrazov. 9,2%	poljopr. 32,4%; ind. 36,6%; trgov. 6,5%; saobrać. 6%; obrazov. 4,2%
Seoska infrastrukt.	nedovoljno razvijena (fizička, ekonomska, socijalna, zdravstvena)				
Privredna struktura	nedovoljno diversifikovana seoska ekonomija; uglavnom dominiraju poljoprivreda i prerađivačka industrija; nedovoljna razvijenost tercijalnog sektora				
2. RAZVOJNI POTENCIJAL					
Prirodni potencijali i kulturno-istorijsko nasleđe	Čista priroda, vazduh, vode, živoposni predeli, bogatstvo flore i faune. Vračevšnica: Manastir Vračevšnica, Crkva Svetog Đorđa, 1812. godine Karadorđe je zaključio Bukureški ugovor o miru; sahranjena majka Miloša Obrenovića (baba Višnja) Takovo: Crkva brvnara podignuta 1724.god.; ustanak protiv Turaka 1815.god.; prva škola 1890.god.; prostorno-memorijalni kompleks Takovski Grm pod zaštitom države; spomenik knezu Milošu Obrenoviću				
Ljudski kapital	nizak nivo lokalnih potencijala; pad broja stanovnika (i do 50%) i broja domaćinstava u odnosu na popis iz 2002.god.				
Lokalna samouprava	nerazvijenost lokalnih akcionih grupa; nedovoljan uticaj lokalne vlasti na razvoj; nizak finansijski kapacitet lokalne zajednice				
3. PRIORITETI RURALNOG RAZVOJA					
Osnovni ciljevi	konkurentnost poljoprivrede; zaštita životne sredine; diverzifikacija ekonomskih aktivnosti; rast produktivnosti; turizam, trgovina, MSP; razvoj infrastrukture, institucionalno i organizaciono jačanje svih učesnika; razvoj LAG-a; kreiranje institucionalnog okvira za implementaciju održivog razvoja; povećanje zaposlenosti				
Modeli	oporavka i obnove; diverzifikacije i konsolidacije				

Izvor: Istraživanje autora, na osnovu statističkih publikacija, RZS: Knjiga 20, 2014.

Izvršena SWOT analiza seoskih naselja u Moravičkoj oblasti ukazuje da su glavne komparativne snage u povoljnoj klimi, očuvanim seoskim predelima, bogatoj flori i fauni, volji stanovnika za napretkom i razvojem, turističkim potencijalima i dr. Glavne slabosti proizilaze iz postojećeg stanja razvijenosti sela, pada broja stanovnika i domaćinstava, slabe diverzifikacije delatnosti, nedostatka finansijskih sredstava i dr. Većina pretnji se odnosi na tehnološko i administrativno zaostajanje za evropskim standardima, eroziju tla i opasnosti zagađenja prirode. Mogućnosti koje treba iskoristiti odnose se na razvoj institucionalnog okvira za seoski razvoj, razvoj turističkih proizvoda, organsku proizvodnju, preduzetništvo i razvoj MSP i korišćenje sredstava raznih fondova za razvoj. U celini, SWOT analiza ukazuje da je sadašnje slabosti moguće nadvladati snagama prirodnih i antropogenih vrednosti i mogućnostima implementacije koncepta održivog razvoja.

Tabela 46. SWOT analiza seoskih naselja u u Moravičkoj oblasti

Prednosti	Slabosti
<ul style="list-style-type: none"> • očuvani seoski predeli izuzetnih lepota • bogato kulturno-istorijsko nasleđe • veliki broj izvora pijaće vode • bogata flora i fauna • lekovito bilje, pečurke i šumski plodovi • vredno i gostoljubivo stanovništvo • volja stanovnika za razvojem i napretkom 	<ul style="list-style-type: none"> • slaba diverzifikacija delatnosti • pad broja stanovnika i domaćinstava • nedovoljna specijalizacija proizvodnje • nedostatak finansijskih sredstava • neadekvatno upravljanje otpadom • nerazvijena infrastruktura
Šanse	Pretnje
<ul style="list-style-type: none"> • oživljavanje običaja i kulturnih vrednosti sela • razvoj institucionalnog okvira za seoski razvoj • razvoj turističkih proizvoda • organska proizvodnja • preduzetništvo i razvoj MSP • korišćenje sredstava raznih fondova za razvoj 	<ul style="list-style-type: none"> • neadekvatna razvojna politika • elementarne nepogode • opasnost od zagađenja životne sredine • nedostatak programa razvoja • migracije stanovništva iz sela • nedovoljna podrška stručnih i razvojnih službi

Izvor: Istraživanje autora, 2013.

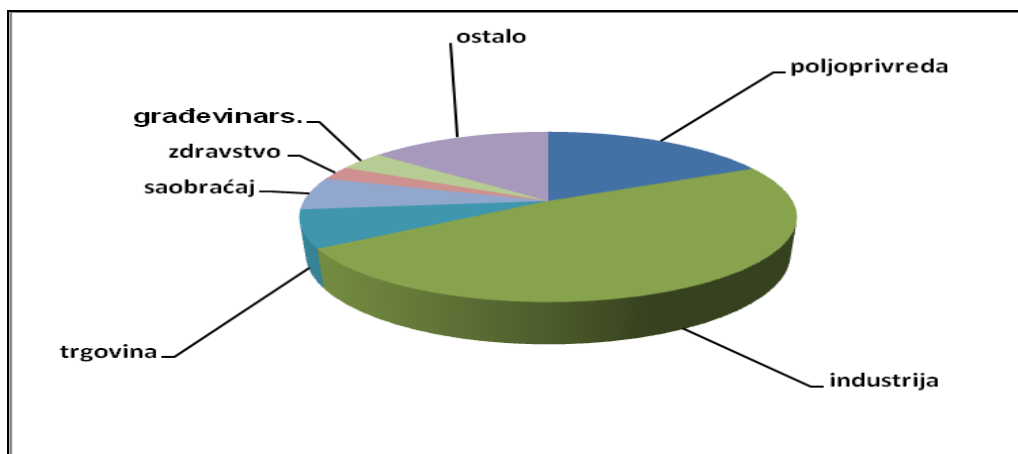
a) Pregled značajnih rezultata anketnog istraživanja predstavnika mesnih zajednica

Na osnovu *anketnog istraživanja i razgovora sa predstavnicima mesne zajednice sela Grabovica*, utvrđene su značajne karakteristike razvoja ovog sela:

- Površina naselja je oko 1324 hektara i spada u raštrkana brdsko-planinska sela, gustina naseljenosti je 29 stanovnika po km²;

- Udaljenost od gravitacionog centra je 1 do 7 km (Gornji Milanovac), ne postoji pošta;
- Stambena i komunalna opremljenost: postoji prostorni plan; broj kuća 282, broj vikendica 14, broj sagrađenih kuća od 1991-2012. godine je 11, broj napuštenih kuća 5;
- Elektrifikacija potpuna od 1961.god., vodovod uveden 2013. godine; nema sistema kanalizacije; putna mreža: asfalt 7 km i makadam 20 km; u centru sela postoji kontejner za odlaganje smeća;
- Postoji jedno malo preduzeće koje se bavi proizvodnjom plastike i jedna trgovina mešovite robe, a jedno domaćinstvo se bavi seoskim turizmom; postoji mesna zajednica;
- Ne postoje: poljoprivredna apoteka, veterinarska stanica, zdravstvena ambulanta, škola, objekti fizičke kulture, kulturna i sportska društva, ugostiteljski objekti;
- Stanovnici ovog sela mahom imaju osnovni nivo obrazovanja (72%), srednje obrazovanje poseduje 25,4%, a viši ili visoki stepen stručne spreme 2,6% stanovnika.

Grafikon 9. Struktura zaposlenih prema delatnostima - selo Grabovica

Izvor: na osnovu Tabele 45.

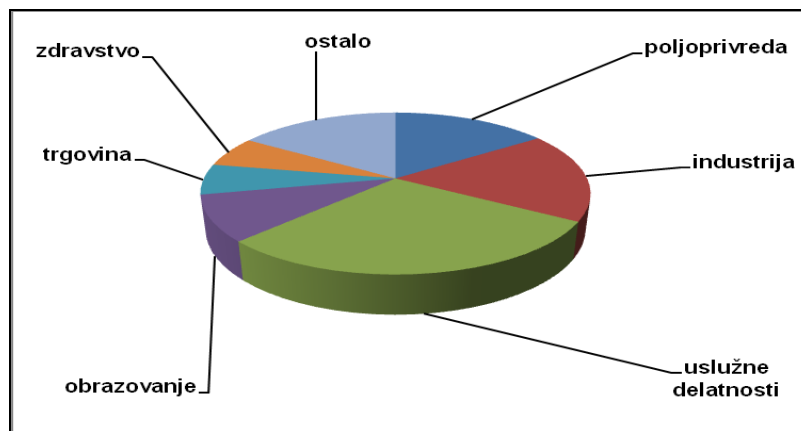
Za razvoj sela Grabovica je moguće primeniti model diverzifikacije i konsolidacije, što ne isključuje mogućnost kombinovanja sa drugim modelima. Samoorganizovanje seoskog stanovništva u izgradnji infrastrukture sopstvenim sredstvima je već rezultiralo poboljšanju kvaliteta života, a mabe kao tradicionalni model međusobnog pomaganja i saradnje meštana još uvek su prisutne.

Pregled značajnih razvojnih karakteristika sela Vračevšnica, dobijenih anketiranjem predstavnika mesne zajednice:

- Površina naselja je oko 6 km², gustina naseljenosti je 70 stanovnika po km²;
- Udaljenost od gravitacionog centra 15 km (G. Milanovac), postoji pošta i seoski park;

- Stambena i komunalna opremljenost: postoji prostorni plan, broj kuća 50, broj vikendica 10, broj sagrađenih kuća od 1991-2012. godine je 15, broj napuštenih kuća 15;
- Elektrifikacija potpuna od 1990. godine; vodovod i kanalizacija od 2000. godine; putna mreža: asfalt 5 km i makadam 2 km i zemljani 1 km; smeće se odvozi na gradsku deponiju;
- Postoji pet preduzeća: dva su u ugostiteljstvu, dva su proizvodna i jedno je otkupno;
- Postoje: poljoprivredna apoteka, povremena veterinarska stanica, benzinska pumpa od 1995. godine, zdravstvena ambulanta - broj lekara: 2, apoteka, osmogodišnja škola, dom kulture, zadružni dom, biblioteka, muzej, manastir, objekti za fudbal, rukomet i košarku, mesna kancelarija, lovačka i sportska društva, dve prodavnice mešovite robe, mlin, frizer.

Grafikon 10. Struktura zaposlenih prema delatnostima - selo Vračevšnica

Izvor: na osnovu Tabele 44.

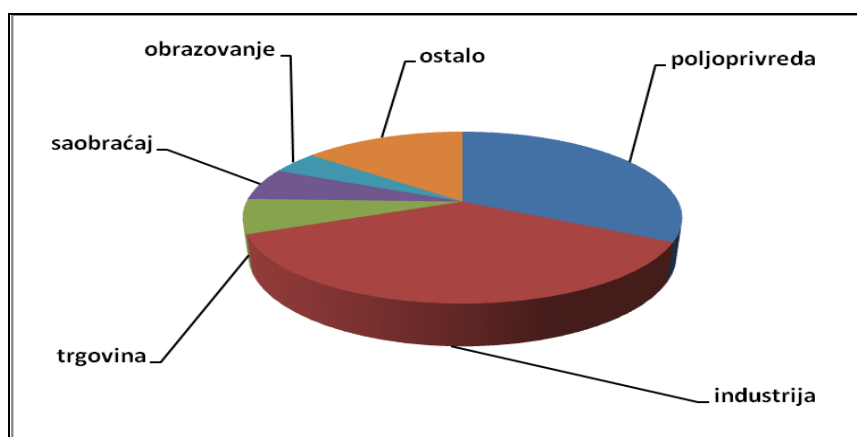
Za razvoj Vračevšnice se mogu primeniti model oporavka i obnove, uz mogućnost kombinovanja sa drugim modelima, gde je učešće stanovništva u obnovi i razvoju neizostavno u pristupu "odozdo na gore".

Pregled značajnih karakteristika sela Takovo, dobijenih anketiranjem predstavnika mesne zajednice:

- Površina naselja je oko 14 km², gustina naseljenosti je 31 stanovnika po km²;
- Udaljenost od gravitacionog centra 9 km (Gornji Milanovac);
- Postoji prostorni plan sela, broj kuća je 156, vikendica 21;
- Elektrifikacija potpuna od 1958. godine; vodovod uveden 1972. godine; izgradnja sistema kanalizacije u toku; smeće se odvozi iz sela na deponiju;

- Postoji preduzeće za proizvodnju mlečnih proizvoda, alkoholna i bezalkoholna pića i automehaničarska radnja;
- Postoji zdravstvena ambulanta sa jednim lekarom; četvorogodišnja i osmogodišnja škola postoje; zadružni dom; muzej; crkva brvnara iz 1824.godine; postoji mesna kancelarija;
- Potoje sportski tereni za fudbal; ribolovačka i lovačka udruženja; dve trgovinske radnje; postoji servis za popravku poljoprivrednih mašina i aparata za domaćinstvo; postoji frizer u selu;
- Ne postoje: apoteka i kulturno-umetnička društva.

Grafikon 11. Struktura zaposlenih prema delatnostima - selo Takovo

Izvor: na osnovu Tabele 45.

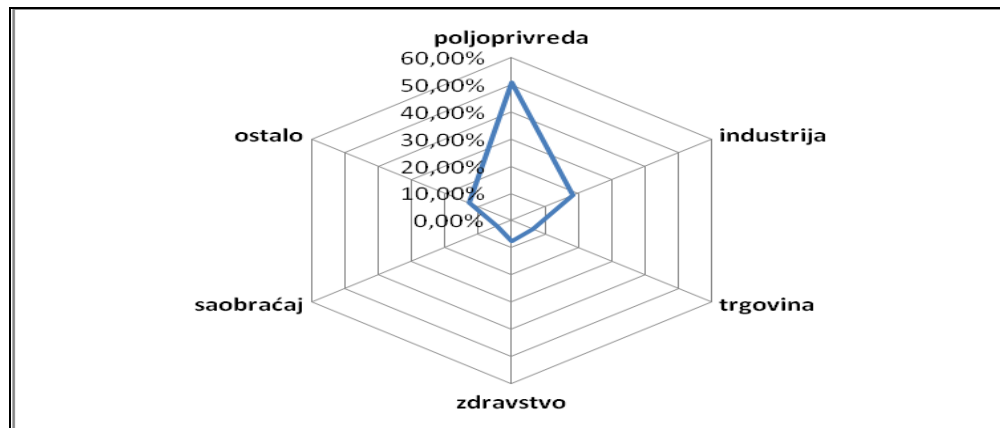
Za razvoj Takova je značajan model diverzifikacije i konsolidacije, uz endogeni razvoj.

Pregled značajnih karakteristika sela Gornja Trepča, dobijenih anketiranjem predstavnika mesne zajednice:

- Površina naselja je 11,34 km², gustina naseljenosti je 20 stanovnika po km²;
- Udaljenost od gravitacionog centra (Čačak) je 19 km; postoji autobuska stanica i pošta u naselju;
- Postoji prostorni plan sela, broj kuća je 212, vikendica 70; od 1991. godine do 2012.godine izgrađeno 55 kuća; ima 5 ulica sa rasvetom;
- Elektrifikacija potpuna od 1968.godine; vodovod uveden potpuno 2010. godine; asfaltni put 17 km, a zemljani 31 km, izgradnja sistema kanalizacije delimično, 1979.godine; smeće se odvozi iz sela na deponiju;

- Postoji mesna kancelarija; zdravstvena ambulanta; četvorogodišnja škola; zadružni dom i dom kulture; muzej; crkve; manastir;
- Potoje sportski tereni za fudbal i košarku; lovačko udruženje; dve radnje mešovite robe; jedna pekara; ugostiteljski objekti / hoteli, odmaralište i specijalna bolnica; frizer; menjačnica; a ne postoji apoteka.

Grafikon 12. Struktura zaposlenih prema delatnostima - selo Gornja Trepča

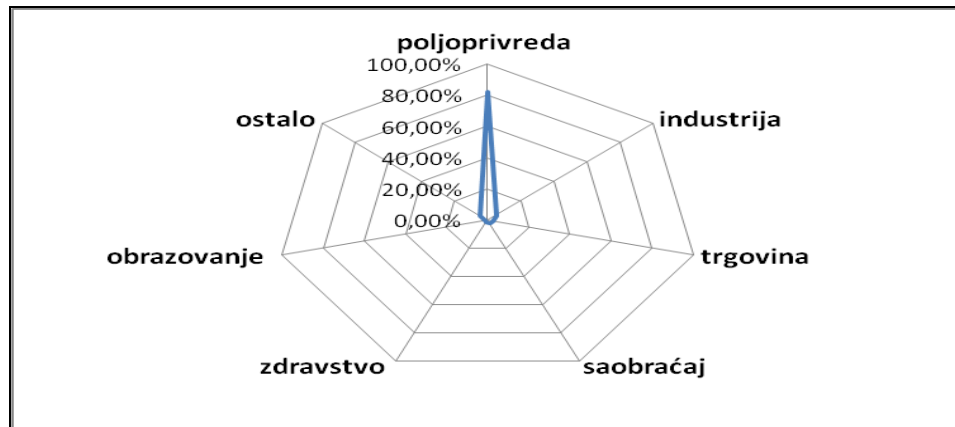
Izvor: na osnovu Tabele 45.

Za razvoj Gornje Trepče je poželjno primeniti model specijalizacije (banjski turistički potencijali) i diverzifikacije i *bottom-up* model, u okviru strategije lokalnog razvoja.

Pregled značajnih karakteristika sela Bresnica, dobijenih anketiranjem predstavnika mesne zajednice:

- Površina naselja je oko 30 km², gustina naseljenosti je 23 stanovnika po km²;
- Udaljenost od gravitacionog centra (Čačak) je 25 km; postoji autobuska stanica;
- Postoji prostorni plan sela, broj kuća je 540, vikendica 8; od 1991. godine do 2012. godine izgrađeno 40 kuća; broj napuštenih kuća je 29; ima ulica sa rasvetom;
- Elektrifikacija potpuna od 1950. godine; vodovod je delimično sproveden; asfaltni put 10 km i makadam 10 km, smeće se odlaže na divljim deponijama; sistem kanalizacije je delimično sproveden 1995. godine;
- Postoji pošta, frizer, poljoprivredna apoteka, škola, zadružni dom, biblioteka, crkve, manastir, a ne postoji zdravstvena ambulanta;
- Postoji sportski tereni za fudbal; fudbalski klub; tri radnje mešovite robe; četiri ugostiteljska objekta.

Grafikon 13. Struktura zaposlenih prema delatnostima - selo Bresnica

Izvor: na osnovu Tabele 45.

Prema rezultatima istraživanja, u razvoju sela Bresnica se može primeniti model obnove i diverzifikacije.

Šumadijska oblast

Opština Knić prostire se na površini 413 km². Broj naselja je 36. Ukupan broj stanovnika je 14063. Katastarskih opština ima 36. Stanovnika na 1 km² je 34. Poljoprivredne površine čine 64,9% ukupnih površina. Registrovanih mesnih zajednica 12, a mesnih kancelarija 6. Od ukupnog broja zaposlenih (100%), zaposleno je 65,4% u pravnim licima - privredna društva, preduzeća, ustanove, zadruge i druge organizacije (u prerađivačkoj industriji 21,6%, u trgovini 5,3%, u obrazovanju 13,8%, zdravstvu 7,8%, saobraćaju 5,4%, državnoj upravi 4,9%), a u privatnom preduzetništvu 34,6%. Nezaposlenih lica koja prvi put traže zaposlenje je 38,5% (RZS, 2013a, str. 18 i str. 146-152).

Grad Kragujevac se prostire na površini 835 km². Broj naselja je 57. Ukupan broj stanovnika je 179.274. Katastarskih opština ima 62. Stanovnika na 1 km² je 215. Poljoprivredne površine čine 63,9% ukupnih površina. Registrovanih mesnih zajednica 33, a mesnih kancelarija 15. Od ukupnog broja zaposlenih (100%), zaposleno je 75,4% u pravnim licima - privredna društva, preduzeća, ustanove, zadruge i druge organizacije (u prerađivačkoj industriji 18,4%, trgovini 8,1%, zdravstvu 12,6%, obrazovanju 10,1%, državnoj upravi 5,2%, saobraćaju 3,1%), a privatnom preduzetništvu 24,6%. Nezaposlenih lica koja prvi put traže zaposlenje je 32,5% (RZS, 2013a, str. 18 i str. 146-152).

Opština Topola se prostire na površini 357 km². Broj naselja je 31. Ukupan broj stanovnika je 22.065. Katastarskih opština ima 29. Stanovnika na 1 km² je 62. Poljoprivredne površine čine 77,7% ukupnih površina. Registrovanih mesnih zajednica

je 32. Od ukupnog broja zaposlenih (100%), zaposleno je 64,3% u pravnim licima - privredna društva, preduzeća, ustanove, zadruge i druge organizacije (prerađivačkoj industriji 15,6%, trgovini 13,5%, obrazovanju 10,7%; zdravstvu 6,4%, saobraćaju 2,6%), a u privatnom preduzetništvu 35,7%. Nezaposlenih lica koja prvi put traže zaposlenje je 38,8% (RZS, 2013a, str. 18 i 146-152).

Tabela 47. Osnovna obeležja seoskih naselja u Šumadijskoj oblasti

	BORAČ	JARMENOVCI	VINČA	VLAKČA	LUŽNICE
1. OSNOVNE KARAKTERISTIKE					
Geografska i socio-ekonomska struktura					
nadmorska visina	333 m	430 m	245 m	362 m	240 m
broj stanovnika	601	563	1070	592	983
prosečna starost	47,3 god.	42,4 god.	41 god.	46,2 god.	44,5 god.
broj domaćinstava	203	132	314	198	302
prosečan br. članova domać.	3	4,26	3,4	2,99	3,3
etnička struktura (% Srba)	99,42%	99,6	99,3	98,8	99,06
ukupan broj zaposlenih u %	46,7	35	47,1	36,9	43,4
struktura zaposlenih, prema delatnostima	poljopr. 72,7%; industr. 10,5%; trgovina 4%; saobraćaj 3,1%; obraz. 4,3%	industr. 51,8%; poljopriv. 16,7%; rudarstvo 9,1%; hotelijer. 5,1%; trgovina 4,6%	polj. 81,7%; indust. 4,8%; trgov. 3,8%; saobr. 2%; obraz. 1,4%	poljopr. 58,8%; industr. 20,4%; trgovina 7,9%; saobraćaj 3,2%	poljopr. 64,9%; ind. 11,7%; trgovina 4,4%; zdravst. 3,3%; saobraćaj 2,8%
Seoska infrastruktura	nedovoljno razvijena (fizička, ekonomska, socijalna, zdravstvena)				
Privredna struktura	seoski turizam je razvijen; nedovoljno diverzifikovana seoska ekonomija; dominira poljoprivreda				
2. RAZVOJNI POTENCIJAL					
Prirodni resursi i kulturno-istorijsko nasleđe	očuvani seoski predeli izuzetnih lepota, arheološki nalazi, povoljan geografski položaj, čiste izvorske vode, zdrava sredina i zdrava hrana, bogata flora i fauna, lekovito bilje i šumski plodovi Borač: Crkva iz 14.veka; Borački krš; Likovna kolonija; Galerija; Etno kafana; i dr. Vinča: izvor česma Šarevac i Carevac				
Ljudski kapital	pad broja stanovnika i broja domaćinstava u odnosu na popis 2002.godine				
Lokalna samouprava	nerazvijenost lokalnih akcionih grupa; nedovoljan uticaj lokalne vlasti na razvoj; nizak finansijski kapacitet lokalne zajednice				
3. PRIORITETI RURALNOG RAZVOJA					
Osnovni ciljevi	konkurentnost poljoprivrede; zaštita životne sredine; diverzifikacija ekonomskih aktivnosti; turizam, trgovina, MSP; razvoj LAG-a; kreiranje institucionalnog okvira za implementaciju održivog razvoja; povećanje zaposlenosti				
Modeli	oporavka i obnove, diverzifikacije i konsolidacije				

Izvor: Istraživanje autora, na osnovu statističkih publikacija, RZS: Knjiga 20, 2014.

Izvršena SWOT analiza seoskih naselja u Šumadijskoj oblasti ukazuje da su glavne komparativne snage u povoljnoj klimi, očuvanim seoskim predelima, bogatoj flori i fauni, turističkim potencijalima, volji stanovnika za napretkom, blizini industrijskih centara i dr. Glavne slabosti proizilaze iz postojećeg stanja razvijenosti sela, pada broja stanovnika i domaćinstava, slabe diverzifikacije delatnosti i dr. Većina pretnji se odnosi na ekonomsku krizu, slabu podršku vlasti na višim nivoima, degradiranje životne sredine, nedovoljno investiranje, nedovoljnu podršku stručnih i razvojnih službi. Mogućnosti koje treba iskoristiti odnose se na razvoj institucionalnog okvira za ruralni razvoj, razvoj turističkih proizvoda, organsku proizvodnju, brendiranje,

preduzetništvo, razvoj MSP i korišćenje sredstava raznih fondova za razvoj. U celini, SWOT analiza ukazuje da je sadašnje slabosti moguće nadvladati snagama prirodnih i antropogenih vrednosti i korišćenjem uočenih šansi za održivi ruralni razvoj.

Tabela 48. SWOT analiza seoskih naselja u seoskih naselja u Šumadijskoj oblasti

Prednosti	Slabosti
<ul style="list-style-type: none"> • očuvani seoski predeli izuzetnih lepota • kulturno-istorijsko nasledje • arheološki nalazi • povoljan geografski položaj • lovni i rekreativni turizam • bogata flora i fauna • vredno i gostoljubivo stanovništvo 	<ul style="list-style-type: none"> • slaba diverzifikacija delatnosti • nepovoljna starosna struktura • visoka stopa nezaposlenosti • nedostatak finansijskih sredstava • teži pristup socijalnim uslugama • nerazvijena infrastruktura • nedovoljno korišćenje turističkih potencijala
Šanse	Pretnje
<ul style="list-style-type: none"> • oživljavanje običaja, starih zanata i kulturnih vrednosti sela • povećana tražnja za organskom hranom • jačanje LAG-a • preduzetništvo i razvoj MSP • korišćenje sredstava raznih fondova za seoski razvoj • veće uključivanje loknog stanovništva u razvoj 	<ul style="list-style-type: none"> • neadekvatna politika seoskog razvoja • nedovoljna finansijska podrška • socijalna izolovanost i siromaštvo • zagađenje životne sredine • migracije stanovništva iz sela • nedovoljna podrška stručnih i razvojnih službi • nedostatak investitora

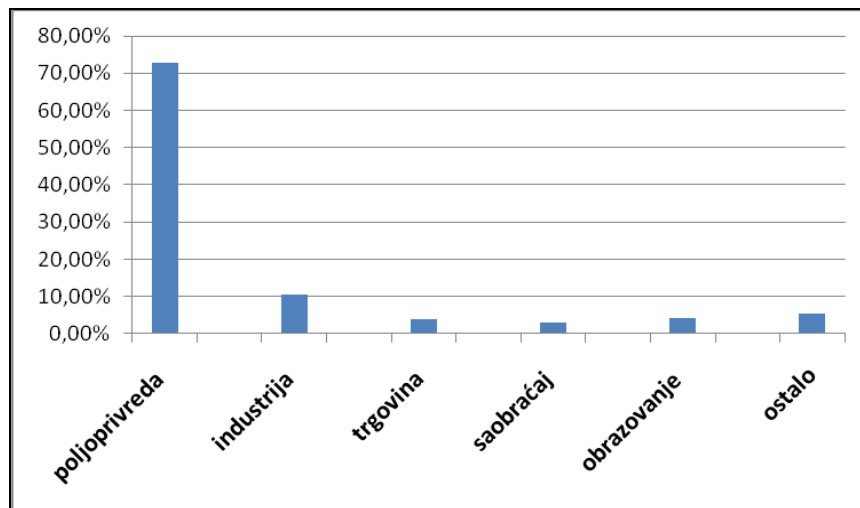
Izvor: Istraživanje autora, 2013.

Pregled značajnih karakteristika sela Borač, dobijenih anketiranjem predstavnika mesne zajednice:

- Površina naselja je oko 30,5 km² i spada u raštrkana brdsko-planinska sela, gustina naseljenosti je 20 stanovnika po km²;
- Udaljenost od gravitacionog centra 17 km (Knić);
- Stambena i komunalna opremljenost: postoji prostorni plan sela, broj kuća je 337, vikendica 50, sagrađenih kuća od 1991-2012. godine je 15, a napuštenih kuća 10;
- Elektrifikacija potpuna od 1990.godine, vodovod delimično sproveden od 1970. do 1990. godine; kanalizaciju čine privatne septičke jame; putna mreža: asfalt 7 km i makadam 20 km; odlaganje smeća - divlje deponije;
- Postoji: mesna zajednica; četvorogodišnja škola izgrađena 1821. godine, sada ima 17 đaka; dom kulture; biblioteka; crkva: Sveti Arhangel Gavriilo iz 1359. godine; postoje tereni za fudbal i košarku; kulturno-umetničko društvo, lovačko udruženje; dve trgovine mešovite robe; frizer; kamenorezac;

- Ne postoje: pošta; apoteka, veterinarska stanica, zdravstvena ambulanta;
- Stanovnici se bave seoskim turizmom, ima 10 ugostiteljskih objekata.

Grafikon 14. Struktura zaposlenih prema delatnostima - selo Borač

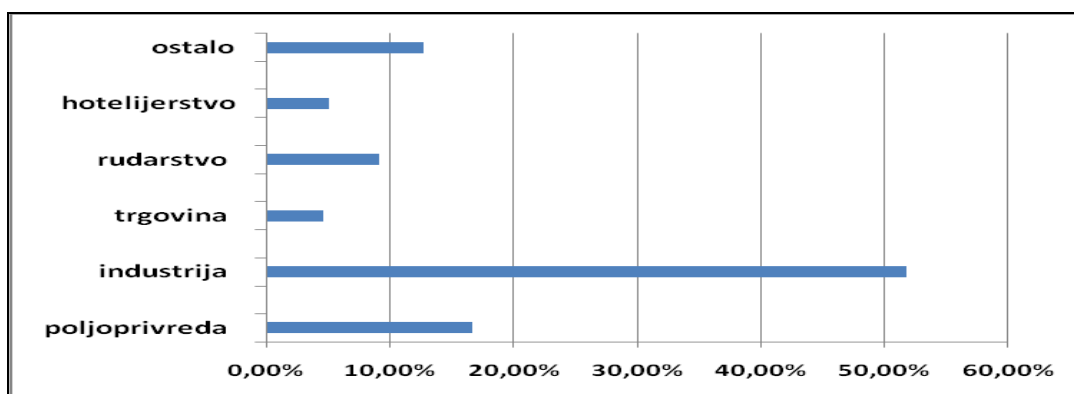
Izvor: na osnovu Tabele 47.

Za razvoj sela Borač je moguće primeniti model diverzifikacije i konsolidacije, uz *bottom-up* pristup i intenzivniji razvoj turizma i uslužnih delatnosti za koje selo ima potencijale.

Pregled značajnih karakteristika sela Jarmenovci, dobijenih anketiranjem predstavnika mesne zajednice:

- Površina naselja je oko 45 km², a gustina naseljenosti je 13 stanovnika po km²;
- Udaljenost od gravitacionog centra 18 km (Topola);
- Stambena i komunalna opremljenost: ne postoji prostorni plan sela, broj kuća je 187;
- Elektrifikacija potpuna od 1953.godine, kanalizacija delimično sprovedena, vodovod delimično sproveden od 1953. godine; smeće spaljuju sami stanovnici;
- Postoji: zdravstvena ambulanta sa povremenim lekarom; mesna kancelarija; četvorogodišnja škola izgrađena 1865. godine, sada ima 30 đaka; zadružni dom; dve crkve; tereni za fudbal, rukomet i košarku; fudbalski klub, kulturno-umetničko društvo, lovačko udruženje; jedna trgovina mešovite robe; pekara; pijaca; 4 ugostiteljska objekta; strugara, kovačnica, metalostrugarska radnja; dve privredne organizacije za otkup i preradu voća i povrća; rasadnik;
- Ne postoje: pošta; apoteka, veterinarska stanica.

Grafikon 15. Struktura zaposlenih prema delatnostima - selo Jarmenovci

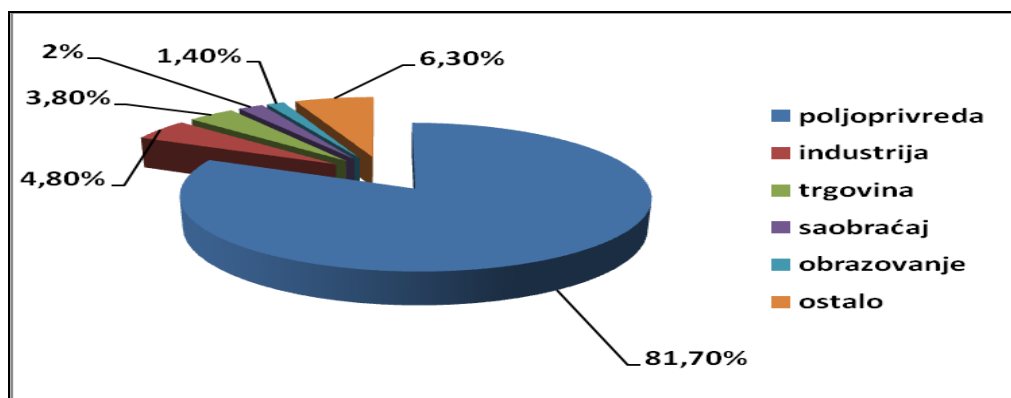
Izvor: na osnovu Tabele 47.

Za razvoj sela Jarmenovci je moguće primeniti model oporavka i obnove, kao i komplementarnosti, uz intenzivniji razvoj MSP.

Pregled značajnih karakteristika sela Vinča, dobijenih anketiranjem predstavnika mesne zajednice:

- Površina naselja je oko 30 km², a gustina naseljenosti je 36 stanovnika po km²;
- Udaljenost od gravitacionog centra 8 km (Topola);
- Postoji prostorni plan sela, broj kuća je 359, broj vikendica 30, a napuštenih kuća je 20;
- Elektrifikacija potpuna od 1997. godine, postoji park; vodovod od 1974. godine; putevi: 20 km asfaltni; 10 km makadam i 10 km zemljani; smeće se odlaže u kontejnere;
- Postoji: mesna kancelarija od 1959. godine; osnovna škola iz 1890. godine; crkva; dom kulture; tereni za fudbal i rukomet; fudbalski, rukometni i streljački klub;
- Preduzeća: vinarija "Aleksandrović", stolarska radnja, krojačka radnja, prerada kamena, otkup voća; pet trgovinskih radnji.

Grafikon 16. Struktura zaposlenih prema delatnostima - selo Vinča

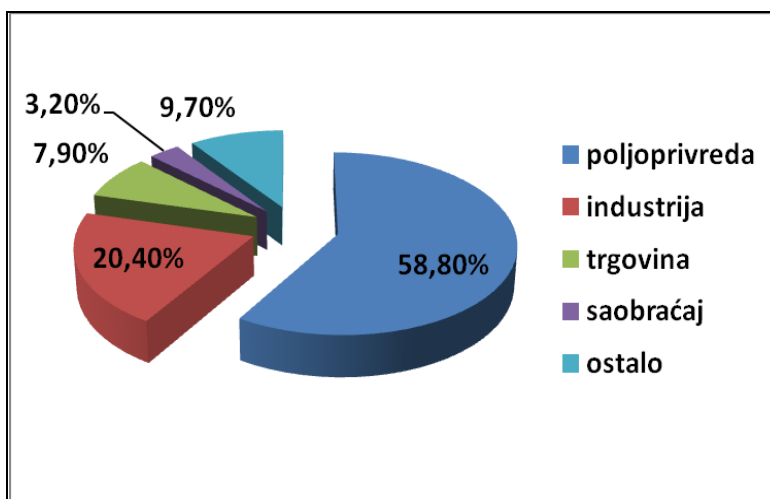
Izvor: na osnovu Tabele 47.

Za razvoj sela Vinča je moguće primeniti model oporavka i obnove, uz specijalizaciju poljoprivredne proizvodnje i razvoj vinogradarstva i proizvodnje vina.

Pregled značajnih karakteristika sela Vlakča, dobijenih anketiranjem predstavnika mesne zajednice:

- Površina naselja je oko 18 km², a gustina naseljenosti je 33 stanovnika po km²;
- Udaljenost od gravitacionog centra 25 km (Kragujevac);
- Postoji prostorni plan sela, broj kuća je 233, a napuštenih kuća je 22;
- Elektrifikacija je potpuna od 1960.godine, postoji ulična rasveta; kanalizacija je delimično sprovedena; vodovod je sproveden; 15 km asfaltni put; smeće se odvozi na gradsku deponiju;
- Postoji: mesna kancelarija; četvorogodišnja osnovna škola; crkva Sveta Petka; muzej od 2011. godine; manastir iz 1401. godine;
- Postoje tereni za fudbal, košarku, odbojku i rukomet; Dani šljive - turistička manifestacija se održava;
- Postoji jedan ugostiteljski objekat; servis za popravku poljoprivrednih mašina; tri trgovinske radnje.

Grafikon 17. Struktura zaposlenih prema delatnostima - selo Vlakča

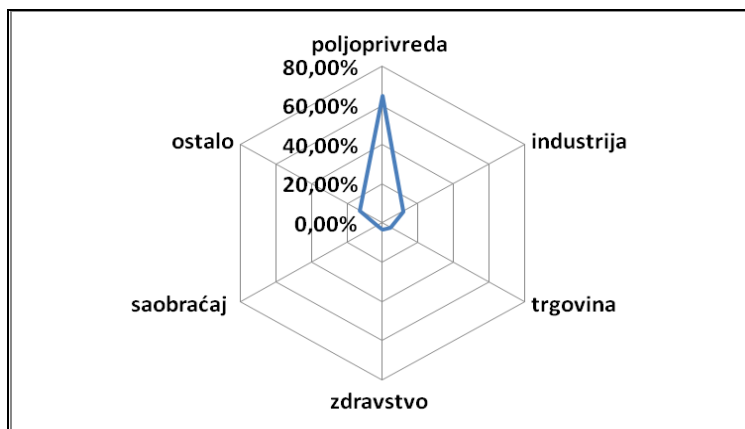
Izvor: na osnovu Tabele 47.

Za razvoj sela Vlakča je značajan model specijalizacije u poljoprivrednoj proizvodnji i ubrzavanja razvoja, uz aktivno učešće lokalnog stanovništva.

Pregled značajnih karakteristika sela Lužnice, dobijenih anketiranjem mesne zajednice:

- Površina naselja je oko 23,1 km², a gustina naseljenosti je 43 stanovnika po km²;
- Udaljenost od gravitacionog centra 16 km (Kragujevac);
- Broj kuća je 310, vikendica 30, a napuštenih kuća je 20;
- Elektrifikacija je potpuna od 1965.godine, postoji ulična rasveta; vodovod je sproveden iz seoskih izvora samoorganizovanjem meštana; 8 km asfaltni put; smeće se odvozi na gradsku deponiju;
- Postoji: poljoprivredna apoteka; zdravstvena ambulanta; pošta; mesna kancelarija; četvorogodišnja osnovna škola; biblioteka u školi; crkva; teren za fudbal; kulturno-umetničko društvo; održavaju se Susreti sela;
- Postoji jedan ugostiteljski objekat; dve trgovinske radnje, jedna živinarska farma.

Grafikon 18. Struktura zaposlenih prema delatnostima - selo Lužnice

Izvor: na osnovu Tabele 47.

Za razvoj sela Lužnice je značajan model diverzifikacije i obnove, kako bi se neiskorišćeni razvojni potencijali bolje valorizovali.

Pomoravska oblast

Grad Jagodina se prostire na površini 470 km². Broj naselja je 53. Ukupan broj stanovnika je 71.793. Katastarskih opština ima 53. Stanovnika na 1 km² je 153. Poljoprivredne površine čine 68,8% ukupnih površina. Registrovanih mesnih zajednica je 58, a mesnih kancelarija 17. Od ukupnog broja zaposlenih (100%), zaposleno je 63,8% u pravnim licima - privredna društva, preduzeća, ustanove, zadruge i druge organizacije (u prerađivačkoj industriji 23,4%, trgovini 4,9%, zdravstvu 8,6%,

obrazovanju 6,7%, državnoj upravi 3,8%, saobraćaju 2,7%), a privatnom preduzetništvu 36,2%. Nezaposlenih lica koja prvi put traže zaposlenje je 36,6% (RZS, 2013a, str. 18 i str. 146-152).

Opština Ćuprija se prostire na površini 287 km². Broj naselja je 16. Ukupan broj stanovnika je 30.305. Katastarskih opština ima 17. Stanovnika na 1 km² je 106. Poljoprivredne površine čine 71% ukupnih površina. Registrovanih mesnih zajednica je 18, a mesnih kancelarija 13. Od ukupnog broja zaposlenih (100%), zaposleno je 72,8% u pravnim licima - privredna društva, preduzeća, ustanove, zadruga i druge organizacije (prerađivačkoj industriji 13,9%, trgovini 5,8%, obrazovanju 9,2%; zdravstvu 22,8%, saobraćaju 2,6%), a u privatnom preduzetništvu 27,2%. Nezaposlenih lica koja prvi put traže zaposlenje je 32,9% (RZS, 2013a, str. 18 i 146-152).

Tabela 49. Osnovna obeležja seoskih naselja u Pomoravskoj oblasti

	RIBARE	STARO SELO	MILOŠEVO	SENJE	KRUŠAR
1. OSNOVNE KARAKTERISTIKE					
Geografska i socio-ekonomska struktura					
nadmorska visina	112 m	359 m	104 m	140 m	128 m
broj stanovnika	3517	61	1226	1338	1662
prosečna starost	38,6 god.	56,7 god.	45,9 god.	43,9 god.	44,7 god.
broj domaćinstava	1042	23	436	413	521
prosečan br. članova domać.	3,4	2,7	2,8	3,2	3,2
etnička struktura (% Srba)	99,3	100	96,6, Rum. 2,35%	99	99,1
ukupan broj zaposlenih u %	25,4	49,2	24,7	32,1	31,1
struktura zaposlenih, prema delatnostima	poljopr. 12,8%; industr. 43,8%; trgovina 13,8%; saobraćaj 4,8%; hotelijer. 2,4%; obrazov. 3,5%; zdravstvo 5,5%	poljoprivreda 86,7%; industrija 1,6%; državna uprava 3,3%; obrazovanje 1,6%	polj. 19,5%; indus. 30,7%, saobr. 20,5%; zdrav. 3,3%; obrazov. 3%; građev. 4,9%; ugostit. 2,3%	poljopriv. 9,1%; industr. 23,5%; trgovina 7,7%; saobraćaj 5,8%; zdravst. 20,7%; usl.del. 11,6%; građev. 3,5%; obraz. i up. 7,5%	poljopr. 51,3%; industr. 16,4%; trgovina 7%; zdravstvo 5,8%; građevin. 3,5%; saobraćaj 2%; usl. ak. 5,8%
Seoska infrastruktura	razvijena, osim u Starom Selu				
Privredna struktura	dominira prerađivačka industrija i tercijarni sektor, osim u S. Selu gde je polj. dominantna				
2. RAZVOJNI POTENCIJAL					
Prirodni potencijali i kulturno-istorijsko nasleđe	očuvani seoski predeli, arheološki nalazi, povoljan geografski položaj, zdrava sredina i zdrava hrana, bogata flora i fauna; crkve, manastiri, spomenici, zapisi, manifestacije				
Ljudski kapital	u Ribaru je zabeležen rast broja stanovnika i broja domaćinstava u odnosu na 2002.godinu, u ostalim selima pad stanovnika, a u Miloševu se samo povećao broj domaćinstava				
Lokalna samouprava	učestvovanje u razvoju; samoinicijative za razvoj postoje; investicije i preduzetništvo podstiču razvoj				
3. PRIORITETI RURALNOG RAZVOJA					
Osnovni ciljevi	konkurentnost poljoprivrede; zaštita životne sredine; diverzifikacija ekonomskih aktivnosti; MSP; razvoj LAG-a; kreiranje institucionalnog okvira za implementaciju LEADER pristupa				
Modeli	ubrzanja razvoja; komplementarnosti				

Izvor: Istraživanje autora, na osnovu statističkih publikacija, RZS: Knjiga 20, 2014.

Izvršena SWOT analiza seoskih naselja u Pomoravskoj oblasti ukazuje da su glavne komparativne snage u povoljnoj klimi, očuvanim seoskim predelima, bogatoj flori i fauni, turističkim potencijalima, volji stanovnika za napretkom, blizini industrijskih centara, diverzifikovanoj ruralnoj ekonomiji i dr. Glavne slabosti proizilaze iz pada broja stanovnika i domaćinstava, visoke stope nezaposlenosti i nedostatka finansijskih sredstava. Većina pretnji se odnosi na ekonomsku krizu, slabu podršku države, degradiranje životne sredine, nedovoljno investiranje, nedovoljnu podršku stručnih i razvojnih službi. Mogućnosti koje treba iskoristiti odnose se na razvoj institucionalnog okvira za ruralni razvoj, razvoj turističkih proizvoda, organsku proizvodnju, brendiranje, preduzetništvo, razvoj MSP i korišćenje sredstava raznih fondova za razvoj.

Tabela 50. SWOT analiza seoskih naselja u seoskih naselja u Pomoravskoj oblasti

Prednosti	Slabosti
<ul style="list-style-type: none"> • očuvani seoski predeli • kulturno-istorijsko nasledje • povoljan geografski položaj • bogata flora i fauna • preduzetništvo i razvoj MSP 	<ul style="list-style-type: none"> • nepovoljna starosna struktura • nedostatak finansijskih sredstava • nedovoljno korišćenje razvojnih potencijala • nezaposlenost
Šanse	Pretnje
<ul style="list-style-type: none"> • razvoj proizvoda sa zaštićenim geografskim poreklom • razvoj turizma i organske hrane • jačanje LAG-a • korišćenje sredstava raznih fondova za seoski razvoj 	<ul style="list-style-type: none"> • neadekvatna politika ruralnog razvoja • nedovoljna finansijska podrška • zagađenje životne sredine • nedostatak projekata ruralnog razvoja

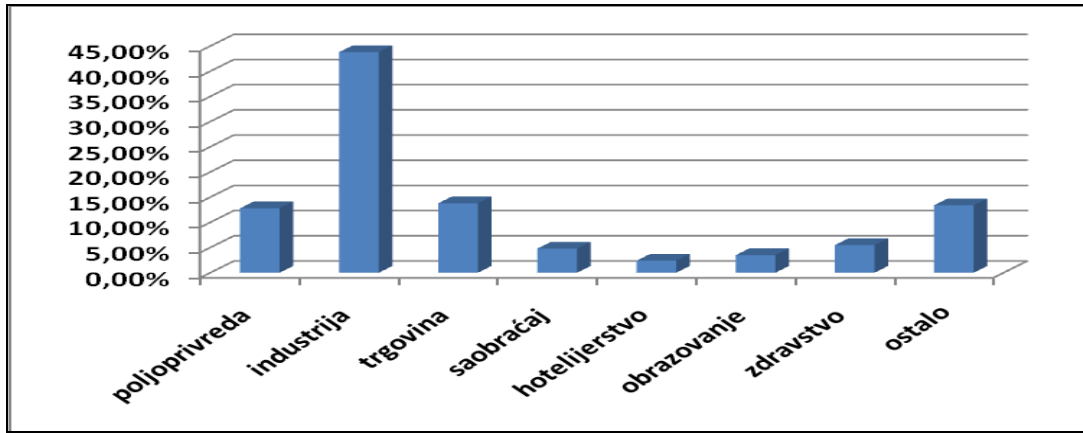
Izvor: Istraživanje autora, 2013.

Pregled značajnih karakteristika sela Ribare, dobijenih anketiranjem predstavnika mesne zajednice:

- Površina naselja je oko 36 km² i spada u ravničarska sela, gustina naseljenosti je 98 stanovnika po km²;
- Udaljenost od gravitacionog centra 6 km (Jagodina);
- Postoji prostorni plan sela, broj kuća je 1300, vikendica 50, a napuštenih kuća 5;
- Elektrifikacija potpuna od 1958.godine, postoji ulična rasveta; vodovod je delimično sproveden; nema sistema kanalizacije već septičke jame; putna mreža: asfalt 20 km; odlaganje smeća na gradsku deponiju;
- Postoji: mesna zajednica; obdanište; osmogodišnja osnovna škola; dom kulture i zadružni dom; biblioteka; crkva; postoje tereni za fudbal, rukomet, odbojku i košarku; kulturno-

umetničko društvo, karate klub, fudbalski klub, društvo golubara, pasa i rasadničara; 10 trgovina mešovite robe; frizer; kamenorezac; servisi; dva ugostiteljska objekta i dr.

Grafikon 19. Struktura zaposlenih prema delatnostima - selo Ribare

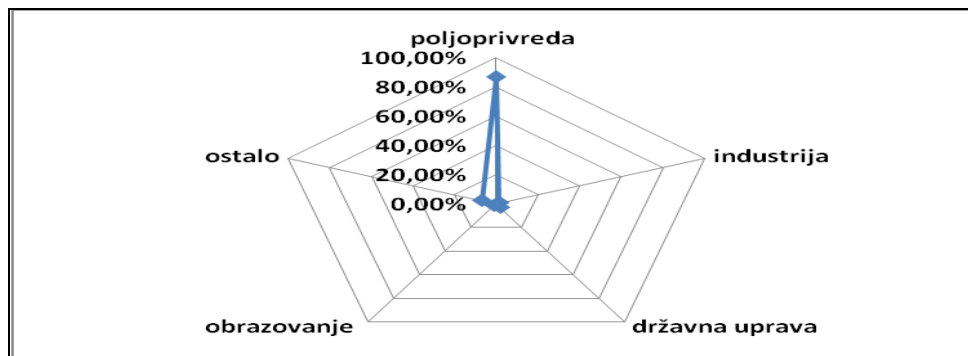
Izvor: na osnovu Tabele 49.

Za razvoj sela Ribare je značajan model komplementarnosti i ubrzavanja razvoja, uz *bottom-up* pristup ruralnom razvoju, razvoj MSP i aktivno učešće lokalnog stanovništva.

Pregled značajnih karakteristika Starog Sela, dobijenih anketiranjem predstavnika mesne zajednice:

- Površina naselja je oko 2 km², gustina naseljenosti je 30 stanovnika po km²;
- Udaljenost od gravitacionog centra 20 km (Jagodina);
- Ne postoji prostorni plan sela, broj kuća je 45, vikendica 5, a napuštenih kuća 10;
- Elektrifikacija potpuna od 1961.godine, postoji ulična rasveta; vodovod nije sproveden; nema sistema kanalizacije već septičke jame; putna mreža: asfalt 5 km; odlaganje smeća na divlje deponije;
- Postoji: mesna zajednica i dom kulture.

Grafikon 20. Struktura zaposlenih prema delatnostima - Staro Selo

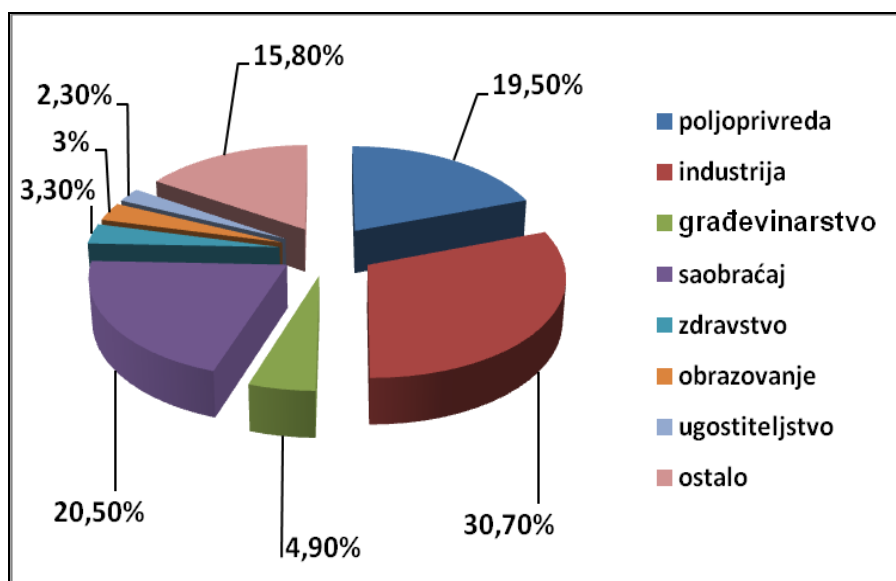
Izvor: na osnovu Tabele 49.

Za razvoj Starog Sela su značajni model rebalansa i socijalni model, jer je ovo selo zahvaćenom problemom migracija stanovništva i znatno je nerazvijenije od ostalih posmatranih sela.

Pregled značajnih karakteristika sela Miloševo, dobijenih anketiranjem predstavnika mesne zajednice:

- Površina naselja je oko 19,87 km² i spada u brežuljkasta sela, a gustina naseljenosti je 62 stanovnika po km²; udaljenost od gravitacionog centra 17 km (Jagodina);
- Postoji prostorni plan sela, broj kuća je 462, vikendica 20, a napuštenih kuća 17;
- Elektrifikacija potpuna, vodovod potpuno sproveden 2007. godine; nema sistema kanalizacije već septičke jame; odlaganje smeća na gradsku deponiju;
- Postoji: mesna kancelarija; poljoprivredna apoteka, povremena veterinarska stanica, zdravstvena ambulanta, obdanište, osmogodišnja osnovna škola, dom kulture i zadružni dom, biblioteka, crkva,
- Postoje tereni za rukomet, odbojku i košarku; fudbalski i šahovski klub, kulturno-umetničko društvo; lovačko udruženje;
- Postoji 6 trgovina mešovite robe i 2 specijalizovane; 1 pekara; 2 ugostiteljska objekta; frizer.

Grafikon 21. Struktura zaposlenih prema delatnostima - selo Miloševo

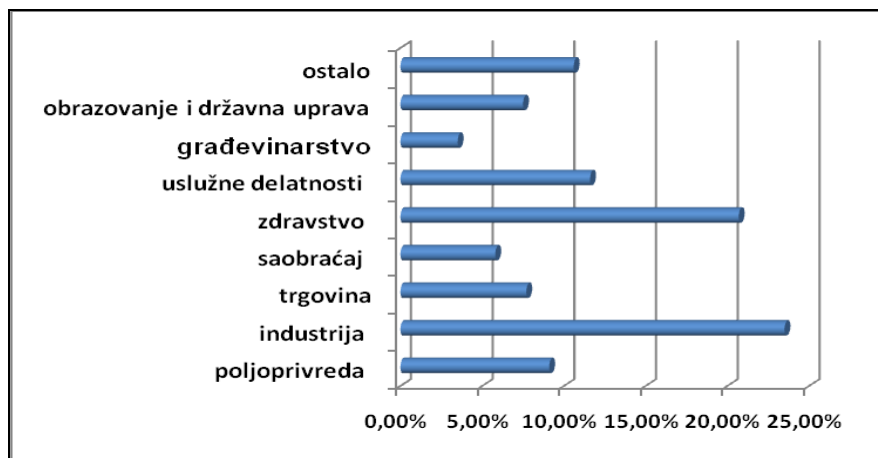
Izvor: na osnovu Tabele 49.

Za razvoj sela Miloševo se može primeniti model diverzifikacije i konsolidacije, kao i ubrzavanja razvoja.

Pregled značajnih karakteristika sela Senje, dobijenih anketiranjem predstavnika mesne zajednice:

- Površina naselja je oko 32 km² i spada u ravničarska sela, gustina naseljenosti je 42 stanovnika po km²; udaljenost od gravitacionog centra 9 km (Ćuprija); u blizini se nalaze manastir Ravanica i Senjski rudnik;
- Ne postoji prostorni plan sela, broj kuća je 500, vikendica 20, a napuštenih kuća oko 70, a izgrađeno 15 kuća u periodu 1990-2012. godine;
- Elektrifikacija potpuna, vodovod nije sproveden; nema sistema kanalizacije već septičke jame; asfaltni put 5 km; odlaganje smeća na gradsku deponiju;
- Postoji: mesna kancelarija; osmogodišnja osnovna škola; dom kulture; biblioteka u okviru škole; Postoje tereni za fudbal, odbojku i košarku; sportsko društvo "Polet", Senje, udruženje lovaca;
- Postoji 5 trgovina mešovite robe; 1 ugostiteljski objekat; frizer;

Grafikon 22. Struktura zaposlenih prema delatnostima - selo Senje

Izvor: na osnovu Tabele 49.

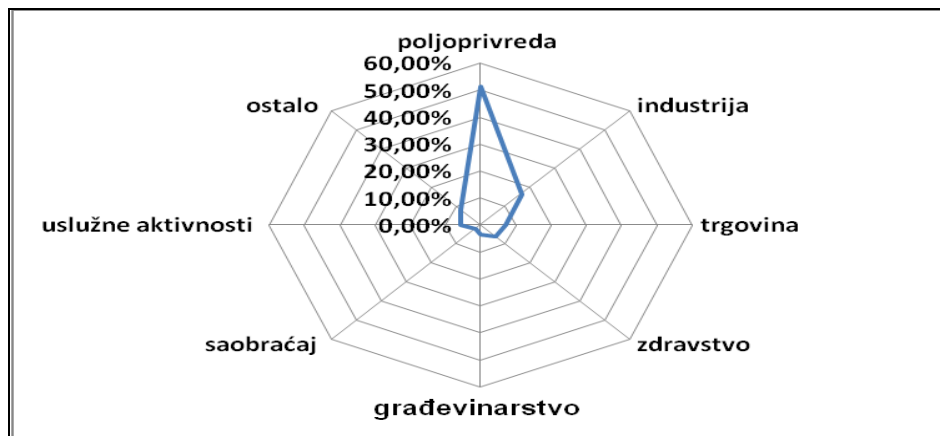
Za razvoj sela Senje značajan je model diverzifikacije i obnove, uz aktivno učešće lokalnog stanovništva.

Pregled značajnih karakteristika sela Krušar, dobijenih anketiranjem predstavnika mesne zajednice:

- Površina naselja je oko 27 km² i spada u ravničarska sela, gustina naseljenosti je 62 stanovnika po km²; udaljenost od gravitacionog centra 10 km (Ćuprija);

- Broj kuća je 406, vikendica 19, a napuštenih kuća oko 60, a izgrađeno 13 kuća u periodu 1990-2012. godine;
- Elektrifikacija potpuna od 1976. godine, postoji ulična rasveta; vodovod nije sproveden; nema sistema kanalizacije već septičke jame; asfaltni put 7 km; odlaganje smeća na gradsku deponiju;
- Postoji: mesna kancelarija; obdanište; osmogodišnja osnovna škola; biblioteka u okviru škole; dom kulture; crkva Svetog Ilije; u toku je obnova doma kulture i gasifikacija u selu;
- Postoje tereni za fudbal, odbojku i košarku; lovačko udruženje, fudbalski klub;
- Postoji 8 trgovina mešovite robe; 1 ugostiteljski objekat; frizer; servis za popravku mašina.

Grafikon 23. Struktura zaposlenih prema delatnostima - selo Krušar

Izvor: na osnovu Tabele 49.

Za razvoj sela Krušar značajan je model obnove, diverzifikacije, komplementarnosti i ubrzavanja razvoja, uz aktivno učešće lokalnog stanovništva i javno-privatna partnerstva.

b) Analiza stavova stanovnika o kvalitetu življenja na selu

Istraživanje obuhvata 1000 ispitanika iz tri geografskih oblasti. Anketirani su ispitanici iz po 5 sela Moravičke, Šumadijske i Pomoravske oblasti. Cilj ovog dela doktorske disertacije je da se utvrdi mišljenje ispitanika o kvalitetu življenja na selu i da se komparativnom analizom utvrde razlike u mišljenju ispitanika u različitim segmentima i po različitim oblastima. Podaci o mišljenju ispitanika prikupljeni su na

osnovu upitnika koji sadrži deset tvrdjenja, a skala koja je korišćena za bodovanje odgovora na tvrdjenje je petostepena Likertova skala.

Mišljenja stanovnika sela, prema petostepenoj Likertovoj skali

Označite odgovor na skali od 1 do 5	1	2	3	4	5
Tvrdnje (S1-S10)					
S1: Zadovoljan sam životom na selu					
S2: Infrastruktura i javne usluge u selu su razvijene					
S3: Samoorganizovanje stanovnika doprinosi rešavanju problema u selu					
S4: U selu se bolje živi nego pre 10 godina					
S5: Lokalna samouprava na adekvatan način potpomaže razvoj sela					
S6: Svoja znanja, sposobnosti i veštine mogu da razvijem u selu					
S7: Registrovanjem gazdinstva pruža se veća mogućnost dobijanja subvencija i podrške					
S8: Briga šire zajednice za zdravstvenu zaštitu i obrazovanje stanovnika sela je zadovoljavajuća					
S9: Verujem da će u narednih 5 godina finansijska situacija biti bolja, pa će mladi ostati na selu					
S10: Priključenje EU pospešiće razvoj poljoprivrede i sela u Srbiji					

Napomena: mereno na petostepenoj skali Likertovog tipa (1-uopšte se ne slažem, 2-ne slažem se, 3-nemam mišljenje/odgovor, 4-slažem se, 5-apsolutno se slažem)

Anketirano je 300 ispitanika iz Moravičke oblasti, 300 ispitanika iz Šumadijske oblasti i 400 ispitanika iz Pomoravske oblasti. Takođe, bodovane su i oblasti i to 1-Moravička, 2-Šumadijska i 3-Pomoravska. Za određivanje statističke značajnosti korišćen je nivo poverenja $\alpha=0,01$ i $\alpha=0,05$. Analiza statističkih podataka rađena je pomoću metoda:

- statističke deskripcije: određen je raspored apsolutnih i relativnih frekvencija, izračunate su aritmetičke sredine, varijanse i standardne devijacije za sve anketirane i za svaki uzorak posebno
- i statističke analize:
 - ◆ Primenjena je diskriminaciona analiza, jednofaktorska analiza varijanse, određeni su koeficijenti proste linearne korelacije i testirana njihova statistička značajnost i
 - ◆ Primenjen je Kruskal- Wallisov neparametarski test.

Analiza je sprovedena pomoću statističkog programa IBM SPSS Statistics 19 i Microsoft Exel 2007.

Rezultati istraživanja

U Tabeli 51 date su razlike u stavovima ispitanika po tvrdnjama.

Tabela 51. Raspored frekvencije i struktura u % ispitanika prema odgovorima na tvrdnja

Tvrdnje/promenljiva	Ocena odgovora na pitanje				
	1	2	3	4	5
S1- Zadovoljan sam životom na selu					
Broj ispitanika	200	299	67	324	108
% učešće	20,04	29,96	6,71	32,46	10,82
S2-Infrastruktura i javne usluge u selu su razvijene					
Broj ispitanika	302	388	56	179	173
%	30,3	38,88	5,61	17,93	17,33
S3- Samoorganizovanje stanovnika doprinosi rešavanju problema u selu					
Broj ispitanika	42	163	80	498	215
%	4,20	16,33	8,01	49,90	21,54
S4- U selu se bolje živi nego pre 10 godina					
Broj ispitanika	372	359	39	181	47
%	37,27	35,97	3,90	18,13	4,71
S5- Lokalna samouprava na adekvatan način potpomaže razvoj sela					
Broj ispitanika	136	169	62	399	232
%	13,62	16,93	6,21	39,98	23,24
S6- Svoja znanja, sposobnosti i veštine mogu da razvijem u selu					
Broj ispitanika	335	375	13	237	38
%	33,56	37,57	1,30	23,75	3,81
S7- Registrovanjem gazdinstva pruža se veća mogućnost dobijanja subvencija i podrške					
Broj ispitanika	96	180	102	487	133
%	9,62	18,03	10,22	48,80	13,32
S8- Briga šire zajednice za zdravstvenu zaštitu i obrazovanje stanovnika sela je zadovoljavajuća					
Broj ispitanika	320	431	44	159	44
%	32,06	43,19	4,41	15,93	4,41
S9- Verujem da će u narednih 5 godina finansijska situacija biti bolja, pa će mladi ostati na selu					
Broj ispitanika	226	376	62	216	108
%	22,64	37,67	6,21	21,64	10,82
S10- Priklučenje EU pospešiće razvoj poljoprivrede i sela u Srbiji					
Broj ispitanika	152	249	134	330	133
%	15,23	24,95	13,42	33,07	13,33

Prvo tvrdjenje: S1 - Zadovoljan sam životom na selu: 499 ispitanika ili 50% odgovorilo je da se u potpunosti ne slaže i ne slaže, a 432 ispitanika (43,28%) je odgovorilo da se slaže i apsolutno se slaže.

Drugo tvrđenje: S2 - Infrastruktura i javne usluge u selu su razvijene: 690 ispitanika ili 69,18% odgovorilo je da se u potpunosti ne slaže i ne slaže, a 352 ispitanika (35,26%) je odgovorilo da se slaže i apsolutno se slaže.

Treće tvrđenje: S3 - Samoorganizovanje stanovnika doprinosi rešavanju problema u selu: 205 ispitanika ili 20,53% odgovorilo je da se u potpunosti ne slaže i ne slaže, a 713 ispitanika (71,44%) je odgovorilo da se slaže i apsolutno se slaže.

Četvrto tvrđenje: S4 - U selu se bolje živi nego pre 10 godina: 731 ispitanika ili 73,24% odgovorilo je da se u potpunosti ne slaže i ne slaže, a 228 ispitanika (22,84%) je odgovorilo da se slaže i apsolutno se slaže.

Peto tvrđenje: S5 - Lokalna samouprava na adekvatan način potpomaže razvoj sela: 305 ispitanika ili 30,55% odgovorilo je da se u potpunosti ne slaže i ne slaže, a 631 ispitanika (63,22%) je odgovorilo da se slaže i apsolutno se slaže.

Šesto tvrđenje: S6 - Svoja znanja, sposobnosti i veštine mogu da razvijem u selu: 710 ispitanika ili 71,13% odgovorilo je da se u potpunosti ne slaže i ne slaže, a 275 ispitanika (27,56%) je odgovorilo da se slaže i apsolutno se slaže.

Sedmo tvrđenje: S7 - Registrovanjem gazdinstva pruža se veća mogućnost dobijanja subvencija i podrške: 276 ispitanika ili 27,65% odgovorilo je da se u potpunosti ne slaže i ne slaže, a 620 ispitanika (62,12%) je odgovorilo da se slaže i apsolutno se slaže.

Osmo tvrđenje: S8 - Briga šire zajednice za zdravstvenu zaštitu i obrazovanje stanovnika sela je zadovoljavajuća: 751 ispitanika ili 75,25% odgovorilo je da se u potpunosti ne slaže i ne slaže, a 203 ispitanika (20,34%) je odgovorilo da se slaže i apsolutno se slaže.

Deveto tvrđenje: S9 - Verujem da će u narednih 5 godina finansijska situacija biti bolja, pa će mladi ostati na selu: 602 ispitanika ili 60,31% odgovorilo je da se u potpunosti ne slaže i ne slaže, a 324 ispitanika (32,46%) je odgovorilo da se slaže i apsolutno se slaže.

Deseto tvrđenje: S10 - Priključenje EU pospešiće razvoj poljoprivrede i sela u Srbiji: 401 ispitanika ili 40,18% odgovorilo je da se u potpunosti ne slaže i ne slaže, a 463 ispitanika (46,4%) je odgovorilo da se slaže i apsolutno se slaže.

Detaljni raspored frekvencija i procentualna struktura po odgovorima na tvrđenja (ocene ispitanika) i po oblastima data je u Prilogu (tabele 51a, 51b, 51j).

Statističko-ekonometrijski model

Statističko-ekonometrijski model koji je korišćen u ovom delu disertacije je diskriminaciona analiza i Kruskal-Wallisov, neparametarski, test. Pošto se u

diskriminacionoj analizi specificirane intervalne nezavisno promenljive i kategorijska zavisno promenljiva ona spada u multivarijacionu analizu. Tehnika bazira na specificiranju diskriminacione funkcije/funkcija koje vrše statistički značajno razdvajanje opservacija između definisanih grupa. Grupe su definisane a priori. Diskriminaciona analiza omogućuje: testiranje statističke značajnosti razlika između grupa na osnovu statističke značajnosti diskriminacione funkcije/funkcija; utvrđivanje razlika između grupa razdvajanjem opservacija na grupe; testiranje hipoteza o postojanju razlika između grupa na osnovu vrednosti nezavisno promenljivih, izdvajanjem nezavisnih varijabli koje najviše utiču na među-grupne razlike; a posteriori klasifikaciju opservacija po grupama na osnovu vrednosti nezavisno promenljivih i ocenjivanje tačnosti klasifikacije. Diskriminaciona analiza treba da se koristi kada se analizira statistička značajnost razlika između grupa, koje poseduju veliki broj nezavisno promenljivih. Zavisno promenljiva je prekidna i određena je brojem grupa, a nezavisno promenljive mogu biti i prekidne i intervalne (Tabachnick i Fidel, 2013, str. 419-480). Broj diskriminacionih funkcija je određen brojem grupa i brojem nezavisno promenljivih, odnosno jednak je manimalnoj vrednosti između broja grupa umanjen za jedan i broju promenljivih. Diskriminaciona funkcija je linearna kombinacija nezavisno promenljivih, tj.

$$D_f = b_0 + b_1X_1 + b_2X_2 + \dots + b_kX_k, \text{ gde je}$$

D_f -diskriminacioni promenljiva, serija podataka koja se dobija zamenom opservacija promenljivih koje su u modelu u diskriminacionoj funkciji; b_i -diskriminacioni koeficijent uz i -tu nezavisno promenljivu i

$$X_i\text{-i-ta nezavisno promenljiva, } i=1, \dots, k.$$

Uslovi za primenu diskriminacione analize su: u podacima ne postoje nedostajuće vrednosti, netipične vrednosti i ekstremne vrednosti, multivarijacione normalnosti; između parova nezavisno promenljivih unutar grupe postoji linearna veza, homogenost varijanse i kovarijanse, nezavisne varijable nisu visoko korelisane međusobno (ne postoji problem multikolinearnosti); svaka nezavisna promenljiva ima normalnu distribuciju. Autori Tabachnik i Fidell preporučuju da se u slučajevima kada nezavisne varijable nemaju normalnu raspodelu i kada su uzorci mali (Tabachnik i Fidell, 2011, str. 427) koristi neparametarski test. Pošto, u našem slučaju, nijedna nezavisna promenljiva nema normalnu raspodelu, to je za testiranje razlika između grupa korišćen i neparametarski test, Kruskal-Wallisov test je u suštini analiza varijanse jednog faktora varijabiliteta, samo se umesto numeričkih vrednosti koriste rangovi. Ovaj test donekle predstavlja prošireni test sume rangova (Stojković, 2001, str. 701). Koristi se za testiranje nulte hipoteze da k nezavisnih uzoraka pripadaju istoj populaciji, odnosno da su izabrani iz populacija koje imaju iste medijane. Pored uslova slučajnost uzorka i

nezavisnost opservacija koje treba da ispune svi neparametarski testovi dodatni uslov za primenu Kruskal-Wallisov test je da se porede više od dva uzorka.

Diskriminaciona analiza

U diskriminacionoj analizi hipoteze su:

H_{10} -Diskriminaciona funkcija nije statistički značajna

H_{20} -Na osnovu vrednosti nezavisno promenljivih ne postoje razlike između grupa,

H_{30} -Ne mogu se izdvojiti nezavisne varijabli koje najviše utiču na među-grupne razlike.

H_{40} - A posteriori klasifikacija ukazuje da su sve elementarne jedinice tačno klasifikovana u grupe.

Na osnovu specificiranih pretpostavki za primenu diskriminacione analize definisane su i specifične hipoteze i to:

H_{50} -Svaka nezavisna varijabla se može aproksimirati normalnom raspodelom,

H_{60} - Ispunjena je pretpostavka o multivarijacion normalnosti, odnosno u uzorku ne postoje netipične i ekstremne vrednosti nezavisno promenljivih.

H_{70} - Ne postoji problem multikolinearnosti i sigularnosti u podacima uzorka,

H_{80} -Varijanse podskupova su jednake i jednake su varijansi populacije.

H_{90} -Pretpostavka o linearnosti-između parovi nezavisno promenljivih unutar grupe ne postoji linearna veza.

U prvom koraku testirana je hipoteza o normalnosti nezavisno promenljivih pomoću Kolmogorovljevog-Smirnovog testa u SPSS-u i dobijeni su rezultati u tabeli br. 52.

Tabela 52. Test normalnosti promenljivih

	Kolmogorov-Smirnov ^a		
	Statistic	df	Sig.
S1	.237	998	.000
S3	.327	998	.000
S4	.287	998	.000
S5	.296	998	.000
S6	.296	998	.000
S7	.318	998	.000
S8	.312	998	.000
S9	.281	998	.000

Nulta hipoteza, H_{50} , je da se empirijski raspored može aproksimirati normalnim rasporedom, a alternativna hipoteza H_{51} da se empirijski raspored ne može aproksimirati normalnim rasporedom.

Testirajući hipoteze, pomoću Kolmogorljevog Smirnovog testa, broj opservacija u slučajnim promenljivama veći je od 50, za svaku promenljivo posebno, ustanovljeno je da, kako je $p \leq \alpha$, u koloni sig. u Tabeli 52, se prihvata alternativna hipoteza H_{51} za sve promenljive. To znači da se sve slučajne promenljive ne mogu aproksimirati normalnim rasporedom. Međutim, pošto je broj opservacija u uzorku veći od 30, $n=998$, svaki takav empirijski raspored, po centralnoj graničnoj teoremi, teži normalnom, pa se može za $n>30$ aproksimirati normalnim. Autori Tabachnik i Fidell (2011, str. 251) smatraju da se normalnost postiže ukoliko u svakoj ćeliji ima 20 opservacija. U ovom slučaju ima 8 promenljivih i 3 oblast, to je 24 ćelije. Proizvod broja ćelija i broja podataka 20 je 480 podataka. U našem slučaju imamo 998 podataka, i u ćeliji više od 20 podataka, pa se sve promenljive mogu aproksimirati normalnim rasporedom.

U drugom koraku proveravana je pretpostavka o multivarijacion normalnosti. Multivarijaciona normalnost se proverava pomoću Mahalonobisove distance. "Mahalonobisova udaljenost je udaljenost određenog slučaja od centroida ostalih slučajeva; centroid je tačka koju formiraju srednje vrednosti svih promenljivih"(Pilliant, 2011, str. 288). Ova analiza otkriva sve slučajeve netipičnih kombinacija tri zavisno promenljive; oblast 1, oblast 2 i oblast 3. Svaka elementarna jedinica dobija određenu vrednost Mahalonobisove promenljive, srazmernu stepenu svoje različitosti u kombinacije rezultata od ostatka uzorka. Pomoću SPSS određuju se minimalne, maksimalne i srednja vrednost Mahalonobisove distance. Ako su maksimalne vrednost, može ih biti više, veće od kritične hi-kvadrat vrednosti, onda su te elementarne jedinice u uzorku netipične tačke. Autori Tabachnik i Fidell (2011, str. 72), preporučuju da, kada je tih tačaka previše ili kada one imaju previše ekstremne vrednosti, te elementarne jedinice treba ukloniti iz uzorka ili transformisati te promenljive. Autorka Pilliant (2011, str. 289) preporučuje korišćenje nivoa značajnosti testa 0,001. Za posmatrani uzorak eliminisana je 281 elementarana jedinica. Posle eliminacije 281-vog ispitanika maksimalna vrednost Mahalonobisova distanca je 23,0502, a kritična vrednost je $\chi^2_{8;0,001} = 26,1245$, tako da se može smatrati da, na nivou testa $\alpha = 0,001$, u modelu ne postoje netipične tačke ili da je ispunjen uslov multivarijacione normalnosti (Prihvata se H_{60}).

Testiranje multikolinearnosti i singularnosti. Proverava se uslov da ne postoji multikolinearnost između promenljivih, odnosno da nezavisno promenljive nisu visoko korelisane međusobom. Multikolinearnost je testirana pomoću varijanse inflatornog faktora, $VIF=1/(1-R^2)$, gde je R^2 koeficijent determinacije između nezavisno promenljivih. Ako je $VIF=1$, to je idealan slučaj da ne postoji problema multikolinearnosti između nezavisno promenljivih. Ukoliko je $VIF \geq 10$ postoji visoka multikolinearnost među nezavisnim varijablama. U ovom slučaju za promenljive S_2, S_6, S_9, S_{10} $VIF_2=16,708$, $VIF_6=11,946$, $VIF_9=11,685$ i $VIF_{10}=10,502$, što ukazuje na

postojanje visokog stepena multikolinearnosti između nezavisno promenljivih (usvaja se alternativna hipoteza H_{61}). Promenljive izlaze postepeno iz modela, jedna po jedna. Prvo promenljiva S_2 -Infrastruktura i javne usluge u selu su razvijene. Posle izlaska promenljive S_2 iz modela izlazi promenljiva S_{10} -Priključenje EU pospešiće razvoj poljoprivrede i sela u Srbiji ($VIF=10,489$). U modelu su ostale promenljive $S_1, S_3, S_4, S_5, S_6, S_7, S_8$ i S_9 (Tabela 53). Varijansa inflatornih faktora za sve navedene promenljive je manja od deset pa se, posle napuštanja modela S_2 i S_{10} , prihvata nulta hipoteza H_{70} , da ne postoji multikolinearnost u modelu. Singularnost u modelu ne postoji; nijedna promenljiva $S_i, i=1, \dots, 9$ se ne sastoji iz drugih promenljivih i te druge promenljive nisu uključene u model.

Tabela 53. Varijansa inflatornog faktora

Promenljive	VIF	Promenljive	VIF
S1	6,066	S6	8,026
S3	7,007	S7	7,978
S4	5,696	S8	6,951
S5	6,595	S9	9,874

Test homogenosti varijanse. Uslov za primenu diskriminacione analize da su varijanse u podskupovima populacije jednake, a ako su i različite da razlike nastaju pod dejstvom slučajnih faktora i da statistički nisu statistički značajne. Nulta hipoteza je varijanse u podskupovima populacije su jednake i jednake su varijansi populacije, tj.

$H_{80}: \sigma_1^2 = \sigma_2^2 = \dots = \sigma_k^2 = \sigma^2$, k-broj podsupova/grupa.

Alternativna hipoteza H_{81} bar dve varijanse podskupa populacije nisu jednake i nisu jednake varijansi populacije. Za testiranje navedene pretpostavke koristi se Levenov test. Ako je signifikantnost $p > \alpha$ prihvata se nulta hipoteza, u suprotnom za $p \leq \alpha$ prihvata se alternativna hipoteza.

Tabela 54. Levene's Test o jednakosti varijanse grupa

	F	df1	df2	Sig.(p)
S1	20,169	2	995	,000
S3	30,589	2	995	,000
S4	14,994	2	995	,000
S5	41,300	2	995	,000
S6	152,580	2	995	,000
S7	5,746	2	995	,003
S8	127,876	2	995	,000
S9	60,318	2	995	,000

Za sve promenljive u modelu prihvata se alternativna hipoteza (Tabela 54, Sig.p< α), a to znači da nije ispunjen uslov o jednakosti varijanse u grupama za sve nezavisno promenljive (Prihvata se H_{8I}). Međutim, ako u svakoj ćeliji ima više od 30 opservacija, što je u našem slučaju ispunjeno (Tabela 51), onda narušena pretpostavka modela ne utiče na validnost rezultata. (Tabachnik i Fidell, 2011, str. 251; Pillant, 2011, str. 294).

Testiranje hipoteze o linearnosti. Na osnovu vrednosti snedekorove F statistike i njene statističke značajnosti $p < \alpha$ rezultata prikazanih u tabeli br.55 (Tabela u Prilogu) prihvata se alternativna hipoteza H_{8I} , a to znači da između parova vrednosti promenljivih postoji linearna veza. Najmanja vrednost Snedekorove F statistike 3,003; $p=0,03$ je između S5promenljive i S, a najveća je između S5 i S2.

Šesti korak u ovoj analizi je je primena diskriminacione analize, a rezultati su prikazani u tabeli 56.

Tabela 56. Vrednosti aritmetičkih sredina i standardnih devijacija svih promenljivih u grupama i ukupno za sve opservacije

Promenljive	I grupa		II grupa		III grupa		Ukupno	
	Sredina	St.devijacija	Sredina	St.devijacija	Sredina	St.devijacija	Sredina	St.devijacija
S1	2,553991	1,2488280	2,100000	1,0609562	3,527211	1,2682555	2,830269	1,3525929
S3	3,694836	,8718997	3,555000	1,1721110	3,683673	1,2304188	3,650636	1,1168978
S4	1,774648	1,0928220	2,105000	1,2212421	2,448980	1,2457911	2,148515	1,2261353
S5	3,009390	1,5015420	3,075000	1,2757400	3,918367	1,1829864	3,405941	1,3799942
S6	1,615023	,8590032	1,885000	,8920503	2,979592	1,3422481	2,258840	1,2548107
S7	3,384977	1,3038982	3,240000	1,0668132	3,374150	1,2486765	3,339463	1,2175121
S8	1,690141	,6852533	1,820000	,9444894	2,761905	1,3262039	2,172560	1,1715149
S9	2,089202	1,1228862	2,260000	1,0808521	3,210884	1,4510502	2,603960	1,3596309

Na osnovu tabele br. 56 Statistike uzoraka mogu se izvesti sledeći zaključci: izražene razlike u oceni odgovora na pitanja ispitanika ne postoje na sledeća pitanja: Samoorganizovanje stanovnika doprinosi rešavanju problema u selu-S3 u prvom oblast/grupi (sredina 3,694836, st.dev. 0,8719), drugoj grupi (sredina 3,555 i st.dev. 1,1721) i trećoj (sredina 3,6837 i st.dev. 1,2304) i Registrovanjem gazdinstva pruža se veća mogućnost dobijanja subvencija i podrške - S7 u prvoj grupi (sredina 3,384977, st.devi 1,3039), drugoj grupi (sredina 3,24 i st.dev. 1,0668) i trećoj (sredina 3,6837 i st.dev. 1,2304). U ostalim odgovorima na pitanja Zadovoljan sam životom na selu-S1; U selu se bolje živi nego pre 10 godina - S4; Lokalna samouprava na adekvatan način potpomaže razvoj sela - S5; Svoja znanja, sposobnosti i veštine mogu da razvijem u selu-S6; Briga šire zajednice za zdravstvenu zaštitu i obrazovanje stanovnika sela je zadovoljavajuća - S8 i Verujem da će u narednih 5 godina finansijska situacija biti bolja,

pa će mladi ostati na selu - S9 veoma su izražene razlike u oceni odgovora između sva tri oblasti/grupe. Treći oblast ima izraženo više ocene odgovora ispitanika na sva pitanja, a prvi izraženo niže i to naročito na pitanja: U selu se bolje živi nego pre 10 godina (sredina 1,7746), Svoja znanja, sposobnosti i veštine mogu da razvijem u selu (sredina 1,615) i Briga šire zajednice za zdravstvenu zaštitu i obrazovanje stanovnika sela je zadovoljavajuća (sredina 1,6901). Takođe i razlike su u disperziji, merenu preko standardne devijacije, između oblasti i to najvišu disperziju po skoro svim tvrđenjima ima treća oblast, a najmanju prva.

U tabeli 57 prikazane su rezultati jednofaktorske analize varijanse (one-way ANOVE); vrednosti Wilks Lambda statistike, Snedekorove F statistike i i statistička značajnost F statistika. Rezultati testiranja hipoteza o jednakosti aritmetičkih sredina u tri grupe između promenljivih na osnovu jednofaktorske analize varijanse pokazuju, u slučajevima testiranja hipoteza o jednakosti srednje ocene odgovora na pitanja: Samoorganizovanje stanovnika doprinosi rešavanju problema u selu-S3 i Registrovanjem gazdinstva pruža se veća mogućnost dobijanja subvencija i podrške-S7 da ne postoje razlike između oblasti, odnosno prihvata se nulta hipoteza H_{20} (sig.p>0,05). Alternativna hipoteza H_{21} se prihvata za odgovore na pitanja: Zadovoljan sam životom na selu-S1; U selu se bolje živi nego pre 10 godina-S4; Lokalna samouprava na adekvatan način potpomaže razvoj sela-S5; Svoja znanja, sposobnosti i veštine mogu da razvijem u selu-S6; Briga šire zajednice za zdravstvenu zaštitu i obrazovanje stanovnika sela je zadovoljavajuća S8 i Verujem da će u narednih 5 godina finansijska situacija biti bolja, pa će mladi ostati na selu-S9, a to znači da postoje razlike između srednje ocene odgovora ispitanika na navedena pitanja između oblasti (sig.p=0,000< α =0,05).

Tabela 57. Testovi o jednakosti aritmetičkih sredina grupa

	Wilks' Lambda	F	df1	df2	Sig.
S1	,794	91,171	2	704	,000*
S3	,997	1,029	2	704	,358
S4	,947	19,862	2	704	,000*
S5	,901	38,514	2	704	,000*
S6	,758	112,354	2	704	,000*
S7	,997	,935	2	704	,393
S8	,818	78,425	2	704	,000*
S9	,856	59,385	2	704	,000*

*prihvata se alternativna hipoteza

U daljoj analizi primenjena je stepwise metod (metod korak po korak) pomoću koje se u svakom koraku postepeno biraju promenljive koje imaju najveći uticaj na zavisnu promenljivu i uključuju u model jedna po jedna, a u poslednjem koraku sve varijable koje su u modelu moraju da imaju vrednost Snedekorove F statistiku iznad donje kritične vrednosti (2,71), a sve promenljive koje su izvan modela moraju da imaju vrednost ispod kritične (3,84). Posle 8 iteracija dobijeni su rezultati prikazani u tabeli 58.

Tabela 58. Promenljive u modelu, Snedekorove F statistike i Wilks' Lambda statistike

Step		Tolerance	F to Remove	Wilks' Lambda
7	S6	,141	24,218	,270
	S7	,123	270,480	,447
	S1	,148	137,910	,352
	S4	,144	145,556	,357
	S5	,144	59,318	,295
	S8	,158	21,281	,267
	S9	,105	18,937	,266
8	S6	,140	21,317	,257
	S7	,095	100,697	,312
	S1	,141	144,698	,342
	S4	,141	115,345	,322
	S5	,143	61,192	,284
	S8	,158	21,772	,257
	S9	,105	18,551	,255
	S3	,135	14,791	,252

Posle primene modela u koracima u osmom koraku (Tabela 58) ostale su sve promenljive u modelu. Vrednosti Snedekorove F statistike za sve varijable su veće od kritične vrednosti 3,74. Najveće vrednosti Snedekorove F statistike imaju odgovori ispitanika na pitanja Zadovoljan sam životom na selu - S1, U selu se bolje živi nego pre 10 godina - S4 i Registrovanjem gazdinstva pruža se veća mogućnost dobijanja subvencija i podrške - S7 i sve su veće od 100, što znači da ove tri promenljive najviše utiču na međugrupne razlike. Najmanje vrednosti F statistika su odgovori na pitanja: Verujem da će u narednih 5 godina finansijska situacija biti bolja, pa će mladi ostati na selu-S9 i Samoorganizovanje stanovnika doprinosi rešavanju problema u selu-S3, što znači da ocene odgovora na ova dva pitanja najmanje utiču na među-grupne razlike. Pošto su sve vrednosti Snedekorove F statistike za sve promenljive veće od kritične vrednosti prihvata se alternativna hipoteza H_{31} , a to znači da sve nezavisne varijabli utiču na među-grupne razlike.

U tabeli 59 Karakteristična vrednost (eigenvalue) prikazan je kanonični koeficijent korelacije, koji pokazuje korelaciju između diskriminacione funkcije i kategorijske promenljive, oblast 1, oblast 2 i oblast 3. U našem slučaju određena su dva koeficijenta kanonične korelacije, što znači da su određene i dve diskriminacione funkcije (za jedan manje od broja oblasti/grupa). Kvadrat prvog koeficijenta kanonične korelacije je 0,685584 ($0,828^2$) ili 68,5584%. Kvadrat drugog koeficijenta kanonične korelacije je 0,2304 ($0,48^2$) ili 23,04%. Oba koeficijenta pokazuju da ove dve funkcije čine 68,56% i 23,04%, ukupno 91,60%, odnosa između nezavisno promenljivih i grupa. Karakteristična vrednost je odnos između sume kvadrata odstupanja između grupa i sume kvadrata odstupanja unutar grupe, tj. karakteristična vrednost = $\frac{CanR^2}{(1-CanR^2)}$ gde je $CanR^2$ kanonični koeficijent korelacije na kvadrat.

Tabela 59. Karakteristična vrednost (Eigenvalue) i kanonični koeficijenti korelacije

Function	Eigenvalue	% of Variance	Cumulative %	Canonical Correlation
1	2,184(a)	88,0	88,0	,828
2	,299(a)	12,0	100,0	,480

a First 2 canonical discriminant functions were used in the analysis.

Testiranje hipoteze o statističkoj značajnosti diskriminacione funkcije vrši se na osnovu vrednosti Wilks Lambda statistike, Hi kvadrat testa i statističke značajnosti Hi kvadrat testa. Ukupni varijabilitet se može podeliti na dva dela: deo varijabilitet unutar grupa i varijabilitet između grupa. Wilks Lambda statistika jednaka je odnosu između varijabiliteta unutar grupa i ukupnog varijabiliteta ili proporciji varijanse diskriminacionih promenljivih (serija podataka-vrednosti koje se izračunavaju zamenom svake opservacije u diskriminacionim funkcijama) koja nije objašnjena razlikama između grupa u totalnoj varijansi. Niža vrednost Wilks Lambda statistike znači veću moć diskriminacione funkcije da klasifikuje promenljive u grupe. U našem slučaju Wilks Lambda za test kombinacije obe diskriminacione funkcije, obe diskriminacione funkcije su testirane zajedno, Wilks Lambda je 0,242; $\chi^2=994,426$ i $p=0,000 < \alpha$, a za drugu diskriminacionu funkciju, isključena je prva diskriminaciona funkcija, statistike su: Wilks Lambda 0,77; $\chi^2=183,193$ i $p=0,000 < \alpha$. Prva diskriminaciona funkcija pokazuje izuzetno jaku vezu između grupa i nezavisno promenljivih. Nakon uklanjanja prve funkcije još uvek je jaka veza između grupa i nezavisno promenljivih. Pošto je signifikantnost obe diskriminacione funkcije $p=0,000$, to se prihvata alternativna hipoteza H_{11} da su obe diskriminacione funkcije statistički značajne ili da su razlike prosečnih vrednosti diskriminacionih promenljivih za tri grupe statistički značajne. Ове две дискриминативне функције чине 88% и 12% u ukupnoj varijansi između grupa.

Za razliku od jednofaktorske analize varijanse, koja je pokazala da u tvrđenjima S3 i S7 ne postoji razlika u prosečnoj oceni odgovora ispitanika prema odabranim geografskim oblastima (Tabela br. 57), diskriminaciona funkcija pravi razliku između ocene odgovora za sva tvrđenja S1, S3, S4, S5, S6, S7, S8 i S9 između sve tri izabrane geografske oblasti (Tabela br. 58 i 61).

Tabela 60. Wilks' Lambda, Hi-kvadrat i statistička značajnost HI-kv

Test of Function(s)	Wilks' Lambda	Chi-square	df	Sig.
1 through 2	,242	994,426	16	,000
2	,770	183,193	7	,000

U tabeli br. 61 prikazani su nestandardizovani i standardizovani koeficijenti diskriminacione funkcije. Na osnovu koeficijenata diskriminacione funkcije i nestandardizovanih i standardizovanih opserviranih vrednosti nezavisno promenljivih izračunata je serija podataka diskriminacionih promenljivih. Veća apsolutna vrednost diskriminacionih koeficijenata ukazuje da nezavisne varijable koje su ostale u modelu, imaju veći uticaj na diskriminacionu funkciju, odnosno na podelu populacije na grupe. Standardizovani diskriminacioni koeficijenti ne zavise od jedinica mere i pokazuju uticaj relativnog efekta na diskriminacionu funkciju. U našem primeru najveći uticaj unutar I diskriminacione funkcije ima ocena odgovora na pitanje Registrovanjem gazdinstva pruža se veća mogućnost dobijanja subvencija i podrške S7, a u II ocena odgovora na pitanje Zadovoljan sam životom na selu-S1 (Prihvata se H_{31}).

Tabela 61. Nestandardizovani i standardizovani koeficijenti diskriminacione funkcije

Promenljive	Nestandardizovani koeficijenti		Standardizovani koeficijenti	
	Funkcija		Funkcija	
	1	2		
S1	1,028	-1,750	1,241	-2,113
S3	-,589	-,140	-,658	-,157
S4	-1,286	,677	-1,536	,808
S5	,803	,843	1,053	1,106
S6	,458	,933	,501	1,021
S7	-1,499	-,486	-1,825	-,592
S8	,630	-,505	,669	-,536
S9	,615	,444	,774	,559
Const	,268	,598		

U strukturalnoj matrici (strukturna korelacija-tabela br.62) prikazane su diskriminacione težine (diskriminant loading) za svaku nezavisno promenljivu. Diskriminacione težine su korelacija između nezavisnih varijabli i diskriminacionih funkcija. Nezavisno promenljive su poredane prema visini apsolutne vrednosti korelacije unutar I diskriminacione funkcije. Sa zvezdicom su označene sve promenljive koje imaju najveću korelaciju sa diskriminacionom funkcijom. Sa I diskriminacionom funkcijom ima najveću korelaciju ocena odgovora na pitanje: Svoja znanja, sposobnosti i veštine mogu da razvijem u selu-S6 i Zadovoljan sam životom na selu-S1 (Prihvata se H_{31}), a najmanju Registrovanjem gazdinstva pruža se veća mogućnost dobijanja subvencija i podrške-S7. Takođe ocena odgovora na pitanje Svoja znanja, sposobnosti i veštine mogu da razvijem u selu-S6 ima najveću korelaciju i sa II diskriminacionom funkcijom. Ocena odgovora na pitanje Zadovoljan sam životom na selu-S1 je u indirektnoj korelacionoj vezi sa drugom diskriminacionom funkcijom.

Tabela 62. Strukturna matrica

	Function	
	1	2
S6	,372(*)	,233
S1	,336(*)	-,210
S8	,315(*)	,136
S9	,273(*)	,139
S5	,222(*)	,071
S4	,139	,216(*)
S3	,019	-,085(*)
S7	,018	-,081(*)

Multivarijaciona sredina (Centroid-tabela br.63) je prosečna vrednost diskriminacione promenljive za jednu određenu grupu. Primenom diskriminacione analize izračunava se serija vrednosti diskriminacionih promenljivih zamenom opservacija u diskriminacionoj funkciji. U sledećoj tabeli prikazane su nestandardizovane diskriminacione funkcije ocenjene za svaku multivarijacionu sredinu.za svaku grupu.

Tabela 63. Diskriminacione funkcije za multivarijacione sredine grupa

X	Function	
	1	2
1,0000	-1,131	-,718
2,0000	-1,360	,708
3,0000	1,745	,038

U tabeli br. 64 prikazani su Pearsonovi koeficijenti korelacije i njihova statistička značajnost. Pearsonovi koeficijenti pokazuju kvantitativno slaganje između promenljivih,

sličnost podataka u dva uzorka, jačinu i smer korelacione veze između dve promenljive i statističku značajnost veze.

Nulta hipoteza je da je koeficijent korelacije u populaciji jednak nuli, tj. $\rho=0$.

Alternativna hipoteza je da je koeficijent korelacije u populaciji različit od nule, $\rho \neq 0$.

Statistika testa je Studentova t-statistika.

U svim slučajevima Pearsonov koeficijent pokazuje da je korelaciona veza, slaganje između podataka u dve serije podataka, između dve promenljive statistički značajno ($p < \alpha$), odnosno prihvata se alternativna hipoteza. Pošto se svi koeficijenti nalaze na skali $0,7 < r \leq 0,9$ to znači da je korelaciona veza jaka i direktna između dve promenljive ili da postoji jako je slaganje između podataka dve serije-ocena tvrdjenja ispitanika. Pošto je koeficijent korelacije između promenljivih S3 i S6 jednak 0,675; S6 i S7 jednak 0,684, to je korelaciona veza između parova ovih promenljivih značajna, odnosno slaganje podataka je značajno. Izuzetak je i korelaciona veza između promenljivih S3 i S7 ($r=0,909$); S6 i S9 ($r=0,901$). U ovom slučaju je korelaciona veza vrlo jaka, odnosno sličnost odgovora ispitanika je vrlo velika (koeficijent korelacije $r=1$ kada su podaci u seriji jednaki).

Tabela 64. Pearsonovi koeficijenti korelacije i njihova statistička značajnost (Sig.)

		S1	S3	S4	S5	S6	S7	S8	S9
S1	Pearson Correlation	1	,784(**)	,810(**)	,858(**)	,846(**)	,779(**)	,818(**)	,873(**)
	Sig. (2-tailed)		,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000
	n	998	998	998	998	998	998	998	998
S3	Pearson Correlation	,784(**)	1	,767(**)	,830(**)	,675(**)	,909(**)	,711(**)	,783(**)
	Sig. (2-tailed)	,000		,000	,000	,000	,000	,000	,000
	n	998	998	998	998	998	998	998	998
S4	Pearson Correlation	,810(**)	,767(**)	1	,788(**)	,827(**)	,726(**)	,858(**)	,879(**)
	Sig. (2-tailed)	,000	,000		,000	,000	,000	,000	,000
	n	998	998	998	998	998	998	998	998
S5	Pearson Correlation	,858(**)	,830(**)	,788(**)	1	,785(**)	,866(**)	,798(**)	,829(**)
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000		,000	,000	,000	,000
	n	998	998	998	998	998	998	998	998
S6	Pearson Correlation	,846(**)	,675(**)	,827(**)	,785(**)	1	,684(**)	,899(**)	,901(**)
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000	,000		,000	,000	,000
	n	998	998	998	998	998	998	998	998
S7	Pearson Correlation	,779(**)	,909(**)	,726(**)	,866(**)	,684(**)	1	,710(**)	,789(**)
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000	,000	,000		,000	,000
	n	998	998	998	998	998	998	998	998
S8	Pearson Correlation	,818(**)	,711(**)	,858(**)	,798(**)	,899(**)	,710(**)	1	,877(**)
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000	,000	,000	,000		,000
	n	998	998	998	998	998	998	998	998
S9	Pearson Correlation	,873(**)	,783(**)	,879(**)	,829(**)	,901(**)	,789(**)	,877(**)	1
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	
	n	998	998	998	998	998	998	998	998

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Na osnovu tabele br. 65, Klasifikacija rezultata izračunava se količnik pogodaka, koji predstavlja procenat optimalno klasifikovani opservacija (a posteriori) u grupe pomoću diskriminacionog modela. Količnik pogodaka je odnos broja opservacija na glavnoj dijagonali i ukupnog broja opservacija u matrici klasifikacije. Izražen je procentualno i za posmatrani uzorak je 79,8% (prikazan je ispod tabele), što znači da je 80% ispitanika isto klasifikovano u tri oblasti kao u odabranom uzorku. Diskriminacionom analizom se dobija serija a posteriori klasifikovanih ispitanika. Na osnovu karakteristika svake elementarne jedinice određuju se njene sličnosti i razlike (Mahalonobisova distanca) sa sredinama grupe (multivarijaciona sredina) i prema tome se predlaže nova klasifikacija-a posteriori klasifikacija. Broj isto klasifikovanih elementarnih jedinice, a priori i a posteriori, u I grupi u oba uzorka je 193 ispitanika i to su sledeći ispitanici: ID-62 do ID-159, od ID 176 do ID 243, i od ID248 do ID282. Broj različito klasifikovanih ispitanika u prvoj grupi je 105 i to: ID2-ID61; od ID160 do ID175; od ID287 do ID293; od ID244 do ID248; od ID283 do ID287 i od ID294 do ID297. Po sličnosti broj ispitanika iz I grupe koji po karakteristikama pripadaju II grupi je 86 ispitanika, III 19 ispitanika. U drugoj grupi ukupan broj isto klasifikovanih elementarnih jedinica je 229 ispitanika, a u trećoj 372 ispitanika, a različito klasifikovanih u II grupi je 67, a u trećoj 28 ispitanika. U ovom slučaju se za sve tri oblasti prihvata alternativna hipoteza H_{41} , jer svi ispitanici nisu a priori isto klasifikovani, kao u a posteriori klasifikaciji.

U primeni diskriminacione analize podelili smo originalni uzorak na dva dela, odnosno slučajnim izborom pomoću binomnog rasporeda ($n=1$; $p=0,70$) odabrane su elementarne jedinice za drugi uzorak. Na prvom poduzorku specificirana je diskriminaciona funkcija, a zatim je primenjena na drugom uzorku sa ciljem da se utvrdi udeo isto klasifikovanih elementarnih jedinica i da se uporede količnici pogodaka ova dva uzorka. Ovaj postupak je poznat pod nazivom unakrsna provera, i proizvodi nepristrasne procene. U drugom uzorku količnik pogodaka iznosi 80,4%. Pošto su ova dva količnika pogodaka približno jednaka, to znači da diskriminacioni model ima veliku statističku značajnost u klasifikaciji elementarnih jedinica.

Tabela 65. Klasifikacija ispitanika po oblastima/grupama

				Predicted Group Membership			Total
				1,0000	2,0000	3,0000	1,0000
Cases Selected	Original	Count	X				
			1,0000	132	66	15	213
			2,0000	27	156	17	200
		3,0000	16	2	276	294	
	%	1,0000	62,0	31,0	7,0	100,0	
		2,0000	13,5	78,0	8,5	100,0	
3,0000		5,4	,7	93,9	100,0		
Cases Not Selected	Original	Count	X				
			1,0000	61	20	4	85
			2,0000	14	77	9	100
		3,0000	6	4	96	106	
	%	1,0000	71,8	23,5	4,7	100,0	
		2,0000	14,0	77,0	9,0	100,0	
3,0000		5,7	3,8	90,6	100,0		

a 79,8% of selected original grouped cases correctly classified.

b 80,4% of unselected original grouped cases correctly classified.

Kruskal-Wallisov test

Kruskal-Wallisov test je neparametarski test i upotrebljava se za ispitivanje razlika između više od dve grupe kada nisu ispunjene pretpostavke parametarskih testova i kada su podaci mereni na nominalnim ili ordinarnim skalama (čije se vrednosti mogu rangirati). Pretpostavka parametarske alternative ovom testu, jednofaktorska analiza varijanse, je da se slučajna promenljiva može aproksimirati normalnom raspodelom u posmatranim grupama. Ista uslov važi i za primenu diskriminacione analize. Pošto u našem slučaju ta pretpostavka nije ispunjena, a takođe nije ispunjena ni pretpostavka o homogenosti varijanse, to ćemo primeniti i Kruskal Wallisov (KW) test i uporediti rezultate. KW test se koristi se za testiranje nulte hipoteze da su k-nezavisnih uzoraka formirani iz iste populacije koje imaju jednake medijane. Medijana je ona vrednost obeležja koja seriju uređenih podataka u rastući/opadajući niz deli na dva jednaka dela. Opservacije nezavisne varijable se pretvaraju u rangove za posmatrane grupe i potom se testira hipotezu da li se rangovi tih grupa statistički značajno razlikuju (Stojković, 2001, str. 701).

Nulta hipoteza je: $H_0: M_{e1}=M_{e2}=\dots=M_{ek}$

Alternativna hipoteza je: H_1 : bar dve medijane u populaciji se razlikuju međusobom.

U tabeli br. prikazani su rezultati testiranja hipoteza. Na svim nivou značajnosti testa α za sve promenljive prihvata se alternativna hipoteza H_{11} ($p < \alpha$) da postoji razlika

između medijana posmatranih promenljivih, pa ova tri uzorka pripadaju različitim podskupovima populacije; populacija je heterogena u pogledu posmatranih karakteristika. Izuzetak je promenljiva S3; samo se u njenom slučaju prihvata nulta hipoteza da ne postoji razlika između sva tri podskupa populacije ($p > \alpha = 0,05$). Uz nivo pouzdanosti od 95% zaključak na osnovu one-way ANOVA je isti za promenljive S1, S4, S5, S6, S8, S9 i S10, odnosno prihvata se alternativna hipoteza, a za promenljive S3 i S7 prihvata se nulta hipoteza. Diskriminaciona analiza pokazuje, pošto su sve promenljive ostale u stepwise modelu, a diskriminaciona funkcija je statistički značajna, da razlike postoje u sve tri oblasti između svih promenljivih.

Tabela 66. HI-kvadrat testa i signifikantnost

	Promenljive									
	S1	S2	S3	S4	S5	S6	S7	S8	S9	S10
Chi-Square	187.782	250.915	3.889	55.637	99.846	202.794	8.087	135.417	117.468	59.680
df	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Asymp. Sig.	.000	.000	.143	.000	.000	.000	.018	.000	.000	.000

a. Kruskal Wallis Test

b. Grouping Variable: X

U tabeli br. 67 prikazane su medijane za sva tri uzorka. Medijane su najmanje u prvoj grupi, a najveće u trećoj. Medijane su za promenljive S1, S2, S3, S5, S7, S8 i S9 u I i II grupi jednake, a za promenljive S4, S6 i S10 različite. Medijane za promenljive S3, S5, S7 i S8 jednake u sve tri grupe.

Tabela 67. Medijana promenljivih po grupama

Grupe/oblasti	Promenljive									
	S1	S2	S3	S4	S5	S6	S7	S8	S9	S10
1.0000	2.000000	2.000000	4.000000	1.000000	4.000000	1.000000	4.000000	2.000000	2.000000	2.500000
2.0000	2.000000	2.000000	4.000000	2.000000	4.000000	2.000000	4.000000	2.000000	2.000000	3.000000
3.0000	4.000000	4.000000	4.000000	2.000000	4.000000	4.000000	4.000000	2.000000	4.000000	4.000000
Total	2.500000	2.000000	4.000000	2.000000	4.000000	2.000000	4.000000	2.000000	2.000000	3.000000

Na osnovu celokupne statističko-ekonometrijske analizi mogu se izvesti sledeći zaključci:

- Sva pitanja u upitniku korespondiraju uzajamno. Naročito je izraženo slaganje između ocene odgovora ispitanika na tvrđenja Samoorganizovanje stanovnika doprinosi rešavanju problema u selu-S3 i Registrovanjem gazdinstva pruža se veća mogućnost dobijanja subvencija i podrške-S7; Svoja znanja, sposobnosti i veštine mogu da razvijem u selu-S6 i Verujem da će u narednih 5 godina finansijska situacija biti bolja, pa će mladi ostati na selu-S9.

- Zaključak koji se odnosi na sve tri oblasti je: na tvrđenje Zadovoljan sam životom na selu 20% ispitanika odgovorilo uopšte se ne slažem, a 50% uopšte se ne slažem i ne slažem se. Najviše odgovora slažem se na ovo tvrđenje ima u sva tri oblasti i to 32,46%. Na drugo tvrđenje Infrastruktura i javne usluge u selu su razvijene-S2 odgovor uopšte se ne slažem izabralo je 30,26% ispitanika, dok je najviše izabralo odgovor ne slažem se 38,88%, a samo 7,31% ispitanika u potpunosti se slažem sa tvrđenjem. Najviše odgovora na tvrđenje Samoorganizovanje stanovnika doprinosi rešavanju problema u selu-S3 slažem se izabralo je 49,90% ispitanika, dok je samo 4,21% ispitanika izabralo odgovor apsolutno se ne slažem. Na tvrđenje U selu se bolje živi nego pre 10 godina-S4 najviše ispitanika je odgovorilo ne slažen se i to 35,97% ispitanik. Ukupno učešće ispitanika sa odgovorima apsolutno se ne slažem i ne slažem se je 73,25% ispitanika. Samo 4,71% ispitanika je odgovorilo apsolutno se slažem. Najviše odgovora slažem se na tvrđenje Lokalna samouprava na adekvatan način potpomaže razvoj sela-ima u sve tri oblasti i to 39,98% ispitanika. Procentualno učešće odgovora apsolutno se ne slažem na ovo tvrđenje je 13,63%. Na tvrđenje Svoja znanja, sposobnosti i veštine mogu da razvijem u selu-S6; 33,57% ispitanika odgovorilo uopšte se ne slažem, a 72,44% uopšte se ne slažem i ne slažem se. Samo 3,81% ispitanika je odgovorilo apsolutno se slažem. Na sedmo tvrđenje Registrovanjem gazdinstva pruža se veća mogućnost dobijanja subvencija i podrške-S7 odgovor apsolutno se ne slažem i ne slažem izabralo je 22,95% ispitanika, dok je najviše ispitanika izabralo odgovor slažem se 48,80%. Kao što je konstatovano i u prvom pasusu, da postoji pozitivna korelacija između III i VII tvrđenja, i na treće tvrđenje ispitanici su odgovorili na isti način (njih oko 50%). Najviše odgovora na tvrđenje Briga šire zajednice za zdravstvenu zaštitu i obrazovanje stanovnika sela je zadovoljavajuća-S8 ne slažem se izabralo je 43,19% ispitanika (ukupno apsolutno se ne slažem i ne slažem se 75,25% ispitanika), dok je samo 4,41% ispitanika izabralo odgovor apsolutno se slažem. Na tvrđenje Verujem da će u narednih 5 godina finansijska situacija biti bolja, pa će mladi ostati na selu-S9 najviše ispitanika je odgovorilo ne slažen se i to 37,68% ispitanik. Ukupno učešće ispitanika sa odgovorima apsolutno se ne slažem i ne slažem se je 60,32% ispitanika. Odgovori tvrđenja S9 najviše korespondiraju sa odgovorima na tvrđenje S6, tako da je na tvrđenje S6-72,44% ispitanika odgovorilo uopšte se ne slažem i ne slažem se. Na tvrđenje S9 samo 11,82% ispitanika odgovorilo je apsolutno se slažem. Najviše odgovora ne slažem se na tvrđenje Priključenje EU pospešiće razvoj poljoprivrede i sela u Srbiji-S10 ima u sve tri oblasti i

to 24,95% ispitanika. Procentualno učešće odgovora apsolutno se ne slažem na ovo tvrđenje je 15,23%, a procentualno učešće odgovora apsolutno se slažem na ovo tvrđenje je 13,33%.

- Diskriminaciona analiza je pokazala da postoje razlike između odgovora ispitanika u sve tri oblasti za sva tvrđenja, analiza one-way ANOVA da između odgovora na III i VII pitanje ne postoje razlike između prosečnog odgovora ispitanika po oblastima i analiza medijana da samo u odgovorima na III tvrđenje ne postoje razlike po oblastima. Ako bismo pokušali da odredimo profil odgovora na tvrđenja u sve tri oblasti po svim tvrđenjima, onda bi prosečni ispitanik, određen na osnovu aritmetičke sredine, MORAVIČKE OBLASTI imao sledeće mišljenje: niti sam zadovoljan životom na selu niti sam nezadovoljan, infrastruktura i javne usluge u selu niti su razvijene niti su nerazvijene, samoorganizovanje stanovnika doprinosi rešavanju problema u selu, u selu se ne živi bolje nego pre 10 godina, lokalna samouprava na adekvatan način niti potpomaže razvoju sela niti odmaže, svoja znanja, sposobnosti i veštine ne mogu da razvijem u selu, registrovanjem gazdinstva pruža se veća mogućnost dobijanja subvencija i podrške, briga šire zajednice za zdravstvenu zaštitu i obrazovanje stanovnika sela nije zadovoljavajuća, ne verujem da će u narednih 5 godina finansijska situacija biti bolja, pa da će mladi ostati na selu i priključenje EU neće pospešiti razvoj poljoprivrede i sela u Srbiji. Prosečni ispitanik u ŠUMADIJSKOJ OBLASTI, u svim prosečnim odgovorima ima nešto više prosečne ocene na tvrđenja, ali te ocene pripadaju istoj grupi, tako da ima približno isti stav kao i prosečni ispitanik Moravičke oblasti. Izuzetak je samo odgovor na prvo tvrđenje; ispitanik Šumadijske oblasti nije zadovoljan životom na selu. Prosečni ispitanik POMORAVSKE OBLASTI zadovoljan je životom na selu, infrastruktura i javne usluge u selu su razvijene, samoorganizovanje stanovnika doprinosi rešavanju problema u selu, u selu se ne živi bolje nego pre 10 godina, lokalna samouprava na adekvatan način potpomaže razvoju sela; svoja znanja, sposobnosti i veštine niti mogu niti ne mogu da razvijem u selu; registrovanjem gazdinstva niti se pruža niti se ne pruža veća mogućnost dobijanja subvencija i podrške; briga šire zajednice za zdravstvenu zaštitu i obrazovanje stanovnika sela niti je zadovoljavajuća niti je nezadovoljavajuća; niti verujem niti ne verujem da će u narednih 5 godina finansijska situacija biti bolja, pa da će mladi ostati na selu i priključenje EU niti će pospešiti razvoj poljoprivrede i sela u Srbiji, niti neće.

- Pošto su odgovori ispitanika ekstremno različiti, a aritmetička sredina izravnava apsolutne razlike, onda ćemo zaključke o mišljenju prosečnog ispitanika izvesti i na osnovu modusa. Tada bi prosečni ispitanik MORAVIČKE OBLASTI imao sledeće mišljenje: nisam zadovoljan životom na selu, infrastruktura i javne usluge nisu razvijene, samoorganizovanje stanovnika doprinosi rešavanju problema u selu, apsolutno se ne slažem sa tvrdnjom da se na selu živi bolje nego pre 10 godina, lokalna samouprava na

adekvatan način potpomaže razvoju sela, apsolutno se ne slažem sa tvrdnjom da svoja znanja, sposobnosti i veštine mogu da razvijem u selu, registrovanjem gazdinstva pruža se veća mogućnost dobijanja subvencija i podrške, briga šire zajednice za zdravstvenu zaštitu i obrazovanje stanovnika sela nije zadovoljavajuća, ne verujem da će u narednih 5 godina finansijska situacija biti bolja, pa da će mladi ostati na selu i priključenje EU neće pospešiti razvoj poljoprivrede i sela u Srbiji. Prosečni ispitanik u ŠUMADIJSKOJ OBLASTI u odgovorima na tvrđenja S1, S2, S3, S5, S7, S8 i S9 ima isti odgovore kao i ispitanik MORAVIČKE OBLASTI, dok za tvrđenja S4, S6 i S10 ima različite odgovore: on misli da se na selu ne živi bolje nego pre 10 godina; ne slaže se sa tvrdnjom da svoja znanja, sposobnosti i veštine mogu da razvije u selu i misli da će priključenje EU pospešiti razvoj poljoprivrede i sela u Srbiji. Prosečni ispitanik POMORAVSKE OBLASTI zadovoljan je životom na selu. Njegovo mišljenje je: da su infrastruktura i javne usluge u selu razvijene, da samoorganizovanje stanovnika doprinosi rešavanju problema u selu, da se u selu ne živi bolje nego pre 10 godina, da lokalna samouprava na adekvatan način potpomaže razvoju sela; da svoja znanja, sposobnosti i veštine može da razvije u selu; da se registrovanjem gazdinstva pruža veća mogućnost dobijanja subvencija i podrške; da briga šire zajednice za zdravstvenu zaštitu i obrazovanje stanovnika sela nije zadovoljavajuća. On veruje da će u narednih 5 godina finansijska situacija biti bolja, pa da će mladi ostati na selu i da će priključenje EU pospešiti razvoj poljoprivrede i sela u Srbiji.

c) Kako je za razvoj ruralnih područja i njihovu diverzifikaciju značajan održivi turizam, sprovedena je **FAS analiza**, u cilju procene turističkih potencijala posmatranog područja za njihov razvoj, a naročito Moravičke i Šumadijske oblasti, gde seoska područja raspolažu sa oko 1300 ležajeva u hotelima, pansionima i seoskim turističkim domaćinstvima (naročito Gornja Trepča 1174 ležaja).

Tabela 68. Dolasci i noćenja turista, 2012. godine

Oblast / Grad - opština	Turisti	Noćenja turista
Pomoravska oblast	13088	21403
Jagodina	3909	4897
Čuprija	916	1136
Šumadijska oblast	69869	193734
Knić	1829	5707
Kragujevac	35054	115421
Topola	3700	8447
Moravička oblast	58546	289754
Gornji Milanovac	11383	60459
Čačak	27681	129937

Izvor: RZS, 2013a, str. 251.

Ova metodologija Svetske turističke organizacije UN se zasniva na identifikaciji i klasifikaciji relevantnih turističkih elemenata klasifikovanih u tri grupe i to: faktori, atraktori i podrška.

FAS analiza

Faktori:
– Prirodni faktori (voda, zemlja, klimatologija);
– Ljudski faktori (uslovi zapošljavanja, kulturne tradicije, ljudski kapital);
– Faktori kapitala (nivo potencijala za investicije, fizički kapital, pristup finansijama);
Atraktori:
– Prirodni atraktori (prirodne aktivnosti u područjima, prirodna područja);
– Kulturni atraktori (stil života, događaji, istorijski turizam);
– Atraktori u vidu centara za aktivnosti (kupovina, festivali, slobodno vreme);
Podrška:
– Prateće usluge (organizacija putovanja, bezbednost i zdravlje, distribucija informacija);
– Transport (unutrašnji saobraćaj i ostali vidovi saobraćaja);
– Ugositeljstvo (hoteli, gostionice, restorani);

Izvor: UNWTO, 2011, str. 23.

Turistički atraktori su turističke lokacije ili dobra koje turisti već posećuju i predstavljaju turističku realnost. Svaki atraktor rangiran je na skali od 1 do 5 (1 označava nizak stepen, a 5 visok) po pitanju njegove trenutne privlačnosti i potencijala. Imajući u vidu različiti broj procenjenih stavki po kategorijama, konačna procena atraktora sastoji se od ponderisanog, a ne od aritmetičkog proseka. Na posmatranom području Moravičke i Šumadijske oblasti već se razvija seoski turizam, pa je moguće oceniti atraktore.

Atraktori

Atraktori (prirodni, kulturni i centri za aktivnosti)					
Trenutna situacija			Potencijal		
Broj posetilaca: 2	Lepota: 4	Dostupnost i vrednost za turizam: 3	Mogućnost unapređenja: 3	Budući porast broja posetilaca: 3	Budući radovi na povećanju dostupnosti: 3

Izvor: ocena autora.

Faktori su resursi koji trenutno ne privlače mnogo turista i koji nisu pripremljeni za uključivanje u turizam. Međutim, oni imaju potencijal da se razviju u turističke svrhe.

Faktori

Prirodni faktori			Faktori ljudskih resursa	Faktori kapitala
Biodiverzitet: 4	Lepota: 4	Potencijal za privlačenje turista: 4	Nivo razvijenosti: 3	Nivo razvijenosti: 2

Izvor: ocena autora.

Pod podrškom se podrazumevaju komponente koje podržavaju industriju turizma. Imajući u vidu nemogućnost individualne procene svake od ugostiteljskih podrški, konačna procena podrške sastoji se od aritmetičkog proseka između sve tri kategorije.

Podrška

Podrška								
Ugostiteljstvo			Transport			Prateće usluge		
						Organizacija izleta	Bezbednost i zdravlje	Distribucija informacija
Kategorija: 2	Kapacitet/stopa popunjenosti: 2	Potencijal: 3	Veze: 2	Učestalost: 2	Unapređenje transportne flote: 3	Nivo razvijenosti: 2	Nivo razvijenosti: 3	Nivo razvijenosti: 2

Izvor: ocena autora.

Sprovedena valorizacija ukazuje da je potrebno značajno unaprediti infrastrukturu, kao i turističke sadržaje, kako bi resursi mogli u potpunosti da se valorizuju. Inherentne karakteristike područja su izrazito vredne (atraktivan planinski prostor, sa brojnim i raznovrsnim geomorfološkim, florističkim, hidrografskim, klimatskim, pejzažnim i kulturno - istorijskim vrednostima, kao i razvijenim banjskim mestima) i kao takve se moraju sačuvati i unaprediti. Prirodni i antropogeni resursi predstavljaju značajne faktore koji se mogu pretvoriti u atraktore i pospešiti održivi ruralni razvoj na posmatranom području.

VI MERE ZA UNAPREĐENJE I ISPUNJENJE CILJEVA RURALNOG RAZVOJA U REPUBLICI SRBIJI

1. Osnovna područja intervencije i mere podrške ruralnom razvoju

Sa donošenjem odluke o izboru modela ruralnog razvoja, mora se doneti i odluka o još dva značajna pitanja: izbor pratećih mera i instrumenata za ostvarivanje postavljenih ciljeva i izbor organizacione forme kroz koju se može razvijati agrarni sektor u okviru ruralnog razvoja. U kreiranju i sprovođenju mera za agrarni i ruralni razvoj učestvuje veliki broj institucija, od izvršnih organa vlasti do naučno-stručnih službi i raznih asocijacija, kroz: tržišno-cenovnu politiku, politiku ruralnog razvoja i politiku na području javnih službi i drugih usluga za poljoprivredu. Konkretno prateće mere razvojne strategije u ovoj oblasti, obično se dele na četiri osnovne grupe (Božić, Bogdanov i Ševarlić, 2011, str. 86):

- ekonomske mere (politika cena, poreska politika, investiciona i kreditno-monetarna politika, spoljno-trgovinska politika, subvencije, politika agrarnih robnih rezervi, osiguranje);
- mere menjanja ili zaštite posedovnih odnosa i uređenja zemljišne teritorije (komasacija i arondacija, agrarna reforma, nacionalizacija, zaštita poseda od usitnjavanja);
- tehničko-tehnološke mere (mehanizacija, hemizacija, automatizacija, selekcija, biotehnologija i genetski inženjering i primena ostalih naučnih, tehničko-tehnoloških dostignuća);
- organizaciono-administrativne mere (obrazovanje, savetodavne službe, naučno-istraživački rad, zakonodavstvo).

Ekonomске mere spadaju u grupu najznačajnijih mera, jer one direktno utiču na rezultate poslovanja i dohodak subjekata koji posluju u ruralnim područjima.

Razvoj tržišne proizvodnje daje izuzetan značaj cenama kao instrumentu agrarne i ruralne politike, budući da one opredeljuju ekonomski položaj i akumulativnu sposobnost u ovom sektoru. Zbog njenih specifičnosti, u poljoprivredi nije moguće potpuno slobodno formiranje cena, pa se putem garantovanih, orijentacionih, izvoznih, prag cena i drugih oblika zaštitnih cena interveniše od strane države. Značaj sistema cena posebnih oblika određen je i značajem agroprivrede u ukupnoj socio-ekonomskoj strukturi društva.

U poreskim sistemima savremenih država sreće se veliki broj različitih vrsta

poreza u cilju ujednačavanja uslova privređivanja među privrednim delatnostima, intenziviranja proizvodnje i povećanja tržišnosti, boljeg snabdevanja tržišta, izmene strukture proizvodnje i uticaja na ekonomsku moć određenih kategorija proizvođača. U oblasti poreske politike efekte može dati mera oslobađanja poreza preduzetnika koji obnavljaju napuštena gazdinstva ili se bave seoskim turizmom, jer preuzimaju rizik ulaganja kapitala, organizovanja i vođenja poslovanja i inovacija, u cilju efikasnijeg razvoja ruralnih područja.

Za realizaciju preduzetničke ideje izuzetno je važno finansijsko okruženje koje čine finansijske organizacije i finansijski instrumenti na koje se preduzetnik može osloniti. Specifičnosti poslovanja u agroprivredi i ruralnoj ekonomiji uslovljavaju i specifičnosti pribavljanja sredstava, kreditne politike i postavljaju zahtev dopunskog i selektivnog finansiranja ovih delatnosti. S tim u vezi, institucionalizacija beneficiranja kamata na agrarne kredite za određene namene ili linije proizvodnje, u skladu sa specifičnostima proizvodnje i obrta kapitala u agraru, ima poseban značaj. Neophodno je postojanje tzv. "*grace*" perioda u kome se kreditne rate ne otplaćuju, već samo kamate na kredit ili se čak i kamate pripisuju glavnici i plaćaju u odloženom roku. U zemljama razvijene tržišne privrede postoje brojne finansijske organizacije – banke (opšte i specijalizovane), štedionice, štedno-kreditne zadruge, agencije, berze, društva i dr., koje podržavaju preduzetničke ideje za investiranje u ruralna područja. Takođe, investicioni fondovi obezbeđuju efikasnu mobilizaciju sredstava i finansijsku podršku za razvoj preduzeća u ruralnim područjima. Sredstva agrarnog budžeta, fondova za razvoj, nacionalnog investicionog plana, međunarodnih agencija, od izuzetne su važnosti za ostvarivanje održivog privrednog rasta i razvoja ruralnih područja i stvaranje povoljnijeg ambijenta za investiranje. Investiciono-kreditna politika, takođe, podstiče određene organizacione forme i tipove gazdinstava za racionalno i efikasno korišćenje svih resursa.

Optimalno korišćenje prirodnih resursa obično se definiše kroz prostorni plan zemlje kao celine i pojedinih regiona. Tu se obično radi o rejonizaciji koja vodi ka optimalnom korišćenju zemljišta i ostalih resursa koji su vezani za zemljište. U tom smislu razlikuju se tržišno-specijalizovani region, brdsko-planinski region i planinski region, gde je održivo upravljanje zemljištem veoma bitno. Mere komasacije i arondacije, zaštite zemljišnih površina od poplava, odvodnjavanja i navodnjavanja, takođe, su mere značajne za ruralna područja.

Pod uticajem ukupnog privrednog razvoja, savremena tehnika i tehnologija utiču na izmenu strukture ruralnih područja sa težištem njihove orijentacije ka tržištu. Upravljanje inovacijama, naukom za tehnički progres, dizajniranje efektivne organizacije i zadružnih formi, razvoj informacionih sistema, upravljanje rizikom i ljudskim resursima, sa pratećim merama, ima važnu ulogu u obnovi i održivom razvoju

ruralnih područja.

Politika ruralnog razvoja u Srbiji sadrži mere i instrumente, koji imaju za cilj podržavanje multifunkcionalnosti, povećanje efikasnosti i konkurentnosti poljoprivrede i ruralnih područja i potpomaže proces integracije u Zajedničku agrarnu politiku EU (CAP). Politika ruralnog razvoja bila je u sklopu agrarne politike značajnije zastupljena u ukupnim budžetskim izdacima za podršku poljoprivredi, a mere i programi kojima je operacionalizovana bili su namenjeni razvoju sela. Mere za unapređenje sela u 2005. godini bile su usmerene na investiranje u raznovrsne projekte ruralnog razvoja, a cilj ovih mera bio je (SRPS, 2005):

- podrška povećanju održivosti primarne poljoprivredne proizvodnje u ruralnom okruženju;
- razvoj ruralne ekonomije i njena diverzifikacija, u cilju povećanja stepena održivosti poljoprivrednih domaćinstava; i
- stvaranje mehanizama i infrastrukture za podršku ruralnom razvoju.

Prema Uredbi Vlade Srbije o raspodeli i korišćenju podsticajnih sredstava za unapređenje sela (Službeni glasnik br. 11/2006), u 2006. godini izdvojeno je 750.000.000 dinara za projekte:

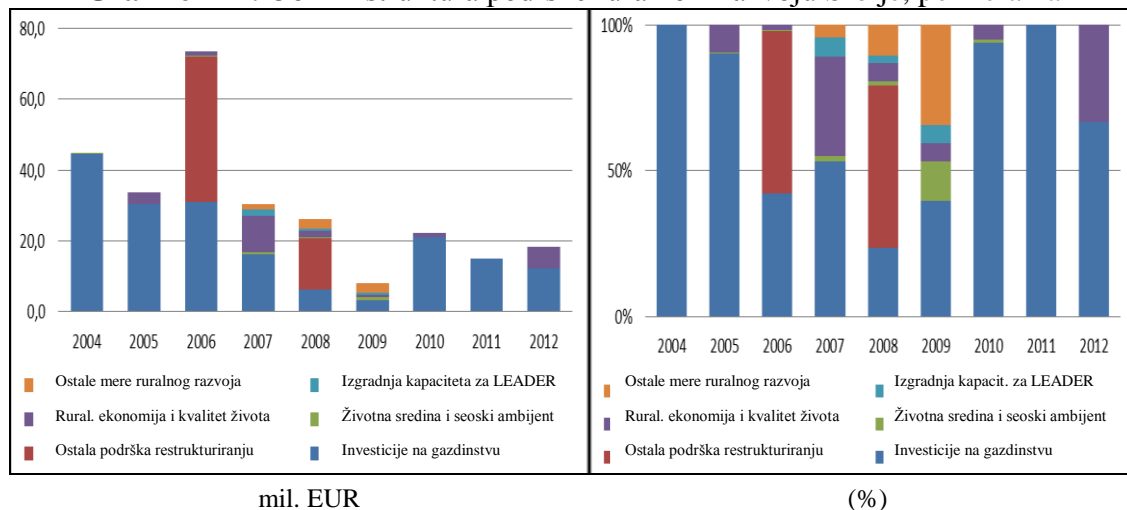
1. Unapređenja proizvodnje i plasmana: rasnog sastava stoke; nabavku poljoprivredne mehanizacije i opreme za ratarsku, hortikulturnu i stočarsku proizvodnju; popravku, dogradnju i adaptaciju objekata za smeštaj i uzgoj stoke i skladištenje poljoprivrednih proizvoda, kao i unapređenje plasmana.
2. Obnove i jačanja seoske infrastrukture: izgradnja i popravka seoskih puteva, elektro, vodovodne i kanalizacione mreže; adaptacija seoskih domova; izgradnja i opremanje centara za razvoj sela, biznis inkubatora, klastera i sl.
3. Razvoja i promocije ruralnih oblasti, zaštite životne sredine i seoskih predela: diverzifikacija aktivnosti; razvoj i promocija lokalnih proizvoda i seoskih vrednosti; podizanje kapaciteta za rad na razvoju sela i podrška organizovanju seoskog stanovništva radi zajedničkih aktivnosti; zaštita životne sredine i seoskih predela.
4. Razvoja i promocije organske proizvodnje: podizanje kapaciteta za rad na razvoju organske proizvodnje i podrška uspostavljanju organske proizvodnje.

Podsticajna sredstva su dodeljivana u iznosu od 30-60% ukupne vrednosti projekta, kao bespovratna, pravo na ova sredstva imala su fizička lica, zemljoradničke zadruge, udruženja građana, mesne zajednice i opštine, a poseban tretman imala su marginalna područja (LFA). Podrška ruralnom razvoju se intenzivirala tokom 2007. i 2008. godine, a pored mera podrške iz 2006. godine, uvedene su mere institucionalne podrške za unapređenje rada poljoprivrednih stručnih službi i za izgradnju sistema

podrške ruralnom razvoju, obezbeđenje participacije lokalnog stanovništva, u cilju kvalitetnijeg zadovoljavanja potreba ruralnih sredina, a posebno osetljivih i ugroženih grupa ruralnog stanovništva na teritoriji na kojoj se aktivnost odvija i mere podrške lokalnom stanovništvu u prepoznavanju i formulisanju projekata i pronalaženju izvora za finansiranje projekata od značaja za ruralni razvoj. Takođe, usvojena je Uredba o raspodeli i korišćenju podsticajnih sredstava za podršku razvoju sela kroz investiranje u ruralni turizam (Službeni glasnik RS br. 23/08), uz maksimalni iznos sredstava po korisniku od 400 hiljada dinara.

U 2009. godini, budžet za ruralni razvoj iznosio je 1.400.000.000 dinara, a sredstva podrške su bila opredeljena za (MPŠV, 2009): povećanje konkurentnosti poljoprivrednih gazdinstava i preduzeća za preradu poljoprivrednih proizvoda; podršku investicijama u poljoprivredi; organizovanje i jačanje mreže za podršku ruralnom razvoju; organsku poljoprivredu; očuvanje genetičkih resursa; proširenje i unapređenje ekonomskih aktivnosti na selu; podizanje višegodišnjih zasada voća, vinove loze i hmelja; unapređenje sistema bezbednosti i kvaliteta hrane i za kontrolu proizvodnje, vina, rakije i poljoprivredno-prehrambenih proizvoda sa geografskim poreklom; jačanje ljudskih kapaciteta zemljoradničkih zadruga itd. Pravo na korišćenje sredstava imala su: fizička lica - registrovana poljoprivredna gazdinstva, preduzetnici, pravna lica, crkve/manastiri, udruženja građana i zemljoradničke zadruge. Uvažavajući politiku ruralnog razvoja EU 2007-2013. godine, predviđeno je uvođenje novih mera u tri najvažnije komponente ruralnog razvoja: podizanje konkurentnosti; bolje upravljanje zemljišnim resursima i resursima životne sredine; stvaranje preduslova da se seosko stanovništvo bavi širim izborom aktivnosti (diverzifikacija ruralne ekonomije) i unapređenje kvaliteta života na selu.

Grafikon 24. Obim i struktura podrške ruralnom razvoju Srbije, po merama

Izvor: SPRR R. Srbije, 2013, str. 68.

Najveći udeo u podršci ruralnom razvoju imaju sredstva namenjena podsticajima za investicije na gazdinstvima u brdsko-planinskim područjima, gazdinstvima koja su registrovana na lica mlađa od 40 godina, gazdinstvima registrovanim na ženske članove, ili socijalno ranjive ruralne grupe (podrška Romima i izbeglicama). Podrška povećanju prosečne veličine gazdinstva i konsolidaciji poseda primenjivala se kroz različite forme, što uključuje različite modele podsticaja za davanje zemljišta u zakup i podršku komasaciji. Marketinške i promotivne aktivnosti, kao i poslovno povezivanje učesnika u prehrambenom lancu su bile podsticane donatorskim projektnim aktivnostima, budžetskim sredstvima lokalnih samouprava i aktivnostima SIPA-e. Mere podrške zaštiti i unapređenju stanja životne sredine su malo zastupljene u budžetskoj strukturi. Izdvaja se podrška očuvanju genetičkih resursa (koja se permanentno finansirala zaključno sa 2010. godinom) i podrška razvoju organske proizvodnje (SPRR R. Srbije, 2013, str. 67). Diverzifikacija prihoda gazdinstava i unapređenja stanja infrastrukture finansirana je iz sredstava Nacionalnog investicionog plana u 2007. godini, dok su nakon toga ove aktivnosti finansirane manjim sredstvima. Podrška razvoju ruralne ekonomije kroz zanatstvo i seoski turizam finansirana je i iz drugih fondova (donatorskih fondova, lokalnih samouprava, Ministarstva ekonomije).

Mere podrške ruralnom razvoju Srbije u periodu 2014-2024. godine predviđene su u okviru prioritarnih stubova razvoja i umesto na godišnjem nivou, predstavljene su po potperiodima (dva pretpristupna potperioda i treći pretpristup EU ili samog članstva) i oni se definišu na nivou trogodišnjih vremenskih intervala. Predviđeni potperiodi su (SPRR R. Srbije, 2013, str. 108-109):

1. *Potperiod ekonomske krize (2014–2016.)* – ovo je period u kojem se očekuje da neće biti prostora za značajniji rast podrške poljoprivredi i ruralnom razvoju. Tokom ovog perioda važno je sačuvati stabilnost sistema podrške, bez radikalnih izmena u strukturi mera i obima sredstava namenjenih za pojedine mere i programe.

2. *Potperiod ponovnog privrednog rasta i pristupa IPARD sredstvima (2017–2020.)* –očekuje se da će u ovom periodu doći do značajnijeg rasta BDP, čime bi se otvorio prostor za rast sredstava namenjenih podršci poljoprivredi i ruralnom razvoju.

3. *Potperiod novog programskog perioda EU (od 2020.)* – period jake koncentracije na pristupanje i sticanje kvalifikacija za povlačenje što većih EU fondova nakon pristupa; potperiod ekspanzivnog rasta budžetske podrške poljoprivredi i ruralnom razvoju.

Mere podrške ruralnom razvoju su u cilju dostizanja veće kompatibilnosti sa modelom EU, značajnog jačanja drugog stuba (ruralni razvoj) u cilju poštovanja načela održivog razvoja. Predviđeno je da se poveća podrška za zaštitu životne sredine, što uključuje i sredstva namenjena područjima definisana po kriterijumima LFA regulative EU. Najveći deo sredstava biće namenjen rastu konkurentnosti, tehničko-tehnološkoj

opremljenosti, izgradnji ruralne infrastrukture, jačanju sistema transfera znanja, očuvanju ruralnog ambijenta, diverzifikaciji ekonomskih aktivnosti, razvoju seoskog turizma i unapređenju socijalnih struktura u ruralnim područjima.

Tabela 69. Projekcija drugog stuba agrarnog budžeta Republike Srbije 2014 – 2024.godine, ukupni obim budžeta i po grupama mera (mil. evra)

	2013 .	Potperiod ekonomske krize	Potperiod ponovnog privrednog rasta i pristupa <i>IPARD</i> -u	Potperiod novog programskog perioda EU
Rast konkurentnosti	14	15	50	70
Unapređenje životne sredine	0	3	13	45
Diverzifikacija dohotka i unapređenje kvaliteta života (Treća osa i LEADER)	6	11	20	32
Tehnička podrška	0	1	2	3
UKUPNO	20	30	85	150

Izvor: SPRR, 2014, str. 86.

Podrška rastu konkurentnosti – ostaje najznačajniji vid podrške ruralnom razvoju, iako relativni udeo sredstava za ove namene postepeno opada, jer je 2012. godine za ove namene predviđeno 16,6 mil. evra. Ovim sredstvima finansiraće se (SPRR, 2014, str.87):

1) rast investicija u resurse – za zemljišnu infrastrukturu (navodnjavanje, komasacija, grupisanje zemljišta);

2) investicije u fizički kapital poljoprivrednih gazdinstava (za modernizaciju opreme, mehanizacije i objekata – prema potrebama adaptacije na klimatske promene, ispunjavanja standarda kvaliteta, dobrobiti životinja i sl.);

3) investicije u preradu i marketing poljoprivrednih proizvoda, sa osvrtom na preradu domaćih sirovina i brendiranje domaćih proizvoda; rast podrške proizvodima sa većom dodatom vrednosti;

4) jačanje tržišnog lanca i uspostavljanje tržišnih distributivnih centara, kao i jačanje logističke podrške sektoru (skladišta, upravljanje posle žetve, informacione tehnologije itd.);

5) rast podrške jačanju sistema transfera znanja – konkretni projekti uvođenja novih proizvodnih tehnoloških sistema (klimatske promene).

Jačanje podrške unapređenju životne sredine – Podrška za ove namene obuhvatiće podršku proizvođačima u područjima sa otežanim uslovima rada u poljoprivredi (LFA), podsticaje za organsku proizvodnju i očuvanje genetičkih resursa. Predviđeno je da se kroz ovaj segment politike podstiče (SPRR, 2014, str. 87):

1) unapređivanje poljoprivredne proizvodne prakse za održivo korišćenje poljoprivrednog zemljišta i poboljšanje kvaliteta zemljišta, vode i vazduha;

2) zaštita i unapređenje životne sredine u ruralnim oblastima u cilju očuvanja određenih habitata, biljnog i životinjskog biodiverziteta, genetičkih resursa, autohtonih vrsta i rasa;

3) očuvanje ruralnog ambijenta, raznolikosti pejzaža i drugi oblici podrške životnoj sredini;

4) razvoj organske i integralne proizvodnje;

5) podrška za izjednačavanje dohotka i konkurentnosti proizvođača u područjima sa otežanim uslovima rada u poljoprivredi, posebno malih poljoprivrednih gazdinstava.

Sredstva za ove namene rastu, posebno u trećem potperiodu.

Diverzifikacija ekonomskih aktivnosti i unapređenje kvaliteta života u ruralnim područjima – Predviđeno je da sredstva za ove namene rastu, posebno kada se očekuje da je realno moguća veća apsorpcija sredstava iz IPARD programa. Sredstvima za podršku diverzifikaciji i unapređenje kvaliteta života finansiraće se (SPRR, 2014, str.87):

1) kreiranje novih aktivnosti na poljoprivrednim gazdinstvima, vezanih za pružanje novih proizvoda i usluga na poljoprivrednom gazdinstvu;

2) razvoj seoskog turizma ulaganjem u objekte sa kvalitetnim uslugama za smeštaj, ugostiteljstvo i rekreaciju;

3) unapređenje stanja ruralne infrastrukture vezane za poljoprivredu (atarski putevi, vodosnabdevanje i sl.).

Podrška unapređenju socijalnih struktura u ruralnim područjima – Razvoj i jačanje socijalnih mreža i struktura podržavaće se kroz podsticaje za formiranje lokalnih akcionih grupa i njihovim aktivnostima. Poseban segment podrške biće vezan za aktivaciju organizacija civilnog društva i prekograničnu saradnju ruralnih područja.

2. Institucije i politika javnih usluga za ruralni razvoj

Za sprovođenje politike ruralnog razvoja poteban je veliki broj institucija na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou, jer razvoj ruralnih područja uključuje održivi razvoj poljoprivrede, industrije, zaposlenosti, zdravstva, finansija, transporta i obrazovanja. Pored ekonomskih i socijalnih razloga, obnova i razvoj ruralnih zajednica ima naglašenu demografsku, ekološku i kulturnu dimenziju, odnosno, izraženu potrebu podizanja kvaliteta života u ovim zajednicama (Cvijanović i dr., 2005, str. 157-158). U mnogim zemljama, ministarstvo poljoprivrede ili ministarstvo za zaštitu životne sredine je ključni akter u kreiranju i sprovođenju politike ruralnog razvoja. Zadržni savezi, Privredne komore, Direkcije robnih rezervi, Instituti za ekonomiku poljoprivrede i

ruralni razvoj, Zavodi za proučavanje i razvoj sela, službe za veterinarsku i fitosanitarnu kontrolu i dr., takođe, se bave pitanjima održivog ruralnog razvoja. Lokalne vlasti, političke grupe, finansijske organizacije, ruralne kooperative i asocijacije, nevladine organizacije, privatni sektor i obrazovne institucije, su učesnici koji su uključeni u ruralni razvoj. Politika ruralnog razvoja u Srbiji je u nadležnosti Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, odnosno, Ministarstva poljoprivrede i zaštite životne sredine. Ovo Ministarstvo u izvršavanju svojih nadležnosti neposredno saraduje sa drugim ministarstvima, organima i organizacijama, kao i sa drugim državnim organima kada to zahteva priroda poslova. U okviru Ministarstva, 2005. godine, obrazovan je Sektor za razvoj sela i poljoprivrede (MPŠV, 2008, str. 8-9). Ovaj Sektor obavljao je studijsko–analitičke, upravno-nadzorne, upravne, informatičke, dokumentacione, statističko-evidencione i stručno-operativne poslove, koji su se odnosili na: održivi razvoj sela i poljoprivrede; planiranje razvoja poljoprivrede, sela i ruralnih krajeva; predlaganje i praćenje efekata mera ekonomske politike i njihovog uticaja na razvoj sela; upravljanje genetičkim resursima; sprovođenje Zakona o organskoj poljoprivredi; sprovođenje Zakona o poljoprivrednoj službi u delu savetodavno-konsultantskih poslova. Osim toga, bio je zadužen za: međunarodnu saradnju, izradu legislative i harmonizaciju propisa sa EU iz delokruga rada Sektora; druge poslove u oblasti razvoja sela i poljoprivrede. Najvažniji zadaci Sektora za razvoj sela i poljoprivrede bili su (MPŠV, 2008, str. 17):

- donošenje Strategije ruralnog razvoja Srbije;
- donošenje regionalnih i lokalnih planova za ruralni razvoj;
- kategorizacija, po modelu EU, manje povoljnih područja za proizvodnju;
- formiranje agencije za ruralni razvoj;
- unapređenje međusektorske saradnje.

U Sektoru za razvoj sela i poljoprivrede bile su formirane uže unutrašnje jedinice, odnosno, odeljenja i odseci za razvoj sela i savetodavne službe, za genetičke resurse i organsku proizvodnju (MPŠV, 2008, str. 18). Pored jačanja kapaciteta izvršne vlasti, realizaciju razvojnih ciljeva ruralnog razvoja podržale su i reforme u zakonodavnoj oblasti, donošenjem Zakona o poljoprivredi i ruralnom razvoju, 2008. godine, razne Uredbe, organizaciono-finansijske, tehničke mere, Mreže za podršku ruralnom razvoju sa regionalnim centrima. Naime, tokom poslednjih nekoliko godina u Srbiji je ispoljena značajna aktivnost na planu unapređenja zakonodavnog okvira u skladu sa EU zakonodavstvom (Acquis communautaire) u oblasti poljoprivrede, ruralnog razvoja, veterinarske i fitosanitarne zaštite i pitanja vezanih za politiku bezbednosti hrane, koje obuhvata više hiljada pravnih akata sa različitim stepenima obaveze usaglašavanja (uredbe, direktive, odluke, preporuke i mišljenja). Dinamika harmonizacije zakonodavstva sa EU za period 2013 – 2016. godine predviđena je dokumentom:

Nacionalni program za usvajanje pravnih tekovina Evropske unije (2013 – 2016).

Savremeni ruralni razvoj zahteva formiranje administrativnih struktura koje moraju biti sposobne da vrše: utvrđivanje strukturnih potreba različitih ruralnih oblasti; izradu, implementaciju i upravljanje programima razvoja sela; kontrolu finansijskih tokova i sprovedenih mera; monitoring, izveštavanje i vrednovanje programa i individualnih akcija na polju ruralnog razvoja. U cilju razvoja institucionalne infrastrukture koja će na najbolji mogući način podsticati ruralni razvoj, neminovna je reforma Ministarstva poljoprivrede i zaštite životne sredine, koje svojom unutrašnjom organizacijom mora poboljšati komunikaciju, koordinaciju i podići efikasnost rada pojedinih organizacionih delova, kako bi bolje odgovorili na zahteve vezane za primenu IPARDA-a i CAP-a (SPRR, 2014, str. 89).

Složena struktura organa, organizacija i ustanova u oblasti ruralnog razvoja, sa velikom brojem učesnika i kompleksnim horizontalnim i vertikalnim vezama između njih, zahteva osim reforme unutar MPZŽS-a i reformu ostalih aktera poljoprivrednog i ruralnog razvoja, kao što su (SPRR, 2014, str. 89-90):

1) reformisanje sistema PSSS i osnaživanje drugih učesnika u sistemu kreiranja i transfera znanja; prilagođavanje zakonodavstva, jačanje materijalne osnove i unapređenje sistema komunikacije;

2) materijalno, tehničko-tehnološko, organizaciono i kadrovsko jačanje organa, organizacija i ustanova uključenih u sistem kontrole bezbednosti hrane; podizanje operativnosti celog sistema usvajanjem podzakonskih akata, protokola o radu i izveštavanju i sl;

3) jačanje institucionalnih kapaciteta vezanih za ispitivanje sorti za utvrđivanje različitosti, uniformnosti i stabilnosti (DUS test);

4) razvoj svih vrsta analitičko informacionih sistema za podršku poljoprivredi, uključujući i nedostajuće delove poljoprivredne statistike, sistema javne izveštajne i prognozne službe, tržišnih informacija, registara i dr.; materijalno i kadrovsko jačanje, popunjavanje nedostajućih segmenata, unapređenje sistema komunikacije;

5) reformisanje zadrugarstva i drugih oblika organizovanja u poljoprivredi i agroindustriji; zakonsko regulisanje, materijalno i kadrovsko jačanje, podsticajni ambijent za privatno-javna partnerstva duž celog lanca vrednosti;

6) kreiranje novih i osnaživanje postojećih socijalnih mreža; stvaranje zakonskih preduslova za njihovo veće uključivanje u donošenje političkih odluka; kadrovsko jačanje, unapređenje sistema komunikacije i koordinacije; decentralizacija sistema odlučivanja i finansiranja.

Proces formiranja novih organa, organizacija i ustanova zahteva poštovanje principa (SPRR, 2014, str. 90): 1) postepenost; 2) održivost na duži rok; 3) unapređenje kapaciteta ljudskih resursa u naučnim i obrazovnim organizacijama i ustanovama, kao i

administracije na nižim nivoima odlučivanja. Jačanje informisanosti i kompetentnosti u domenu političke prakse i zakonodavstva EU, a posebno u analitičke potencijale, takođe, su neophodni u reformisanju institucija za ruralni razvoj.

3. Finansiranje ruralnog razvoja

Najvažniji vid državne podrške ruralnim područjima ostvaruje se putem agrarnog budžeta, koji je uveden u Srbiji 1996. godine, sa ciljem da obezbedi stabilne finansijske izvore za podsticanje razvoja poljoprivrede i ruralnih područja. Obim podrške je, u proteklom periodu, bio više zavisan od ekonomskih prilika u zemlji i neophodnosti da se podmire potrebe drugih budžetskih korisnika, nego što je bio odraz realnih potreba agrara i ruralnih područja za finansijskom podrškom. Analiza strukture agrarnog budžeta po stubovima podrške i po grupama mera u okviru pojedinih stubova podrške, izvršena je uz pomoć *APM* baze podataka (*Agricultural Policy Measures database*) za Srbiju, koja omogućuje kvalitativnu i kvantitativnu analizu primenjenih mera poljoprivredne politike, prema jedinstvenoj klasifikaciji mera po EU i *OECD* pristupu. *APM* klasifikacijom sve mere poljoprivredne politike se grupišu u tri glavna stuba (SPRR R. Srbije, 2013, str. 62-63.):

- Mere tržišno-cenovne podrške i direktna podrška proizvođačima,
- Strukturne i mere ruralnog razvoja, i
- Opšte mere podrške poljoprivredi.

Unutar stubova, izvršena je diferencijacija na glavne grupe mera, a detaljna razrada mera biće predstavljena u nacionalnom programu razvoja poljoprivrede i ruralnih područja.

Tabela 70. Projekcija agrarnog budžeta Republike Srbije 2014 – 2024. godine, ukupni obim budžeta i po stubovima (mil. evra)

	2013.	Potperiod ekonomske krize	Potperiod ponovnog privrednog rasta i pristupa IPARD-u	Potperiod novog programskog perioda EU	Pristup
Prvi stub	230	240	370	530	680
Drugi stub	20	30	85	150	750
Posebni podsticaji i ostalo	30	35	50	75	110
UKUPNO	280	305	505	755	1.540

Izvor: SPRR, 2014, str. 84.

Podrška drugom stubu (ruralnom razvoju) zasnovana je na iznosu podrške od 200 evra po hektaru, što iznosi ukupno 600 miliona evra, i uz dodatnih 150 miliona podrške iz domaćih izvora, ukupan iznos budžeta za podršku drugom stubu bi iznosio 750 miliona evra. Podrška obuhvata i 60 miliona evra godišnje koja se očekuju sredinom drugog potperioda iz IPARD sredstava.

Dostupnost podrške korisnicima budžetskih sredstava ograničavana je uvođenjem raznih kriterijuma. Tako je, od 2004. godine, uveden sistem registracije gazdinstava, kao preduslov za korišćenje budžetskih sredstava, što je prouzrokovalo značajne razlike u pogledu regionalne distribucije sredstava, kao i gazdinstava različite veličine. Pored toga, 2009. godine, uvedeno je ograničenje, kojim se predviđalo da registrovana gazdinstva moraju imati izmirene obaveze prema PIO za prethodnu kalendarsku godinu. Iste godine, primenjivano je i rešenje gde su subvencije bile smanjene na 30% za ona gazdinstva čiji su nosioci prešli starosnu granicu od 65 godina. Imajući u vidu nerešene imovinske odnose i neuređenost zemljišnih knjiga, mnoga gazdinstva su isključena iz sistema podrsticaja.

Zakonom o poljoprivredi i ruralnom razvoju (Sl. glasnik RS, 2009) osnovana je Uprava za agrarna plaćanja (IPARD agencija), kao organ MPŠV zadužen za plaćanja (sa sedištem u Šapcu). U toku 2010. godine, data je podrška investicijama gazdinstava u sektoru mesa i mleka i prerađivačkim kapacitetima. Nacionalnim programom za ruralni razvoj za period 2011-2013. godine, određeni su prioriteti i korisnici sredstava za ruralni razvoj, a obuhvaćena je i finansijska dimenzija pretpripravnih pregovora. U tom smislu, osnivanje Agencija za plaćanje i integrisani sistem administracije i kontrole (ISAK) je najzahtevniji uslov koji zemlja kandidat mora da ispuni za ulazak u EU. Agencije za plaćanje su institucije koje su odgovorne za sprovođenje mera agrarnog i ruralnog razvoja i u tesnoj su vezi sa uspostavljanjem Integrisanog sistema administracije i kontrole, koja se sastoji od (GIZ, 2013, str. 17): kompjuterizovane baze podataka, sistema za identifikaciju i registraciju primanja pomoći i kontrole.

Međunarodna pomoć Srbiji u oblasti poljoprivrede i ruralnog razvoja intenzivirana je od 2001. godine i uglavnom se ogledala u vidu pružanja tehničke pomoći (oprema, laboratorije, vozila, kompjuteri i sl.), treninga i obuke zaposlenih (najviše u pripremi za usvajanje EU procedura i pravila). Prema podacima ISDACON-a (*Inter-Sectoral Working Group for Coordination of Humanitarian and Development Assistance – Informacioni sistem za koordinaciju razvojne pomoći u Republici Srbiji*), od ukupno realizovanih oko 91 milion evra razvojne pomoći tokom perioda 2007–2012. godine, sektor poljoprivrede i ruralnog razvojazauzima osmo mesto među svim primaocima podrške međunarodnih donatora. Postoje tri glavna izvora međunarodne podrške (SPRR, 2014, str. 53-54):

- EU putem IPA fondova;
- bilateralna podrška – od zemalja EU putem njihovih razvojnih agencija (Nemačka, Holandija, Danska, Švedska, Austrija, Italija itd.) i drugih zemalja (SAD, Japan, Norveška, Švajcarska); i
- podrška međunarodnih organizacija i MFI putem kreditnih linija, zajmova i bespovratnih sredstava (UNDP, FAO, EBOR, SB, USAID, Ministarstvo poljoprivrede SAD, Nemačka itd.).

Zemlji kandidatu se može odobriti da koristi IPARD sredstva kada se (www.ruralcentar.org.rs, 2013):

- uspostavi nacionalna struktura koja je sposobna da definiše strategije i programe, da organizuje, kontroliše i pravilno koristi sredstva iz IPARD fondova;
- uspostavi sistem podataka u poljoprivredi i razvije transparentan pristup u poljoprivredi i ruralnim područjima (popis stanja, registar gazdinstava, katastar, statistika cena, analiza najvažnijih sektora itd.);
- donese nacionalnu strategiju ruralnog razvoja uz pun participativni pristup;
- formiraju neophodne službe - uspostavljanje savetodavnih i drugih usluga za poljoprivrednike i ruralno stanovništvo;
- razvije sistem organizovanja i udruživanja;
- podrže inicijative na unapređenju pristupa tržištu novca za farmere i one koji započinju biznis u ruralnim područjima;
- stekne iskustvo i uspostavi kultura usaglašavanja, kroz dobro definisanje i ciljane "pilot projekte".

Tabela 71. Pregled IPA komponenti i odgovarajućih instrumenata kohezivne politike

IPA	
IPA I - Tranzicija i izgradnja institucija	Strukturni i kohezivni fondovi
IPA II - Prekogranična saradnja	Evropska teritorijalna saradnja
IPA III - Regionalni razvoj	Evropski fond za regionalni razvoj i Kohezivni fond
IPA IV - Razvoj ljudskih resursa	Evropski socijalni fond
IPA V - Ruralni razvoj	Evropski poljoprivredni fond za ruralni razvoj

Izvor: Dragojlović, 2012. str. 35.

Državama kandidatima za članstvo u EU, ukoliko imaju akreditovan decentralizovani sistem upravljanja fondovima (DIS), pomoć se pruža kroz svih pet komponenti, dok se državama potencijalnim kandidatima koje nemaju akreditovan decentralizovani sistem upravljanja fondovima EU, pomoć upućuje samo kroz prve dve komponente.

Najveći i najvažniji donator bila je EU sa ukupno realizovanih 58 miliona evra u periodu 2007–2013. godine u okviru IPA komponente I. Finansijska podrška iz fondova IPA I - značajna sredstva su izdvojena za izgradnju institucionalnih kapaciteta za sprovođenje IPARD-a. Donatorski programi i projekti su često bili fokusirani na vrlo specifične teme, najčešće tržišne reforme i rast konkurentnosti (npr. veliki USAID Agrobiznis projekat, ili rad na unapređenju sistema savetodavnih usluga od strane STAR projekta Svetske banke) ili na poboljšanje pozicije specifičnih sektora. Takođe, u okviru ovih programa veliki broj domaćih stručnjaka i delovi administracije imali su priliku da prođu različite vidove obuke i osposobljeni su za primenu novih tehnoloških, organizacionih i drugih rešenja u ovoj oblasti.

Jačanje uloge lokalnih aktera ruralnog razvoja bitno utiče na efikasnije aktiviranje lokalnih resursa i privlačenje i racionalno korišćenje finansijskih sredstava za razvoj seoskih zajednica.

Uz pomoć republičkih organa, lokalna samouprava, u okviru svojih ovlašćenja i zakonskih obaveza, treba da (Dimić i Ribar, 2006, str. 327):

- utvrdi osnovnu koncepciju privrednog razvoja i vrši koordinaciju i upravljanje programima od značaja za unapređenje lokalne zajednice u celini;
- napravi odgovarajuće prostorne i urbanističke planove;
- sprovodi komasaciju i utiče na sprovođenje arondacije, ukoliko je potrebno;
- utiče na rešavanje imovinsko-pravnih odnosa;
- podstiče izgradnju i održavanje sistema komunalne i društvene infrastrukture.

Lokalne samouprave usvajaju strategije razvoja ruralnih područja i opredeljuju sredstva iz gradskih / opštinskih budžeta za diverzifikaciju ruralne ekonomije, unapređenje proizvodnje i plasmata, obnovu i jačanje seoske infrastrukture, izgradnju prerađivačkih kapaciteta u ruralnim područjima, razvoj organske poljoprivrede i zaštitu životne sredine, razvoj ruralnog turizma i očuvanje seoske tradicije i kulture.

VII JAVNO-PRIVATNO PARTNERSTVO U RAZVOJU RURALNIH PODRUČJA SRBIJE

1. Karakteristike koncepta javno-privatnog partnerstva

Pristup ruralnom razvoju koji se tokom poslednjih decenija promoviše u razvijenim zemljama naglašava značaj lokalnih preduzetničkih i inovativnih potencijala za razvoj seoskih zajednica. Osnovni cilj je da se obezbedi uravnotežen tehnološki razvoj ruralnih oblasti, poveća konkurentnost i kvalitet života. Da bi podržala takav razvoj, lokalna vlast mora da deli resurse, fondove i rizik sa poslovnim sektorom, kako bi se uspostavio stabilan i održivi razvoj. Javna uprava, po pravilu, obavlja javne poslove vlastitim sredstvima i vlastitim osobljem. Međutim, u slučaju visokih troškova izvođenja javnih poslova i nedovoljne stručnosti uprave, koriste se tradicionalni modeli za obavljanje javnih poslova (*Public Private Partnership*, 2013):

- model uobičajene nabavke kroz sklapanje trgovačkih ugovora između javnog i privatnog sektora, gde nije prisutna dugoročna saradnja i nema raspodele poslovnog rizika;
- formalna ili organizacijska privatizacija, kada javna uprava osniva trgovačka društva zbog obavljanja javnih stručnih poslova (komunalna društva i sl);
- *outsourcing* model u kojem javna uprava ustupa određene interne poslove privatnom sektoru, kao što su poslovi servisnog karaktera;
- model materijalne privatizacije, gde javna uprava u potpunosti prepušta obavljanje javnih poslova privatnom sektoru, odričući se većinskih vlasničkih prava, ali kroz nadzorne odbore zadržava nadzorne funkcije;
- delimična privatizacija - javni sektor ustupa deo osnivačkih prava privatnom sektoru, zadržavajući većinsko vlasništvo, a javna usluga pruža se zajednički;
- funkcionalna privatizacija - privatni sektor daje pomoć u obavljanju javnih poslova (informatika, naplata putarine, izdavanje rešenja i sl);
- potpuna privatizacija - javni sektor se odriče svih vlasničkih prava, osnivačkog udela i svih nadzornih funkcija;
- neformalno partnerstvo - saradnja se odvija na nivou razmene informacija ili kao priprema za buduću saradnju;

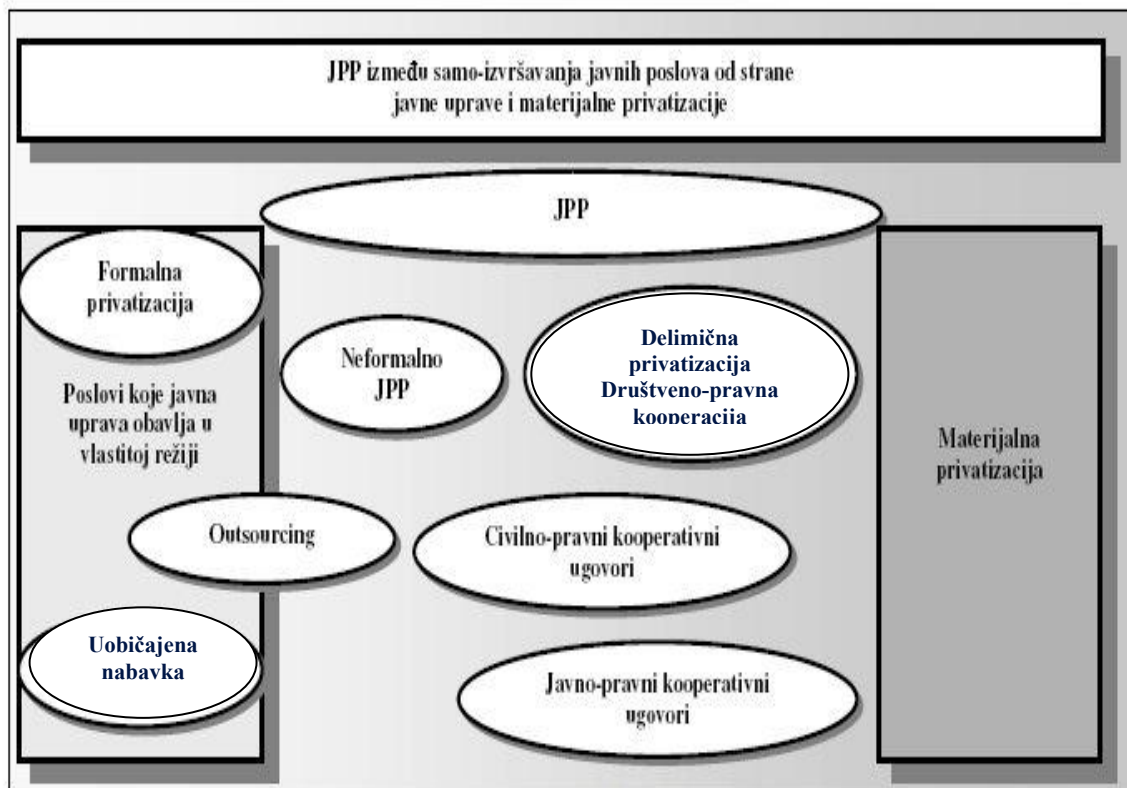
- javno-pravni kooperativni ugovori ili koncesije - korišćenje javnog dobra, pri čemu privatni sektor naplatom naknade ostvaruje prihode nad javnim dobrom, uz plaćanje koncesije javnom sektoru;
- civilno-pravni kooperativni ugovori - dugoročni ugovori o zakupu, lizingu, nabavci i pružanju usluga, a koji se odnose na planiranje, izgradnju, finansiranje, poslovanje i upravljanje javnim poslovima ili javnim dobrom.

Javno-privatno partnerstvo je pozicionirano između navedenih tradicionalnih oblika obavljanja javnih poslova i privatizacije, a u zavisnosti od toga kojem od ova dva krajnja oblika je više sličan, razvrstava se u više grupa (Vladušić, 2012, str. 390-391):

- projektovanje-izgradnja (privatni sektor osmišljava i gradi infrastrukturu prema specifikaciji javnog sektora, uz uobičajno fiksnu cenu, što znači da je rizik troška uglavnom prenesen na privatni sektor);
- dizajn-izgradnja-finansije-poslovanje (privatni sektor osmišljava, finansira i gradi javno dobro, uzima ga u dugoročan zakup, u tom periodu njime upravlja i nakon isteka zakupa predaje ga javnom sektoru);
- izgradnja-vlasništvo-poslovanje (privatni sektor finansira, gradi i upravlja dobrom u svom vlasništvu, a javni sektor, na osnovu ugovora, zadržava regulatornu ulogu);
- izgradnja-vlasništvo-upravljanje-prenos (privatni preduzetnik dobija franšizu uz finansije, dizajn, izgradnju i upravljanje dobrom tokom određenog perioda, nakon kojeg vlasništvo preuzima javni sektor);
- kupovina-izgradnja-upravljanje (ugovorom se vrši transfer javne imovine privatnom preduzetniku na upravljanje u određenom periodu s ciljem da se dobro unapredi);
- upravljanje i održavanje ugovora (privatni preduzetnik, na osnovu ugovora, upravlja javnom imovinom pod određenim uslovima, s tim da je imovina sve vreme u vlasništvu javnog sektora);
- licenca za rad (privatni operator dobija dozvolu ili pravo da pruža javnu uslugu najčešće u ograničenom roku);
- samo finansije (privatni sektor, obično finansijska kompanija, direktno finansira projekat ili koristi neke druge mehanizme kao što su zakup, izdavanje obveznica i slično).

Dobro upravljanje je značajno za izgradnju lokalnog javno-privatnog partnerstva i njegovo poslovanje i održivost.

Slika 21. Javno-privatno partnerstvo između samoizvršenja javnih poslova od strane javne uprave i materijalne privatizacije

Izvor: Sajko, L., 2006, str. 11.

Osnovne karakteristike javno-privatnih partnerstava su (Bogdanov, Zečević i Versaci, 2011, str. 14):

- ◆ zasnivaju se na ugovornom definisanoj saradnji između javnog i privatnog sektora;
- ◆ doprinosi partnera zajedničkom cilju se dopunjuju, pa oni svoje ciljeve mogu efikasnije da ostvaruju u okviru javno-privatnog partnerstva, nego kada bi samostalno delovali;
- ◆ svaki partner formuliše jasne ciljeve i pregovara o njima sa drugim partnerom u okviru javno-privatnog partnerstva;
- ◆ javni partner ne finansira osnovne delatnosti privatnog partnera, ali mu nudi podršku;
- ◆ javno-privatno partnerstvo ne sme da deluje distorzivno na opšte uslove trgovanja i poslovanja;
- ◆ obaveze privatnog partnera premašuju trajanje projekata ili aktivnosti oko kojih se formiralo partnerstvo;

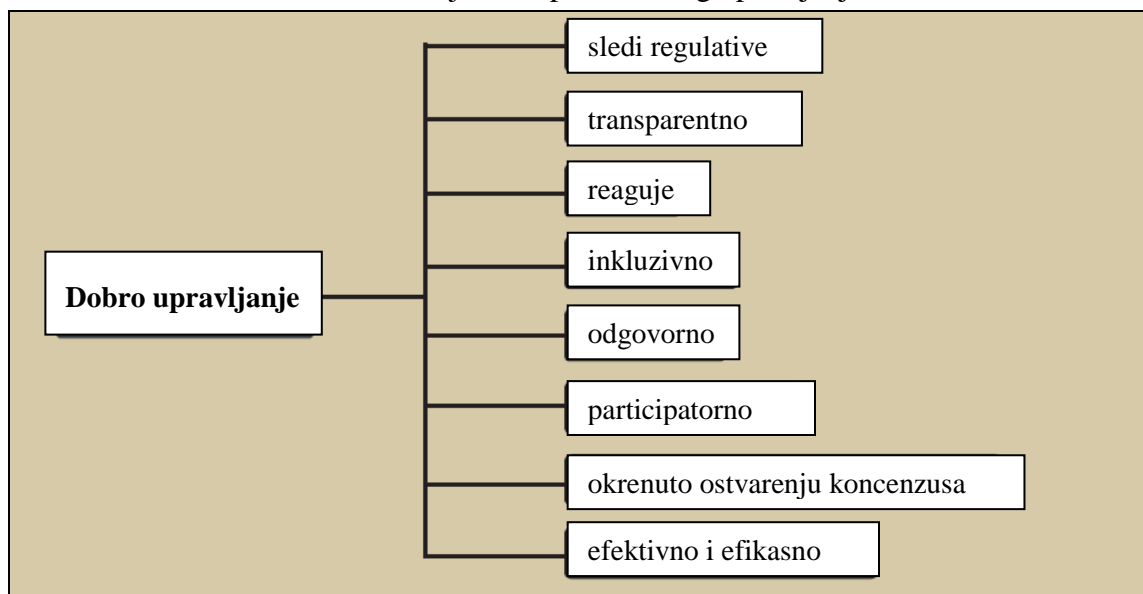
- ♦ javno-privatno partnerstvo omogućava privatnom partneru da ostvari svoje ekonomske ciljeve (na primer, profit i otvaranje novih tržišta), a javnom partneru da ostvari svoje političke razvojne ciljeve (na primer, održivost usluga i smanjenje siromaštva).

Prema dosadašnjim iskustvima, saradnja javnog i privatnog sektora u projektima i aktivnostima u ruralnim područjima bila je usmerena na sledeće aktivnosti (Bogdanov, Zečević i Versaci, 2011, str. 15-16):

- poboljšanje opštih uslova poslovanja i preduzetničkog ambijenta u lokalnoj zajednici, kako bi se privukle investicije (izgradnja fizičke / komunalne infrastrukture, obrazovanje i trening, promocija i marketing lokalne zajednice, stvaranje zakonodavnih i dokumentacionih analitičkih baza i resursa);
- unapređenje poljoprivredne proizvodnje (sistem gajenja, pristup novim tehnologijama i tržištu);
- poboljšanje kvaliteta života u ruralnim područjima kroz obezbeđivanje veće dostupnosti socijalnih usluga (zdravstvo, obrazovanje i dr.);
- razvoj lokalne ekonomije zasnovan na održivom korišćenju resursa zajednice (diverzifikacija ruralne ekonomije, razvoj marginalnih područja, zapošljavanje žena i drugih osetljivih kategorija ruralnog stanovništva, ruralni turizam, održivo korišćenje kulturno-istorijskog nasleđa).

Lokalne zajednice koje imaju jači preduzetnički potencijal, koje su bolje pripremile regulativni okvir i stvorile povoljniji investicioni ambijent, privlače preduzetnike da ulažu u ruralna područja i u razvoj ruralne nepoljoprivredne ekonomije.

Slika 22. Ključni aspekti dobrog upravljanja

Izvor: Toth & Armstrong, 2013, str. 25.

Osnovu dobrog upravljanja čini poštovanje regulativa i poslovanje na transparentan i odgovoran način. Inkluzivnost podrazumeva uključivanje lokalnih partnera u proces izgradnje partnerstva. Inkluzivnost je blisko povezana sa participacijom – omogućavanje zainteresovanim stranama da uzmu učešće u relevantnim procesima, odlukama, projektima. Dobro upravljanje favorizuje konsenzus kao glavni način donošenja odluka, a svi elementi moraju da doprinose efektivnom i efikasnom poslovanju.

Od javno-privatnog partnerstva nemaju koristi samo javni i/ili privatni sektor, već i društvena zajednica u celini, i to kroz (Vladušić, 2012, str. 392): strane investicije, nove modele finansiranja, izgradnju velikih projekata, veće zapošljavanje, rast standarda građana, kvalitetnije usluge itd.

Lokalne samouprave u Srbiji nalaze se tek u početnoj fazi procesa uspostavljanja političkog, pravnog i administrativnog okvira koji će omogućiti i olakšati razvoj privatnog sektora i zasnivanje javno-privatnih partnerstava. Opštine su nedovoljno pripremljene za efikasno upravljanje različitim aspektima i fazama aranžmana JPP. Početna iskustva s uključanjem privatnog sektora kao investitora u javni sektor Srbije pokazala su da opštinskim vlastima u Srbiji nedostaje pravo iskustvo u finansiranju, strukturiranju i realizaciji projekata. Zato im je potrebna neposredna podrška ako se želi da one preduzmu sve one zadatke i snose sve one rizike skopčane s traženjem potencijalnih partnera, pregovaranjem i pripremom ugovora i održavanjem bilo kakvog partnerskog odnosa. To se odnosi na finansijsku, pravnu, administrativnu i druge oblasti javne uprave.

2. Upravljanje lokalnim ruralnim razvojem

Prve inicijative vezane za lokalni razvoj pojavile su se osamdesetih godina prošlog veka u razvijenim zemljama, kao potreba za valorizacijom lokalnih resursa, uz postojanje tesne veze između privrede, društva, institucija i teritorije, i potrebe za upravljanjem lokalnim procesima razvoja. Stavlja se naglasak na koncept razvoja za volarizacijom pristupa *bottom-up* i na sposobnost kreiranja novih aktivnosti, koje uključuju različite lokalne aktere koji planiraju, razvijaju i ostvaruju planove i strategije na različitim lokalnim teritorijama, gde lokalna teritorija čini osnovu prgocesa razvoja. Model endogenog razvoja omogućava autonomiju procesa transformacije lokalnog ekonomskog razvoja, naglašavajući centralnost donošenja odluka od strane lokalnih

aktera, njihovu sposobnost da reaguju na spoljne izazove i da budu aktivni u odnosu na globalne procese.

Pristup lokalnom razvoju formalizovan je u dokumentu strategije lokalnog razvoja (LSRR dokument). Dokument uključuje ciljeve, definiciju strateških prioriteta i rangiranje akcija koje će biti preduzete. Metodologija i izbor mera koje se mogu planirati u okviru LSRR mogu varirati od jedne države članice EU do druge (ili od jedne zemlje kandidata za članstvo u EU do druge), u zavisnosti od prioriteta politike ruralnog razvoja. Za planiranje LSRR neophodne su konsultacije sa velikim brojem lokalnih aktera i zainteresovanih strana, kako bi razvojne intervencije planirane u okviru LSRR odražavale realne razvojne potrebe lokalnih zajednica. Pritom, Tim za planiranje LSRR trebalo bi da (Toth & Armstrong, 2013, str. 29):

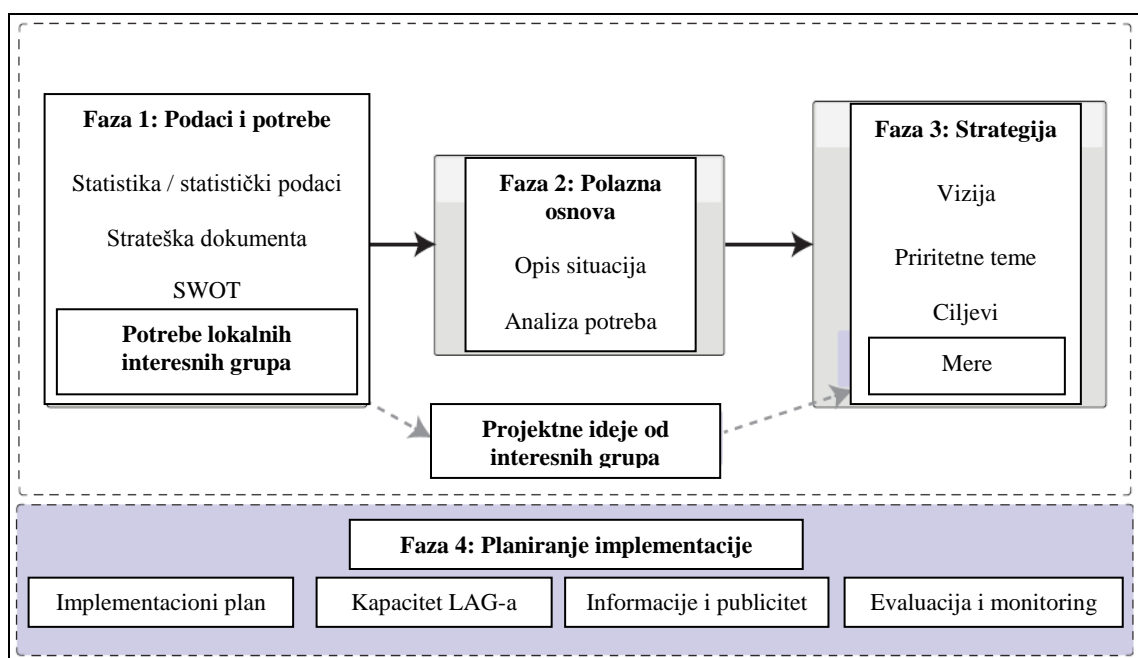
- Konsultuje lokalnu zajednicu u svim ključnim fazama u izradi LSRR,
- Ohrabruje saradnju među lokalnim partnerima,
- Teži da saopšte različite ključne momente u procesu planiranja LSRR i čini to na jednostavan i neposredan način,
- Konstantno se trudi da se poveća broj zainteresovanih strana koje učestvuju u procesu planiranja,
- Obezbedi transparentnost svih procesa povezanih sa planiranjem LSRR preduzimanjem ranih mera publiciteta.

LSRR može biti podeljena na različite prioritete i svi prioriteti mogu imati nekoliko individualnih strategija, kako bi se ostvarila konkurentna prednost u okviru svakog prioriteta, pošto su resursi za ruralni razvoj ograničeni, a utvrđivanje prioriteta je jedna od suštinski važnih uloga procesa strateškog planiranja. Takođe, LSRR bi trebalo da integrišu različite sektorske razvojne pristupe sa multisektorskim pristupom, i pruže podršku dugoročnim ciljevima razvoja, da imaju inovativni karakter i podstiču saradnju i umrežavanje. Važno sredstvo za ostvarivanje ciljeva LSRR je sprovođenje zadataka definisanih kroz LSRR, način evaluacije i finansijski plan sa ukupnom budžetskom alokacijom, monitoringom i revizijom. Opis trenutne situacije lokalnog razvoja na određenoj teritoriji sadrži (Toth & Armstrong, 2013, str. 35): opšte karakteristike teritorije; ekološko stanje, geografiju, modele korišćenja zemljišta; demografiju; ekonomiju; infrastrukturu i komunalije; javne usluge; i socijalnu situaciju; za koje se sačinjava SWOT analiza. Percepcija potreba od strane ruralnog stanovništva dobija se putem strukturiranih intervjua ruralnog stanovništva, anketiranjem organizacija u ruralnoj zajednici putem upitnika, lokalnim diskusijama i neformalnim intervjuima. Kao najrelevantniji dokumenti za planiranje LSRR po IPARD programu u Srbiji, mogu se navesti (Toth & Armstrong, 2013, str. 36):

- IPARD program za Srbiju;
- IPARD LEADER regulativa;
- Nacionalni program za ruralni razvoj;
- Drugi nacionalni programi i smernice;
- Programi regionalnog razvoja;
- Programi razvoja opština.

Planiranje izrade LSRR može se podeliti na dve ključne komponente: planiranje strategije lokalnog razvoja; i planiranje implementacije strategije lokalnog razvoja.

Slika 23. Ključne komponente planiranja LSRR

Izvor: Toth & Armstrong, 2013, str. 45.

Planiranje strategije lokalnog razvoja se sastoji od tri faze. U prvoj fazi planiranja LSRR, sakupljaju se potrebni podaci i informacije koje su relevantne za datu teritorijalnu oblast. U drugoj fazi se analizira trenutna situacija na teritoriji, a u trećoj fazi se ukazuje na viziju, prioritetne ciljeve i mere. Četvrta faza predstavlja planiranje implementacije strategije lokalnog razvoja, a fokusira se na kapacitete, resurse i metode, neophodne za uspešnu realizaciju LSRR, i obuhvata finansijski plan, izgradnju kapaciteta, implementacione mere, evaluaciju, praćenje i reviziju.

Održivost je osnovni stub lokalnog razvoja koji može imati pozitivan uticaj na lokalne resurse. Najjednostavniji metod za primenu održivosti na planiranje lokalnog razvoja jeste upotreba kontrolnih lista koje sadrže razne aspekte održivosti (Toth &

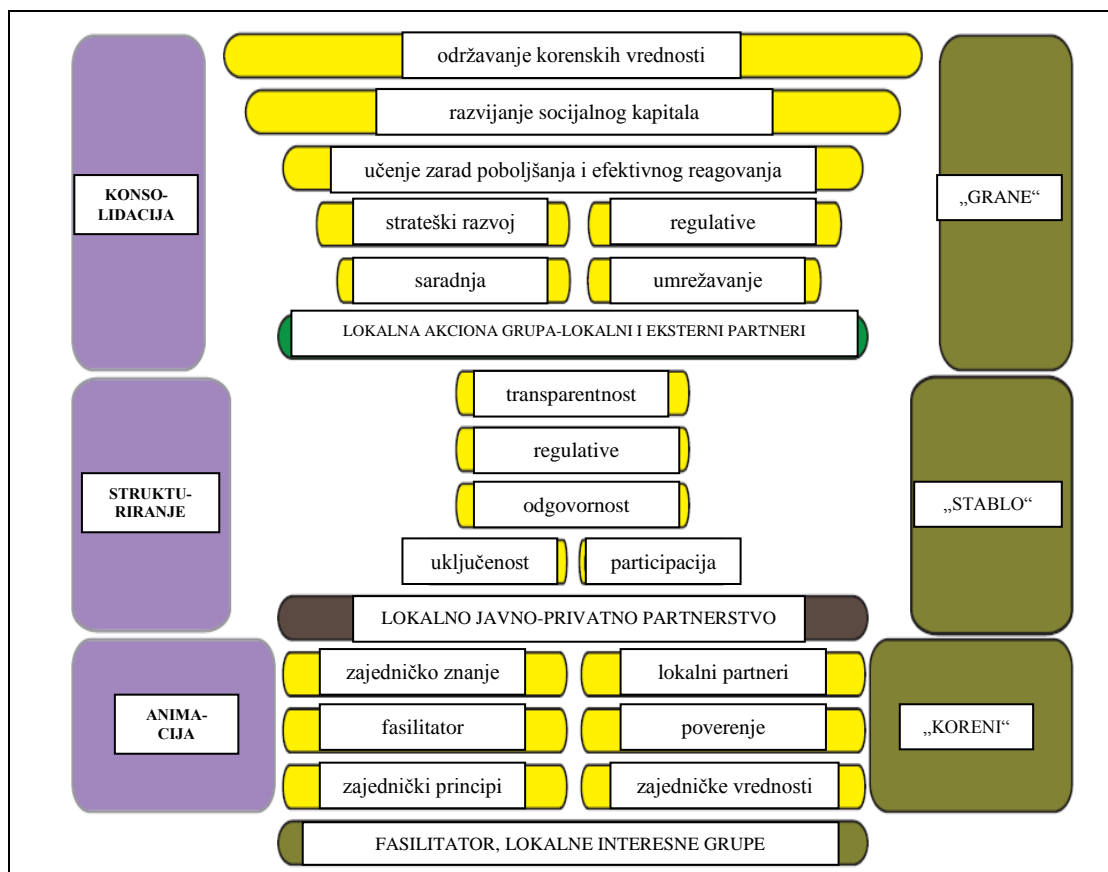
Armstrong, 2013, str. 68): Opšti aspekti - lokalna održivost, globalna održivost, kreiranje atraktivne seoske sredine, diverzifikacija ekonomije, etički razvoj; Ekološki aspekti - prosperitetna ruralna ekonomija, integrisane proizvodne politike, decentralizacija u ruralnom razvoju, pristup "proizvedi lokalno-potroši lokalno, radi lokalno", kvalitet i inovacije, sradnja među lokalnim proizvođačima; Ekonomski aspekti - prosperitetna ruralna ekonomija, integrisane proizvodne politike, decentralizacija u ruralnom razvoju, "proizvodi lokalno-potroši lokalno, radi lokalno", kvalitet i inovacije, saradnja među lokalnim proizvođačima; Sociološki aspekti - lokalna socijalna odgovornost, socijalna kohezija, ruralni razvoj zasnovan na znanju, solidarnost, teritorijalna kohezija, međugeneracijske veze, jednake prilike i participacija lokalnih zajednica.

Lokalna strategija ruralnog razvoja pruža okvir za ekonomski i socijalni razvoj i ima za cilj bolje iskorišćavanje endogenih resursa, integraciju lokalnih aktivnosti i izgradnju zajedničke vizije za datu teritoriju. Ona se razvija uz učešće lokalnih partnera - predstavnika javnog, poslovnog i civilnog društva. Primena pristupa "odozdo na gore" teži povećanju učešća lokalnih zainteresovanih strana u procesu lokalnog razvoja.

3. Postojeće forme partnerstva u ruralnim sredinama

Izgradnja partnerstva uključuje različite faze razvoja. U fazi animacije i osnivanja - "koreni", primarni cilj je okupljanje zainteresovanih strana za postizanje opšteg zajedničkog cilja. LEADER animacija se odnosi na informisanje, mobilizaciju i aktiviranje lokalnog stanovništva u ostvarivanju lokalnog ruralnog razvoja po principu "odozdo na gore". LAG animacija podiže interesovanje lokalnog stanovništva u izradi LSRR. Paralelno sa animacijom, vrši se analiza lokalne ruralne oblasti, a glavni cilj je identifikacija "teritorijalnog kapitala" (ljudstva, aktivnosti, nasleđa, znanja i veština) i prioriteta u lokalnom razvoju, specifičnih za datu ruralnu oblast. Pri tome se vodi računa, pre svega, o osnovnim grupama lokalnih partnera, poštujući regulative EU i nacionalne regulative, kao i o planiranim granicama LAG-a. Naime, LAG mora da definiše teritoriju na kojoj će da funkcioniše, koristeći adiministrativne i / ili funkcionalne kriterijume. Odabrana teritorija mora da ima kritičnu masu u pogledu ljudskih, finansijskih i ekonomskih resursa kojima će se podržati aktivnosti definisanih u okviru održive lokalne razvojne strategije. Veličina teritorije se razlikuje prema tipu programa i prema raspoloživom iznosu javnih i privatnih investiciju.

Slika 24. Stablo razvoja partnerstva i dobrog upravljanja

Izvor: Toth & Armstrong, 2013, str. 20.

U fazi strukturiranja i izgradnje - "stablo", razvijaju se opcije za pravno strukturiranje i detaljnije se razvijaju operativna pravila partnerstva. Registrovanje pravnog lica LAG prati proceduru u skladu sa nacionalnim regulativama o pravnim licima i u skladu sa uputstvima koje objavljuje upravljačko telo - MPŠV, a važna pitanja jesu i upravljanje unutar organizacije, sastav upravnog odbora, selekcija upravljačko-administrativnog osoblja, koji imaju značajan uticaj na uspeh i održivost partnerstava.

Faza konsolidacije - "grane" ima za cilj da obezbedi da aktivnosti lokalne akcione grupe rezultiraju postavljenim ciljevima i da su isti održivi.

Zajedničke karakteristike lokalnog partnerstva su: reprezentativnost, reciprocitet i rekurzivnost, koje govore o sastavu partnerstva, uspostavljanju jednakosti u odnosima i utvrđivanju teritorijalne jedinice i autonomije u oblasti donošenja odluka.

Slika 25. Šest karakteristika lokalnog partnerstva

Zamenica	Faktori uspeha („6R“)	Interpretacija	
Ja	Povezanost (Relatedness)	Svaki od partnera ima jake veze sa teritorijom ili sa nekim njenim određenim aspektima. Ove veze mogu biti emocionalne, mogu se odnositi na poreklo, na neke specifične aktivnosti (umetnik, turistički vodič, političar i sL) ili mogu da potiču od privredne, ekonomske delatnosti u koju su partneri uključeni (vlasništvo nad zemljom, firma locirana u tom kraju) itd.	Karakteristike partnera
Ti	Značaj, važnost (Relevance)	Partneri su dobri „komunikatori“ i obavezuju se da sarađuju sa drugima, bez obzira na to da li dele isti pogled na svet ili ne.	
On	Pristup resursima (Resonance)	Partneri koriste svoj individualni kapital (ljudski, finansijski, materijalni) radi postizanja zajedničkog cilja: menadžer banke pruža podršku ako ima finansijskih problema, direktor škole motiviše učenike da učestvuju u pratećim istraživanjima i sL. Oni drže ključ za određene resurse u svojim rukama; zato se zovu „ključni akteri“.	
Mi	Reprezentativnost (Representativeness)	Sastav partnerstva treba da bude uravnotežen u pogledu pola, starosti, zanimanja, socijalnog statusa, političkih opredeljenja, mesta stanovanja, stepena obrazovanja itd. U partnerstvu treba da budu zastupljene etničke, verske i druge manjine.	Karakteristike partnerstva
Vi	Reciprocitet (Reciprocity)	Partnerstvo je spremno da uspostavi jednakost u odnosima (ekonomske razmene, znanja i inovacija, solidarnosti, političkog dogovora i sL) sa spoljnim partnerima, drugim regionima, u okviru nacionalnih granica ili preko njih, sa transnacionalnim organizacijama itd.	
Oni	Rekurzivnost (Recursiveness)	Partnerstvo se odnosi na utvrđene teritorijalne jedinice (npr. opština), na sličan način kao što su strukture upravljanja većih teritorijalnih jedinica povezane sa lokalnim partnerima. Partnerstva su samoorganizovana i dovoljno autonomna u oblasti donošenja odluka i ne dopušta se mešanje u odlučivanje opština ili drugih nadređenih entiteta. Nacionalne/regionalne vlasti podržavaju i ohrabruju partnerstva na isti način kao što se podržavaju i podstiču opština i drugi lokalni akteri.	

Izvor: Lukesch, 2007.

Prednosti lokalnog partnerstva za lokalne učesnike su (Bahloul, 2009): dobro poznavanje lokalnog stanja; inovativni projekti vezani za lokalnu sredinu; dodatna znanja i veštine vezane za lokalno nasleđe; operativnost; mobilnost; prilagodljivost; a za institucije prednosti su: podrška vladinih struktura; lakša dostupnost sredstvima iz državnog / regionalnog budžeta i fondova; dugoročna održivost i stabilnost; edukativni karakter i razvijena nacionalna mreža kontakata i usluga.

U zavisnosti od institucionalnih i administrativnih karakteristika svake države, partnerstva, uključujući i lokalne akcione grupe kao oblik partnerstva, razvijaju se drugačije. Tako se sreću partnerstva u vidu kompanija sa ograničenom odgovornošću, neprofitnih konzorcijuma, međuopštinskih asocijacija, zadruga, udruženja i akcionarskih društava. Upravljanje partnerstvima nije isključivo u nadležnosti lokalnih vlasti, već privatni sektor ili akteri civilnog društva mogu efikasno da upravljaju partnerstvima. To znači da lokalna akciona grupa mora da obuhvati predstavnike civilnog društva (poljoprivredni proizvođači, žene i mladi iz ruralnih oblasti, nevladine organizacije, lokalne kulturne organizacije, udruženja za zaštitu životne sredine, obrazovne, zdravstvene, verske i druge institucije), kao i predstavnike poslovnog privatnog sektora. Ove strukture moraju imati najmanje 50% lokalnog partnerstva, dok preostalih 50% mogu da čine lokalne političke strukture (Bogdanov i dr., 2011, str. 23).

Za obezbeđivanje neophodne finansijske podrške lokalnim razvojnim projektima, privatni sektor ima ključnu ulogu, a uloga javnog sektora odnosi se na političku podršku lokalnim inicijativama i pružanje neophodnih administrativnih kompetencija i veština drugim učesnicima u partnerstvu.

Unapređenje partnerskog pristupa i širenje jačanja angažmana zainteresovanih strana sadržani su u Strategiji Evropa 2020. Ona predstavlja novo partnerstvo između evropskih institucija, država članica i svih zainteresovanih strana na evropskom, nacionalnim, regionalnim i lokalnim nivoima. Pruža se mogućnost za unapređenje postojećih partnerskih struktura, kao i za uključivanje novih aktera u partnerstva, što je veoma bitno za zemlje kandidate i potencijalne kandidate za članstvo u EU.

U Srbiji, tokom poslednje decenije, u okviru brojnih programa donatorske pomoći promoviše se potreba edukacije o značaju i mogućnostima udruživanja i saradnje. Zahvaljujući tome, osnovane su zadruge i asocijacije različitih profila proizvođača, vezanih za socijalnu ekonomiju. U Srbiji ne postoji tačna evidencija socijalnih preduzeća, a jedino istraživanje broja i karaktera socijalnih preduzeća izvedeno je u okviru studije "Mapiranje socijalnih preduzeća" (Cvejić, Babović i Vuković, 2008).

Tabela 72. Sektor socijalnih preduzeća po tipovima organizacija

Tipovi socijalnog preduzeća	Procenat u sektoru socijalnih preduzeća
Udruženje građana	14,2%
Za podršku ugroženim kategorijama društva	9,3%
Za ekologiju i lokalni razvoj	3,1%
Zadruge	78,6%
Poljoprivredne zadruge	57,8%
Omladinske zadruge	15,3%
Zanatske zadruge	2,4%
Ostale zadruge	3,1%
Preduzeća za zapošljavanje lica sa invaliditetom	3,3%
Društva sa ograničenom odgovornošću i akcionarska društva čiji su osnivači udruženja građana	2,1%
Agencije za razvoj malih i srednjih preduzeća	1,1%
Poslovni inkubatori	0,5%
Ostala socijalna preduzeća	0,2%
Ukupno	100%

Izvor: Cvejić, Babović i Vuković, 2008, str. 37.

Najznačajnija forma socijalnog kapitala ruralnih sredina, posmatrano kroz brojnost registrovanih subjekata, jesu poljoprivredne zadruge - od ukupno 2476 zadruga, poljoprivredne zadruge čine 1452 (SGS 2012, str. 189-190).

Udruženja svoje aktivnost usmeravaju ka ekonomskom razvoju ruralnih sredina u lokalnoj zajednici, informišu, obučavaju i razvijaju socijalni kapital, i više se povezuju sa drugim lokalnim preduzetnicima i institucijama. Udruženja orijentisana na ruralni razvoj svoje aktivnosti najčešće usmeravaju na edukaciju, infrastrukturu, životnu sredinu, turizam, strane zanate, lokalne proizvode i sl. U većini opština Srbije građani pokreću inicijative o pitanjima od interesa za lokalno stanovništvo povodom usvajanja lokalnih strategija i mogućnosti prijavljivanja za donatorske evropske ili regionalne fondove. Malo učešće udruženja građana u aktivnostima lokalne zajednice je zbog niskog nivoa informisanosti građana o njihovim pravima, nedovoljne decentralizacije vlasti i niskog kapaciteta lokalne samouprave, male veličine teritorija opština po površini i broju stanovnika, kao i niskog nivoa socijalnog i ljudskog kapitala sposobnog za lobiranje (Bogdanov, 2011, str. 28). Iako se mnoge nevladine organizacije i udruženja građana deklarišu kao važne za ruralni razvoj, ruralno stanovništvo ih ne opaža kao relevantne partnere i slabo poznaje njihove konkretne projekte u ovoj oblasti.

Poslovni inkubatori u Srbiji su uglavnom osnivani na inicijativu lokalnih samouprava, podržani od strane Vlade Republike Srbije, uglavnom kroz NIP, kao i mnogobrojnih donatora, a pre svih Vlade Kraljevine Norveške kroz ENTRANS program, zatim USAID (Agencije za međunarodni razvoj SAD-a), Austrijske razvojne

agencije-ADE i Holandske organizacije SPARK, Vlade Republike Slovačke i EU programa EXCHANGE. Međutim, dosadašnja iskustva ukazuju na brojne prepreke u razvoju inkubatora i klastera u Srbiji, što se ispoljava kroz nedostatak sredstava i finansijskih institucija koje prate razvoj malog biznisa, nedostatak stručnih kadrova i privatnih preduzetnika koji raspolažu poslovnim iskustvom i poslovnom kulturom.

4. Mogućnosti formiranja lokalnih akcionih grupa u Srbiji

Narodna skupština Republike Srbije donela je 8. jula 2009. godine Zakon o udruženjima (Sl. glasnik RS), kojim je definisan novi pravni okvir za osnivanje, rad i delovanje domaćih i stranih udruženja u Republici Srbiji. Odredbe novog Zakona u načelu se primenjuju na sva udruženja koja ispunjavaju odgovarajuće uslove, npr. (Mijatović, Paunović i Kovačević, 2012, str. 21): 1) da su osnovana privatnopravnim aktom (akt o osnivanju, ugovor), 2) da je cilj njihovog osnivanja ostvarivanje ili unapređenje nekog zajedničkog ili opšteg cilja i interesa, a ne sticanje dobiti, 3) da je članstvo u udruženju dobrovoljno, 4) da nisu deo strukture državne vlasti. Usvajanjem ovog Zakona stekli su se uslovi za formiranje udruženja koja treba da čine konstitutivne delove lokalnih akcionih grupa, koje predstavljaju forme uspostavljanja javnog i privatnog partnerstva radi planiranja i podrške implementaciji projekata u ruralnim oblastima koji doprinose socijalno-ekonomskom održivom lokalnom razvoju.

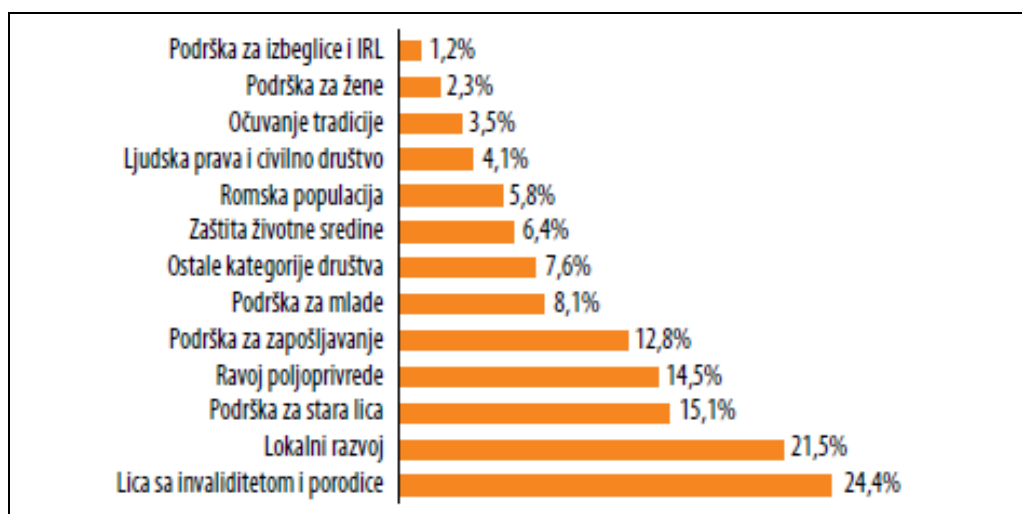
Tabela 73. Broj udruženja građana, prema primarnoj delatnosti, 31.01.2011.

Kultura i umetnost	248
Obrazovanje i istraživanje	227
Životna sredina	216
Sociohumanitarni problem	540
Omladina i studenti	159
Izgradnja i razvoj lokalne zajednice	224
Poslovni, profesionalni i strukovni interesi	94
Ljudska prava	173
Zakonodavstvo, zastupanje i javna politika (<i>think tank</i>)	28
Širenje kulture mira i nenasilja	46
Ženska ljudska prava	90
Međunarodne organizacije	63
Ostalo	139
Ukupno	2.247

Izvor: Mijatović, Paunović i Kovačević, 2012, str. 37-38.

Udruženja građana svoje ciljeve ostvaruju sprovođenjem različitih aktivnosti i programa. Najveći broj aktivnosti obuhvata direktna pomoć korisnicima koji se nalaze u lošijem ekonomskom položaju. Organizacije koje očuvanje tradicije imaju kao glavni cilj su, pre svega, ženske organizacije iz nerazvijenih ruralnih krajeva. Te organizacije pokušavaju da daju svoj doprinos lokalnom razvoju povezivanjem starih zanata i turizma ili pružanjem pomoći stanovništvu organizovanjem prodaje svojih proizvoda.

Grafikon 25. Socijalni ciljevi udruženja građana, agencija za razvoj malih i srednjih preduzeća i poslovnih inkubatora

Izvor: Cvejić, Babović i Vuković, 2008, str. 45.

Program LEADER i struktura za njegovo sprovođenje, LAG, doprinose promenama u nivou ekonomske diversifikacije u ruralnim oblastima i da se razvijaju aktivnosti prilagođene posebnim uslovima u selima. Za uspostavljanje programa LEADER kroz drugu osu korišćena su sredstva u okviru IPARD programa. Nacionalni program ruralnog razvoja u Srbiji za period 2011–2013. godine nije predvideo podršku razvoju po uzoru na program LEADER. Novom Strategijom poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije 2014-2024. godine, predviđena je podrška ruralnom razvoju kroz LEADER inicijativu. Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) sproveo je projekat Jačanje ruralnog socijalnog kapitala, koji je podržao lokalne akcione grupe i akcije koje liče na LEADER i mobilisao ruralni socijalni kapital kroz promociju ruralnih razvojnih aktivnosti. Takođe, 2011. godine započeo je projekat tehničke pomoći vredan oko 1,5 miliona evra, u cilju stvaranja kapaciteta za primenu programa LEADER. Pritom, svrha osnivanja lokalnih partnerstava (lokalnih akcionih grupa) je (Bogdanov i dr., 2011, str. 29; <http://www.mojsijev.com/ruralni-razvoj/137-lokalne-akcione-grupe->, 2014):

- planiranje i izrada lokalne strategije razvoja;
- promocija i informisanje lokalnog stanovništva o postojećim mogućnostima i o prijavama za IPARD projekte u okviru lokalne strategije razvoja;
- objavljivanje pisama preporuke agenciji IPARD o projektima koji bi se mogli finansirati u okviru lokalne razvojne strategije;
- nadogradnja uspešnih aktivnosti i njihovo integrisanje u lokalne privatne, javne i nevladine organizacije, kako bi tako obnovljenje kvalitetnije rešavale stvarne potrebe lokalnog stanovništva.

Priznavanje statusa potencijalnih lokalnih akcionih grupa u Srbiji zasniva se na kriterijumima Evropske unije za lokalne akcione grupe, i uključuje neke kriterijume specifične za primenu u Srbiji. Svako lokalno partnerstvo koje dostavi zahtev za priznanje statusa potencijalne lokalne akcione grupe prolazi propisanu proceduru prilikom evaluacije aplikacije.

Slika 26. Okvir za evaluaciju aplikacije potencijalnih lokalnih akcionih grupa

Oblast (podskup kriterijuma)	Kriterijumi
Sveukupni kvalitet	<ul style="list-style-type: none"> • Kvalitet prezentacije • Sveobuhvatnost • Sveukupni kvalitet i koherentnost
Publicitet i metod LSRR planiranja	<ul style="list-style-type: none"> • Konsultacije tokom planiranja LSRR • Učesnici u javnim događajima • Lokalna podrška za LSRR i potencijalnog LAG-a • Zastupljenost manjinskih grupa, žena, omladine, i drugih ranjivih socijalnih grupa u procesu • Uključenost javnog, civilnog i poslovnog sektora u planiranje LSRR
Strategija lokalnog razvoja (opis teritorije i njenih razvojnih potreba)	<ul style="list-style-type: none"> • Analiza potreba • Vizija za oblast lokalne akcione grupe • Strateški prioriteti i tematske orijentacije LSRR • Veze između vizije, prioriteta i ciljeva LSRR i druge relevantne razvojne strategije
Partnerstvo	<ul style="list-style-type: none"> • Učešće javnog, poslovnog i civilnog sektora • Kapaciteti i razvojne potrebe partnerstva • Pristup odozdo na gore i transparentnost u formiranju partnerstva • Predložena teritorija lokalne akcione grupe pokriva oblast klasifikovanu kao oblast sa teškim uslovima za rad za poljoprivredu • Žene, omladina, starija lica, manjinske grupe i druge ranjive socijalne grupe imaju predstavnike u Upravnom odboru lokalne akcione grupe

Izvor: Toth & Armstrong, 2013, str. 67.

Glavna LAG tela su: Generalna skupština, Upravni odbor, Komisija za evaluaciju i LAG menadžer/osoblje; koja donose odluke koje se odnose na najveći broj aktivnosti LAG-a, u skladu sa uputstvima Komisije, regulativama EU i nacionalnim zakonodavstvima, ili vrše evaluaciju i sprovode proces dizajniranja LSRR.

Iskustvo zapadnih zemalja nudi i druge opcije partnerstava, rad sa spoljnim privatnim firmama ili NVO i međuopštinsku saradnju (MOS). Međuopštinska saradnja je još jedan način optimizacije korišćenja javnih resursa, kako bi se rešili problemi i nedostaci u manjim opštinama. Na osnovu iskustvava zemalja EU, postoji šest modela MOS (UNDP, 2009, str. 37-38):

- MOS na osnovu ugovora privatnog prava - ovaj oblik je najbolji za kupovinu i prodaju usluga između opština (održavanje puteva, službe za spašavanje itd.) i zajedničku administraciju.
- MOS zasnovana na sporazume javnog prava - posebno se koristi za integraciju aktivnosti, kupovinu i prodaju usluga između lokalnih samouprava i upravljanje ljudskim resursima.
- MOS preko opštinskih udruženja privatnog prava - udruženja i ostali oblici nevladinih organizacija kojima upravlja privatno pravo su jako česti, i mogu biti jednonamenska ili višenamenska. Najvažnije nadležnosti su zajedničko planiranje i razvoj (ekonomski razvoj, razvoj turizma i životne sredine), kao i zajedničko finansiranje (poslovni centri, domovi za stare, obdaništa, kulturni događaji, turističke kancelarije i dr.).
- MOS preko komercijalnih preduzeća privatnog prava - uključuje nekoliko opština koje osnivaju preduzeće i postaju akcionari istog. Pružaju zajedničke usluge kod javnog prevoza, upravljanja otpadom, upravljanja komercijalnim ili industrijskim parkovima, vodovoda i kanalizacije.
- MOS preko opštinskih udruženja javnog prava - oblik i statut specifičan za svaku zemlju. Usluge koje pružaju uključuju takse, grantove, doprinose članova, kao i državne transfere i kredite.
- MOS preko teritorijalnih institucija javnog prava - uključuje tehničke i strateške nadležnosti već i one strateške, a cilj je ojačavanje konkurentnosti metropolitenskog područja na nacionalnom i međunarodnom nivou. Ovaj oblik MOS omogućava veću solidarnost između opština i koherentno planiranje ekonomskog razvoja.

Model entiteta javnog prava dominira u Francuskoj i Španiji, pristup privatnog prava se koristi u Švedskoj i Norveškoj.

Socio-ekonomska povezanost u ruralnim područjima ima posebno značenje i važnost, a oblasti gde se grade nove i funkcionalne veze bitne su u ekonomskim

sferama, uključujući integrisane tržišne lance i investicije multinacionalnih kompanija u ruralne biznise; sferi povezivanja ideja i inovacija; jačanju uticaja ruralnih struktura i mehanizama u donošenju odluka, kako bi se ruralna politika donosila po meri ruralnog stanovništva. Povezanost u očuvanju ekološkog prostora, kao i upravljanje uticajem klimatskih promena na aktivnosti na selu, takođe je zajednička briga ruralnog stanovništva. Stepenn međusobne podrške stanovnika sela je adekvatan različitim životnim situacijama, od emotivne pa do novčane podrške, od zajedničkog obavljanja posla pa do pristupa zaposlenju i socijalnim servisima, a u sinergiji se postiže najviši efekat. Uloga lokalnih lidera za prepoznavanje mogućnosti i mobilizaciju razvojnih potencijala je naročito bitna (MPZŽS, 2014, str. 137).

U praksi pojedinih zemalja prisutna su negativna iskustva u funkcionisanju javno-privatnih partnerstava, poput zloupotreba javnih fondova za subvencionisanje privatnih interesa, naročito tamo gde finansije nisu transparentne i gde nema odgovarajućeg mehanizma kontrole. Takođe, javno-privatna partnerstva mogu da dovedu do preferencijalnog tretmana pojedinih preduzeća, a u sektoru osnovnih usluga i infrastrukture (energetika, voda, zdravlje) mogu dovesti do prodaje ovih usluga po tržišnim cenama, čime se zanemaruju interesi siromašnih. U okviru pojedinih projekata, teško se mogu pomiriti interesi privatnog sektora koji su motivisani profitabilnošću sa ciljevima kojima se rukovodi vlada ili lokalna samouprava, na primer smanjenje siromaštva i održivi razvoj (Bogdanov, 2011, str, 14). Uprkos nedostacima, javno-privatna partnerstva dobijaju na značaju u sektoru usluga i infrastrukture, naročito u urbanim sredinama, a u ruralnim oblastima i oko projekata ruralnog razvoja još uvek se ne formiraju često.

Za uspostavljanje lokalnih akcionih grupa potreban je relativno dug vremenski period i neophodno je znanje i iskustvo. Kako je participativni pristup još uvek slabo zastupljen u Srbiji i drugim zemljama Zapadnog Balkana, institucionalne strukture zadužene za sprovođenje politike ruralnog razvoja još uvek nemaju dovoljno kapaciteta da prate ove inovativne pristupe u ruralnom razvoju. U praksi, lokalne akcione grupe treba da funkcionišu u skladu sa principima programa LEADER i da budu otvorene za nove članove i javnost, omogućavaju im kontinuirano učenje i usavršavanje, a upravljanje lokalnim akcionim grupama treba da bude profesionalizovano u skladu sa primerima dobre prakse, dok je postojanje više izvora finansiranja jedan od presudnih faktora za održivost lokalnih akcionih grupa.

Za budućnost vizije sela potrebno je ojačati i uložiti resurse da se osmisli interesno povezivanje, pokrenu resursi, izgrade upravljačke sposobnosti i demokratska struktura odlučivanja među grupama građana na selu, uz obezbeđivanje poverenja među partnerima.

VIII REGIONALNA SARADNJA I PROGRAM PODRŠKE RURALNOM RAZVOJU

1. Komparativna analiza ključnih prioriteta ruralnog razvoja Srbije i zemalja Zapadnog Balkana

Osnovna područja nacionalnih programa ruralnog razvoja zemalja Zapadnog Balkana su modernizacija poljoprivrede, razvoj seoske infrastrukture, održavanje i povećanje broja stanovnika na lokalnom nivou, zaštita predela i očuvanje zemljišta, diverzifikacija ruralne ekonomije i ublažavanje izolacije i smanjenje siromaštva u ruralnim oblastima. Krajnji smisao politike ruralnog razvoja se odnosi na jačanje konkurentne sposobnosti ruralne privrede. Spoznaja pravaca razvoja ruralnih područja u Evropskoj uniji bio je važan kriterijum za kreiranje i sprovođenje programa ruralnog razvoja do 2013. godine u zemljama Zapadnog Balkana. Prirodni i ljudski resursi i blizina tržišta EU ukazuju da zemlje Zapadnog Balkana imaju adekvatne preduslove za implementaciju koncepta ruralnog razvoja. Međutim, pristuna su i brojna ograničenja za razvoj ovih područja u procesu evropskih integracija. Ove zemlje očekuju krupne strukturne promene u proizvodnoj, organizacionoj i upravljačkoj strukturi, u duhu nove ruralne politike Evropske unije - Strategija Evropa 2020. U tom pravcu sve zemlje su pokrenule aktivnosti za jačanje veza sa glavnim prioritetima EU, donele nacionalne strategije ruralnog razvoja koje uključuju realne procene nacionalnih potencijala, probleme, kao i potrebe u ovoj oblasti, koje se stalno dograđuju saglasno politici ruralnog razvoja Evropske unije. Mehanizmi finansijske pomoći EU i konsolidacije preko IPA fondova imaju ogroman značaj za razvoj ruralnih područja ovih zemalja.

Kako se politika ruralnog razvoja Evropske unije u periodu 2007-2013. godine oslanjala na četiri glavna prioriteta (EC, 2010): Povećanje konkurentnosti agrarnog sektora; Unapređenje životne sredine i ruralnog ambijenta, kroz podršku upravljanju zemljištem; Unapređenje kvaliteta života u ruralnim područjima i promociju diverzifikacije ekonomskih aktivnosti u ruralnim područjima; LEADER pristup; i u zemljama Zapadnog Balkana u nacionalnim strategijama ruralnog razvoja su ugrađeni ovi prioriteti, uz uvažavanje postojećih specifičnosti, i usvajanje strateških dokumenata koji prate ovu strategiju.

Instrument za pretpristupnu pomoć - IPA, koji je EU usvojila za vremensko razdoblje 2007-2013. godine, a sastoji se od pet komponenti (Pomoć u tranziciji i

izgradnji kapaciteta; Podrška uspostavljanju prekogranične saradnje; Regionalni razvoj; Razvoj ljudskih resursa; Razvoj ruralnih područja), namenjen je zemljama kandidatima i potencijalnim kandidatima za članstvo u EU, u cilju što brže harmonizacije sa EU principima.

Tabela 74. Alokacija IPA po komponentama

Zemlja/Kompon.	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
FYR MAKEDONIJA							
Tran.pom. i izgr. inst.	41,641,613	41,122,001	39,310,500	36,917,068	29,403,410	28,659,161	27,058,357
Prekogranična saradnja	4,158,387	4,077,999	4,371,501	4,467,526	4,524,876	3,583,373	5,093,041
Regionalni razvoj	7,400,000	12,300,000	20,800,000	29,400,000	39,300,000	40,949,983	50,276,471
Razvoj ljudskih resursa	3,200,000	6,000,000	7,100,000	8,400,000	8,800,000	10,288,000	10,636,000
Ruralni razvoj	2,100,000	6,700,000	10,200,000	12,500,000	16,000,000	17,991,604	20,157,737
Ukupno	58,500,000	70,200,000	81,782,001	91,684,594	98,028,286	101,472,121	113,221,606
CRNA GORA							
Tran.pom. i izgr. inst.	27,490,504	28,112,552	29,832,179 ⁶	29,838,823	29,843,599	16,346,471	5,073,420
Prekogranična saradnja	3,909,496	4,487,448	4,667,821	3,682,690	4,310,344	4,588,551	4,668,687
Regionalni razvoj						7,982,738	14,752,941
Razvoj ljudskih resursa						2,775,000	2,808,000
Ruralni razvoj						3,258,308 ⁷	7,285,467
Ukupno	31,400,000	32,600,000	34,500,000	33,521,513	34,153,943	34,951,068	34,588,515
SRBIJA							
Tran.pom. i izgr. inst.	181,496,352	179,441,314	182,551,643	186,206,679	190,556,810	190,600,995	196,683,533
Prekogranična saradnja	8,203,648	11,458,686	12,248,357	11,751,753	11,322,790	11,497,244	11,630,694
Regionalni razvoj							
Razvoj ljudskih resursa							
Ruralni razvoj							
Ukupno	189,700,000	190,900,000	194,800,000	197,958,432	201,879,600	202,098,239	208,314,227
ALBANIJA							
Tran.pom. i izgr. inst.	54,318,790	65,237,756 ⁸	71,360,000	84,200,000 ⁹	84,301,650	85,140,996	84,682,966
Prekogranična saradnja	6,681,210	8,582,244	9,822,921	9,973,173	10,126,636	9,433,169	10,666,232
Ukupno	61,000,000	73,820,000	81,182,921	94,173,173	94,428,286	94,574,165	95,349,198
BIH							
Tran.pom. i izgr. inst.	58,136,394	69,854,783	83,900,000	100,688,099	102,681,861	102,670,996	103,493,402
Prekogranična saradnja	3,963,606	4,945,217	5,207,746	4,696,495	4,746,425	5,197,353	5,342,041
Ukupno	62,100,000	74,800,000	89,107,746	105,384,594	107,428,286	107,868,349	108,835,443
KOSOVO							
Tran.pom. i izgr. inst.	68,300,000	184,700,000	106,100,000	66,100,000	66,900,000	67,000,144	68,477,942
Prekogranična saradnja	0	0	0	1,200,000	1,800,000	1,800,000	2,987,731
Ukupno	68,300,000	184,700,000	106,100,000	67,300,000	68,700,000	68,800,144	71,465,673

Izvor: EC, 2012, str. 5-9.

Makedonija kao zemlja kandidat koristila je svih pet komponenti IPA u posmatranom periodu, a Crna Gora od 2012. godine. Druge zemlje su koristile prve dve komponente IPA, a kako su od 2013. i 2014. godine, Srbija i Albanija postale kandidati za članstvo u EU, omogućen im je i pristup drugim komponentama IPA. Iako je koristila sredstava iz samo prve dve komponente, Srbija je ipak potpomognuta najvećim iznosom sredstava.

U okviru sprovođenja politike integralnog ruralnog razvoja, u delu koji se odnosi na ekonomsku diverzifikaciju, inicijativa LEADER je dobila značajnu ulogu u stimulanju ruralnog razvoja na lokalnom nivou, kroz javno-privatno partnerstvo, delovanjem lokalnih akcionih grupa. U zemljama Zapadnog Balkana se ovaj koncept naročito primenjuje u razvoju ruralnih područja Albanije i BiH.

U kontekstu pripreme novog budžeta EU za period 2014-2020. godine, Evropska komisija priprema novi Instrument pretpristupne pomoći - IPA 2, u iznosu od 14,3 milijarde evra. Opšti cilj novog modela jeste pomoć državam korisnicama u cilju pomoći reformama za približavanje i konačno članstvo u EU. Predlogom IPA 2 ukida se podela na prethodnih pet komponenti, a uvode se područja politika u okviru kojih se sprovode intervencije u procesu tranzicije i izgradnje kapaciteta, regionalnom i ruralnom razvoju, zapošljavanju, socijalnoj politici i razvoju ljudskih resursa, regionalnoj i teritorijalnoj saradnji. Pri tome se vodi računa o potrebama svake od zemalja, uvažavajući njene specifičnosti i sposobnosti, a finansijska pomoć će biti dostupna u svim područjima nekadašnjih IPA komponentata, bez obzira na to da li zemlja ima status kandidata ili potencijalnog kandidata za članstvo u EU.

Intervencije politike ruralnog razvoja se sve više orijentišu ka ciljevima socijalnog uključivanja ruralnih zajednica, pri čemu se akcenat stavlja na odgovornost ruralnih zajednica u mobilizaciji raspoloživih resursa i stvaranju uslova za prevazilaženje nerazvijenosti i siromaštva ruralnih područja.

U zemljama Zapadnog Balkana izgradnja administrativnih kapaciteta i intenziviranje međusobne saradnje na relaciji nacionalni nivo - lokalna zajednica - privatni sektor - nevladine organizacije - ruralno stanovništvo, smatraju se značajnim faktorima uspešnog ruralnog razvoja i bržeg pristupanja EU.

2. Regionalna saradnja u procesu integracije u EU

Prekogranična saradnja se može definisati kao više ili manje institucionalizovana saradnja između regionalnih i lokalnih vlasti u pograničnom području susednih zemalja. Definicija pogranične saradnje je razvijena od strane Evropske komisije prilikom

definisanja ciljeva kohezije politike za period 2007-2013. godine i obuhvata tri različite oblasti (Lazarević, Knežević i Božić, 2011, str. 12):

Oblast A: prekogranična saradnja lokalnih vlasti u prekograničnom području, sa namerom da promovišu integrisani regionalni razvoj pograničnih regiona, uključujući i spoljne granice i pogranična područja na otvorenom moru;

Oblast B: transnacionalna saradnja koja uključuje nacionalne, regionalne i lokalne vlasti sa ciljem unapređenja bolje integracije u okviru Unije kroz formiranje velike grupe evropskih regiona;

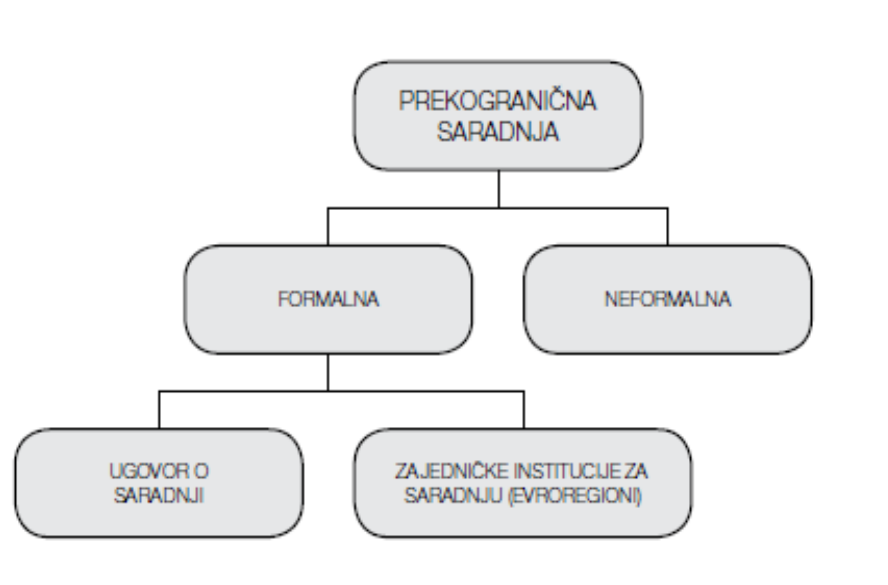
Oblast C: međuregionalna saradnja, koja ima za cilj da poboljša efikasnost politike regionalnog razvoja i kohezivnih instrumenata kroz razmenu iskustava između EU regiona.

Prvi primer prekogranične saradnje predstavlja saradnja između Nemačke i Holandije, osnivanjem prvog prekograničnog regiona EUREGIO, 1958. godine. Od tada su se EU regioni i drugi oblici prekogranične saradnje razvili širom Evrope. Porastom broja prekograničnih inicijativa u Evropi javila se potreba za uspostavljanjem zajedničkih standarda i osnovnih pravila za sprovođenje inicijativa prekogranične saradnje, pa je 1980. godine Savet Evrope usvojio Madridsku konvenciju, koja je snažno uticala na dalji razvoj prekogranične saradnje. Nakon usvajanja Madridske konvencije došlo je do dalje ekspanzije procesa stvaranja prekograničnih regiona, o čemu svedoči i usvajanje Evropske povelje o pograničnim i prekograničnim regionima (*European Charter for Border and Cross-Border Regions*). Ovaj dokument je prvi put usvojen od strane Asocijacije evropskih pograničnih regiona, AEBR (*Association of European Border Regions*), 1981. godine, a kasnije modifikovan 2004. godine, ugrađujući pozitivna iskustva. Od država u regionu Zapadnog Balkana jedino Makedonija i Srbija nisu potpisnice Madridske konvencije, što je uticalo na nedovoljan razvoj efikasnije i efektivnije pogranične saradnje u ovom delu Balkana. Prema Povelji, ciljevi prekogranične saradnje su (Lazarević, Knežević i Božić, 2011, str. 31):

1. Novi karakter granica – mesta sastajanja;
2. Ublažavanje razlika graničnih područja u okviru evropske politike prostornog uređenja;
3. Prevažilaženje nedostataka pograničnog područja i ispitivanje njegovih mogućnosti;
4. Unapređivanje zaštite životne sredine i prirode prekograničnih područja;
5. Podsticanje prekogranične kulturne saradnje;
6. Ostvarivanje principa supsidijarnosti i partnerstava.

Najčešće korišćene forme prekogranične saradnje jesu evroregioni i grupisane teritorijalne saradnje u Evropi (*European Grouping of territorial co-operation - EGTC*).

Slika 27. Forme prekogranične saradnje

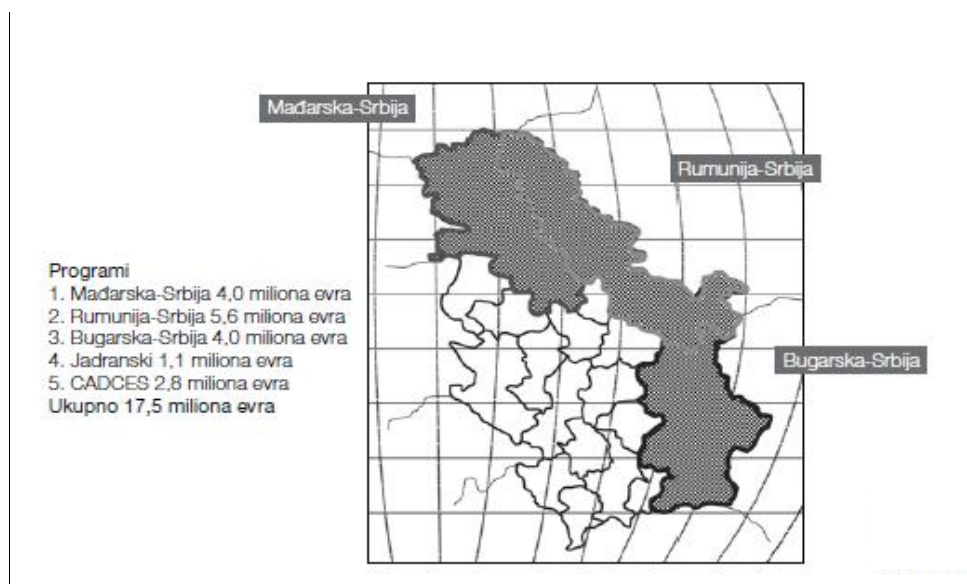

Izvor: Lazarević, Knežević i Božić, 2011, str. 40.

Posle 2000. godine osnovan je i određeni broj evroregiona u kojima učestvuju i opštine iz pograničnih regina Srbije i susednih država, sa ciljem zajedničkog rešavanja najvažnijih problema sa kojima se suočavaju, kao i korišćenja mogućnosti za saradnju na ekonomskom, kulturnom, obrazovnom planu i saradnju protiv nelegalne trgovine i kriminala.

Kroz CARDS program u periodu 2004–2006. obezbeđena su finansijska sredstva za učešće Srbije u aktivnostima u okviru prekograničnih programa Susedske saradnje. Ukupan budžet za Srbiju u okviru CARDS Susedskih programa iznosio je 17,5 miliona evra. Za Susedske programe iz Srbije je prijavljeno 856 projekata, a 174 je dobilo finansiranje. Predlagači projekata mogle su da budu samo neprofitne organizacije, nevladine institucije, privredne komore, agencije, univerziteti i druge obrazovne ustanove, institucije iz oblasti kulture. Finansirani projekti su pokrivali različite sektore, od ekonomskog razvoja (stvaranje mreža malih i srednjih preduzeća, obrazovanja preduzetnika, upoznavanja sa standardima i sl.), kulture, turizma, zaštite okoline i socijalnih potreba. Projekti su po vrednosti mogli da budu od 10 do 300 hiljada evra. Ugovoreno je 96% projekata, a iskorišćeno je 92% od raspoloživih sredstava (MFRS, 2011).

Slika 28. Programi susedske saradnje u Srbiji, 2004-2006.

Izvor: Lazarević, Knežević i Božić, 2011, str. 108.

U periodu 2007–2013. godine Republika Srbija učestvovala je u 6 programa prekogranične saradnje sa susednim državama (Mađarskom, Bugarskom, Rumunijom, Hrvatskom, Bosnom i Hercegovinom, Crnom Gorom) i 2 programa transnacionalne i međuregionalne saradnje – IPA Jadranskom programu i programu Jugoistočna Evropa. Zemljama Zapadnog Balkana u okviru komponente II IPA pomoći izdvojena su značajna sredstva.

Tabela 75. Godišnja namena sredstava u okviru komponente II IPA za period 2007-2012. (u milionima evra)

Zemlje/ godina	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	Ukupno (milioni evra)
Makedonija	4,158,387	4,077,999	5,571,501	5,682,932	5,796,590	5,912,521	31,199,930
Srbija	8,203,648	11,458,686	12,248,357	12,493,321	12,743,190	12,998,052	70,145,254
Kosovo prema rezoluciji UN 1244	0	0	2,760,202	2,815,406	2,871,714	2,929,148	11,376,470
Crna Gora	3,909,496	4,487,448	4,667,821	4,761,177	4,856,401	4,953,529	27,635,872
BiH	3,963,606	4,945,217	5,207,746	5,311,901	5,418,139	5,526,501	30,373,110
Albanija	6,681,210	8,582,244	10,282,921	10,488,579	10,698,350	10,912,317	47,824,535

Izvor: Lazarević, Knežević i Božić, 2011, str. 111.

Programi prekogranične saradnje Evropske unije za period 2007-2013. godine u kojima je učestvovala Republika Srbija odnose se na šest programa sa susednim državama i dva programa transnacionalne i međuregionalne saradnje - IPA, Jadranski program i program Jugoistočne Evrope (Lazarević, Knežević i Božić, 2011, str. 111-131; <http://www.regionalnirazvoj.gov.rs/Lat/shownarrfolder.aspx?mi=139>). Države članice EU upravljaju prema programu decentralizovanog modela koji je zastupljen u EU, a Srbija prema centralizovanom modelu.

IPA Program prekogranične saradnje Mađarska - Srbija 2007-2013.

Teritorije obuhvaćene programom su okruzi u Srbiji: Zapadnobački, Severnobački, Severnobanatski, Južnobački, Srednjebanatski, Južnobanatski region i Srem se tretiraju kao priključeni regioni; a Mađarski okruzi su: Čongrad i Bač-Kiškun. Prioriteti i mere obuhvaćeni ovim programom odnose se na infrastrukturu i životnu sredinu, privredu, obrazovanje i kulturu i tehničku pomoć za izbor projekata.

Vrednost programa za Srbiju

Godina	Iznos sredstava u evrima
2009.	2.327.177
2010.	2.373.727
2011.	2.421.208
UKUPNO	7.222.112

Izvor: Lazarević, Knežević i Božić, 2011, str. 114.

Iznos sredstava od 7.222.112 evra za Republiku Srbiju iz IPA uvećava se za iznos sredstava koji je namenjen za Republiku Mađarsku (članicu EU) iz ERDF u iznosu od 11.842.790 evra, tako da ukupan fond programa prekogranične saradnje Mađarska–Srbija za period 2009—2011.godine za koji mogu da konkurišu organizacije iz Srbije i Mađarske, iznosi 19.064.902 evra.

IPA Program prekogranične saradnje Rumunija–Srbija 2007–2013.

Teritorije obuhvaćene programom su okruzi u Rumuniji: Timiš, Karaš-Severin i Mehedinzi; a okruzi u Srbiji su: Severnobanatski, Srednjebanatski, Južnobanatski, Braničevski i Borski. Na osnovu zajedničkih prekograničnih projekata i zajedničkih akcija zainteresovanih rumunskih i srpskih strana, prioriteti i mere se odnose na privredni i društveni razvoj, zaštitu životne sredine i spremnost na vanredne situacije, promovisanje razmene ljudi - ljudima (unapređenje lokalne uprave), poboljšanje

obrazovanja, tehnička podrška kroz implementaciju i sveukupno upravljanje u implementaciji programa.

Vrednost programa za Srbiju

Godina	Iznos sredstava u evrima
2009.	2.939.670
2010.	2.998.396
2011.	3.048.638
UKUPNO	8.986.704

Izvor: Lazarević, Knežević i Božić, 2011, str. 117.

Iznos sredstava od 8.986.704 evra za Republiku Srbiju iz IPA uvećava se za iznos sredstava koji je namenjen za Republiku Rumuniju iz ERDF u iznosu od 12.343.680 evra, tako da ukupan fond programa prekogranične saradnje Rumunija–Srbija, za period 2009—2011.godine, za koji mogu da konkurišu organizacije iz Srbije i Rumunije, iznosi 21.330.373 evra.

IPA Program prekogranične saradnje Bugarska–Srbija 2007-2013.

Teritorije obuhvaćene programom su regioni u Bugarskoj: Vidin, Montana, Sofija, Pernik, Čustendil i Sofija grad; a okruzi u Srbiji su: Borski, Zaječarski, Nišavski, Pirotski, Jablanički i Pčinjski. Prioriteti i mere se odnose na razvoj malih infrastruktura, unapređenje kapaciteta za zajedničko planiranje, rešavanje zajedničkih problema i razvoj; tehničku pomoć kod administracije, monitoringa i evaluacije programa.

Vrednost programa za Srbiju

Godina	Iznos sredstava u evrima
2009.	2.327.177
2010.	2.373.727
2011.	2.421.208
UKUPNO	7.222.112

Izvor: Lazarević, Knežević i Božić, 2011, str. 119.

Iznos sredstava od 7.222.112 evra za Republiku Srbiju iz IPA uvećava se za iznos sredstava koji je namenjen za Republiku Bugarsku iz ERDF u iznosu od 5.776.142 evra, tako da ukupan fond programa prekogranične saradnje Bugarska–Srbija, za period

2009—2011.godine, za koji mogu da konkurišu organizacije iz Srbije i Bugarske, iznosi 12.998.254 evra.

IPA Program prekogranične saradnje Srbija–Hrvatska 2007-2013.

Teritorije obuhvaćene programom su županije u Hrvatskoj: Osječko-baranjska, Vukovarsko-srijemska, dok u susedna područja spadaju Požeško-slavonska i Brodsko-posavska županija; a okruzi u Srbiji su: Severnobački, Južnobački, Zapadnobački, Sremski i Mačvanski okrug. Cilj programa prekogranične saradnje odnosi se na prioritet održivi društveno-ekonomski razvoj, sa merama: privredni razvoj, zaštita životne sredine, aktivnosti "ljudi - ljudima"; i prioritet pružanja tehničke pomoći za sprovođenje, publicitet i evaluaciju programa.

Vrednost programa za Srbiju

Godina	Iznos sredstava u evrima
2009.	980.000
2010.	1.000.000
2011.	1.000.000
UKUPNO	2.980.000

Izvor: Lazarević, Knežević i Božić, 2011, str. 121.

IPA Program prekogranične saradnje Srbija – Bosna i Hercegovina 2007–2013.

Teritorije obuhvaćene programom su regioni u BiH: Sarajevski ekonomski region i Severoistočni ekonomski region; a okruzi u Srbiji su: Sremski, Mačvanski, Zlatiborski i Kolubarski okrug. Prioriteti su bili: društvena i privredna kohezija preko aktivnosti za poboljšanje fizičke, poslovne, društvene i institucionalne infrastrukture i kapaciteta, i tehnička pomoć u rukovođenju programom i njegovom sprovođenju.

Vrednost programa za Srbiju

Godina	Iznos sredstava u evrima
2009.	1.224.835
2010.	1.249.332
2011.	1.274.319
UKUPNO	3.748.489

Izvor: Lazarević, Knežević i Božić, 2011, str. 123.

IPA Program prekogranične saradnje Srbija – Crna Gora 2007–2013.

Teritorije obuhvaćene programom su okruzi u Srbiji: Raški i Zlatiborski okrug; a opštine u Crnoj Gori su: Pljevlja, Bijelo Polje, Berane, Rožaje, Plav, Andrijevića, Kolašin, Mojkovac, Žabljak, Plužine, Šavnik i Nikšić, dok susedne oblasti, u skladu sa članom 97. Uredbe o sprovođenju IPA, obuhvataju Podgoricu, Danilovgrad i Cetinje. Kao prioriteti navedeni su: društvena i privredna kohezija preko aktivnosti za poboljšanje fizičke, poslovne, društvene i institucionalne infrastrukture i kapaciteta, i tehnička pomoć u rukovođenju programom i njegovom sprovođenju.

Vrednost programa za Srbiju

Godina	Iznos sredstava u evrima
2009.	490.000
2010.	500.000
2011.	500.000
UKUPNO	1.490.000

Izvor: Lazarević, Knežević i Božić, 2011, str. 125.

Program Jugoistočna Evropa u kojem učestvuje Republika Srbija

Transnacionalni program Jugoistočna Evropa (*South East Europe – SEE*), predstavlja deo unutrašnje kohezivne politike EU koji, pored zemalja članica EU, uključuje i zemlje koje nisu članice. Ovaj program uključuje 16 zemalja sa ukupno 200 miliona stanovnika i predstavlja jednu od najraznovrsnijih i najkompleksnijih oblasti saradnje u Evropi. U programu jugoistočne Evrope su učestvovali Albanija, Austrija, Bosna i Hercegovina, Bugarska, Rumunija, Hrvatska, BJR Makedonija, Grčka, Mađarska, delovi Italije, Srbija, Crna Gora, Slovačka, Slovenija, Moldavija i pogranični regioni Ukrajine. Glavni izvor finansijskih sredstava za SEE program predstavlja Evropski fond za regionalni razvoj (ERDF) u iznosu od 206,7 miliona evra za period 2007-2013. godine. Zemlje koje nisu članice EU obezbeđuju sredstva iz druge komponente Instrumenta za pretpripru pmoć (IPA), kao i iz Instrumenta za partnerstvo evropskog susedstva (*European Neighbourhood Policy Instrument – ENPI*).

Opšti cilj SEE programa jesu ostvarivanje pet prioriteta i to (Lazarević, Knežević i Božić, 2011, str. 128):

Prioritet 1: Podrška inovacijama i preduzetništvu,

Prioritet 2: Zaštita životne sredine,

Prioritet 3: Pristup evropskim mrežama,

Prioritet 4: Održivi razvoj urbanih sredina,

Prioritet 5: Tehnička pomoć.

U okviru SEE programa neophodno je bilo uspostaviti partnerstvo između aktera iz najmanje tri države učesnice programa, od kojih najmanje jedna zemlja morala da bude članica EU. Partneri obuhvaćeni programom mogli su biti državni organi i agencije, kao i sva pravna lica koja imaju neprofitni karakter.

Vrednost programa za Srbiju

Godina	Iznos sredstava u evrima
2009.	1.224.835
2010.	1.249.332
2011.	1.274.319
UKUPNO	3.748.489

Izvor: Lazarević, Knežević i Božić, 2011, str. 129.

Jadranski program u kojem učestvuje Republika Srbija

Teritorija obuhvaćena programom su: Italija, Slovenija, Grčka, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Albanija, dok je Srbija imala mogućnost ograničenog učešća u okviru Prioriteta 1 - Ekonomska socijalna i institucionalna saradnja, odnosno, u merama Istraživanje i inovacije i Institucionalna saradnja. Prioritet 2 se odnosio na Prirodna i kulturna dobra i njihovu zaštitu; Prioritet 3 na Infrastrukturu i transport; i Prioritet 4 na Tehničku podršku. Ukupan budžet programa IPA Jadran iznosio je 128 miliona evra za period 2007-2013. godine, a finansijska sredstava su obezbeđena iz ERDF-a za učešće organizacija zemalja članica EU i iz druge komponente IPA fonda za zemlje kandidate i potencijalne kandidate za članstvo u EU.

Vrednost programa za Srbiju

Godina	Iznos sredstava u evrima
2009.	612.417
2010.	625.000
2011.	637.155
UKUPNO	1.874.572

Izvor: Lazarević, Knežević i Božić, 2011, str. 131.

Koheziona politika posle 2013. godine povezana je sa EU Strategijom 2020, koja podstiče investicije u ekonomiju znanja, održivi i inkluzivni razvoj, i ona se kombinuje sa strukturnim reformama i stabilnim makroekonomskim razvojem, kako bi se dostigli ciljevi zacrtani ovom Strategijom. Za zemlje potencijalne kandidate, koheziona politika EU determinisaće buduće oblasti intervencije i način implementacije, jer je cilj da u trenutku integracije buduća članica dobro poznaje sve elemente procesa programiranja i implementacije, kao i da ima kapacitete za finansijsku kontrolu. Podsticaji će biti davani

onim regionima i zemljama koje dobro sprovode dogovorene evropske ciljeve i postižu zadovoljavajuće merljive rezultate, a posebni napori biće usmereni na podršku razvoju najsiromašnijih regiona, u cilju podsticanja ravnomernijeg razvoja. Buduća kohezijska politika imaće tri izazova (Lazarević, Knežević i Božić, 2011, str. 147): demografski; teritorijalni raspored industrije i njeno prestrukturiranje radi povećanja konkurentnosti i otvaranje novih radnih mesta; kako odgovoriti na klimatske promene, kao i Razvojni ugovor (*Development contract*), čime bi se ojačala veza između tradicionalne kohezijske politike i teritorijalne kohezije. Kohezijska politika nastaviće da podstiče prekograničnu, transnacionalnu i regionalnu saradnju.

Budućnost prekogranične saradnje – IPA komponenta II koja će podržati procese pristupanja EU još uvek nije jasno definisana, mada je bilo više inicijativa o zajedničkom nastupu zemalja zapadnog Balkana, sa jasnim stavom da bi novi instrument trebalo da vodi linearnom povećanju sredstava tokom procesa pristupanja, ali je pri tome potrebno da se dokaže da postoje nacionalni kapaciteti za njeno efektivno korišćenje. Prekogranična saradnja ima i jaku podršku Evropskog parlamenta i Komiteta regiona. Ove dve institucije posebno ističu da je neophodno bolje upoznati institucije centralnih vlada zemalja Zapadnog Balkana sa značajem prekogranične saradnje. U budućnosti, poseban izazov će predstavljati prenošenje odgovornosti sa centralnih vladinih institucija na lokalne vlasti u planiranju i sprovođenju programa prekogranične saradnje, uz Decentralizovani sistem upravljanja fondovima EU (DIS). Više pažnje mora se posvetiti i učešću lokalnih zajednica i nevladinih organizacija u ovim programima. To bi trebalo da se ostvari pojednostavljenjem pravila implementacije programa i pojačanom obukom ili pružanjem tehničke pomoći. Takođe, podstičaće se i saradnja i partnerstvo između nevladinih organizacija i lokalnih zajednica.

U programiranju treba nastojati da se ostvari bolja povezanost između prekograničnih i regionalnih razvojnih politika i programa, kao što je primer Dunavske strategije, koja prema zaključku Saveta EU na sednici u Luksemburgu 13. aprila 2011. godine, doprinosi dugoročnim ciljevima, kao i pametnom, održivom i inkluzivnom razvoju EU (Council of the EU, 2011) i ojačava ciljeve politike ruralnog razvoja. Takođe, razmatra se mogućnost da se sadašnja IPA komponenta prekogranične saradnje ubuduće uključi u komponentu regionalnog razvoja.

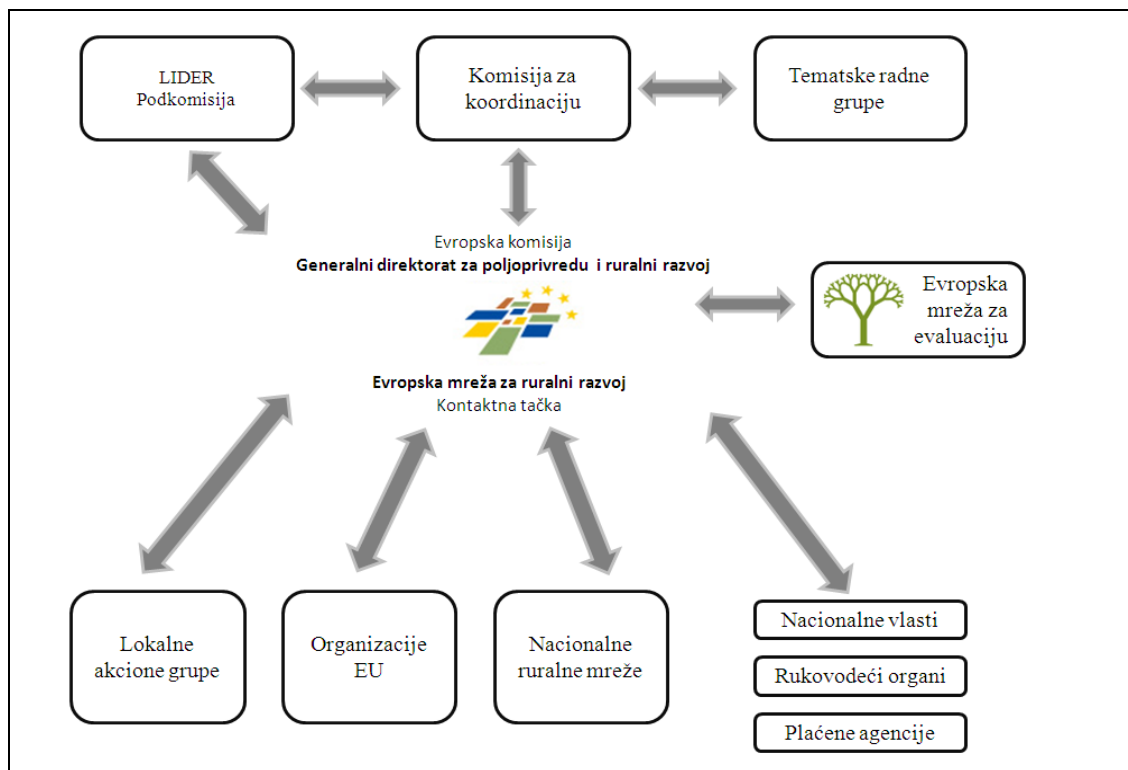
3. Uspostavljanje mreže za ruralni razvoj

Formiranju mreže za ruralni razvoj u mnogim zemljama koje su u fazi pristupanja Evropskoj uniji, značajno je doprinela organizacija PREPARE (*Pre-Accession Partnerships for Rural Europe*) – Prepristupno partnerstvo za ruralnu Evropu. Načela

koja promovira mreža za ruralni razvoj temelje se na dobroj evropskoj praksi i LEADER pristupu i radi na poboljšanju uslova za ukupni razvoj i kvalitet život u ruralnim područjima, putem umrežavanja i stvaranja partnerstava. Nacionalne mreže za ruralni razvoj (NRNs) i Evropska mreža za ruralni razvoj (ENRD), imaju značajan uticaj na sprovođenje programa ruralnog razvoja. Mreža za ruralni razvoj obavlja sledeće aktivnosti (MPŠVRS, 2009, str. 22-23; EU Rural Review, 2012, str. 12):

- promovisanje inovativnih pristupa i novih znanja, analiza primera dobre prakse iz zemlje i inostranstva, uz intenzivnu razmenu informacija o pitanjima vezanim za ruralni razvoj u zemaljama EU i trećim zemljama;
- praćenje politike ruralnog razvoja u EU, analiziranje domaće politike ruralnog razvoja, te predlaganje mera za njeno poboljšanje;
- podsticanje saradnje i posredovanje u povezivanju svih aktera važnih za ruralni razvoj;
- organizacija nacionalnih i međunarodnih konferencija o ruralnom razvoju;
- organizacija edukacije za članove mreže.

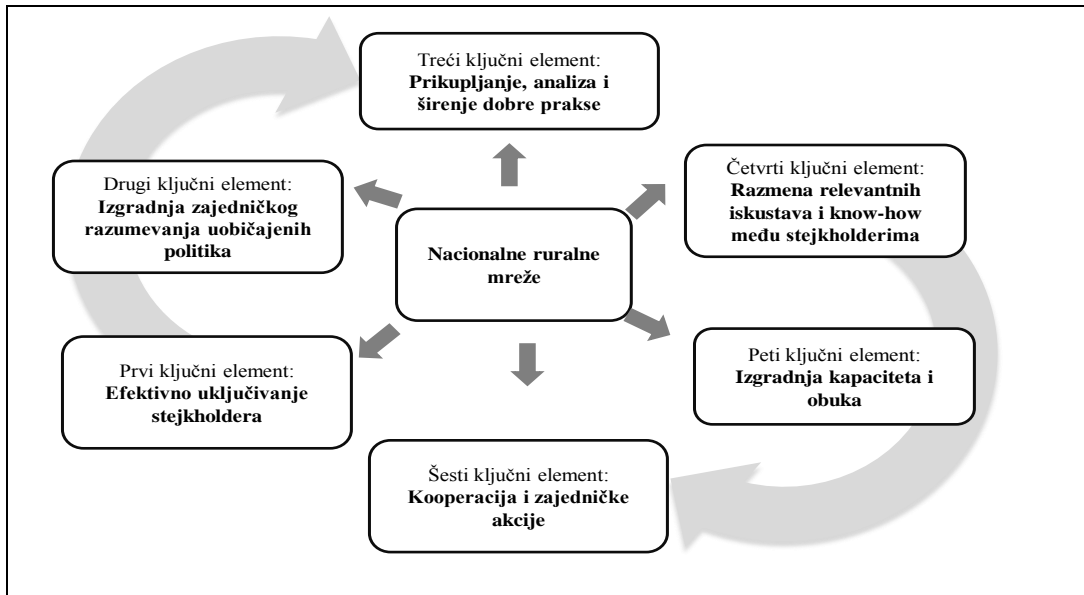
Slika 29. Struktura Evropske mreže za ruralni razvoj

Izvor: EU Rural Review, 2012, str. 12.

Pristupi ruralnim mrežama u EU su veoma značajni. Svih 28 zemalja članica Unije je izgradilo nacionalne mreže za ruralni razvoj (NRN), što zahteva EARFD Regulativa No.1698/2005, međutim, mreže su veoma diverzifikovane i različito funkcionišu, u okviru šest ključnih elemenata.

Slika 30. Šest ključnih elemenata mrežnog ciklusa

Izvor: EU Rural Review, 2012, str. 31.

Mnogi primeri u zemljama EU, kao što su: efektivno angažovanje žena u lokalnom razvoju u Poljskoj; izgradnja svesti o ruralnom okruženju u Finskoj; dobra praksa sa akademskim partnerima i ruralnim stejkholderima u Valoniji, u Nemačkoj; razmena iskustava između lokalnih akcionih grupa u Italiji; izgradnja kapaciteta za LAG menadžere u Austriji; kooperacija na međunarodnim poljoprivrednim i sajmovima hrane u Slovačkoj i dr., potvrđuju opravdanost postanja mreža za ruralni razvoj.

U periodu od 2000–2012.godine, u zemljama Zapadnog Balkana je uz pomoć međunarodne donatorske podrške formiran veliki broj organizacija civilnog društva, među kojima i onih koje su se bavile pojedinim aspektima ruralnog razvoja. Početkom 2007. godine je započet proces intenzivnije saradnje sa civilnim sektorom kroz podršku uspostavljanju nacionalnih mreža za ruralni razvoj, podsticanje učešća predstavnika mreže za podršku ruralnom razvoju u jačanju veza između svih indentifikovanih pojedinaca, implementaciju zajedničkih aktivnosti i obuku organizacija civilnog društva (OCD) u oblasti ruralnog razvoja i stvaranja Balkanske mreže za ruralni razvoj. I pored toga, razvijenost socijalnog kapitala i mreža u ruralnim područjima zemalja Zapadnog

Balkana je relativno skromna u pogledu brojnosti i vrsta organizacija civilnog društva koje su u ovim sredinama prisutne.

Mreža za ruralni razvoj Srbije je dobrovoljna, nevladina i neprofitna organizacija, zasnovana na slobodi udruživanja fizičkih i pravnih lica. Oblast aktivnosti ovog Udruženja je cela teritorija Republike Srbije, a članovi Mreže za ruralni razvoj Srbije predstavljaju 23 regionalna OCD udruženja, a osnovni cilj je kreiranje boljih uslova života i rada u ruralnim oblastima i smanjenje siromaštva (SPRR, 2014, str. 42).

Mreža za podršku ruralnom razvoju podržava razvoj ruralnih područja, odnosno, sela i stanovništva u njima, putem (MPRR, 2013):

- pružanja informacija o subvencijama i drugim podsticajnim merama koje nudi Ministarstvo poljoprivrede, u cilju boljeg korišćenja tih sredstava;
- obučavanja u oblasti planiranja i pripreme projekata za razvoj sela i putem obezbeđenja potrebnih sredstava za finansiranje projekata;
- izvršavanja potrebnih priprema za korišćenje sredstava iz evropskih fondova;
- omogućavanja bolje komunikacije i saradnje sa lokalnim vlastima i Ministarstvom poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede;
- obezbeđenja informacija, stručne pomoći i raznih saveta vezanih za ruralni razvoj.

Na osnovu Zakona o budžetu Republike Srbije za 2009. godinu, Vlada je donela *Uredbu o raspodeli i korišćenju podsticajnih sredstava za organizovanje i jačanje kapaciteta mreže za ruralni razvoj u 2009. godini*. Ovom uredbom uređuju se uslovi i način korišćenja podsticajnih sredstava za organizovanje i jačanje kapaciteta mreže za ruralni razvoj, kao i ciljevi i stručni poslovi od značaja za ruralni razvoj. Cilj ove uredbe je da se obezbedi („Službeni glasnik RS”, broj 120/08):

- pružanje stručne podrške u razvoju ruralnih područja;
- saradnju sa lokalnim partnerima;
- efektivnu pripremu i praćenje implementacije ekonomskih, socijalnih i infrastrukturnih projekata, kao i podršku u privlačenju sredstava za finansiranje projekata iz oblasti infrastrukture i zaštite životne sredine;
- efektivnu i efikasnu upotrebu svih raspoloživih sredstava.

Podrškom Instrumenta za prepristupnu pomoć (IPA), implementiran je projekat LEADER inicijativa u Srbiji (LIS), gde je u periodu od februara 2011.godine do februara 2013. godine, u sprovođenju ovog projekta, 605 grupa verifikovalo Memorandume o razumevanju kojima su se definisali kao partnerstva za teritorijalni ruralni razvoj (SPRR, 2014, str. 42). Tokom procesa kreiranja i jačanja rada partnerstava podržana je izrada 24 lokalne strategije ruralnog razvoja. Od tog broja, simulacijom IPARD evaluacionog procesa, procenjeno je da 21 LSRR ispunjava kriterijume LEADER programa, čime je obuhvaćeno 8% populacije i oko 15% teritorije Srbije.

Jačanje ruralnih mreža i socijalnog kapitala ruralnih sredina potpomaže se i socijalnom politikom, jačanjem kapaciteta lokalnih zajednica i administracije, povezivanjem i umrežavanjem poslovnog sektora kroz razvoj klastera, programima UN za razvoj (UNDP) i sl. U okviru ovakve podrške u Srbiji je 2002. godine osnovana i Agromreža, neprofitna, nevladina i nestranačka organizacija farmera, osnivača kooperativa, menadžera, vlasnika malih i srednjih preduzeća. Agromreža je osnovana kao rezultat dobre saradnje grupe entuzijasta koja je realizovala projekat “Budi bolji-nauči da planiraš”. Vizija Agromreže je modernizacija lokalne zajednice i agrobiznis sektora u Srbiji, kao i javno zastupanje interesa članstva, a misija je promocija i afirmacija svetskih trendova i novih tehnologija u poljoprivredi, kao i povezivanje svih aktera uključenih u ruralni razvoj i agrobiznis.

Ciljevi Agromreže su (SEKO, 2014):

- Stvaranje uslova za ubrzani i održivi ruralni razvoj;
- Stvaranje uslova za ubrzani razvoj: farmerizma, modernih zadruga – kooperativa i agro tržišta;
- Ostvarivanje saradnje sa državnim institucijama u oblasti usaglašavanja domaćeg zakonodavstva sa evropskim i svetskim standardima, a koja se odnosi na agrobiznis sektor i ruralni razvoj.

Realizovani projekti Agromreže od 2002. do 2011. godin usmereni su na podršku ruralnim lokalnim zajednicama u njihovom ekonomskom, socijalnom i kulturnom razvoju. Realizovana su 23 projekta, uz pomoć međunarodnih organizacija i institucija, u cilju (Agromreža, 2014; SEKO, 2014):

- Promovisanja ruralnog razvoja kroz razvojne inicijative lokalne zajednice (programi - Centar za mlečno govedarstvo; Tržišni informacioni sistem; Lokalne savetodavne službe (Vršac i Topola); Ruralnog razvoja opštine Vršac; Osnivanje i razvoj novih kooperativa u Vojvodini).
- Pružanje pomoći u promovisanju postojećih agrobiznis centara u buduće lokalne ruralne razvojne centre (Organizovanje edukativnih polja i farmi; Demonstracija moderne proizvodnje u staklenim baštama i poboljšanje proizvodnje u staklenim baštama; Osnivanje Kluba farmera i upravljanje Klubom farmera; EU Standardi u poljoprivredi).
- Jačanje asocijacija proizvođača (Asocijacija proizvođača mleka; Integrisani lanac dobavljača iz oblasti hortikulture i mlečnog govedarstva).
- Konstantna edukacija i praktično-orjentisani treninzi (Obuka o ruralnom i agro turizmu za poljoprivredna gazdinstva; GlobalGAP standard; Evropsko selo; Unapređenje sistema tržišnog informisanja u poljoprivredi Srbije; Postavljanje

sistema promocije i direktne prodaje tradicionalnih proizvoda; EU vrednosti za očuvanje agro sredine i biodiverziteta).

Lokalni razvojni ruralni centri pružaju stanovništvu informacije i moderna svetska znanja i omogućavaju razmenu iskustava sa ostalim asocijacijama, stručnjacima i institucijama u domenu visokoproduktivne poljoprivredene proizvodnje. Lokalni centri su i mesta preko kojih meštani sprovode aktivnosti razvoja lokalne zajednice i agrobiznisa.

Osnovni problem organizovanja i institucionalne izgradnje ruralnih mreža je što učesnici, kako na nacionalnom, tako i na lokalnom nivou, nemaju dovoljno informacija i saznanja koje i kakve organizacione strukture su adekvatne. Nerazvijenost institucionalnog okvira ruralnih mreža direktno utiče na otežan pristup ruralnog stanovništva fizičkom kapitalu, finansijskim i drugim servisima, tehnologijama i tržištu. Snažnija komunikacija sa civilnim sektorom i podrška programima mreža za ruralni razvoj će poboljšati sposobnost lokalnih zajednica da dođu do blagovremenih informacija o mogućnostima za dobijanje podrške njihovim razvojnim inicijativama. Moguće je umrežavanje ruralnih zajednica u borbi protiv poplava, požara, epidemija; kroz poslovne odnose (zadruga, kooperacija, tržište novca i robe); udruživanja zasnovana na razmeni iskustava (lov, sport, lokalne manifestacije, verske i dr.); zajedničke akcije na poboljšanju lokalnog stanja kroz kolektivne akcije rešavanja komunalnih, saobraćajnih, obrazovnih problema; aktivnosti bazirane na dobrotvornim akcijama i građenju dobrokomšijskih odnosa, mobe i korišćenje zajedničkih dobara. Pomenute aktivnosti bi rezultirale poboljšanjem uslova života u ruralnim oblastima i aktivnim učešćem stanovništva u planiranju i sprovođenju nacionalnih politika ruralnog razvoja.

IX IZAZOVI RURALNOG RAZVOJA U SAVREMENIM USLOVIMA

1. Povećanje atraktivnosti ruralnih područja za investiranje

Strategije razvoja Srbije i ostalih zemalja Zapadnog Balkana, koje će voditi približavanju i uključivanju u EU, podrazumevaju podizanje ukupne konkurentske sposobnosti privrede, sprovođenjem svih tranzicionih i reformskih procesa koji mogu da aktiviraju razvojne potencijale i da učine ove zemlje privlačnim za investiranje, naročito ruralna područja.

Da bi se ostvarila adekvatna valorizacija potencijala ruralnih područja i povećala njihova atraktivnost za investiranje, potrebno je sprovesti sledeće aktivnosti (Milenković, 2007, str. 173-174):

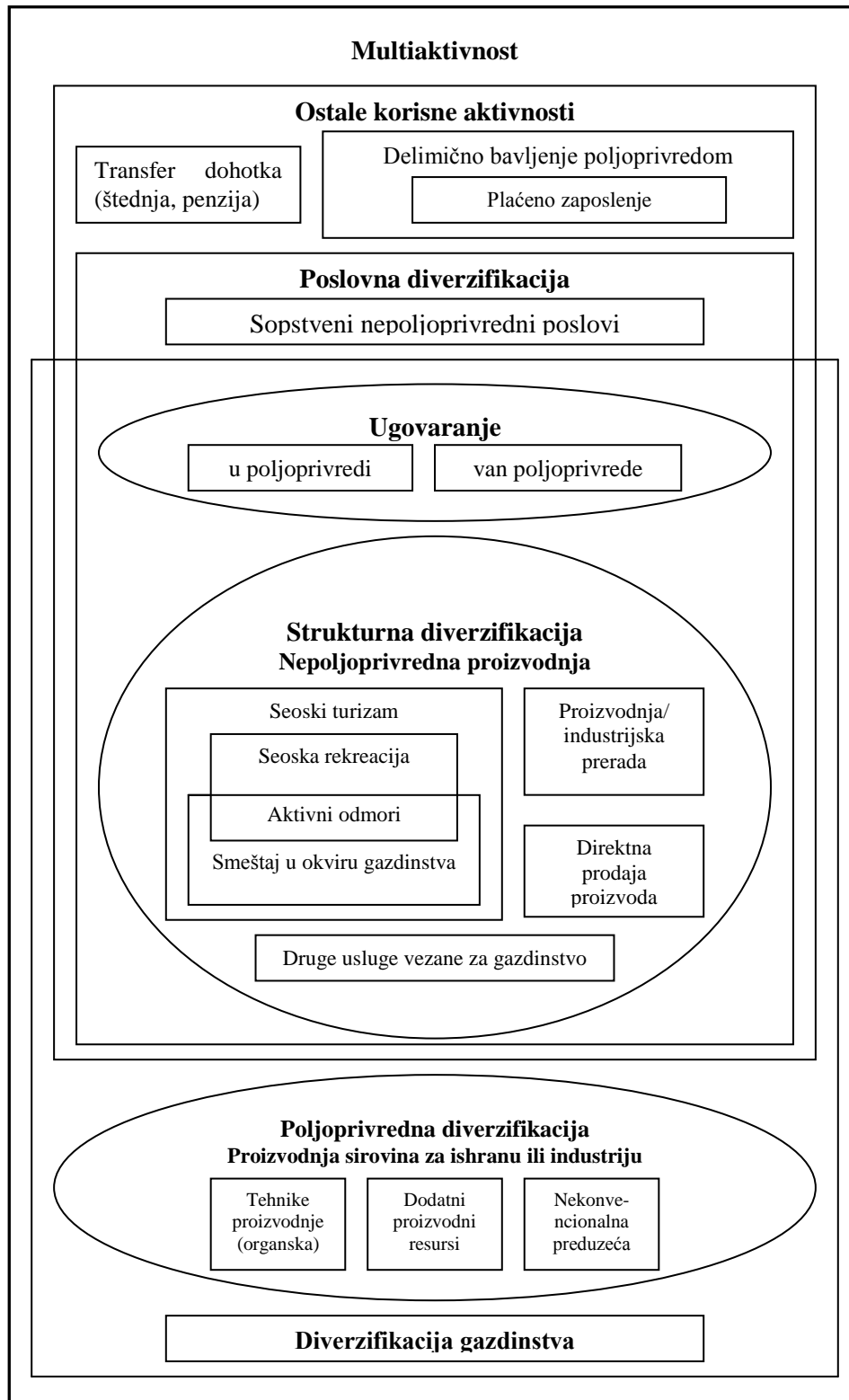
- utvrditi ključne faktore razvoja (tradicionalne i savremene);
- zaustaviti demografsko pražnjenje i starenje sela, dobro osmišljenim i ekonomski efikasnim razvojnim projektima;
- opremiti sela modernom infrastrukturom;
- uvesti višenamensko korišćenje svih materijalnih i radnih resursa u selima;
- povećati produktivnost, ekonomičnost i rentabilnost agrara;
- dati prioritet zapošljavanju radne snage u seoskom turizmu, malim i srednjim proizvodnim kapacitetima, formiranju klastera, kulturno-političkom i socijalnom razvoju sela;
- razvijati poljoprivredne biznis centre;
- sprovoditi permanentnu edukaciju seoskog stanovništva;
- obezbediti veće angažovanje medija namenjenih isključivo razvoju sela;
- ostvarivati bolju saradnju sa međunarodnim organizacijama koje u svom delokrugu rada imaju i ruralni razvoj;
- uključiti ekološke mere u razvoj ruralnog prostora;
- uključivati savremena dostignuća nauke i prakse u razvoj sela, uz očuvanje identiteta tradicionalnog ruralnog prostora;
- uključiti selo u sve oblasti društveno-ekonomskog života.

Od obima, strukture i efektivnosti investicija zavisi iskorišćenje prirodnih i antropogenih resursa u ruralnim područjima. Strukturom investicionih ulaganja rešavaju se osnovna pitanja privrednog razvoja (Arandelović i Ilić, str. 164): izbor i struktura proizvodnje; pravci širenja i razvoja pojedinih sektora, oblasti i grana; tehnički i organski sastav osnovnih proizvodnih fondova; teritorijalni razmeštaj proizvodnih kapaciteta; kao i zadovoljavanje potreba društva u oblasti obrazovanja, kulture, zdravstva, naučno-istraživačkog rada i dr.

U proteklom periodu, ruralna područja Zapadnog Balkana karakteriše slaba i nedovoljna investiciona aktivnost, koja je, pre svega, posledica nedostatka finansijskih sredstava neophodnih za finansiranje investicionih projekata u seoskim sredinama. Imajući u vidu da je multiaktivnost ključna reč politike ruralnog razvoja u EU, tokom poslednjih decenija, u razvijenim evropskim državama su se pojavili brojni preduzetnici sa novim organizacionim oblikom preduzetništva koji povezuje poljoprivrednu proizvodnju sa drugim delatnostima, kao što su: turizam, prehrambena industrija, trgovina, proizvodno i uslužno zanatstvo, zadrugarstvo različitog tipa, obrazovanje, kultura, zdravstvo, čuvanje krajolika i životne sredine, izdavanje u najam zemljišta i kuća za stanovanje i druge profitabilne aktivnosti (Higginbotham, 1997). Na taj način preduzetništvo postaje osnovni faktor poslovanja, koje obuhvata duh, ideje i marljivost, znanje i obrazovanje, koji uporedo učestvuju u stvaranju novih proizvoda ili usluga, preduzeća i institucija, pospešuje inovativnost i investiranje.

U strategijama razvoja poljoprivrede, sela i prehrambene industrije, u zemljama Zapadnog Balkana, značajno mesto ima afirmacija i jačanje gazdinstava kao osnovnih nosilaca aktivnosti u ruralnim područjima. Da bi se to ostvarilo neophodna je pojačana investiciona aktivnost, dugoročni povoljni krediti za kupovinu zemljišta, nabavku priplodne stoke, podizanje plantažnih voćnjaka i vinograda, objekata za stoku, proizvodnju stočne hrane, preradu poljoprivrednih sirovina i razvoj drugih nepoljoprivrednih delatnosti. Pored ovoga, potrebno je ukazati i na prirodne resurse od izuzetne vrednosti za razvoj ruralnog turizma. Ruralna područja su veoma pogodna za život savremenog čoveka, naročito onih savremenih ljudi koji teže povratku prirodi i cene kulturne vrednosti ovih područja. Prirodni resursi mogli bi biti polazna osnova pri kreiranju brenda, koji komunikacijom sa ciljnim segmentima privlači veći broj turista, povećava potražnju za proizvodima i uslugama u lancu vrednosti, povećava obim investicija i u celini doprinosi povećanju životnog standarda samog stanovništva. Oblikovanje, razvoj i upravljanje brendom ruralnih područja treba da pripada prioritetnim tržišnim usmeravanjima za lokalno investiranje. Brendiranje uključuje i ponudu lokalnih proizvoda, suvenira, rukotvorina, manifestacija, događaja, festivala itd.

Slika 31. Koncept multiaktivnosti i diverzifikacije

Izvor: Higginbotham, 1997.

Ruralna područja ovih zemalja, u evropskim i svetskim razmerama, imaju šta da ponude kao autentični brend, posebno proizvode zaštićenog geografskog porekla, koji sadrže karakteristike podneblja, kulture, tradicije i svega što je odlika ruralnog ambijenta. Na primer, mnoge prehrambene proizvode iz Srbije, kao što su sirevi, zatim slatko od raznog voća (kupine, šumske jagode, borovnice, dunje i šljive) ili slatko od ruže, duvan čvarci, leskovačka "prža" i sjeničko jagneće pečenje, važno je zaštititi i kao takve plasirati na svetsko tržište ili pak mogu predstavljati "nevidljivi izvoz", putem razvoja turizma (Vujičić, Jovanović i Ristić, 2008, str. 47). Zaštita geografskog porekla je prilika za proizvođače autentičnih poljoprivrednih proizvoda da podignu konkurentnost svojih proizvoda i time ostavare jedan od prioriternih ciljeva ruralne politike, a to je podizanje nivoa konkurentnosti.

Aktivnosti koje bi trebalo preduzeti, u zavisnosti od polja delatnosti, u funkciji povećanja atraktivnosti ruralnih područja, mogu se prikazati matricom akcija koje treba sprovesti.

Slika 32. Matrica aktivnosti u funkciji povećanja atraktivnosti ruralnih područja

Domen - Poljoprivreda		
Područja	Cilj	Mere
Ekonomsko	Strukturno unapređenje sektora poljoprivrede i gazdinstava	Podrška regionalnim specifičnostima; Podrška udruživanju proizvođača
Izvoz	Rast izvoza	Intenziviranje ekonomske saradnje sa EU
Investicije, obrazovanje	Povećanje <i>green-field</i> investicija; Celoživotno učenje	Otklanjanje administrativnih barijera; Reforma školstva
Tehničko-tehnološko	Povećanje produktivnosti, konkurentnosti, rast BDP	Unapređenje znanja i novih tehnologija; Uvođenje standarda; Subvencionisanje IKT
Kvalitet i bezbednost hrane	Zakonodavstvo i usklađivanje sa međunarodnim standardima	Uspostavljanje sistema kontrole i sertifikacije
Domen - Reforma javnog sektora		
Područja	Cilj	Mere
Unapređenje poslovnog ambijenta	Smanjenje troškova i rizika poslovanja	Otklanjanje administrativnih barijera; Pобољшanje infrastrukture
Makroekonomska stabilnost	Smanjenje budžetskog deficita i duga u odnosu prema BDP	Fiskalna odgovornost, racionalizacija javne potrošnje

Infrastruktura	Restrukturiranje i modernizacija	Monetarno-kreditne stimulacije; Poreske olakšice
Domen - Reindustrijalizacija		
Područja	Cilj	Mere
Prehrambena industrija	Razvoj preduzeća i unapređenje prerade i prometa	Poboljšanje poslovnog ambijenta, krediti za MSP
Inovativnost	Uvođenje novih proizvoda	Krediti za inovatore i Fond za inovatorstvo
Regionalni razvoj	Smanjenje razlika između razvijenosti regiona	Povoljni krediti za nerazvijene ruralne regione
Domen - Životna sredina		
Područja	Cilj	Mere
Zaštita životne sredine	Organska proizvodnja; Jačanje genetskih resursa; Ublažavanje klimatskih promena	Subvencionisanje organske proizvodnje; Ekološke mere; Poreska politika
Ruralni turizam	Diverzifikacija ruralne ekonomije, prodaja lokalnih proizvoda, rukotvorina, oživljavanje starih zanata	Podrška razvoju seoskih turističkih domaćinstava, destinacijskog menadžmenta
Domen - Upotreba alternativnih izvora energije		
Područja	Cilj	Mere
Unapređenje energetske efikasnosti	Primena novih tehnologija i edukacija o racionalnoj potrošnji energije	Programi podrške proizvodnji alternativnih izvora energije

Izvor: Autor, 2014.

U cilju povećanja investicione aktivnosti u ruralnim područjima treba uzeti u obzir i srpsku dijasporu, koju treba posebno motivisati za značajnija ulaganja u ruralni razvoj Srbije, kako bi komparativne prednosti ovih područja postale konkurentne prednosti, u funkciji očuvanja tradicionalnih vrednosti sela, ostvarenja mobilnost finansijskih, radnih, informacionih i drugih resursa, u cilju jedinstvenog razvoja ruralnih zajednica.

2. Razvoj malih i srednjih preduzeća u ruralnim područjima

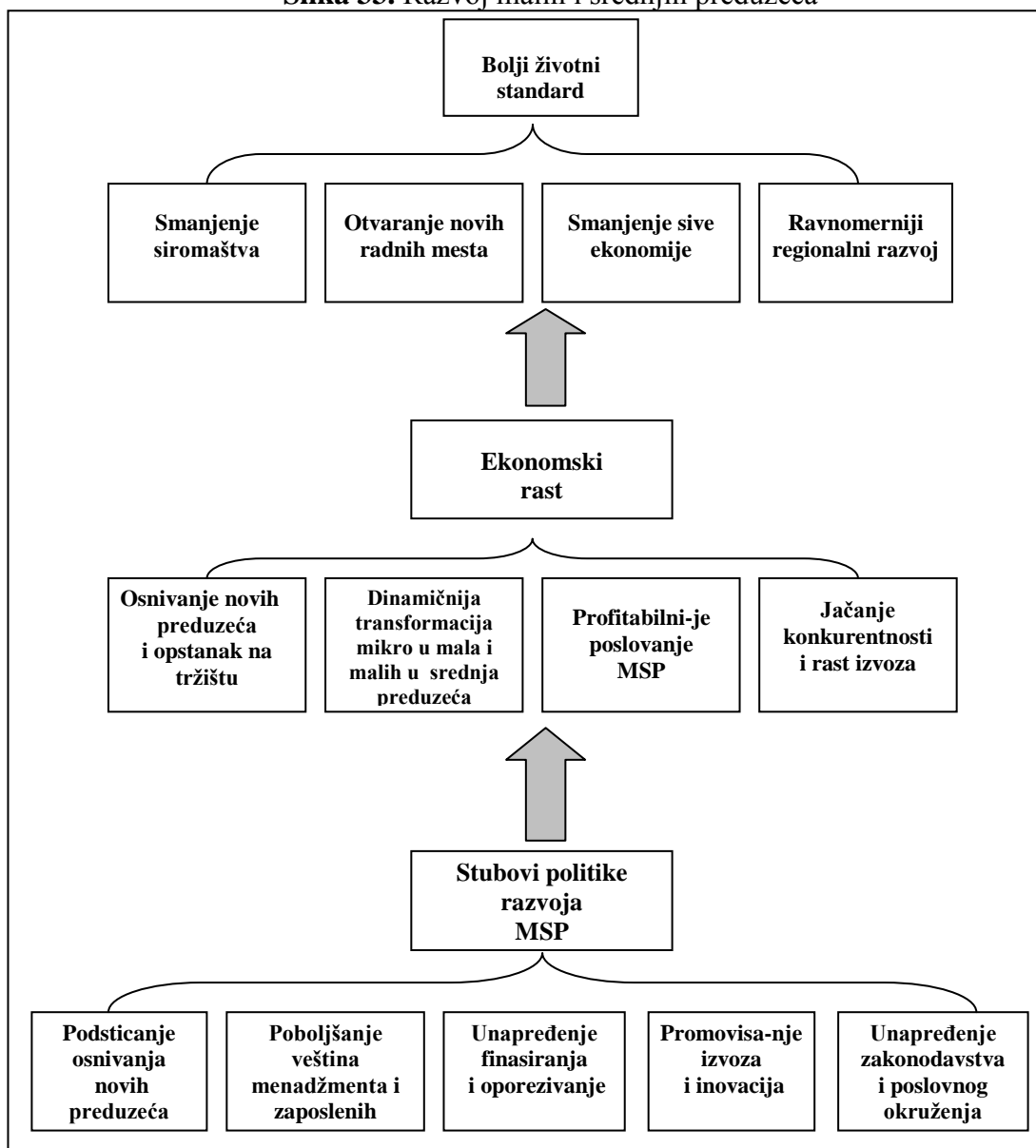
Razvoj malih i srednjih preduzeća (MSP) je osnovni činilac moderne tržišne ekonomije i sredstvo da se stimuliše preduzetništvo. Jedna od najvažnijih karakteristika MSP jeste njihova fleksibilnost u odnosu na promene koje vladaju na tržištu. Poseban značaj ova preduzeća imaju u otvaranju novih radnih mesta, diverzifikaciji ekonomskih aktivnosti, pozitivno utiču na izvoz i daju značajan doprinos održivom razvoju. Približavanje Srbije Evropskoj uniji pretpostavlja usklađivanje i poboljšanje klime preduzetništva, privatne inicijative, razvoja malih i srednjih preduzeća. Poseban značaj ovog približavanja ima činjenica da se na taj način otvaraju pristupi fonodovima i kreditima evropskih banaka za razvoj MSP. Potpisivanje Memoranduma o razumevanju učešća Srbije u Programu za preduzetništvo i inovativnost (EIP), daje mogućnost MSP iz Srbije da koriste kredite iz evropskih banaka, u cilju pospešivanja poslovanja i razvoja inovativnih potencijala (Ceranić i Maletić, 2009, str. 172).

Opšte prihvaćena definicija, koja bi na najbolji način odredila pojam malih i srednjih preduzeća, ne postoji. Generalno gledajući, svaka zemlja svojim zakonskim odredbama definiše pojam malog biznisa. Osnovni faktori koji se uzimaju kao merilo veličine su: broj zaposlenih, godišnji ukupan prihod od prodaje i prosečna vrednost imovine.

Vlada Srbije je 2003. godine usvojila "Strategiju razvoja malih i srednjih preduzeća i preduzetništva u Republici Srbiji za period od 2003. do 2008. godine". Osnovni cilj ove strategije bio je da pruži okvir za stvaranje održivog, konkurentnog i na izvoz orijentisanog sektora malih i srednjih preduzeća. S tim ciljem, Vlada je kao glavne elemente definisala: jačanje institucionalne podrške i uvažavanje interesa sektora SME na svim nivoima, uklanjanje pravnih prepreka za poslovanje preduzeća i privatnih preduzetnika, predlaganje mera za olakšavanje pristupa sektora MSP izvorima finansiranja, jačanje veza između obrazovnog sistema i naučno-istraživačkog sistema i sektora MSP, podrška primeni informacionih i komunikacionih tehnologija u poslovanju i postepenom uvođenju principa elektronske vlade (*e-government*). Za implementaciju Strategije od suštinske važnosti je da se mreža regionalnih MSP agencija ojača i proširi. Od velikog značaja jesu i inkubatori i klasteri kao podrška razvoju MSP (NS, 2005).

Strategija razvoja konkurentnih i inovativnih malih i srednjih preduzeća u Srbiji za period 2008-2013. godine se bazirala na pet stubova i u potpunosti je bila usklađena sa *Small* biznis aktom, dokumentom koji je usvojila EU 2008. godine. Tih pet stubova obuhvatalo je: promociju preduzetništva i osnivanje novih preduzeća kroz *start-up* kredite; unapređenje preduzetničkog obrazovanja; obezbeđivanje više izvora finansiranja za razvoj MSP; podsticanje konkurentnosti ovog sektora, kao i stvaranje boljeg pravnog, institucionalnog i poslovnog okruženja za razvoj MSP u Srbiji (Ceranić i Maletić, 2009, str. 174).

Slika 33. Razvoj malih i srednjih preduzeća

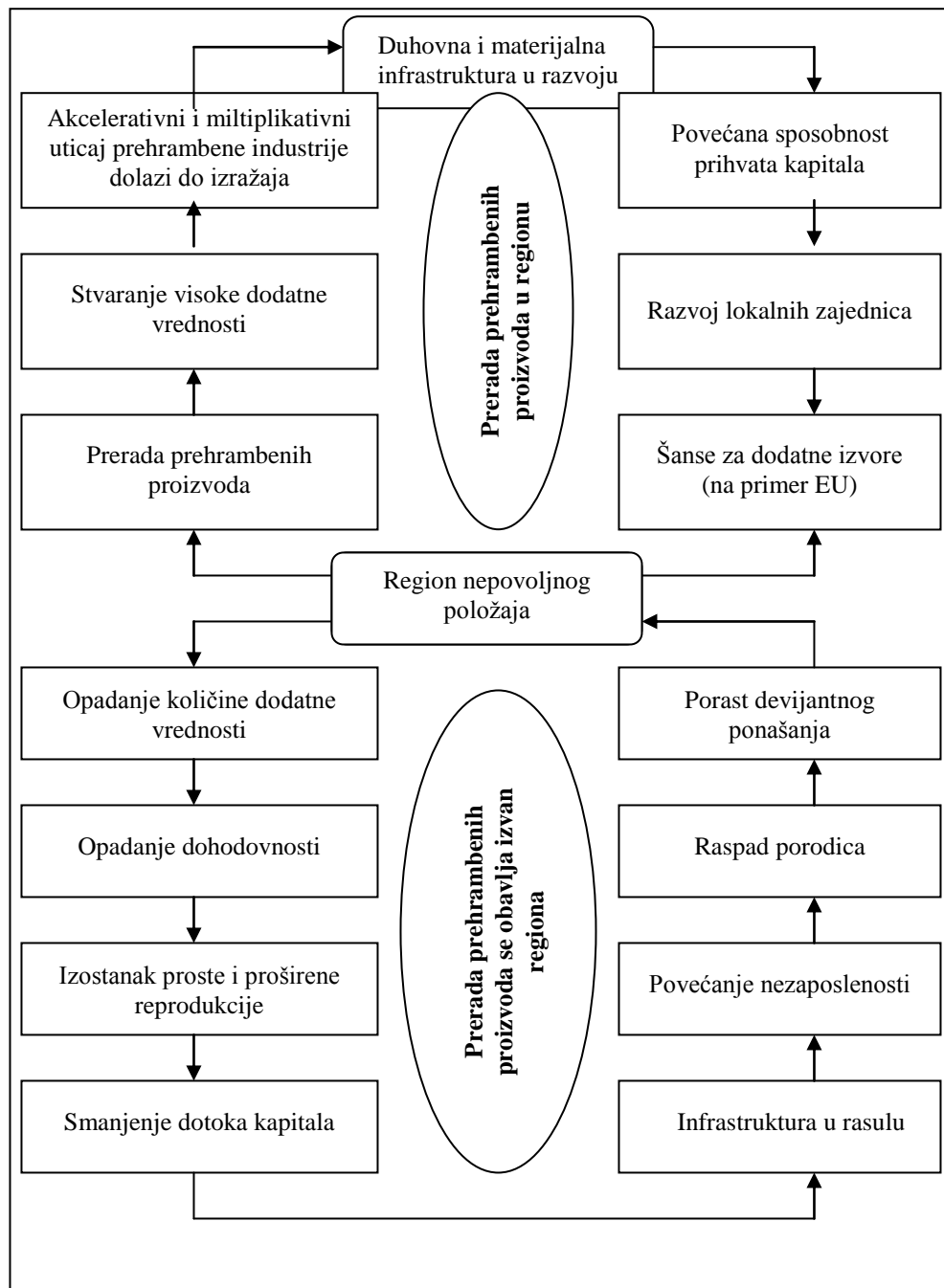

Izvor: <http://www.srbija.gov.rs/>, 2008.

Posebna pažnja se posvećuje MSP u preradi poljoprivrednih proizvoda i ruralnom razvoju, jer se njihova prednost zasniva na lokalnim resursima. Mali industrijski kapaciteti, reprodukcijom naslonjeni na primarni sektor doprinose racionalnijem korišćenju prirodnih potencijala, suzbijanju prekomerne koncentracije privrede u gradovima i zaustavljanju negativnih migracionih kretanja iz ruralnih područja. Ova preduzeća izvanredna su šansa za proizvodnju diverzifikaciju ruralne ekonomije, intenzivniji razvoj gazdinstava i profesionalizaciju poljoprivrednog zanimanja. Razvoj porodičnih mini, malih i srednjih preduzeća u oblasti prehrambene industrije treba da bude osnovni faktor prestrukturiranja i razvoja sela (MSP, 2004, str. 181). Samo dobro

odabrane strategije razvoja MSP i saradnja preduzetnika, proizvođača, gazdinstava i lokalne samouprave mogu obezbediti uslove malim i srednjim preduzećima (porodičnim) da u svojim regionima odigraju ulogu promotera razvoja.

Slika 34. Uloga prerade prehrambenih proizvoda u ruralnom razvoju

Izvor: MSP, 2004, str. 181.

Razvoju malih i srednjih preduzeća u organskoj proizvodnji pridaje se izuzetan značaj za razvoj ruralnih područja. Proizvodni sistem organske poljoprivrede je veoma kompleksan i obuhvata čitav niz pitanja ekološke, biološke i energetske prirode, počev od obrade zemljišta, đubrenja, zaštite bilja i dr., sa stanovišta zaštite životne sredine, pa do ekonomije, energije, izmene kvaliteta i kvantiteta prinosa u proizvodnji hrane. Reč je o zdravstveno-bezbednoj hrani, koja predstavlja opredeljenje Zajedničke agrarne politike EU i svetske potrošnje ove hrane (Pejanović, Popović-Vranješ, 2010, str. 10-19).

Da bi se prepoznala organska poljoprivredna proizvodnja, bitna su četiri principa, i to (Živković, str. 27):

- princip zdravlja – organska poljoprivreda treba da bude takva da omogući održavanje zdravlja zemljišta, biljaka, životinja i ljudi;
- ekološki princip – organska poljoprivreda se mora zasnivati na živim ekološkim sistemima, kao i da radi sa njima, oponaša ih i pomaže da se održe;
- princip pravednosti – potrebno je da organska poljoprivreda bude izgrađena na odnosima koji će omogućiti pravednost, poštujući zajedničko okruženje i životne mogućnosti;
- princip negovanja i staranja – organskom poljoprivredom potrebno je upravljati na način kako bi se zaštitilo zdravlje sadašnjih i budućih generacija i okruženja.

Proizvodnja organske hrane povezana je sa tehnološkim postupcima i načinom organizacije od primarne proizvodnje do prerade, plasmana i njenog prometa, i regulisana je određenim propisima EU.

Srbija i ostale zemlje Zapadnog Balkana imaju povoljne uslove za razvoj organske poljoprivrede, jer njene teritorije velikim delom pripadaju brdsko-planinskom području koje je još uvek ostalo van sfere intenzivne proizvodnje. Nažalost, u Srbiji se organska proizvodnja obavlja na samo 0,3% ukupne obradive površine, a dugoročno gledano, ova proizvodnja mi mogla doprineti smanjivanju razlika između razvijenih i nerazvijenih regiona.

Slika 35. Potencijalne koristi od organske proizvodnje

PARAMETAR	MOGUĆE POZITIVNE PROMENE
Poljoprivreda	Povećana biološka raznovrstnost, povećana plodnost zemljišta, visok kvalitet hrane, smanjenje bolesti i štetočina, stabilna proizvodnja.
Životna sredina	Smanjenje zagađenja, smanjenje zavisnosti od neobnovljivih resursa, smanjenje erozije zemljišta, zaštita divlje flore, očuvanje agro-ekosistema, kompatibilnost životne sredine i proizvodnje.
Društveni uslovi	Poboljšanje zdravlja ljudi, bolja edukacija, jačanje zajednice, smanjenje ruralnih migracija, povećanje zaposlenosti, bolji kvalitet rada.
Ekonomski uslovi	Jačanje lokalne ekonomije, sigurnost prihoda, smanjenje rizika, smanjenje keš investicija.
Institucionalni okvir	Kohezivnost, stabilnost, demokratska organizacija.

Izvor: www.ifoam.org/, 2010.

Na sve veće širenje tržišta organske hrane znatno će uticati promene koje nastaju u kupovnoj moći stanovništva i unapređenju svesti o značaju ishrane stanovništva.

Mogućnosti razvoja seoskih područja sadržane su u njihovoj modernizaciji, posebno u ekonomskoj diverzifikaciji i urbanizaciji, uz očuvanje socio-kulturnih obeležja, kroz ruralni turizam. Razvoj turizma u ruralnim područjima zavisi od raspoloživih resursa područja i od društvenih potencijala za razvoj turizma, kao što su običaji stanovništva, folklor, način života, ali i od razvijenosti i stabilnosti privrede, kulture, nauke, sporta i obrazovanja (Pejanović i Vujović, 2008, str. 9).

Najrelevantnije vrste turističkih proizvoda koje podržavaju i unapređuju ruralni turizam su (Master plan održivog razvoja ruralnog turizma u Srbiji, 2011, str. 15-17):

Kulturni turizam:

- Turizam kulturne baštine,
- Turizam etno sela i događaja (ruralni život),
- Gastronomski i vinski turizam - obuhvata otkrivanje gastronomije koja se odnosi na kulinarsko nasleđe.

Prirodni turizam:

- Ekoturizam - odgovorno putovanje u prirodne predele koje čuva i poštuje životnu sredinu, te unapređuje dobrobit lokalnog stanovništva. Ovo može da uključuje i aktivnosti vezane za posebna interesovanja.
- Agroturizam/Poljoprivredni turizam: agroturizam ili poljoprivredni turizam definiše se kao vid turizma u kojem je glavna motivacija učestvovanje u poljoprivrednim aktivnostima i zemljoradničkom načinu života.
- Planinski, rečni i jezerski turizam koji ima visok stepen korelacije sa ruralnim turizmom. i avanturistički turizam

Sportski i rekreativni turizam:

- Sportski i rekreativni turizam - može biti aktivni i pasivni.
- Avanturistički turizam - kao aktivnost koja se praktikuje u divljoj prirodi ili na otvorenim prirodnim površinama, a u sebi sadrži komponentu avanture ili uzbuđenja.

Turizam blagostanja:

- Banjski i velnes turizam - uključuje banje i termalne vode u seoskim sredinama.
- Zdravstveni turizam - obuhvata zdravstveni oporavak i medicinske tretmane, najčešće u planinskim ruralnim područjima.

Porodični i dečiji turizam:

- Porodični turizam - postaje sve značajniji budući da ljudi traže priliku da odvoje vreme od svog užurbanog poslovnog rasporeda za izgradnju veza i deljenje iskustava i doživljaja sa članovima svoje porodice u ruralnom ambijentu.
- Školski i obrazovni turizam - usmeren je na edukaciju u ruralnom okruženju. Ovaj vid turizma može da se razvije u napuštenim školama koje je potrebno oživeti ili u drugim objektima u ruralnim područjima (kao što su farme). Školski i obrazovni turizam upotpunjuje praktične aktivnosti i učenje u ruralnoj atmosferi.

MICE (Sastanci, inicijative, kongresi i događaji) i poslovni turizam - prevashodno je motivisan poslovnim razlozima (sajmovi, konferencije, simpozijumi vezanih za tematiku razvoja ruralnih područja) ili turizam izgradnje tima (*team-building*) u cilju poboljšanja radne atmosfere i produktivnosti zaposlenih.

Turizam „kratkog boravka“ jeste vid turizma čiji je cilj kratki „beg“ od svakodnevnog života i koji traje jedan vikend do pet dana i služi za odmor i/ili otkrivanje nečeg novog na nekoliko dana u ruralnim područjima.

Turizam vezan za posebna interesovanja obuhvata širok obim aktivnosti počev od lova do posmatranja endemskih vrsta biljaka, ribolova ili posmatranja ptica.

Iskustva ruralnog i regionalnog razvoja u okviru EU pokazuju da razvoj agroturizma omogućava (Pejanović i Vujović, 2008, str. 10):

- Stabilizaciju ukupnog regionalnog razvoja;
- Potpunu valorizaciju prirodnih i antropogenih vrednosti ruralnog prostora;
- Čuvanje tradicije, kulture i prepoznatljivog identiteta ruralnih zajednica;
- Optimizaciju odnosa ruralnih i urbanih celina regiona;
- Podizanje konkurentne sposobnosti regiona kao turističke destinacije; i
- Stvaranje balansa između svih privrednih aktivnosti regiona, životne sredine ruralnog prostora i napore odgovarajućih upravljačkih struktura da se turistički proizvod ruralnih prostora smatra adekvatnim sastavnim delom ukupnog društvenog bruto proizvoda (DBP) regiona.

U okviru EU ruralno stanovništvo sve više prihvata turizam kao jednu od strategija održivog razvoja lokalne zajednice, dok u Balkanskim zemljama još uvek nije usklađena definicija regionalnog izazova i agroturizma (još uvek traži svoje mesto u strategijama razvoja ruralnog turizma), zbog toga što (Pejanović i Vujović, 2008, str. 11):

- Područja, gde se agroturizam razvija, su nedefinisana;
- Sve turističke aktivnosti, u ruralnim područjima, nisu strogo „ruralne“, već po svome sadržaju mogu biti i urbane, ali se samo odvijaju u ruralnim područjima;

- Različiti regioni razvijaju različite oblike agroturizma, pa je zato teško naći zajednička obeležja za sve zemlje; i
- Ruralna područja su zahvatili složeni procesi promena na globalnom turističkom tržištu.

Pored širokog spektra pozitivnih uticaja turizma na razvoj ruralne ekonomije, ne treba ispustiti iz vida i činjenicu da obimniji i nekontrolisani razvoj ove delatnosti nosi negativne posledice u sferi urbanizacije seoskih naselja i drugih netipičnih elemenata vezanih za kulturu življenja na selu.

3. Integrisanje ekoloških zahteva u ruralnu politiku

Ekološki problem ruralnog razvoja danas je veoma aktuelan zbog tehničko-tehnološkog napretka. Politika zaštite životne sredine ima za cilj rešavanje brojnih problema očuvanja životne sredine, uz obezbeđenje privrednog rasta. Centralni principi politike životne sredine su (Cvetanović i Jovanović, 2006, str. 192):

- usaglašavanje privrednog razvoja sa potrebama za očuvanjem ekološke ravnoteže;
- delovanje u pravcu stvaranja novih potreba koje su u saglasnosti sa principima ekološke bezbednosti;
- težište u aplikaciji i komercijalnoj valorizaciji pravaca savremenog naučno-tehničkog progressa, koji su maksimalno u funkciji zadovoljenja sve oštirijih ekoloških standarda;
- vođenje odgovarajuće demografske politike u kontekstu ekološke dimenzije, koja nastoji da obezbedi priraštaj stanovništva koji može nesmetano podržavati postojeći ekonomski rast i razvoj nauke i tehnologije.

Osnovna načela zaštite životne sredine odnose se na racionalno korišćenje prirodnih bogatstava, uračunavanje troškova zaštite životne sredine u okviru investicionih i proizvodnih troškova i primenu mera zaštite životne sredine u skladu sa zakonom. Obuhvataju (Zdravković i Radukić, 2006, str. 68): načelo integralnosti; prevencije i predostrožnosti; očuvanja prirodnih vrednosti; održivog razvoja; odgovornosti zagađivača, "zagađivač plaća"; načelo subsidijarne odgovornosti; primene podsticajnih mera; informisanja i učešća javnosti; kao i načelo zaštite prava na zdravu životnu sredinu i pristupa pravosuđu.

Jedan od preduslova za uspešnu saradnju zemalja Zapadnog Balkana sa EU u domenu zaštite životne sredine je prilagođavanje politici i pravnoj regulativi Unije. Novi zakonski okvir, koji je uvažio evropske standarde u oblasti životne sredine, u pravni

sistem Srbije uveden je 2004. godine, usvajanjem četiri strateška propisa iz oblasti horizontalnog zakonodavstva. To su (Jang, 2012, str. 189):

- Zakon o zaštiti životne sredine (Službeni glasnik R. Srbije br. 135/04 i 36/09);
- Zakon o strateškoj proceni uticaja na životnu sredinu (Sl.glasnik RS br. 135/04 i 88/10);
- Zakon o integrisanom sprečavanju i kontroli zagađenja životne sredine (ovaj zakon postojećim postrojenjima daje rok prilagođavanja do 2015. godine, dok se primenjuje odmah za nova postrojenja) i
- Zakon o proceni uticaja na životnu sredinu (Sl.glasnik RS br.135/04 i 88/10).

U odredbama ovih zakona sadržani su osnovni elementi velikog broja direktiva, preporuka i pravila Saveta EU. Institucionalne novine Zakona o zaštiti životne sredine su osnivanje Agencije za zaštitu životne sredine koja upravlja informacionim sistemom i Fonda za zaštitu životne sredine koji se bavi finansiranjem zaštite i unapređenja životne sredine. Skupština Republike Srbije je 2009. godine usvojila set od 16 zakona koji tretiraju problematiku zaštite vazduha, prirode, zaštite od buke, upravljanja otpadom, mera zaštita od požara, eksplozija i vremenskih nepogoda, uvođenja kontrole kvaliteta životne sredine itd. Zakonom o izmenama i dopunama Zakona o zaštiti životne sredine (Sl. glasnik RS broj 36/09) uveden je niz podsticajnih mera na nivou lokalne samouprave i formiranja posebnih fondova u svrhu unapređenja životne sredine, a drastično su povećane i kazne za privredne presteupe i prekršaje u ovoj oblasti.

Zajedničko obeležje strateških dokumenata politike zaštite životne sredine i ostalih sektorskih politika ne samo zemalja Evropske unije, već i zemalja koje tek treba da postanu članice EU, jeste veća efikasnost u korišćenju raspoloživih ekonomskih, ekoloških i socijalnih potencijala za ostvarenje održivog ruralnog razvoja. Neki od elemenata Strategije održivog razvoja EU, Strategije Evropa 2020, Strategije razvoja Dunavskog regiona i sektorskih politika, a koji predstavljaju komplementarne aktivnosti su (Jovanović i dr., 2011, str. 183):

- zajedničke aktivnosti i saradnja evropskih zemalja u pravcu smanjivanja emisije štetnih gasova;
- obezbeđenje uslova za veću energetska efikasnost;
- podsticanje razmene znanja i investiranje u istraživanje i razvoj novih tehnologija;
- saradnja u oblasti zaštite životne sredine, s obzirom na to da se ekološki problemi ne mogu sagledavati samo u okvirima nacionalnih privreda;
- različiti pristupi poslovne saradnje sa ciljem ekonomskog jačanja i razvoja nedovoljno razvijenih područja.

Održivo upravljanje, očuvanje prirodne ravnoteže i kvaliteta prirodnih vrednosti, sprečavanje i smanjenje svih oblika zagađenja prirodne sredine, u okviru svojih ovlašćenja, obezbeđuju (Zdravković i Radukić, 2006, str. 67): republika, autonomna pokrajina, opštine, gradovi, preduzeća i preduzetnici koji u obavljanju privredne i druge delatnosti koristeći privredne resurse ugrožavaju ili zagađuju životnu sredinu; naučno-stručne organizacije i druge javne službe; građani, grupe građana i njihova udruženja; profesionalne organizacije i dr. U skladu sa načelom informisanja i učešća javnosti, zakonom je propisano redovno, potpuno i objektivno obaveštavanje javnosti o zaštiti životne sredine. Takođe, javnost ima pravo učešća u odlučivanju o proceni uticaja planova i projekata čija realizacija može dovesti do zagađivanja životne sredine ili predstavlja rizik po životnu sredinu i zdravlje ljudi. U Srbiji se primenjuju domaći i međunarodni standardi i propisi za upravljanje zaštitom životne sredine JUS-ISO 14001, uključujući u Sistem upravljanja i zaštite životne sredine EU - sistem EMAS. Takođe, propisani su standardi proizvoda, procesa i usluga prava na korišćenje ekološkog znaka. Kontinuirana kontrola praćenja stanja životne sredine je sastavni deo jedinstvenog informacionog sistema životne sredine i vodi se katastar zagađivača radi praćenja kvalitativnih i kvantitativnih promena u životnoj sredini. Sprovedenjem nacionalne strategije održivog korišćenja prirodnih resursa i dobara i Nacionalnog programa zaštite životne sredine određuju se osnovni ciljevi i kriterijumi za sprovođenje zaštite životne sredine u celini, po oblastima i prostornim celinama, sa prioriternim merama zaštite. Imajući u vidu značaj zaštite životne sredine, dalje unapređivanje zakonodavstva Republike Srbije i usklađivanje sa pravom EU je stalan proces.

4. Proizvodnja i upotreba alternativnih vidova energije u ruralnim područjima

Jedan od bitnih preduslova održivog razvoja svake zemlje je trajna i sigurna obezbeđenost energijom. Imajući u vidu klimatsku i energetska situaciju u svetu, može se uočiti sve veći značaj i neophodnost većeg korišćenja obnovljivih izvora energije. Uspostavljanje balansa između zadovoljenja naraslih energetska potreba sa jedne strane i očuvanja životne sredine sa druge strane, jedino je moguće ostvariti upotrebom obnovljivih izvora energije. Strategijom Evropa 2020, potrebno je ostvariti klimatsko-energetske ciljeve "20/20/20" (*Strategy Evropa 2020*, 2010, str. 5):

- smanjiti emisiju gasova koji izazivaju efekat staklene bašte za 20%;
- povećati udeo obnovljivih izvora energije u energetska potrošnji na 20%;
- povećati energetska efikasnost za 20%.

Dakle, strategija održivog razvoja EU bi trebalo da bude fokusirana na dugoročne ciljeve u sledećim poljima (COM, 2009):

- doprinos prelasku na ekonomiju sa niskim procentom ugljenika i malim inputima, baziranu na energetske i resursno efikasnim tehnologijama i održivom transportu i pomeranje ka održivom načinu potrošnje;
- intenziviranje ekoloških napora za zaštitu biodiverziteta, vazduha, vode i drugih prirodnih resursa;
- promovisanje društvene uključenosti;
- jačanje međunarodne dimenzije održivog razvoja i intenziviranje napora za borbu protiv globalnog siromaštva.

U obnovljive izvore energije spadaju: energija sunca, vetra, hidroenergija, geotermalna energija, energija čvrste i tečne biomase, biogas, biodizel, bioetanol (Sl. glasnik RS 84/04). Pod biomasom, u skladu sa direktivama EU, podrazumevaju se biološki razgradive materije nastale u biljnoj proizvodnji u poljoprivredi, stočarstvu, industriji, kao i biološki razgradivi deo industrijskog i gradskog otpada, odnosno, biomasa je organska materija životinjskog ili biljnog porekla koja se pomoću različitih procesa pretvara u upotrebljivu energiju.

S obzirom na značajan potencijal različitih oblika biomase, kao i na njenu laku dostupnost, ruralna područja su veoma pogodna za korišćenje ovog vida energije. U seoskim područjima tradicionalno se za zagrevanje prostorija, pripremu tople vode i za pripremanje hrane najviše koristi ogrevno drvo. Međutim, način korišćenja ogrevnog drveta u ovim područjima je na veoma niskom tehnološkom nivou, što za posledicu ima mali stepen iskorišćenja energije i zagađenje vazduha. Zato je u cilju održivog razvoja potrebno veće korišćenje energije biomase na efikasan i ekološki prihvatljiv način. Kada se govori o biomasi, najveći deo odnosi se na sirovo drvo kao energenta koji je van regularnih finansijskih tokova, pa za uređenje tržišta potrebno je formirati klasterne iz ove oblasti na nacionalnom nivou i njihovo povezivanje sa srodnim klasterima u regionu. Prema Akcionom planu za biomasu, usvojenom od strane Vlade Republike Srbije (Sl. glasnik RS broj 56/2010), kao mogućnost korišćenja biomase u Srbiji ističe se zagrevanje korišćenjem paleta ili briketa od biomase. Intenzivnije korišćenje biomase moguće je ostvariti revitalizacijom drvno-prerađivačkih pogona, gde se značajna količina drvnog otpada (10%) može iskoristiti za proizvodnju paleta i briketa. Treba istaći da je stepen iskorišćenja šuma (odnos seče i prirasta) u Srbiji manji od 50%, dok se u razvijenim zemljama ovaj koeficijent kreće oko 75%.

Biomasa predstavlja dobru osnovu za budući razvoj ruralnih područja, kroz rešavanje osnovnih energetske potrebe i može biti dodatni impuls njihovom ekonomskom razvoju. Lokalne samouprave mogu koristiti instrumente međunarodnih finansijskih institucija, koji kreditiraju upotrebu alternativnih izvora energije po povoljnim uslovima, i kroz javno-privatno partnerstvo.

Sistem ekonomičnog korišćenja biomase odnosi se na sakupljanje, transport, pripremanje, skladištenje i sagorevanje otpadne biomase. Bioetanol se sve više proizvodi u svetu, pre svega, iz kukuruza i dobra je zamena za benzin. Biogas je mešavina metana i ugljen-dioksida, koja se dobija prilikom razgradnje organskih materija pod anaerobnim uslovima. Razvoj savremene tehnike omogućio je izgradnju modernih postrojenja za proizvodnju toplotne i električne energije od biogasa na poljoprivrednim gazdinstvima. Biogas tehnologija treba da pokaže kako poljoprivredno individualno gazdinstvo, veliki poljoprivredni proizvođači i lokalne zajednice mogu biti energetski nezavisni, a ekološki čisti i samim tim povećati konkurentnost, obezbediti veće prihode i stvoriti uslove za razvoj i zapošljavanje, čime se omogućuje ravnomerniji i održivi razvoj (www.poljoprivreda.info/, 2008). Biodizel je tečno biogorivo, koje se može proizvoditi od uljane repice, sojinog ili suncokretovog ulja, uz višestruke koristi i prednosti u odnosu na klasične vrste goriva. Na makroekonomskom nivou, razvoj proizvodnje biodizela utiče na (<http://www.mycity.rs/sadrzaj/biodizel/>, 2008): povećanje zaposlenosti; povećanje industrijske proizvodnje; razvoj poljoprivrede i ukupni razvoj ruralnih područja; smanjenje energetske zavisnosti zemlje od spoljnih faktora itd. Potencijal Srbije je oko 250.000 hektara pod uljanim kulturama, što bi obezbedilo proizvodnju do 200.000 tona biodizela, a da se ne ugrozi deo suncokreta i soje koji ide u proizvodnju jestivog ulja.

Šira primena novih i nedovoljno korišćenih izvora energije u ruralnim područjima, kao što su sunčeva energija, termalne vode, snaga vetra, utiču na efikasnost ruralne ekonomije. Sunčeva energija se može koristiti za dobijanje toplotne i električne energije. U Srbiji se oko 15% ukupnog potencijala obnovljivih izvora energije nalazi u ovom vidu energije, a broj sunčanih dana je veći od 2000 časova, što je znatno iznad proseka u mnogim zemljama Evropske unije. Osnovna prepreka intenzivnijem korišćenju solarne energije predstavlja znatno viša cena proizvodnje u odnosu na energiju dobijenu iz fosilnih goriva. Zbog toga mnoge zemlje raznim finansijskim mehanizmima podstiču upotrebu solarne energije, što čini i Srbija preko feed-in tarifa kojima se država obavezuje da kupuje električnu energiju proizvedenu na ovaj način po višim cenama (Uredba Vlade Republike Srbije 24. januara 2013. godine).

Tabela 76. SWOT analiza - energija sunca

Prednosti	Slabosti
<ul style="list-style-type: none"> • Koristi se besplatan i obnovljiv izvor energije • U fazi eksploatacije energije ne postoji emisija štetnih gasova • Nakon instalacije, ne postoji izražena potreba za održavanjem • Ekonomski prihvatljivo za objekte udaljene od elektro-distributivne mreže 	<ul style="list-style-type: none"> • Visoki investicioni troškovi • Nemogućnost konverzije energije noću i pri lošim vremenskim uslovima • Energetski potencijal je najmanji kada postoji najveća potreba za energijom
Šanse	Pretnje
<ul style="list-style-type: none"> • Mogućnost obezbeđenja realizacije projekata korišćenja solarne energije, uz korišćenje fondova za razvoj obnovljivih izvora energije • Mogućnost za angažovanjem domaćih stručnjaka i radne snage iz raznih oblasti u cilju realizacije projekata korišćenja solarne energije 	<ul style="list-style-type: none"> • Konkurentnost drugih obnovljivih izvora energije • Nedostatak investicija na regionalnom i lokalnom nivou

Izvor: prema UK, 2014, str. 352.

U Srbiji su posebno interesantni vidovi korišćenja sunčeve energije za dobijanje tople vode, za zagrevanje javnih prostorija, stanova, privrednih objekata, sušenje biljnih kultura, za navodnjavanje, solarna strašila za rasterivanje ptica i štetočina i solarne LED lampe za osvetljavanje puteva i ulica. Nedostatak ove energije leži u tome što je dostupna samo u toku dana i kada nije oblačno, pa se zato mora koristiti u kombinaciji sa konvencionalnom energijom.

Energija vetra je obnovljivi izvor energije za područja gde jačina, intenzitet i učestalost vetra zadovoljavaju tehničke kriterijume vetrogeneratora. Ovaj vid energije učestvuje sa oko 5% u ukupnom energetskom potencijalu obnovljivih izvora energije u Srbiji. Procenjivanje ekonomičnosti vetrenjača je kompleksno zbog velike promenljivosti i predviđanja brzine vetra, te se zbog toga mora izučavati stanje za svako područje i lokaciju. Ovaj vid energije nije u većoj meri zastupljen u Srbiji, osim pojedinačnih slučajeva individualnih korisnika.

Tabela 77. SWOT analiza - energija vetra

Prednosti	Slabosti
<ul style="list-style-type: none"> • Koristi se besplatan, čist izvor energije, koji ne zagađuje atmosferu • Minimalni troškovi održavanja • Mogućnost zadovoljenja sopstvenih energetske potreba izolovanih područja • Energija vetra se može direktno koristiti i kao mehanička energija 	<ul style="list-style-type: none"> • Visoki investicioni troškovi • Električna energija se proizvodi samo kada postoji vetar određene brzine • Vetrogeneratori mogu da budu izvor buke velikog intenziteta i predstavljaju opasnost za ptice • Vetrogeneratori mogu svojim prisustvom da naruše lepotu pejzaža
Šanse	Pretnje
<ul style="list-style-type: none"> • Obezbeđenje realizacije projekata korišćenja energije vetra, uz korišćenje fondova za razvoj obnovljivih izvora energije • Angažovanje domaćih stručnjaka u cilju realizacije projekata • Efikasniji razvoj ruralnih područja 	<ul style="list-style-type: none"> • Nezadovoljstvo lokalnog stanovništva zbog negativnog uticaja na ptice i lokalnu sredinu • Vreme priključka na elektroenergetsku mrežu je relativno dugo • Nedostatak investicija na regionalnom i lokalnom nivou

Izvor: prema UK, 2014, str. 367.

Energija vetra je ogromna, ali iskorišćenje iste je uslovljeno značajnim investicionim ulaganjima, koja ograničavaju masovnu upotrebu ove vrste obnovljive energije.

Geotermalna energija je toplota Zemlje. Podzemna voda je najpogodnije transportno sredstvo geotermalne energije iz zemljine kore do njene površine, a s obzirom da korišćenje geotermalne energije najviše zavisi od temperature, pod korišćenjem se uglavnom podrazumeva korišćenje termalnih voda. Ova energija učestvuje sa oko 5% u ukupnim potencijalima obnovljivih izvora energije u Srbiji i njeni izvori su uglavnom locirani u Vojvodini i na širem području Centralne Srbije u okolini banja. Ova energija se koristi za proizvodnju električne energije iz prirodne vodene pare i za zagrevanje staklenika, stočarskih i živinarskih farmi i ribnjaka, za hlađenje prostorija, pripremu tople vode, zagrevanje bazena i dr.

Tabela 78. SWOT analiza - geotermalna energija

Prednosti	Slabosti
<ul style="list-style-type: none"> • Neiscrpan obnovljiv izvor energije • Energetski izvor može da se koristi kada postoji potreba za energijom • Energetski potencijal nezavisan od vremenskih i klimatskih uslova • Širok spektar različitih aplikacija 	<ul style="list-style-type: none"> • Visoki investicioni troškovi • Niska temperatura geotermalne vode sužava oblast njenog korišćenja • Može se koristiti samo u neposrednoj blizini izvora energije
Šanse	Pretnje
<ul style="list-style-type: none"> • Mogućnost korišćenja fondova za razvoj obnovljivih izvora energije • Povećanje potrebe za korišćenjem ove vrste energije • Razvoj banjskog turizma 	<ul style="list-style-type: none"> • Konkurentnost drugih obnovljivih izvora energije • Nedostatak investicija na regionalnom i lokalnom nivou

Izvor: prema UK, 2014, str. 360.

Intenzivnim razvojem u upotrebi geotermalne energije bi se, prema procenama, u Srbiji do 2015. godine moglo geotermalnim izvorima zameniti 500.000 tona tečnih goriva godišnje.

Hidropotencijali u ruralnim područjima predstavljaju obnovljiv izvor energije koji se kontinuirano obnavlja na prirodan način. Vodni tokovi predstavljaju čist izvor energije, jer ne doprinose zagađenju vazduha, a kako ne postoji emisija ugljen-dioksida, ovaj oblik energije ne doprinosi globalnom zagrevanju. Prema Nacionalnom akcionom planu za obnovljive izvore energije bi do 2020. godine trebalo da budu instalirane mini hidroelektrane ukupne instalisane snage od 438 MW. Stare vodenice i strugare, koristeći ovu vrstu energije, mogu biti deo turističke ponude ruralnih područja. Imajući u vidu specifičnosti distribucije električne energije proizvedene u hidrocentralama, ovakav vid obnovljivih izvora energije se prevashodno oslanja na ulaganja privatnog sektora.

Tabela 79. SWOT analiza - hidropotencijali

Prednosti	Slabosti
<ul style="list-style-type: none"> • Besplatan, čist i pouzdan izvor energije koji ne zagađuje atmosferu • Relativno mali uticaj na ekološki sistem • Minimalni troškovi održavanja • Energija malih vodnih tokova se može direktno koristiti u mlinovima ili strugarama • Mogućnost zadovoljenja energetske potrebe izolovanih područja 	<ul style="list-style-type: none"> • Mali potencijal u letnjim mesecima • Remećenje vizuelnog identiteta kod hidro-sistema u planinskim područjima • Potencijalni biološki uticaji na mrest riba selica, kao i na životni prostor ostalih odraslih riba
Šanse	Pretnje
<ul style="list-style-type: none"> • Realizacija projekta korišćenja energije malih vodnih tokova uz korišćenje fondova za razvoj obnovljivih izvora energije • Diverzifikacija turističke ponude ruralnog područja • Ulaganje privatnog sektora 	<ul style="list-style-type: none"> • Potrebno vreme za obezbeđenje svih dozvola za izgradnju je relativno dugo • Nedostatak investicija na regionalnom i lokalnom nivou • Konkurentnost ostalih obnovljivih izvora energije

Izvor: prema UK, 2014, str. 373.

Povećanje energetske efikasnosti, u kombinaciji sa obnovljivim izvorima, predstavlja najjeftiniju energetska alternativu. Približavanjem proizvodnje energije potrošačima u ruralnim područjima i obezbeđenjem veće energetske samostalnosti, povećala bi se sigurnost i efikasnost snabdevanja energijom. Lokalna proizvodnja energije je pitanje od strateške važnosti, uz poštovanje pravila bioklimatskog projektovanja i planiranja, gde se vodi računa o gustini naselja, međusobnom položaju i udaljenosti objekata, položaju objekata u odnosu na dominantne uticaje vetra, sunca i dr. Kvalitet gradnje objekata, primenjeni materijal, poboljšanje izolacionih karakteristika objekata i organizacija prostorija, mogu dovesti do značajnih ušteda energije. Ruralno stanovništvo ima veliku ulogu u proizvodnji i korišćenju obnovljivih izvora energija i kao proizvođač i kao potrošač. Obnovljivi izvori energije smanjuju energetska zavisnost i povećavaju efikasnost korišćenja sopstvenih resursa, u čemu Srbija ima šansu.

5. Celoživotno učenje i informaciono-komunikacione tehnologije kao podrška ruralnom razvoju

Izazovi društva znanja i demografske promene zbog kojih sistem obrazovanja i obuke postaju sve više integrisani u kontekst učenja tokom celog života i sve veća uloga obrazovanja u kreiranju konkurentne i dinamične evropske ekonomije zasnovane na znanju, zahtevaju integrisani pristup obrazovanju na svim nivoima.

Evropska unija je u julu 2004. godine usvojila predlog za novu generaciju programa EU, koji pokriva period 2007-2013. godine i koji se odnosi na učenje u svim periodima života. Integrativni pristup programa celoživotnog učenja se sastoji od zajedničkih aktivnosti i procedura koje važe za sve glavne tipove i nivoe obrazovanja i obuke u evropskim zemljama. LLL (*lifelong learning*) program se sastoji od potprograma i to: program za opšte obrazovanje, aktivnosti u školama do nivoa srednjih škola – *Comenius*; program za sve obrazovne aktivnosti na nivou visokog obrazovanja – *Erazmus*, koji postoji od 1987. godine i jedna je od najpoznatijih EU inicijativa u domenu obrazovanja; program *Leonardo da Vinci* – odnosi se na sve aspekte srednjeg stručnog obrazovanja i obuke i program *Gruntvig* – namenjen obrazovanju odraslih i učenju tokom celog života. Program LLL inkorporira i tzv. Transverzalni program u kojem su četiri ključne aktivnosti koje su povezane sa svim potprogramima, a koje se bave (Tempus, 2012):

- razvojem obrazovnih politika,
- specifičnim kursevima za učenje stranih jezika,
- aktivnostima vezanim za informacione tehnologije,
- aktivnostima za diseminaciju rezultata i primera dobre prakse projekata.

Jean Monnet je takođe deo LLP programa, projekat koji nudi mogućnost finansijske podrške kurseva u oblasti EU prava, ekonomije, političkih studija o osnivanju i istoriji EU integracija.

Zajednička karakteristika koncepta LLL je da obuhvata formalno i neformalno obrazovanje i trening. Druga zajednička karakteristika je značaj sopstvene motivacije za učenje i samostalno finansiranje obrazovanja i obuke uz podršku države. Univerzalno učestvovanje u obrazovanju i treningu - "*lifelong learning for all*" je, takođe, značajna karakteristika (Watson, 2003).

Ono što je veliki značaj celoživotnog obrazovanja je da je ono ključni faktor za povećanje nivoa znanja i kvaliteta svakog pojedinca, obezbeđivanje jednakih mogućnosti i socijalne uključenosti, i uspešnog održivog razvoja. LLL ima najvažniju ulogu u obrazovanju odraslih i u neposrednoj je funkciji bržeg i lakšeg zapošljavanja. LLL promoviše učenje kroz čitav život i njegova definicija se zasniva na četiri stuba (Delors, 1996):

- Učenje za znanje - ovladavanje sredstvima za učenje značajnije nego dobijanje strukturiranog znanja;
- Učenje za rad - sposobnost delovanja u svom okruženju, uz uključivanje inovacija u budući rad;
- Učenje za zajednički život - označava učestvovanje i saradivanje sa ostalima u svim humanim delatnostima, pažljivo rešavanje konflikata, uvažavanje ljudi drugih kultura, jačanje kapaciteta zajednice, ekonomskih performansi i socijalne inkluzije;
- Učenje za postojanje - obuhvata tri prethodna stuba i ukazuje na doprinos obrazovanja kompetnom razvoju ličnosti.

Ključni resurs društva zasnovanog na znanju jeste upravo znanje sa tri svoje osnovne karakteristike (Drucker, 2005, str. 175):

- nekontrolisano širenje, jer znanje se prostire i putuje lakše i od novca;
- vertikalna pokretljivost, jer znanje je dostupno svima preko formalnog obrazovanja koje se relativno lako stiže;
- potencijal za uspeh, kao i za neuspeh, jer znanje je neophodno za posao i gotovo svako može da ga pribavi i koristi kao sredstvo rada, ali ono ne garantuje svakome uspeh.

Kako Srbija želi da svoju ekonomiju bazira na znanju, proces celoživotnog učenja veoma je značajan za celu zemlju, a pogotovo za ruralna područja. Skromno znanje i nedostatak dodatnih veština seoskog stanovništva potvrđuju podaci prema kojima 97% seoskog stanovništva nije pohađalo programe dodatnih obuka, a 54% nema posebna znanja i veštine. Ovakvi rezultati nepovoljno utiču na ukupan kapacitet i konkurentnost radne snage ruralnih područja. Nizak kvalitet radne snage može se smatrati jednim od faktora koji otežavaju ekonomski razvoj ruralnih sredina i niskog preduzetničkog potencijala ruralnih stanovnika, što uzrokuje nizak ekonomski interes za investiranje. Takav ambijent podstiče migracije visoko obrazovanog stanovništva, jer je obrazovanu radnu snagu teško zadržati u područjima bez dovoljno atraktivnih radnih mesta koja odgovaraju njihovom obrazovanju i ambicijama (SPRR RS, 2013, str. 53). Sistem obrazovanja kadrova za potrebe ruralnog razvoja treba prilagođavati promenama u okruženju i dopunjavati različitim oblicima permanentnog usavršavanja, jer poslovni projekti u ruralnim područjima zahtevaju povećanje kvalifikacija radnika. Takođe, naučno-tehnološki napredak kontinuirano generiše promene strukture rada i povećava zahteve za obrazovanijom radnom snagom. Školovanje specifičnog profila stručnjaka koji poseduju opšta ekonomska i posebna znanja u oblasti ruralne ekonomije ima poseban značaj u kontekstu strukturnih prilagođavanja u procesu približavanja EU, u kojoj se posebno insistira na multifunkcionalnom karakteru poljoprivrede i integralnom konceptu održivog razvoja.

Tehnički progres u ruralnoj privredi ima veoma kompleksni karakter i obuhvata razvoj i primenu pronalazaka i metoda mnogih naučnih disciplina, koje se međusobno prožimaju i uslovljavaju. Primena savremene tehnologije ima za cilj proizvodnju proizvoda višeg stepena složenosti obrade i boljeg kvaliteta, znatno povećanje produktivnosti rada, dohotka i stepena ekonomičnosti proizvodnje i poslovanja, intenzivniji i uspešniji istraživačko-razvojni rad, primenu novih metoda organizovanja i upravljanja u preduzećima i potpuniju i kvalitetniju zaštitu životne sredine (Stojanović, 1988, str. 71). Savremeni programi ruralnog razvoja usmereni su na obuku farmera i ostalog seoskog stanovništva za korišćenje novih tehnologija, čime se doprinosi smanjenju izolacije pojedinih regiona. Poseban izazov u razvoju ekonomije zasnovane na znanju predstavljaju savremene informaciono-komunikacione tehnologije, koje omogućavaju sticanje, širenje i korišćenje informacija i znanja (Vlada RS, 2008, str. 36-37). Razvoj informaciono-komunikacione tehnologije povećava efikasnost privređivanja i konkurentnost nacionalne ekonomije, kroz unapređenje razmene i dostupnosti informacija, elektronskog poslovanja i dr. Veliki je značaj razvoja informatike i telekomunikacione tehnologije za razvoj ruralnih područja. Uspešno funkcionisanje informacionog sistema u ruralnim područjima podrazumeva postojanje adekvatne opreme, kao i stručnog kadra koji obavlja prikupljanje, obradu i transfer informacija do krajnjih korisnika. Savremeni ruralni razvoj zahteva dobro organizovane službe koje se bave proučavanjem i unapređenjem tehnologije rada, prenošenjem naučnih dostignuća u praksu i pružanjem saveta i informacija ruralnom stanovništvu o novim tehnologijama i tržišnom poslovanju. Za usmeravanje procesa difuzije inovacija kroz saradnju u nauci i tehnologiji, 1971. godine je osnovano Evropsko udruženje COST (*European Corporation in the field of Scientific and Technical Research*), sa ciljem povećanja konkurentnosti evropske privrede na svetskom tržištu. Svrha COST-a je da se naučno-istraživački potencijal Evrope koordinirano razvija i usklađuje nacionalna istraživanja u cilju razvoja tehnologije. Koordinacija saradnje je naročito važna u istraživanjima kao što su zaštita životne sredine i prekogranična saradnja, koje nisu ekonomski isplative. Velika prednost COST-a je što se na efikasan način ostvaruje naučno-tehnička saradnja između zemalja različitog stepena razvoja, te se na taj način vrši integracija evropske nauke, tehnologije i istraživanja, što je veoma značajno za zemlje koje treba da pristupe Evropskoj uniji.

U upravljanju prostornim resursima i planiranju budućih potreba ruralnih zajednica, veća efikasnost se postiže primenom Geografskog informacionog sistema (GIS), koji podržava proces donošenja odluka. GIS predstavlja organizovani skup računarske opreme, programa i postupaka koji su osmišljeni tako da omoguće snimanje, editovanje, upravljanje, rukovanje, analizu, modeliranje i prikaz podataka sa prostornom referencom, a u cilju rešavanja složenih problema u planiranju i upravljanju (UK, 2014, str. 385).

Slika 36. GIS organizacija

Izvor: UK, 2014, str. 386.

U ruralnim područjima sadržaj GIS-a tematski se može podeliti na sledeće celine (UK, 2014, str. 388): Osnovna karta; Zaštita i uređenje životne sredine; Kulturno nasleđe; Geo nasleđe; Šumarstvo i lovstvo; Ribarstvo i pčelarstvo; Turizam i infrastruktura; Poljoprivreda; Demografija; Obnovljivi izvori energije; Brend, MSP.

Da bi se omogućila fleksibilna razmena podataka između raznih institucija i sistema, važno je pridržavati se određenih međunarodnih, domaćih i internih standarda. Na međunarodnom nivou, postoje dve standardizacije koje se odnose na GIS (UK, 2014, str. 389): ona koju je definisao OGC - Otvoreni geoprostorni konzorcijum (*Open Geospatial Consortium*), koji okuplja vodeće svetske proizvođače GIS-a sa ciljem da se pospešuje standardizacija i interoperabilnost i ISO - Međunarodna organizacija za standarde (*International Organization of Standardization*). Iz sredstava CARDS programa, 2007. godine napravljen je *orto-photo* snimak cele Srbije, snimci se nalaze u Republičkom Geodetskom zavodu i mogu se koristiti za potrebe projekata izrade strategijskih master planova razvoja ruralnih područja.

Da bi se Srbija i ostale zemlje Zapadnog Balkana uključile u savremene IKT, u narednom periodu treba da omoguće: unapređenje stanja opšte informacione pismenosti; podsticanje šireg korišćenja i veće dostupnosti interneta; i globalno umrežavanje u informatičko društvo. Pri organizaciji stručne i savetodavne službe za ruralni razvoj treba koristiti inostrana iskustva, ali uz kritički i stvaralački pristup, usklađujući njenu organizaciju i funkcionisanje sa specifičnostima ruralnih područja, potrebama seoskog stanovništva i seoskih zajednica.

ZAKLJUČAK

Održivi ruralni razvoj, kao savremeni razvojni koncept koji usklađuje socijalne, ekonomske i ekološke interese sadašnjih i budućih generacija, jedan je od prioriteta u savremenom društvu, imajući u vidu da se ruralne oblasti već decenijama suočavaju sa strukturnim i društveno-ekonomskim problemima. U teorijskom kontekstu, koncept održivog ruralnog razvoja se tretira kao novo poglavlje teorije privrednog razvoja, gde postoje različiti pristupi pozicioniranja ruralnih regiona u okviru kojih se na različite načine tretiraju mogućnosti njihovog ekonomskog razvoja. Postavljeni okvir istraživanja, u kojem se preispituje uloga i značaj različitih modela upravljanja ruralnim razvojem, otvorio je mnogo teorijskih i praktičnih pitanja. Osvetljavanje ključnih aspekata složene problematike iznalaženja modela upravljanja ruralnim razvojem, prema zahtevima i izazovima savremenih ekonomskih tendencija, potvrđuje kompleksnost, značaj i aktuelnost ove problematike, pri čemu se mogu izdvojiti sledeći zaključci:

- Teorijski i praktični pristupi problematici ruralnog razvoja mogu se svesti na egzogeni model ruralnog razvoja, endogeni model ruralnog razvoja i kombinovani model ruralnog razvoja. Egzogeni model održivog ruralnog razvoja ukazuje na to da je razvoj značajno opredeljen eksternim faktorima. U slučaju endogenog razvojnog modela postoje interni faktori i lokalni resursi neophodni za razvoj. U praksi se često kombinuju oba navedena modela, u okviru tzv. mešovitog egzogeno-endogenog pristupa ruralnom razvoju, koji se i u teoriji smatra optimalnim rešenjem. Svi ovi modeli imaju svoje prednosti i nedostatke, i njihova primena zavisi od lokalnih razvojnih potencijala, privredne razvijenosti, ljudskih resursa i mnogih drugih internih i eksternih faktora, pa je najčešće neophodna kombinacija različitih modela ruralnog razvoja.
- U savremenoj stručnoj literaturi se ukazuje i na novije modele ruralnog razvoja. *Top-down* pristup („odozgo na dole”) održivom ruralnom razvoju podrazumeva da je država ili drugi administrativni organ inicijator strategija i programa razvoja konkretnog lokalnog područja. Nasuprot tome, *bottom-up* pristup („odozdo na gore”) podrazumeva aktivnu participaciju većeg broja učesnika i donosilaca odluka na nižim nivoima, tj. potencira se učešće lokalnog stanovništva, odnosno, lokalne zajednice, kroz lokalne akcione grupe, u svim fazama kreiranja i implementacije strategije održivog ruralnog razvoja.

- Jedno od složenijih pitanja vezanih za razvoj ruralnih područja je pitanje nivoa ruralnosti ovih područja, jer su ruralna područja u velikoj meri različita, ne samo zbog svojih prirodnih, privrednih, socio-kulturnih i institucionalnih razlika, nego i zbog svojih razvojnih mogućnosti. Mada još uvek ne postoji opšteprihvaćena definicija ruralnosti, za definisanje ruralnog prostora, relevantne metodologije za konstrukciju indikatora ruralnog razvoja su one kojima se bave međunarodne razvojne organizacije, kao što su: Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD), Svetska banka (WB), Međunarodna banka za obnovu i razvoj (IBRD), Organizacija UN za hranu i poljoprivredu (FAO) i EUROSTAT.
- Koncept ruralnog razvoja je evoluirao, od agrarne, preko industrijske, do postindustrijske ruralnosti. U razvijenim evropskim zemljama su se faze ruralnosti razvijale navedenim redosledom, ali su se često međusobno i preklapale, te se i danas mogu prepoznati u istovremenom postojanju. Faze ruralnosti se ne ostvaruju identično u svim regionima, već u okviru svake zemlje, uglavnom, postoje područja različite ruralnosti.
- Svoju strategiju integralnog ruralnog razvoja EU oblikuje od svog nastanka. Kao izrazito dinamična i otvorena, ova strategija, i na njoj zasnovana politika i modeli, stalno se menjaju, posebno u kontekstu procesa globalizacije, promenjene ruralne stvarnosti posle prijema novih članica i projekcije daljeg širenja Unije. Sa stanovišta obezbeđenja efikasnijeg funkcionisanja ruralne ekonomije i njenog doprinosa ukupnom privrednom razvoju, ruralni razvoj u EU prošao je kroz šest evolutivnih faza, gde se tek u petoj fazi, u periodu 2007-2013. godine, ruralna politika sprovodi odvojeno, i u šestoj fazi, gde se razvoj ruralnih područja razmatra u skladu sa Strategijom Evropa 2020, pa se na osnovu toga implementiraju i različiti modeli ruralnog razvoja u zemljama članicama.
- Iako je EU jedno od najrazvijenijih područja sveta, među njenim regijama i danas postoje značajne razlike u nivou privrednog razvoja. Prema stepenu integracije u nacionalnu ekonomiju, ruralna područja EU se mogu svrstati u tri grupe: integralna ruralna područja, prelazno ruralna područja i zapostavljena ruralna područja. Sa stanovišta specifičnih razvojnih potreba, u Evropskoj uniji se velika pažnja posvećuje područjima sa slabijim uslovima za poljoprivrednu proizvodnju (*Less Favoured Areas – LFA*), koja obuhvataju tri teritorijalne celine: planinska područja (prema kriterijumima nadmorske visine i nagiba zemljišta); područja ugrožena napuštanjem, koja mogu da uživaju podršku na osnovu prirodnih ograničenja u pogledu niske produktivnosti tla i loših klimatskih uslova (*intermediate zone*); područja sa specifičnim ograničenjima za poljoprivrednu proizvodnju.

- Partnerstvo i zajednička odgovornost, strateški pristup, komplementarnost i kohezija, opšti su principi politike ruralnog razvoja Evropske unije. U skladu sa preporukama OECD-a, savremena ruralna politika EU bazira se na načelima: transparentnost u identifikovanju ciljeva, troškova, koristi i korisnika; usmerenost u preciziranju ciljeva i rezultata koji se žele postići; fleksibilnost u prilagođavanju opštih ciljeva i prioriteta specifičnostima lokalnih zajednica; balansiranost u usmeravanju podrške regionima, sektorima i farmerima, kojima je najpotrebnija.
- Da bi se testirale polazne hipoteze, primenjena je najpre kvalitativna metodologija utemeljena na proučavanju i deskriptivnoj analizi istraživačkog problema, a koristila su se i empirijska istraživanja dosadašnjih modela razvoja ruralnih područja različitih autora, i na osnovu kritičkog pristupa formulisani su predlozi za unapređenje upravljanja ruralnim razvojem i iznalaženje modela razvoja primerenih specifičnim uslovima pojedinih područja. Takođe, uključeno je i kritičko praćenje ostvarivanja ukupnog razvoja i pojedinačnih programa koji se realizuju posredstvom sredstava međunarodnih fondova u funkciji doprinosa skladnijem ekonomskom razvoju. U tom smislu, za uspešno vizioniranje politike ruralnog razvoja na globalnom nivou od posebnog je značaja stečeno iskustvo u razvijenim zemljama ili zajednicama zemalja poput EU. Spoznaja modela integralnog ruralnog razvoja u Evropskoj uniji je važan kriterijum za usmeravanje ruralnog razvoja Srbije i ostalih zemalja Zapadnog Balkana. S jedne strane, na taj način se dobijaju dragocene smernice o mogućim načinima sprovođenja procesa obnove i razvoja ruralnih područja, a s druge strane, predočene informacije omogućavaju izbegavanje grešaka koje su pravile druge zemlje u procesu priključenja Evropskoj uniji. Pritom se rešenja ne mogu uopštavati i generisati, jer svako područje zahteva specifična rešenja, na šta je ukazala izvršena analiza dosadašnjih modela razvoja ruralnih područja Evropske unije, koja može poslužiti kao osnov da se sintetizuje diverzifikacija ruralne ekonomije i svih upravljačkih funkcija ruralnih zajednica zemalja Zapadnog Balkana i Srbije, čime je potvrđena hipoteza ovog rada da bi se na osnovu integrisanog endogenog razvoja EU modela mogao formulisati proces vrednovanja i primene strategije i politike evropskog pristupa ruralnom razvoju baziranog na vrednovanju unutrašnjih resursa i decentralizaciji, uz istovremenu afirmaciju multisektorskog pristupa u obnovi i razvoju ruralnih područja u Srbiji i drugim zemljama Zapadnog Balkana.
- Savremena politika ruralnog razvoja EU ističe kao prioritete transfer znanja i inovacija, konkurentnost poljoprivrednih gazdinstava, organizaciju prehrambenog lanca kroz upravljanje rizicima, unapređenje ekosistema, efikasno korišćenje resursa, socijalnu uključenost, smanjenje siromaštva i privredni razvoj. Za navedene prioritete utvrđeni su i ključni finansijski instrumenti, odgovarajući fondovi i mere

podrške, kao i institucionalna infrastrukturna mreža za realizaciju nacionalnih programa ruralnog razvoja, što rezultira ubrzanijim razvojem ruralnih područja zemalja članica i omogućava maksimalnu usklađenost brojnih funkcija ruralnog prostora u saglasnosti sa principima održivog razvoja. Ovom konstatacijom potvrđena je hipoteza da je utvrđivanje prioriteta, instrumenata, mera i fondova za realizaciju programa ruralnog razvoja neophodno za efikasnu primenu evropskog modela ruralnog razvoja.

- Među najznačajnije i originalne pristupe ruralnom razvoju spada LEADER inicijativa koja uvažava lokalne specifičnosti, pristup "odozdo na gore", javno-privatno partnerstvo kroz delovanje lokalnih akcionih grupa (LAG). To je inovativni pristup, otvoren za saradnju i komplementarne aktivnosti, umrežavanje i transnacionalnu saradnju, decentralizovano upravljanje i finansiranje lokalnih akcionih planova i programa. Kroz tri LEADER implementaciona modela, koji se koriste u država članicama EU, lokalne akcione grupe preuzimaju sve veću ulogu u razvoju lokalne zajednice, što potvrđuju brojni primeri u praksi zemalja članica, kao i počeci primene u zemljama Zapadnog Balkana u procesu priključenja EU, čime je potvrđena postavljena hipoteza u radu, koja polazi od toga da LEADER pristup, kao inovativni model „odozdo na gore“, obebeđuje snažnu participaciju lokalnog stanovništva, kroz lokalne akcione grupe, u svim fazama kreiranja i implementacije strategije ruralnog razvoja.
- Posledice neadekvatnog upravljanja ruralnim razvojem su siromaštvo i socijalna isključenost, čijem su riziku posebno izloženi i mladi, osobe sa invaliditetom, žene, deca i određene etničke manjine koje žive u ruralnim područjima. Zato je uravnoteženi razvoj EU, smanjenje strukturnih razlika između regiona i društvena uključenost koja omogućava veće učešće svih građana u donošenju odluka koje utiču na njihove živote, uz teritorijalnu koheziju, cilj nove Strategije Evropa 2020, a glavni mehanizam za postizanje povećanja efikasnosti u borbi protiv siromaštva definisan u okviru Otvorenog metoda koordinacije za socijalnu zaštitu i socijalno uključivanje. Izgradnja administrativnih kapaciteta, učestvovanje lokalnih aktera i intenziviranje međusobne saradnje, koordinacije i informisanja na relaciji nacionalni nivo - lokalna zajednica - privatni sektor - nevladine organizacije - stanovništvo, smatraju se značajnim faktorima uspešnog ruralnog razvoja u funkciji smanjenja ruralnog siromaštva.
- I pored značajne raznolikosti osnovnih obeležja ruralnih područja zemalja Zapadnog Balkana (ukupna površina, stanovništvo, *GDP per capita*, poljoprivredne površine, prirodni resursi i dr.), što je pokazala SWOT analiza, na osnovu objektivnog sagledavanja različitih modela upravljanja ruralnim razvojem koji omogućavaju stvaranje sinergije između raznih aktera i doprinose unapređenju kvaliteta života u

ruralnim područjima zasnovanog na održivim principima, zemlje Zapadnog Balkana (Albanija, Bosna i Hercegovina, Makedonija, Crna Gora, Srbija, Kosovo u okviru UN Rezolucije 1244 i mišljenja ICJ), kao zemlje kandidati i potencijalni kandidati za članstvo u EU, svoje politike ruralnog razvoja zasnovale su na principima, ciljevima i prioritetima Unije i učenju iz primera dobre prakse, u izgradnji sopstvenih modela ruralnog razvoja. Time je potvrđena postavljena hipoteza da ako je strateško opredeljenje Srbije i zemalja Zapadnog Balkana usmereno na pridruživanje Evropskoj uniji, onda u tom procesu prioritet predstavlja prihvatanje evropskih standarda, implementacija preporuka Unije i učenje iz primera dobre prakse, uz izgradnju sopstvenih modela ruralnog razvoja.

- Imajući u vidu preovlađujuće tipove ruralnih zajednica u zemljama Zapadnog Balkana, uočava se značaj modela ruralnog razvoja zasnovanog na teritorijalnom pristupu, koji podrazumeva integralni pristup u aktiviranju teritorijalnih prednosti, uz "bottom-up" pristup ("odozdo prema gore") koji dopunjava klasične mere politike "top-down" ("odozgo na dole"), a povezivanjem oba pristupa moguće je postići mnogo bolje rezultate na lokalnom nivou. Međutim, kompleksnost pristupa "odozdo prema gore", nepostojanje autonomije lokalnih vlasti i agencija, nedovoljno prepoznavanje segmenata ruralne ekonomije i lokalne razvojne strategije, kao i nerazvijene institucionalne strukture u ovim zemljama, ograničavaju primenu ovog pristupa.
- Programi pomoći EU i projekti ruralnog razvoja namenjeni zemljama Zapadnog Balkana su mnogobrojni, a najvažniji među njima je Instrument pretpristupne pomoći (IPA). Pored projekata ruralnog razvoja koji se realizuju sa EU, i države Zapadnog Balkana sačinile su razvojne projekte koji u značajnoj meri podstiču ruralni razvoj. Koristeći Geografski informacioni sistem (GIS) za identifikaciju područja sa visokim potencijalom za diverzifikaciju, preko REC BI (*resources, business, environment - competencies business index*), PESTEL modela i SWOT analize, sačinjeni su programi ruralnog razvoja sa specifičnim aktivnostima za diverzifikaciju ruralne ekonomije. Naime, shvaćeno je da fondovi EU nisu cilj, već sredstvo za postizanje lokalnih ciljeva u skladu sa politikom EU, uz istovremeno korišćenje privatnih izvora, regionalnih grantova i drugih izvora finansiranja.
- Prema definiciji OECD-a, ruralne oblasti u Republici Srbiji zauzimaju 85% teritorije, a u njima živi oko polovine ukupnog stanovništva. Važna komponenta ovih područja jesu prirodni resursi (poljoprivredno zemljište, šume, vode, flora i fauna), kulturno-istorijsko nasleđe i sl. Demografski trendovi u ruralnim područjima su nepovoljni, a prema popisu iz 2011. godine seosko stanovništvo je smanjeno za 10,9% i čini 40,6% ukupnog stanovništva Srbije. Svaki peti stanovnik sela u Srbiji stariji je od 65 godina, a u obrazovnoj strukturi najzastupljenija su lica sa završenom

srednjom školom. Stanje ruralne ekonomije Srbije se usled nedostatka podataka ne može predstaviti standardnim indikatorima vezanim za BDP ruralnih sredina i njegovu strukturu. Prema kretanju stope nezaposlenosti, zaposlenosti i aktivnosti, ruralna populacija radnog uzrasta u poređenju sa urbanom ima: više stope aktivnosti (60,9:59,5%) i zaposlenosti (47,9:43,4%) i niže stope nezaposlenosti (21,3:27%) i neaktivnosti 39,1:40,5%. Zaposlenost seoskog stanovništva u poljoprivredi je i dalje najveća u poređenju sa drugim sektorima, i od 2005. do 2012. godine kretala se u intervalu 43–50%, što je veoma visoko u poređenju sa drugim evropskim državama. Prihodi seoskih domaćinstava najvećim delom (35–42%) potiču od prihoda iz radnog odnosa i penzija (oko 30%), a prihodi od poljoprivrede variraju u intervalu 6–9% ukupno raspoloživih sredstava domaćinstava, što je posledica niske produktivnosti sektora. Rodne nejednakosti u domenu ekonomske participacije su veoma izražene među ruralnom populacijom, i dva puta je izraženije siromaštvo u ruralnim nego u urbanim područjima. Razvijenost socijalnog kapitala i mreža u ruralnim područjima Srbije je relativno skromna u pogledu brojnosti i vrsta/tipova organizacija civilnog društva koje su u ovim sredinama prisutne.

- Usled značajne heterogenosti, a u cilju što efikasnijeg korišćenja mikro činilaca seoskih područja, reprezentativni tipovi ruralnih oblasti u Srbiji su regioni: Region visoko produktivne poljoprivrede i integrisane privrede; Region gde su sektori privrede tipični za manja urbana područja, sa poljoprivredom u kojoj se intenzivno koristi radna snaga; Region gde su privredne grane usmerene ka korišćenju prirodnih resursa, uglavnom planinske oblasti; Region velikih turističkih kapaciteta i nerazvijene poljoprivrede.
- Na osnovu *SWOT* i *PESTEL* analize, generalni zaključak je da ruralna područja Srbije poseduju značajne resurse, kako u smislu obima, tako i njihove raznovrsnosti, što pruža značajne mogućnosti za diverzifikaciju razvoja. Sa druge strane, ukazuje se na neophodnost jačanja ekonomske efikasnosti i konkurentnosti ruralnih područja, uz korišćenje pretpristupnog perioda za razvoj i otklanjanje svih pretnji i zastoja u procesu integracije u EU.
- Istraživanja u ovom radu su ukazala da definisanje ruralnih oblasti u Srbiji nije zvanično usklađeno sa OECD i Eurostat standardima. Zvanična statistika u Srbiji prepoznaje samo dva tipa naselja: „gradsko“ i „ostalo“, i najčešće se pri izvođenju podataka za ruralna područja uzima u obzir kategorija „ostalo“, koja je nedovoljno precizna. Podaci o ruralnom stanovništvu i ruralnim oblastima razlikuju se u zavisnosti od primenjene metodologije. U osnovi, metodologija koja se koristi u Srbiji pokazuje manji procenat stanovništva koje živi u ruralnim sredinama nego što bi se dobilo kada bi se primenila OECD ili EU metodologija. Izračunavanje ruralnosti po EU modelu je pokazalo da je 85% teritorije Srbije ruralno i da na njoj

živi 55% stanovništva, dok nasuprot tome zvanični statistički podatak ukazuje da u Srbiji živi 40,6% ruralnog stanovništva.

- Empirijsko-statistička analiza pokazala je, kada kriterijume OECD-a za ruralnost regiona primenimo na NUTS 2 nivo regiona u Srbiji, da su čak 3 od 4 regiona pretežno ruralni (Vojvodina, Šumadija i Zapadna Srbija, Južna i Istočna Srbija), sa izraženim padom broja stanovnika i vrlo malom gustinom naseljenosti. Jedino Beogradski region se može smatrati pretežno urbanim. Prema klasifikaciji NUTS 3, nijedna oblast od 25 oblasti nije pretežno urbana. Međutim, ako se koristi i sekundarni kriterijum, veličina urbanog centra, onda se Beogradska oblast može smatrati urbanom, a samo opštine (NUTS 4) Sopot i Barajevo imaju gustinu naseljenosti ispod 150 stanovnika po km², pa se mogu smatrati ruralnim. Prema veličini urbanog centra, u Beogradskoj oblasti jedini urbani centar je Novi Beograd. Region Vojvodine može se smatrati regionom na nivou NSTJ 2, ali se kao celina ne može automatski klasifikovati kao ruralno područje, jer Južnobačka oblast i opštine/gradovi Temerin, Pančevo, Sremski Karlovci, Stara Pazova i Novi Sad se mogu smatrati urbanim područjima. Region Šumadije i Zapadne Srbije se kao celina ne može automatski klasifikovati kao ruralno područje, jer gradovi Čačak, Jagodina, Kragujevac i Kruševac se mogu smatrati urbanim područjima. Region Južne i Istočne Srbije se može smatrati regionom na nivou NSTJ 2 i ima gustinu naseljenosti prosečno 61 stanovnik po km², osim grada Požaravca (157 stanovnika po km²), koji se smatra urbanim. Braničevska oblast ispunjava kriterijume na nivou regiona NSTJ 3, ali je gustina naseljenosti 40 stanovnika po km², te se smatra ruralnim.
- Polazeći od međunarodno prihvatljivih kriterijuma, ruralna Srbija se prema dostupnim popisnim podacima iz 2011. godine po učešću produktivnih u ukupnim površinama prostire na blizu 79,72%. Prema ovom kriterijumu, Region Šumadije i Zapadne Srbije i Region Južne i Istočne Srbije, spadaju u ruralna područja (više od 90% produktivnih u ukupnim površinama).
- Dok se u EU sve više promoviše tzv. „teritorijalni” pristup ruralnom razvoju, koji teži povezivanju teritorija sa sličnim predispozicijama i problemima, bez narušavanja postojećeg teritorijalnog sistema i govori o procesu decentralizacije, teritorijalna stvarnost Srbije i drugih zemalja Balkana ovakve modele rešavanja pitanja ruralnog razvoja još uvek ne omogućava. Iako se u mnogim strateškim dokumentima ukazuje na veliki značaj ruralnih područja u pogledu dominantne teritorijalne zastupljenosti, raspoloživih prirodnih i antropogenih resursa, učešća u zaposlenosti, BDP i izvozu, nacionalne strategije još uvek nisu kreirale dovoljno podsticajan ambijent za razvoj ovih područja. Vizije, strategije i prioritete ruralnog

razvoja do 2020. godine u ovim zemljama mogu se smatrati preambicioznim, naročito u pogledu ulaganja, obima aktivnosti i ciljeva koje treba ostvariti.

- Moderne koncepcije upravljanja održivim ruralnim razvojem zahtevaju promenu tradicionalnih organizaciono-upravljačkih struktura i veza, što znači da država treba da deli nadležnosti, zadatke, aktivnosti i fondove sa velikim brojem važnih partnera. Jednu od takvih formi predstavljaju upravo javno-privatna partnerstva, sa ciljem da se zajedničkim delovanjem unapredi lokalni razvoj.
- Investicije u ruralnu ekonomiju i ruralne zajednice namenjene poboljšanju pristupa osnovnim uslugama, infrastrukturi i poboljšanju stanja životne sredine, od vitalnog su značaja za povećanje kvaliteta života u ruralnim područjima i porast njihove atraktivnosti za investitore. Da bi ruralna područja postala atraktivnija, neophodno je promovisanje održivog razvoja i stvaranje novih prilika za zapošljavanje, naročito za mlade i za žene, kao i lakši pristup najnovijim informacijama i informaciono-tehnološkim rešenjima, čime je potvrđena hipoteza da uspostavljanje adekvatnog modela upravljanja ruralnim razvojem povećava atraktivnost ruralnih područja za investicije i preduzetništvo u Srbiji i drugim zemljama Zapadnog Balkana u procesu evropskih integracija.
- Leader pristup omogućava ekonomsku i socijalnu održivost ruralnih područja, smanjuje napuštanje ruralnih područja stvaranjem novih radnih mesta i razvojem u svim sektorima i stvara atraktivno okruženje za društvo u celini. Najznačajniji mehanizam za sprovođenje LEADER-a na lokalnom nivou jesu lokalne akcione grupe (LAG) i njihovo osposobljavanje da prime i racionalno iskoriste spoljnu podršku za razvojne modele sopstvene zajednice, čime je potvrđena hipoteza da je krajnji smisao ovih inicijativa jačanje konkurentne sposobnosti ruralne privrede, u skladu sa specifičnim potrebama i interesima ruralne zajednice.
- Na osnovu zaključaka dobijenih originalnim empirijskim istraživanjem, u cilju prikazivanja dometa i izbora adekvatnih modela, u saglasnosti sa stepenom razvijenosti seoskih zajednica, predloženi su modeli razvoja za seoske zajednice na području Moravičke, Šumadijske i Pomoravske oblasti. Za utvrđivanje stavova stanovnika o kvalitetu življenja na selu korišćena je petostepena Likertova skala, a analiza statističkih podataka rađena je pomoću statističke deskripcije i statističke analize, uz korišćenje statističkog programa *IBM SPSS Statistics 19* i *Microsoft Excel 2007*. Pri tome je naglašeno da je ovo istraživanje podložno uobičajenim ograničenjima anketnog istraživanja i prikupljanja podataka iz sekundarnih izvora. S obzirom da je anketiranje korisno u utvrđivanju povezanosti, a ne uzročnih veza između varijabli, ovakav pristup generiše potencijalne pretnje vezane za odogovore ispitanika, što važi i za samog istraživača. Prosečni ispitanik Moravičke i

Šumadijske oblasti imaju slične stavove u pogledu življenja na selu (visok stepen nezadovoljstva), dok u Pomoravskoj oblasti ispitanici imaju pozitivnije stavove, što je u skladu sa stepenom njihove razvijenosti.

- Stvaranje stimulativnog ambijenta od strane države za razvoj malih i srednjih preduzeća i preduzetništva u ruralnim područjima (poreske olakšice, subvencije, krediti pod povoljnim uslovima i dr.) doprinosi diverzifikaciji ruralne ekonomije i zadržavanju mladih ljudi na selu. Među programima koji se mogu realizovati u ruralnim područjima, ističu se programi prerađivačke industrije, a naročito organska poljoprivreda može dati snažan doprinos održivom razvoju ruralnih područja, jer je društveno, ekonomski i ekološki prihvatljiva (održiva). Pored toga, bitna su strateška partnerstva u zadrugarstvu, kao i interesno povezivanje zadružnog sa nezadružnim sektorom, u različitim oblastima agrobiznisa, što potvrđuju brojni primeri u EU.
- Razvoj ruralnog turizma i agroturističkih klastera predstavlja važan izazov za mnoge ruralne oblasti u zemljama Zapadnog Balkana, naročito imajući u vidu prirodno, kulturno-istorijsko nasleđe, gastronomiju, manifestacije, gostoljubivost stanovništva i druge turističke potencijale ovih područja. Ruralni turizam doprinosi obezbeđenju alternativnih izvora prihoda za seoska domaćinstva, diverzifikaciji ruralne ekonomije, smanjenju nezaposlenosti, oživljavanju i svestranom razvoju sela. FAS analizom je potvrđeno da ruralna područja u Srbiji imaju značajne turističke resurse koje treba valorizovati kroz razne turističke proizvode vezane za ruralna područja.
- Proizvodnja i korišćenje obnovljive energije (biomasa, biogas, biodizel, energija sunca, vetra, vode itd.) u svetu se intenzivno razvija, obezbeđujući dodatni prihod, zapošljavanje stanovništva i druge ekonomske koristi, a naročito se ističu ekološki razlozi za upotrebu ove energije. Energetski potencijal u obnovljivim izvorima energije u zemljama Zapadnog Balkana postoji, ali je u najvećoj meri neiskorišćen. Za stimulisavanje šire primene obnovljivih izvora energije neophodno je kreiranje podsticajnog regulatornog okvira, subvencionisanje uvođenja opreme i postrojenja za korišćenje ovih izvora energije, obezbeđenje poreskih olakšica i edukacije kadrova, u smislu celoživotnog učenja, prekvalifikacije kadrova, razvoja menadžerskih znanja i veština. Neophodno je jačanje ljudskog kapitala u ruralnim područjima, u skladu sa zahtevima tržišta rada. Od posebne važnosti su specijalni programi i kontinuitet edukacije ruralnog stanovništva. Pritom je od izuzetnog značaja modernizacija savetodavnih i stručnih službi, kao i primena savremenih tehničko-tehnoloških dostignuća, uz unapređenje zakonske regulative koja se odnosi na održivi ruralni razvoj.

Literatura

1. AFSARD (2014) *IPARD Programme*, Agency for Financial Support of the Agriculture and the Rural Development, Skopje, Macedonia, available 10.06.2014. at http://www.ipardpa.gov.mk/Root/default_eng.asp
2. Agromreža (2008) *Ruralni razvoj*, Agromreža, Srbija, datum pristupa sajtu 12.08.2008., na <http://www.agromreza.org.rs/index.php?page=rural.php>
3. Arandelović, M., Ilić, M. (1995) *Uloga investicija u razvoju poljoprivrede Srbije*, Ekonomika 1-2/1995, Ekonomski fakultet, Niš.
4. Armstrong, H & Taylor, J. (2000) *Regional economics and policy*, 3rd ed., Blackwell Publishers, Oxford.
5. Azzeni, A. (2001) *The rural enterprise: multifunctionality of agriculture and new entrepreneurial needs*, Paper presented at the 73rd EAAE Seminar: Policy Experiences with Rural Development in a Diversified Europe, Ancona.
6. Bahloul, H. (2009) *Priručnik za međuopštinsku saradnju-MOS*, UNDP, Bratislava.
7. Bataković, R. M. (2012) *Ruralni razvoj u C.Gori – institucija i ostali akteri, njihovi kapaciteti, aktivnosti, umrežavanje* - Nacionalna konvencija o evropskoj integraciji C.G. - NKEI 2012, Mreža za ruralni razvoj C.G., dostupno 10.06.2014. na http://www.preparenetwork.org/files/PG%202013/Ruralni%20razvoj%20u%20Crnoj%20Gori_Batakovic.pdf
8. Bogdanov, N. (2007) *Mala ruralna domaćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija*, UNDP, Beograd.
9. Bogdanov, N. i Ševarlić, M. (2009) *Poljoprivreda i ruralna područja Srbije*, DAES, Beograd.
10. Bogdanov, N., Đorđević, S. (2005) *Multifunkcionalna poljoprivreda – koncept i institucionalni okvir*, Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd.
11. Bogdanov, N., Zečević, B. i Versaci, A. (2011) *Javno-privatno partnerstvo u ruralnom turizmu*, UNDP, Beograd.
12. Bojnec, S. (2007) The new rural economy: Change, dynamism and government policy, *Journal of Agricultural Economics*, 58(2), 381-383. DOI: 10.1111/j.1477-9552.2007.00111.x.
13. Bošković, O., Popović, S. i Njegovan, N. (2013) *Proces konvergencije u EMU 12*, Ekonomske teme, Vol 51(2), Niš, str. 235-250.
14. Božić, D., Bogdanov, N., Ševarlić, M. (2011) *Ekonomika poljoprivrede*, Poljoprivredni fakultet, Beograd.
15. Bryden, J. (2002) *Rural development indicators and Diversity in the EU*, Eurostat Report.

16. Buhalis, D., Costa, C. (2006) *Tourism business frontiers*, Butterworth-Heinemann, Oxford.
17. Casquilho, J. (2006) *Pre-accession Assistance for Agriculture and Rural Development*, Agriculture and Environment in the Balkans and Turkey: Networking Regional Experience, Gembloux, Belgium.
18. Catalys (2013) *Projekat: Konsultantske usluge za tehničku pomoć pri izradi dokumenta Okvir za ruralni razvoj Federacije Bosne i Hercegovine (FBiH), uključujući Program ruralnog razvoja, za period 2013. – 2020.*, Catalys Ltd., EPIC – The European Policy Information Centre, UK.
19. Čejvanović F., Rozman Č. i Pejović, G. (2005) *Uticaj primjenjenih mera agroekonomske politike na razvoj ruralnih područja Bosne i Hercegovine*, Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj, međunarodni naučni skup, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd, str. 197-206.
20. Ceranić, M. i Maletić, R. (2009) *Dosadašnji rezultati ostvarivanju politike razvoja MSP u agrobiznisu*, Poljoprivreda i ruralna područja Srbije, DAES, Beograd, str. 171-188.
21. Cizler, J. (2013) Opportunities for the sustainable development of rural areas in Serbia, *Problemy Ekorozwoju*, 8(2):85-91.
22. COM (2009) 400 final, Communication From the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, Mainstreaming sustainable development into EU policy 2009, *Review of EU Strategy for Sustainable Development*, Brussels.
23. CORDIS (2014) Funding Programmes, FP7, Community Research and Development Information Service, EU, <http://cordis.europa.eu/fp7/>
24. Council of the EU (2011) Council Conclusions on the European Union Strategy for the Danube Region, Council of the EU; Brussels, 13.04.2011.
25. Cvejić, S., Babović, M. i Vuković, O. (2008) *Mapiranje socijalnih preduzeća u Srbiji*, UNDP.
26. Cvetanović, S. i Jovanović, D. (2006) *Ekonomska politika EU - nova evropska ekonomija*, Ekonomski fakultet, Niš.
27. Cvijanović, D. i dr. (2005) *Razvoj i strukturne promene agrarne privrede i ruralnih područja - Monografija*, ured. Radmanović, D., Bukvić, R. i Cvijanović, D., IEP, Beograd.
28. Damjanović, D., Pavlović-Križanić, T. i Peteri, G. (2010) *Partnerstvo javnog i privatnog sektora - Dobra i loša iskustva u odabranim zemljama u tranziciji*, Palgo centar, Beograd.
29. Đekić, S. (2000) Agrarni i neagrarni aspekti ruralnog razvoja, *Ekonomski horizonti*, br. 2 (1-2), str. 53-59.
30. Đekić, S. (2006) *Obnova i multifunkcionalni razvoj marginalnih ruralnih područja*, Obnova i razvoj seoskih zajednica na marginalnim područjima, ZSRS, Beograd.
31. Đekić, S. i Vučić, S. (2003) *Savremeni ruralni turizam i rekreacija*, Ruralni turizam i održivi razvoj Balkana, Kragujevac.
32. Đekić, S., Jovanović, S., i Krstić, B. (2011) *Neke determinante kreiranja politike i strategije održivog ruralnog razvoja*, Agrarna i ruralna politika u Srbiji - nužnost ubrzanja

- reformi (str. 49-65), Beograd, Srbija: DAES. Novi Sad, Srbija: Ekonomski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
33. Delegacija EU u RS (2014) *IPA*, Delegacija Evropske unije u Republici Srbiji, dostupno na http://www.europa.rs/pomoc_EU_srbiji/ipa-u-srbiji.html
 34. Delors, J. (1996) *Learning: the treasure within Report to UNESCO of the International Commission on Education for the Twenty first Century*, UNESCO.
 35. Dimić, G., Ribar, M. (2006) *Osnovni preduslovi za obnovu naselja u brdsko-planinskim i pograničnim područjima jugoistočne Srbije*, Obnova i razvoj seoskih zajednica na marginalnim područjima, Zavod za sociologiju razvoja sela, Beograd.
 36. Đorđević, J. i Todorović, M. (2006) *U susret novim konceptima ruralnog razvoja Srbije*, Obnova i razvoj seoskih zajednica na marginalnim područjima, Zavod za sociologiju razvoja sela, Beograd.
 37. Dostić, M. (2002) *Menadžment malih i srednjih preduzeća*, Ekonomski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
 38. Dragojlović, N. (2012) *Srbija u procesu evropskih integracija*, Evropski pokret u Srbiji, Beograd.
 39. Dragutinović-Mitrović, R. i Bošković, O. (2013) *Osnovi statističke analize: Elementi analize vremenskih serija*, CID, Ekonomski fakultet, Beograd.
 40. Drucker, P. (2005) *Managing in the next society*, Adizes, Novi Sad.
 41. Dunay, A. T. (2011) *Development of rural areas through the CAP 2020 and Europe 2020 strategies*, Szent István University, Gödöllő, available on May 23rd, 2014 at http://www.wne.sggw.pl/czasopisma/pdf/PRS_2011_T11%2826%29_z3_s161.pdf
 42. Durand, G. Huylenbroeck, G.V. (2002) *Multifunctionality and rural development: a general framework*, Ashgate, Aldershot.
 43. Đuričin, D., Janošević, S., Kaličanin, Đ. (2013) *Menadžment i strategija*, CID, Ekonomski fakultet u Beogradu.
 44. Dwyer, J., Ward, N., Lowe, P. & Baldock, D. (2007). European rural development under the common agricultural policy's 'second pillar': Institutional conservatism and innovation. *Regional Studies*, 41(7), 873-887. DOI: 10.1080/00343400601142795.
 45. EAR (2006) *Ruralni razvoj kao veliki stub politike*, Evropska agencija za rekonstrukciju, Beograd.
 46. EC (2006) *Leader pristup - Osnovna uputstva*, Evropska Komisija, Luksemburg, http://www.seerural.org/wp-content/uploads/2009/05/05_LIDER-PRISTUP.pdf
 47. EC (2007) *Education and Training, The LLL Programme*, Education and Training Opportunities for all.
 48. EC (2008) *EU rural development policy 2007-2013*, European Commission - Directorate General for Agriculture and Rural Development, Brussels, Belgium.
 49. EC (2010) *RD policy 2007-2013*, <http://ec.europa.eu/agriculture/rurdev/>
 50. EC (2010a) *Evropska platforma za borbu protiv siromaštva i socijalne isključenosti: Evropski okvir za socijalnu i teritorijalnu koheziju*, Evropska komisija, Brisel, 16.12.2010., COM (2010) 758 final, SEC(2010) 1564 final

51. EC (2012) *Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, Instrument for the Pre-Accession Assistance (IPA) revised Multi-Annual Indicative Financial Framework for 2013*, European Commission, Brussels, 10.10.2012., COM(2012) 581 final
52. EC (2013) *Leader+*, *Member States files*, European Commission, ENRD, available: 5 May 2013 at http://ec.europa.eu/agriculture/rur/leaderplus/memberstates/index_en.htm
53. EC (2003) *Ex-post Evaluation of the Community Initiative LEADER II*, Final Report, European Commission DG Agriculture, Unit A.4, Vienna.
54. EC (2014a) *Competitiveness and Innovation Framework Programme - CIP*, Brussels: EC, http://ec.europa.eu/cip/index_en.htm
55. EC (2014b) *Lifelong Learning Programme - LLL*, Brussels: European Commission, EACEA, http://eacea.ec.europa.eu/llp/index_en.php
56. EC (2014c) *Public health*, European Commission, DG Health & Consumers, <http://ec.europa.eu/health/>
57. EC (2014d) *TAIEX*, EC, <http://ec.europa.eu/enlargement/taieux/>
58. EC (2014e) *Rural development 2014-2020*, <http://ec.europa.eu/agriculture/rural-development-2014-2020/>, available 7 July 2014.
59. EC (2014f) *Agenda 2000*, <http://ec.europa.eu/agriculture/cap-history/agenda-2000/>
60. EC (2014g) *LEADER*, European Commission, <http://enrd.ec.europa.eu/leader/>
61. EC (2014h) *The Common Agricultural Policy after 2013*, European Commission, DG Agriculture and Rural Development, Brussels, Belgium, available on May 19, 2014 at www.ec.europa.eu/agriculture/cap-post-2013
62. Ellis, F. & Stephen, B. (2001) *Evolving Themes in Rural Development, 1950-2000s*, *Development Policy Review*, Blackwell.
63. ENRD (2013) *Support to LFA*, European Network for Rural Development, https://webgate.ec.europa.eu/myenrd/app_templates/enrd_assets/pdf/measure-information-sheets/C_Infosheet_211_212.pdf
64. ENRD (2014) *Candidate and Potential Candidate Countries*, European Network for Rural Development, EC, DG Agriculture and Rural Development, available 22 May 2014 at <http://enrd.ec.europa.eu/policy-in-action/cap-towards-2020/rdp-programming-2014-2020/candidate-countries/>
65. Esposti, R., Sotte, F. (1999) *Territorial heterogeneity and institutional structures in shaping rural development policies in Europe*, in: *European agriculture facing the 21st Century in a global context*, IX Congress of EAAE, Warsaw.
66. EU (2011) *Ruralni razvoj EU nakon 2013. godine*, available on 19 May 2014 at https://webgate.ec.europa.eu/myenrd/app_templates/filedownload.cfm?id=C5C0B102-D148-4F32-DE82-0C44A40BBA01
67. EU (2012) *Uvod u socijalno preduzetništvo*, projekat „Efektno umrežavanje: osnaživanje civilnog društva kroz evropsku saradnju za finansijsku održivost“, Euklid Network u saradnji sa CRNPS, Edukativnim centrom Roma i Urban-In.
68. EUROSTAT - DG AGRI (2008, 2013) www.epp.eurostat.ec.europa.eu/
69. Eurostat (2007) *Organic farming in the EU*, News release, ES, Brussels.

70. Eurostat (2009, 2013), zvanični sajt Eurostat-a, EU, available at www.epp.eurostat.ec.europa.eu/
71. Eurostat (2010) www.epp.eurostat.ec.europa.eu/
72. EU Rural Review (2012) *Networks and networking rural development policy*, No 14/2012, ENRD, Belgium.
73. F.Y.R. Macedonia (2007) *Operational Programme under the EU Instrument for Pre-Accession for Rural Development (IPARD), National Plan for Agriculture and Rural Development 2007-2013*, Skopje, Macedonia, available 10.06.2014 at http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/the_former_yugoslav_republic_of_macedonia/ipa/mk_comp_5_programme_25_02_2008_en.pdf
74. Fenel, R. (1997) *The Common Agricultural Policy - Continuity and Change*, Clarendon Press, Oxford.
75. Filipović, M., Vujošević, M. (2008) *Nova generacija evropskih dokumenata održivog razvoja i pouke za Srbiju*, monografija, Ekonomski fakultet, Beograd.
76. FMPVŠ (2014) *Program ruralnog razvoja za Federaciju Bosne i Hercegovine 2013-2020, dokument za javnu raspravu*, Federalno ministarstvo poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva, Federacija Bosne i Hercegovine, dostupno 06.06.2014. na www.fmpvs.gov.ba
77. Forca, T. (2013) *Tematski sto – poljoprivreda, ruralni razvoj, šumarstvo, ribarstvo i sigurnost hrane – Kosovo 2020*, Priština.
78. Fujita, M., Krugman, P. & Venables, A. J. (1999) *The Spatial Economy; Cities, Regions and International Trade*, MIT Press. Cambridge. MA.
79. Gelo, R. (2013) *Croatia-Bulgaria: EU funding opportunities*, Croatian Chamber of Economy, http://www.bcci.bg/resources/files/2_Rujitsa_Gelo_Presentation_15-10-2013.pdf
80. Giddings, B., Hopwood, B., O'Brien, G. (2002) Environment, Economy and Society: Fitting them Together into Sustainable Development, *Sustainable Development*, No. 10/2002.
81. Ginovska, J. (2007) *Project for Sustainable Agriculture and Rural Development in Mountain Regions*, National report of Macedonia, Retrieved on 17.05.2008., <http://www.fao.org/sard/common/ecg/3042/en/SARDMassessmentFYRfinal.pdf>
82. GIZ (2013) *Proces pregovaranja o pristupanju EU u oblasti poljoprivrede i ruralnog razvoja u Srbiji*. GIZ, Beograd.
83. Gomez, M. I., Barrett, C. B., Raney, T., Pinstrip-Andersen, P., Meerman, J., Croppenstedt, A., Carisma, B. & Thompson, B. (2013). Post-green revolution food systems and the triple burden of malnutrition, *Food Policy*, 42, 129-138. DOI: 10.1016/j.foodpol.2013.06.009.
84. Gsanger, H. (2005). *The Future of Rural Development between the Adjustment of the Project Approach and Sectoral Programme Design*, Oregon, USA: Taylor & Francis; Berlin, Germany: German Development Institute.
85. Hall M., Shorples L., Mitchell R., Macions N., And Cambourne B. (2003) *Food tourism around the world*, Butterworth – Heinemann.
86. Hart, S., Marfi, J. (2003) *Brands: the new wealth creators*, Marketing, Belgrade.

87. Hayami, Y. & Ruttan, W. V. (1985) *Agricultural Development*, The John Hopkins University Press, London.
88. Higginbotham, J. (1997) *On-and off-farm business diversification by far households*, University of Coventry, National Agricultural Centre.
89. Hill, B., & Campbell, D. (2005) *The New Rural Economy: Change, Dynamism and Government Policy*, London, UK: Institute of Economic Affairs.
90. Holdcraft, E. L. (1978) *The Rise and Fall of Community Development in Developing Countries 1950-1965: A Critical Analysis and Annotated Bibliography*, Rural Development Paper 2/78, Michigan State University.
91. Hopić, S. (2002) *Osnovni principi organske poljoprivrede*, Savremeni farmer br. 10, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad.
92. <http://ec.europa.eu/agriculture/rur/leaderplus/>, datum pristupa 20.04.2013.
93. http://ec.europa.eu/growthandjobs/key/cohesion-policy/index_en.htm
94. <http://www.crnps.org.rs/2011/broj-udruzenja-gradana-u-direktorijumu-nvo-srbije>, pristupljeno 07.01.2012.
95. <http://www.mojsijev.com/ruralni-razvoj/137-lokalne-akcione-grupe->, pritupljeno 1.9.2014.
96. <http://www.mycity.rs/sadrzaj/biodizel/>, 2008.
97. <http://www.regionalnirazvoj.gov.rs/Lat/shownarrfolder.aspx?mi=139>, *Programi prekogranične saradnje Evropske unije za period 2007-2013. u kojima učestvuje Republika Srbija*, datum pristupa 20.08.2014.
98. <http://www.srbija.gov.rs/>, 2008.
99. Iacoponi, L., Brunori, G., Rovai, M. (1995) Endogenous development and the agroindustrial district, In: Ploeg, J.D. van der, Dijk, G. van (Eds.), *Beyond Modernisation; the Impact of Endogenous Rural Development*, Van Gorcum, Assen, pp. 28–69.
100. Inforegio – *Regional Policy of the European Unionn* (2013) available at http://ec.europa.eu/regional_policy/index_en.cfm
101. Jang, J. (2012) *Uvođenje ekoloških standarda Evropske unije u privredu Srbije*, Fakultet za ekonomiju, finansije i administraciju, Univerzitet Singidunum, Beograd.
102. Janković, S. (2009) *Evropska unija i ruralni razvoj Srbije*, Institut za primenu nauke u poljoprivredi, Beograd.
103. Jevtić, S, Gulan, B. (2007) *Ruralni razvoj i preduzetništvo*, Tradicionalno i savremeno u radu i životu ljudi u selu, Zavod za proučavanje sela, Beograd.
104. Jongen, W.M.F., et all (2005) *Innovation in Agri-Food Systems*, Wageningen Academy, The Netherlands.
105. Jovanović, S., Radukić, S. i Petrović-Randelović, M. (2011) *Teorijski i institucionalni okvir održivog razvoja*, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu.
106. Juračak, J. (2005) *Program ruralnog razvitka 2006-2013.*, Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, <http://www.zagrebicka-zupanija.hr/static/files/re/23.pdf>
107. Juvančić, L. (2007) *Monitoring i evaluacija politike ruralnog razvoja*, Tempus Cards Project IB_JEP_19027_2004, Balkan Agri-Sector Initiative for Capacity Building – BASIC.

108. Kancelarija za evropske integracije Vlade Republike Srbije (2013) pristupljeno sajtu <http://www.seio.gov.rs>
109. Kazakova, J. i Stefanova, V. (2010) *Poljoprivredna proizvodnja visoke prirodne vrednosti na Zapadnom Balkanu*, EFNCP, Bugarska.
110. Kirovska, Z. (2012) *EU Support for Rural Development in the Republic of Macedonia*, Journal of Settlements and Spatial Planning, Special Issue, vol. 1 (2012), http://geografie.ubbcluj.ro/ccau/jssp/arhiva_si1_2012/12JSSPSI012012.pdf
111. Knežević, I., Avlijaš, S., Jeremić, V. (2009) *Prekogranična saradnja, instrument razvoja*, Fond za otvoreno društvo, Centar za primenjene evropske studije, Beograd.
112. Krasulja, D., Ivanišević, M. (2000) *Poslovne finansije*, Ekonomski fakultet, Beograd.
113. Kronja, J. (2005) *25 Programa EU*, Evropski pokret u Srbiji, Vlada Republike Srbije, Kancelarija za pridruživanje EU.
114. Labrianidis, L. & Sykas, T. (2013) Social Construction of Community and Immigration Networks in Rural Areas: Towards a Dynamic View of Their Importance to Balkan Immigrants, *Sociologia Ruralis*, 53(1), 1-25. DOI: 10.1111/ soru.12000.
115. LAG Aberdeenshire (2012) *Rural Aberdeenshire, LEADER Local Action Group*, LEADER European Programmes, Inverurie, www.aberdeenshireleader.org
116. LAG Dolenjska, Bela Krajina (2012) *LAS*, Dolenjska, Bela krajina, Slovenia, www.las-dbk.si/
117. LAG Oulujar vi Leader Ry (2012) *LEADER, LAG*, Oulujar, Finland, www.oulujarvileader.com
118. Lazarević, G., Knežević, I. i Božić, R. (2011) *Prekogranična saradnja*, Evropski pokret u Srbiji, Beograd.
119. Lazić, V. (2011) *Nacrt reforme zajedničke poljoprivredne politike CAP*, Klub 100P plus, Novi Sad, Vojvodina, Srbija; Agroklub, Osijek, Hrvatska; dostupno 23.05.2014. na <http://agroplus.rs/nacrt-reforme-zajednicke-poljoprivredne-politike-cap/>
120. Ležaić, K. (2010) *Cross-border cooperation as an instrument for Regional Policy of the EU*, Institut Europeen des Hautes Etudes Internationales, May.
121. LIS (2014) *LEADER inicijativa u Srbiji*, Projekat EU, Beograd, dostupno 18.07.2014. na Website: www.LI-Serbia.rs
122. Lopandić, D. (2007) *Reforma EU, Zapadni Balkan i Srbija*, Institut ekonomskih nauka, Beograd.
123. Lowe, P. Buller, H. Ward, N. (2002) Setting the next agenda? British and French approaches to the Second Pillar of the Common Agricultural Policy, *J. Rural Studies*, 18:1-17.
124. Lukesch, R. (2007) *The LAG Hand-book – A guide through the stunning world of local action groups*, Leader+ Observatory contact point, Belgium, <http://ec.europa.eu/agriculture/rur/leaderplus/pdf>, datum pristupa 20.04.2013.
125. MAFCP (2007) *Inter - sectoral rural development strategy of Albania - ISRDSA 2007-2013*, Ministry of agriculture, food and consumer protection, Tirana.
126. MAFRD (2010) *Projekat seoskog poljoprivrednog razvoja na Kosovu*, Priština.

127. MAFWE RM (2007) *National agricultural and rural development strategy 2007-2013 (NARDS)*, Ministry of Agriculture, Forestry and Water Economy, Republic of Macedonia, Skopje.
128. Malešević, K. (2005) *Irsko iskustvo ruralnog razvoja – moguće pouke za Srbiju*, Razvoj i strukturne promene agrarne privrede i ruralnih područja, IEP, Beograd.
129. Mannion, J. (1996) *Strategies for local development in rural areas: the 'bottom-up' approach*, Paper presented at the European Conference on Rural Development 'Rural Europe - Future Perspectives', Cork.
130. Marković, K. Njegovan, Z. i Pejanović, R. (2012) *Former and future reforms of Common Agricultural Policy of the EU*, Economics of Agriculture No 3/2012, Belgrade.
131. *Master plan održivog razvoja ruralnog turizma u Srbiji* (2011) UN WTO.
132. MFCG (2013) *Pravci razvoja Crne Gore 2013-2016. godine*, Ministarstvo finansija Crne Gore, Podgorica.
133. MFRS (2011) *Ministarstvo finansija Republike Srbije – studija pregled relaizacije CARDS Susedskih programa u Srbiji*, MF, Beograd.
134. Mijatović, B., Paunović, M. i Kovačević, V. (2012) *Socijalno preduzetništvo u Srbiji*, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd.
135. Milenković, S. (2007) *Ekonomski odnosi tradicionalnog i savremenog u ruralnom prostoru Srbije*, Tradicionalno i savremeno u radu i životu ljudi u selu, Zavod za proučavanje sela, Beograd.
136. Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije (2005) *Nacionalni program zaštite životne sredine Republike Srbije*, Uprava za zaštitu životne sredine, EAR, Beograd.
137. Ministry of Environmental Protection and Physical Planning of the Republic of Montenegro (2005) *Regional Ministerial Conference: Enviornmental policies in the context of European integration*, Milocer, Montenegro.
138. Mitchell, C. J. A. (1998) Entrepreneurialism, commodification and creative destruction: a model of post-modern community development, *J. Rural Studies* 14(3):273–286.
139. MONSTAT (2010) *Popis poljoprivrede 2010*, Zavod za statistiku Crne Gore, Podgorica, available at <http://www.monstat.org/cg/page.php?id=58&pageid=58>
140. Morgan, K. (1997) The learning region: institutions, innovation and regional renewal, *J. Regional Studies Association*, 31(5):491–503.
141. Moseley, M. (1996) Rural Europe; Identity and change. *Journal of Rural Studies*, 12(3), 325. DOI: 10.1016/0743-0167(96)82237-6.
142. MPRR (2013) *Mreža za podršku ruralnom razvoju*, Republika Srbija, dostupno 12.09.2014. na <http://www.ruralinfoserbia.rs/sr-lat/component/content/article/112-rd-network.html>
143. MPRRCG (2013) *Program rada Ministarstva poljoprivrede i ruralnog razvoja Crne Gore, Podgorica*, dostupno na www.minpolj.gov.me/ResourceManager/
144. MPRRCG (2014) *Agrobudžet za 2014. godinu*, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja Crne Gore, <http://www.minpolj.gov.me/organizacija/agrobudzet>
145. MPRRCG (2014a) *Vodoprivreda*, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja Crne Gore, <http://www.minpolj.gov.me/organizacija/vodoprivreda>

146. MPŠRR (2010) *Agriculture and rural development plan 2010 - 2013*, Priština.
147. MPŠV (2008) *Informator o radu*, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, Beograd.
148. MPŠV (2009) *Plan strategije ruralnog razvoja 2009–2013*, Beograd, Republika Srbija: Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije.
149. MPŠV CG (2006) *Crnogorska poljoprivreda i Evropska unija - Strategija razvoja proizvodnje hrane i ruralnih područja Crne Gore – skraćena verzija*, Podgorica.
150. MPŠVRS (2009) *Nacrt strategije ruralnog razvoja 2010–2013*, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije, Republika Srbija, Beograd.
151. MPZŽS (2014) *Budućnost sela u Srbiji*, Ministarstvo poljoprivrede i zaštite životne sredine, Republika Srbija.
152. MSP (2004) *Aktuelna pitanja tranzicije – Mala i srednja preduzeća i agrokomples* - zbornik radova - urednici Paunović, B. i Novović, N., Vrdnik.
153. MT (2012) *Rural tourism*, Macedonia Timeless, available at <http://www.macedonia-timeless.com/DesktopDefault.aspx?tabid=1339>
154. Murray, M., Dunn, L. (1995) Capacity building for rural development in the United States, *J. Rural Studies*, 11(1):89–97.
155. MZ (2013) Interni podaci Mesnih kancelarija u selima Moravičke, Pomoravske i Šumadijske oblasti.
156. Nikolić, M. (2002) *Regionalne determinante ruralnog razvoja*, Prilozi strategiji i politici integralnog ruralnog razvoja Republike Srbije, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd.
157. Njegovan, Z. (2001) Evolucija Zajedničke agrarne politike EU kao osnova za redefinisavanje agrarne politike SRJ, *Ekonomist* br. 1, SEJ, Beograd.
158. Njegovan, Z. (2002) World Bank (2002) *Report on Rural development in the Republic of Serbia*, coauthor, Washington DC, USA.
159. Njegovan, Z., i Crnokrak, N. (2012) *Ruralni razvoj u ekonomskim teorijama razvoja*, Agroprivreda Srbije u pretpristupnom periodu (str. 89-109). Beograd, Srbija: DAES.
160. Njegovan, Z., Pejanović, R. i Petrović, D. (2008) Regionalizacija ruralnog područja AP Vojvodine - problemi definisanja ruralnog područja, *Agroekonomika* br. 39-40/2008, Poljoprivredni fakultet u Novom Sadu, str. 5-16.
161. Njegovan, Z., Pejanović, R., Bošković, O. i Njegovan, N. (2011) Vojvodina između ruralnog i urbanog društva - metodološki i praktični aspekti ruralne regionalizacije, *Tranzicija*, br. 25-26, Ekonomski institut, JCEA, Tuzla, DAEVB Zagreb, IEP Beograd, str. 184-193.
162. NS (2005) *Nacionalna strategija Srbije za pristupanje EU*, Vlada Republike Srbije, Beograd.
163. OECD (1994) *Creating rural indicators for shaping territorial policy*, OECD, Paris.
164. OECD (2001) *Multifunctionality: towards an analytical framework*, Paris.
165. OECD (2009) *OECD Rural Policy Reviews, Italy 2009*, OECD Publishing, Paris.
166. Pallant, J. (2011) *SPSS, Priručnik za preživaljavanje*, Mikro knjiga Beograd,

www.allguandunwin.com/SPSS

167. Paunović, B. (1999) *Uloga MSP u obnovi i restrukturiranju jugoslovenske privrede*, Ekonomske teme br. 1-2/1999.
168. PBILD (2013) *Priručnik za monitoring, evaluaciju i implementaciju strategija razvoja*, Održanje mira i inkluzivni lokalni razvoj (PBILD), UN.
169. Pejanović, R. (2009) *Razvojni problemi poljoprivrede Republike Srbije*, Agroekonomika br. 41-42, Novi Sad, str. 5-23.
170. Pejanović, R., Popović-Vranješ, A. (2010) *Organska poljoprivreda kao novi koncept proizvodnje hrane*, Poslovna politika br. 7-8, str. 10-19.
171. Pejanović, R., Tomaš, M., Vuković, J., Stevanović, E., Glavaš-Trbi, M. i Kalenti, M. (2011) *Organska poljoprivreda i ruralni razvoj u AP Vojvodini*, Savremena poljoprivreda 1-2, str. 231-239.
172. Pejanović, R., Vujović, S. (2008) *Ruralni razvoj i agroturizam*, Agroekonomika br. 37-38/2008, str. 5-15.
173. Pejović, A., Živadinović, B., Lazarević, G., Knežević, I., Lazović, M. i Mirić, O. (2011) *IPA 2007-2013*, Evropski pokret u Srbiji, Republika Srbija, Beograd, dostupno na <http://www.emins.org/sr/publikacije/knjige/11-ipa-2007-2013.pdf>
174. Petrick, M. (2013) Reversing the rural race to the bottom: an evolutionary model of neo-endogenous rural development, *European Review of Agricultural Economics*, 40(4), 707–735, doi:10.1093/erae/jbt019.
175. PMF ZG (2014) Prirodoslovno - matematički fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatska, dostupno na www.pmf.unizg.hr
176. Pokrajčić, D. (2001) *Izvori finansiranja malih preduzeća*, Poslovna politika br. 1/2001, Beograd.
177. Popović, V. (2003) *Evropska agrarna podrška i održivi ruralni razvoj*, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd.
178. Prevelakis, G. (1997) *I Balcani*, Il Mulino, Bologna.
179. Privredna komora Beograda, 2014, *Programi/fondovi EU*, dostupno na http://www.kombeg.org.rs/Slike/Projekti/fondovi_eu.pdf
180. PRRŽŽ (2005) *Istraživanje mogućnosti razvitka sela i seoskog prostora na području Zagrebačke županije - Program ruralnog razvitka 2006-2013.*, Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, dostupno 21.07.2014. na <http://www.zagrebacka-zupanija.hr/static/files/re/23.pdf>
181. Public Private Partnership, 2013, www.initiative21.de, datum pristupa 05.08.2013.
182. Radović, M., Đurić, D. i Bakrač, R. (2004) *Regionalne disproporcije u Crnoj Gori sa posebnim osvrtom na sjeverni region*, Kolašin.
183. RDN of RM (2014) *Rural Development Network of the Republic of Macedonia*, <http://ruralnet.mk/>
184. RED (2014) *Rurality-Environment-Development*, International Association R.E.D., Attert, www.doc.ruraleurope.org
185. Ristić, L. (2013) Strategijsko upravljanje održivim ruralnim razvojem u Republici Srbiji, *Ekonomski horizonti*, 15(3), 229-243.

186. Rustam, L. (2002) *Best practices in business incubation*, UNECE.
187. RZS (2012) *Anketa o radnoj snazi*, Republički zavod za statistiku Republike Srbije, Beograd.
188. RZS (2013) Zvanični sajt Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije, Beograd, dostupno 10.07.2014. na <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/>
189. RZS (2013a) *Opštine i regioni u RS 2013*, Republički zavod za statistiku Republike Srbije, Beograd.
190. RZS (2013b) *Statistički godišnjak Republike Srbije 2013*, Republički zavod za statistiku Republike Srbije, Beograd.
191. RZS: Knjiga 20 (2014) *Uporedni pregled broja stanovnika*, RZS. Republički zavod za statistiku Republike Srbije, Beograd.
192. Sajko, L. (2006) *Prozessleitfaden Public Private Partnership*, www.initiated21.de., available 05.08.2013.
193. Savet Evrope (2006) *Odluka Saveta Evrope od 30. januara 2006. godine o principima, prioritetima i uslovima sadržanim u Evropskom partnerstvu sa SCG uključujući Kosovo*, 2006/56/EZ.
194. Savet Evrope, <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/106.htm>
195. SDK (2013) *Strateški dokument za razvoj Kosova 2014-2020*, Priština.
196. SEKO (2014) *Vodeće SEKO organizacije, Agromreža, Sektorske organizacije civilnog društva - SEKO*, Kancelarija za evropske integracije u Srbiji, Beograd, 15.09.2014., <http://www.cdspredlaze.org.rs/default.asp?Category=6&Static=seko>
197. SETimes (2014) *Zvaničnici subvencioniraju poslovne ideje u ruralnim oblastima*, Southeast European Times - SETimes.com Internet strana, <http://www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/bs/features/setimes/features/2013/04/06/feature-01>
198. Ševarlić, M. i Nikolić, M. (2009) *Zadrugarstvo u tranziciji poljoprivrede i ruralnom razvoju Srbije*, Poljoprivreda i ruralna područja Srbije, DAES, Beograd, str. 211-241.
199. Severini, S., & Tantari, A. (2013) The effect of the EU farm payments policy and its recent reform on farm income inequality. *Journal of Policy Modeling*, 35(2), 212-227. DOI: 10.1016/j.jpolmod.2012.12.002.
200. SGS 2012 (2012) *Statistički godišnjak Republike Srbije 2012*, RZS, Beograd.
201. Simonović, D. (2005) *Funkcije poljoprivrede i ruralni razvoj*, Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj, IEP, Beograd.
202. Simonović, Z., Milanović, R. (2005) *Neki ekološki problemi poljoprivredne proizvodnje i ruralnog razvoja*, Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj, IEP, Beograd.
203. SIPRU (2009) *Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade R. Srbije*, Social Inclusion and Poverty Reduction Unit, available at <http://www.inkluzija.gov.rs/> (28.03.2012. i 29.07.2012.)
204. Sl. glasnik RS, br. 41/2009 od 2. juna 2009. godine, *Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju*, JP Sužbeni glasnik Republike Srbije, Beograd.
205. Sl. glasnik RS, br. 46/2010, *Uredba o Nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica*, JP Sužbeni glasnik Republike Srbije, Beograd.

206. Slavkovic, D. (2008) *Prioritne funkcije a aktualne konflikty zaujmov v narodnom parku Mavrovo (Macedonsko)*, Acta Environmentalica Universitatis Comenianae, Bratislava, Vol. 16, 2(2008): pp. 63-70.
207. *Službeni glasnik Republike Srbije br. 135/04 i 36/09*, Republika Srbija, Beograd.
208. *Službeni glasnik Republike Srbije br. 135/04 i 88/10*, Republika Srbija, Beograd.
209. *Službeni glasnik Republike Srbije broj 36/09*, Zakon o izmenama i dopunama Zakona o zaštiti životne sredine, Republika Srbija, Beograd.
210. *Službeni glasnik Republike Srbije broj 56/10*, Republika Srbija, Beograd.
211. *Službeni glasnik Republike Srbije broj 84/04*, Republika Srbija, Beograd.
212. Službeni glasnik RS, broj 120/08..
213. Službeni list Crne Gore, broj 56/2009 (2009) *Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju*, Skupština Crne Gore, Podgorica.
214. Sotte, F. (2001) *Rural Development Policy in a Diversified Europe*, EAAE, Ancona.
215. Spangenberg, J. H. (2002) Environmental space and the prism of sustainability: frameworks for indicators measuring sustainable development, *Ecological Indicators*, 2:295-309.
216. SPRR (2014) *Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije 2014-2024*, Vlada Republike Srbije, Beograd, Sl. glasnik RS, br. 85/14 od 12. avgusta 2014.
217. SPRR R. Srbije (2013) *Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije 2014-2024*. - *Nacrt*, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije, Beograd.
218. *SRPS (2005) Strategija razvoja poljoprivrede Srbije*, Vlada Republike Srbije, Beograd.
219. Stojanović T. (1988) *Međunarodni transfer tehnologije u funkciji razvoja proizvodnje i izvoza*, Beograd.
220. Stojanović, Ž. (2008) *Ruralna ekonomija*, www.ekof.bg.ac.rs/
221. Stojanović, Ž. (2009) Finansijska infrastruktura i razvoj ruralne ekonomije, *Poljoprivreda i ruralna područja Srbije - tematski zbornik*, DAES, Poljoprivredni fakultet, Beograd.
222. Stojanović, Ž., i Manić, E. (2009) Održivi ruralni razvoj i prekogranična saradnja. *Glasnik srpskog geografskog društva*, 2(2), 43-54.
223. Stojiljković, D. i Bošković, O. (2008) Metodološke napomene u vezi sa identifikacijom ruralnih područja i utvrđivanjem indikatora za merenje stepena ruralnosti, *Agroekonomika* 37-38/2008, Novi Sad, str. 48-57.
224. Strategy Europa 2020 (2010) *Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth*, European Commission, EU, Brussels.
225. Tabachnick, B.G. i Fidel, V. (2013) *Using multivariate statistics*, VI izdanje.
226. Temus (2012) www.tempus.ac.rs (accessed 03.02.2012.)
227. Terluin, I. J. & Post, J.H. (2001) *Strategies towards territorial development in rural Europe*, Policy experience with rural development in a diversified Europe, EAAE, Ancona.

228. Terluin, I. J. (2001) *Rural regions in the EU: Exploring differences in economic development*, Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen Rijksuniversiteit, Groningen.
229. Terluin, I. J. (2003) Differences in Economic Development in Rural Regions of Advanced Countries: an overview and critical analysis of theories, *J. Rural Studies*, 19 (3):327-344.
230. Terluin, I. J. et al. (2006) *Comparative analysis of EU Rural Development Policy in Central and Eastern European Countries and the Netherlands*, LEI, Hague.
231. Toth, P. & Armstrong, J. (2013) *Priručnik za LEADER implementaciju u Srbiji*, EU.
232. TSUSS (2014) *Budućnost sela u Srbiji - studija*, Tim za socijano uključivanje i smanjenje siromaštva, Beograd, Republika Srbija, uz podršku Švajcarske agencije za razvoj i saradnju, dostupno 15.07.2014. na <http://www.selouspelo.rs/o-nama/buducnost-sela-u-srbiji/>
233. UK (2014) *Rudnik - Planinsko ostrvo Šumadije*, ISBN: 978-86-81037-44-7, Univerzitet u Kragujevcu.
234. UN Millennium Declaration (2000) Values and Principles, Resolution adopted by General Assembly, <http://www.un.org/millennium/declaration/areas552e.htm>
235. UNDP (2006) *Sistem finansiranja u EU*, BiH Ministry for Human Rights and Refugees, EU, The Royal Netherlands Embassy, UN Development Programme, http://www.spos.info/upload/propisi/sistem_finansiranja_u_eu.pdf
236. UNDP (2009) *Priručnik za međuopštinsku saradnju*, Local Government and Public Service Reform Initiative, Conucil of Europe, UNDP, Bratislava.
237. UNWTO (2011) *Master plan održivog razvoja seoskog turizma u Srbiji*, UNWTO.
238. *Upitnik o infrastrukturalnoj opremljenosti, obnovi i razvoju sela* (2013) modifikovano prema upitniku Zavoda za proučavanje sela, Beograd.
239. *Upitnik za stanovnike sela* (2013) sačinjen od strane autora.
240. USDA FAS (2004) GAIN-E34095, Washihgton, DC.
241. Vasilevska, LJ. i Ribar, M. (2007) *Strateški pristup ruralnom razvoju – prednosti i ograničenja primene dopunskih aktivnosti*, Tradicionalno i savremeno u radu i životu ljudi u selu, Zavod za proučavanje sela, Beograd.
242. Vasiljević, Z., Ševarlić, M. (2005) *Finansiranje multifunkcionalne poljoprivrede i ruralnog razvoja u EU – iskustva za Srbiju*, Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj, IEP, Beograd.
243. Veće ministara BiH (2012) Informacija o novom instrumentu pretprijetne pomoći Evropske unije za period 2014-2020 - IPA II, Savet ministara BiH, Generalni Sekretarijat, Direkcija za Evropske Integracije, dostupno 22. maja 2014. na http://www.dei.gov.ba/dei/direkcija/sektor_koordinacija/default.aspx?id=11613&langTag=bs-BA
244. Vlada Crne Gore (2011) *Finalni izveštaj – preporuke - poljoprivreda i ruralni razvoj*, Operativni tim za regulatornu reformu, Vlada C. Gore, Podgorica, <http://upcg.co.me/doc/Ostalo/Finalni%20izvjestaj%20-%20meta%20verzija%2028nov11.pdf>
245. Vlada Republike Makedonije (2014) *Agriculture, forestry and water economy - zvanični sajt Vlade R. Makedonije, Skopje*, dostupno 16.06.2014.godine na

<http://vlada.mk/sites/default/files/programa/2011-2015/8-zemjodelstvo-sumarstvo-i-vodostopanstvo.pdf>

246. Vlada Republike Srbije (2004) *Strategija razvoja energetike Republike Srbije do 2015. godine*, Ministarstvo rudarstva i energetike, Beograd.
247. Vlada Republike Srbije (2008) *Nacionalna strategija održivog razvoja*, Vlada RS, Beograd.
248. Vlada Republike Srbije (2008) *Uredba o raspodeli i korišćenju podsticajnih sredstava za organizovanje i jačanje kapaciteta mreže za ruralni razvoj*, Vlada RS, Beograd.
249. Vlada RS (2008) *Nacionalna strategija održivog razvoja*, Vlada Republike Srbije, Beograd.
250. Vladušić, Lj (2012) *Javno-privatno partnerstvo u funkciji bržeg ekonomskog razvoja*, Zbornik radova Ekonomskog fakulteta, Ekonomski fakultet Pale Univerziteta u Istočnom Sarajevu, BiH, DOI: 10.7251/ZREFIS1206387V
251. Vujičić, M. i Đorđević, M. (2002) *Ekonomska diverzifikacija i demografska revitalizacija ruralnih područja Srbije*, Regionalni razvoj i demografski tokovi Balkanskih zemalja, Ekonomski fakultet, Niš.
252. Vujičić, M. i Ilić, M. (2004) *Značaj prehrambene industrije za demografsku revitalizaciju seoskih područja Srbije*, Regionalni razvoj i demografski tokovi Balkanskih zemalja, Ekonomski fakultet, Niš, 2004.
253. Vujičić, M., Jovanović, P. i Ristić, L. (2008) *Turizam i agrobiznis*, Državni Univerzitet u Novom Pazaru, ISBN: 978-86-86893-08-6, Interprint, Kragujevac.
254. Vujičić, M., Ristić, L. & Vujičić, S. M. (2012) European integration and rural development policy of the Republic of Serbia and West Balkan countries, *Bulgarian Journal of Agricultural Science (BJAS)*, 18(4), 519-530.
255. Vujičić, M., Ristić, L. (2006) *Ekonomika poljoprivrede*, autorsko izdanje, ISBN:86-909141-0-2, Kragujevac.
256. Watson, L. (2003) *Lifelong Learning in Australia*, Canberra, Department of Education, Science and Training, <http://www.dest.gov.au/>
257. Wehinger, T., Schäfer, B., Markovic, M., Batakovic, R., Mehmeti, I., Zhllima, E., Simonovic, I. & Popa, H. (2011) *Potential for diversification of the rural sectors in Albania and Montenegro*, NACCON, Germany.
258. www.ifoam.org/, 2010.
259. www.poljoprivreda.info/, 2008.
260. www.ruralcentar.org.rs, 2013, 05.05.2013.
261. Zakić, Z. (2002) *Predlog definisanju strategije razvoja ruralnih područja Srbije*, Prilozi strategiji i politici integralnog ruralnog razvoja Republike Srbije, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd.
262. Zakić, Z. i Stojanović, Ž. (2002) *Koncept integralnog ruralnog razvoja Evropske unije i mogućnosti korišćenja njihovog iskustva u Srbiji*, Instutucionalne reforme i tranzicija agropivrede u Republici Srbiji, Ekonomski fakultet, Beograd.
263. Zakić, Z. i Stojanović, Ž. (2008) *Ekonomika agrara*, Ekonomski fakultet u Beogradu.

264. Zarić, V i Mizdrak, N. (2000) Metodologija utvrđivanja regionalnih razlika u EU, *Regionalni razvoj i demografski tokovi balkanskih zemalja*, Ekonomski fakultet, Niš.
265. Zdravković, D i Radukić, S. (2006) *Nacionalni sistem održivog razvoja i zaštite životne sredine u procesu pridruživanja EU*, Pelikan print, Niš.
266. ZOE (2009) *LEADER+*, Centar za održivi razvoj ruralnih krajeva, Zagreb, Hrvatska, pristupljeno 10.10.2009. na www.zoe-centar.hr/
267. Živković, R. (2004) *Evropski akcioni plan za organsku hranu i poljoprivredu*, Evropsko zakonodavstvo 9-10/04, Beograd.

PRILOZI

1. potpuno
2. delimično

16. Način snabdevanja vodom:

1. izvor
2. potok, reka
3. bunar
4. vodovod sproveden iz seoskih izvora samoorganizovanjem meštana

17. Vrste puteva:

1. asfaltni _____ km
2. makadam _____ km
3. zemljani _____ km

18. Način odlaganja smeća:

1. Odlaze se u selu (gde) _____
2. Odvozi se iz sela (gde) _____
3. _____

Privredni karakter naselja i struktura stanovnika

19. Tip naselja prema pretežnoj delatnosti:

1. poljoprivredno
2. industrijsko
3. mešovito

20. a) Ukupan broj stanovnika u selu _____

b) Profesionalni sastav stanovništva sela:

1. poljoprivrednici, broj _____
2. zanatlije i industrijski radnici, broj _____
3. radnici u trgovini i ugostiteljstvu, broj _____
4. administrativni radnici, broj _____
5. intelektualne profesije, broj _____
6. penzioneri fonda zaposlenih, broj _____
7. penzioneri fonda poljoprivrednika, broj _____
8. ostali (koji) _____

Privredne organizacije

(pogoni, zadruge, otkupne stanice, zanatske radnje, preduzeća ...)

21. Naziv organizacije

1. _____
delatnost _____
svojina _____
broj zaposlenih: ukupno _____, od toga iz sela _____
2. _____
delatnost _____
svojina _____
broj zaposlenih: ukupno _____, od toga iz sela _____

(Ukoliko ima više od dva, navedite u prilogu)

22. Poljoprivredna apoteka:

1. u selu

2. Ako ne postoji, u kojem najbližem naselju? _____ udaljenost u km _____

23. Veterinarska stanica:

1. u selu

2. Ako ne postoji, u kojem najbližem naselju? _____ udaljenost u km _____

Zdravstvo

24. Zdravstvena ambulanta sa lekarom:

1. u selu broj lekara _____

2. Ako ne postoji, u kojem najbližem naselju? _____ udaljenost u km _____

broj lekara _____

25. Apoteka:

1. u selu

2. Ako ne postoji, u kojem najbližem naselju? _____ udaljenost u km _____

Školstvo

26. Da li u selu postoji obdanište:

1. da

2. ne

27. Četvorogodišnja škola:

1. u selu

2. Ako ne postoji, u kojem najbližem naselju? _____ udaljenost u km _____

28. Osmogodišnja škola:

1. u selu

2. Ako ne postoji, u kojem najbližem naselju? _____ udaljenost u km _____

Kulturne institucije

29. Dom kulture:

1. u selu

30. Biblioteka:

1. u selu

2. Ako ne postoji, u kojem najbližem naselju? _____ udaljenost u km _____

31. Muzej:

1. u selu

2. Ako ne postoji, u kojem najbližem naselju? _____ udaljenost u km _____

32. Crkve:

1. u selu

koje

1. _____ 2. _____

3. _____

2. Ako ne postoje, u kojem najbližem naselju? _____ udaljenost u km _____

33. Manastir:

1. U selu

ime manastira

1. _____ 2. _____

3. _____

2. Ako ne postoji, u kojem najbližem naselju? _____ udaljenost u km _____

Objekti fizičke kulture

34. Sportski tereni za:

1. fudbal

1. PODACI O ISPITIVANOM LICU

Datum sprovođenja upitnika:

Pol ispitivanog lica [1] M [2] Ž

Godine starosti:

Zanimanje i gde je zaposlen:

Nivo obrazovanja koji ima intervjuisano lice:

Ko je zakonski vlasnik domaćinstva?	[1]	Ja	[2]	Bračni partner
	[3]	Ja i bračni partner	[4]	Roditelj (i)
	[5]	Dete (Deca)	[6]	Neko drugi (napisati ko)
Ko je donosi važne odluke u porodici?	<ul style="list-style-type: none"> • Ja • Moj bračni partner • Ja i bračni partner • Dete (Deca) • Moj roditelj (i) • Svi zajedno u porodici 			

Da li živite u registrovanom poljoprivrednom gazdinstvu?	Da	Ne
--	----	----

2. Ispitivano lice i njegov život u seoskoj zajednici

Koliko kilometara ste udaljeni od posla i čime putujete do posla?

Da li nameravate da ostanete da živite u ovom selu?

Da li Vaša deca nameravaju da ostanu da žive u ovom selu?

Označite odgovor na skali od 1 do 5	1	2	3	4	5
Tvrdnje (S1-S10)					
S1: Zadovoljan sam životom na selu					
S2: Infrastruktura i javne usluge u selu su razvijene					
S3: Samoorganizovanje stanovnika doprinosi rešavanju problema u selu					
S4: U selu se bolje živi nego pre 10 godina					
S5: Lokalna samouprava na adekvatan način potpomaže razvoj sela					
S6: Svoja znanja, sposobnosti i veštine mogu da razvijem u selu					
S7: Registrovanjem gazdinstva pruža se veća mogućnost dobijanja subvencija i podrške					
S8: Briga šire zajednice za zdravstvenu zaštitu i obrazovanje stanovnika sela je zadovoljavajuća					
S9: Verujem da će u narednih 5 godina finansijska situacija biti bolja, pa će mladi ostati na selu					
S10: Upoznat sam sa konceptom ruralnog razvoja i koristima ulaska u EU					

Napomena: mereno na petostepenoj skali Likertovog tipa (1-uopšte se ne slažem, 2-ne slažem se, 3-nemam mišljenje, 4-slažem se, 5-apsolutno se slažem)

Da li verujete:	U potpunosti	Dosta im verujem, ali ne u potpunosti	Malo im verujem	Ne verujem im uopšte
Članovima mesne kancelarije (čelnicima mesne zajednice)				
Lokalnoj samoupravi				
Državi				

3. OPREMLJENOST DOMAĆINSTAVA, USLUGE I POMOĆ

OPREMLJENOST DOMAĆINSTAVA, USLUGE I POMOĆ (zaokružiti odgovor)		
Da li imate kola?	da	ne
Da li imate traktor?	da	ne
Da li imate sprovedenu vodu u kuci?	da	ne
Da li imate televizor?	da	ne
Da li imate mašinu za pranje veša?	da	ne
Da li imate telefon?	da	ne
Da li imate kompjuter?	da	ne
Da li koristite internet?	da	ne

4. POLJOPRIVREDNA PROIZVODNJA

Da li imate dovoljno radne snage u domaćinstvu da obrađujete površine koje imate?	da	ne
Da li imate dovoljno mehanizacije da obrađujete površine koje imate?	da	ne
Da li imate dovoljno novca da obrađujete površine koje imate?	da	ne

Sa kojim problemima se suočavate pri prodaji svojih poljoprivrednih proizvoda?

Odložena naplata prodate robe	da	ne
Niska otkupna cena	da	ne
Prisustvo nakupaca	da	ne
Neorganizovani otkup	da	ne
Osim od poljoprivrede, da li ima članova Vašeg domaćinstva koji obezbeđuju prihod van poljoprivrede?		
Plate van poljoprivrede	da	ne
Penzije	da	ne
Socijalna pomoć, dečiji dodatak ili pomoć za stare	da	ne
Ostalo (navesti šta)	da	ne

5. PODRŠKA POLJPRIVREDI, KREDITIRANJE I KOOPERACIJA

Da li primete subvenciju za poljoprivredu?	
Da li ste ikada prisustvovali nekom predavanju o poljoprivredi?	
Da li u medijima pratite emisije o selu i poljoprivredi?	
Da li čitate knjige ili časopise o selu i poljoprivredi?	

6. Turizam

Da li smatrate da treba razvijati ruralni turizam?	
Da li biste voleli da primete turiste u svoje domaćinstvo?	
Zašto turisti treba da posete vaše selo i Vaše domaćinstvo (opisati)?	
Da li uz određena ulaganja možete opremiti svoje domaćinstvo za turiste?	

7. BUDUĆNOST

Prema Vašem mišljenju, da li će finansijska situacija Vašeg domaćinstva za 5 godina biti:	Bolja	Ista	Lošija
Čime će se najverovatnije u narednom period baviti članovi Vašeg domaćinstva (zaokružiti)?			
[1]	Samo poljoprivredom	[2]	Niko se neće baviti poljoprivredom, ali živećemo svi na selu
[3]	Neki poljoprivredom, a neki će raditi u gradu nepoljoprivredne poslove, mada ćemo svi živeti u selu	[4]	Mladi će otići u grad da tamo žive i rade

Šta je najveći problem živeti u Vašem selu?	
Šta je najveća prednost živeti u Vašem selu?	
Koja 3 realna problema kada bi se rešila, Vaše selo bi znatno napredovalo?	<p>a.....</p> <p>b.....</p> <p>c.....</p>

PRILOG REZULTATA ISTRAŽIVANJA

Tabela 51 a. Raspored frekvencije ispitanika i struktura ispitanika u %
Tvrdjenje S1: Zadovoljan sam životom na selu

			Oblasti			Ukupno
			1,0000	2,0000	3,0000	1,0000
S1	1,0000	Broj ispitanika	60	93	47	200
		%	30,0%	46,5%	23,5%	100,0%
	2,0000	Broj ispitanika	114	134	51	299
		%	38,1%	44,8%	17,1%	100,0%
	3,0000	Broj ispitanika	19	24	24	67
		%	28,4%	35,8%	35,8%	100,0%
	4,0000	Broj ispitanika	86	41	197	324
		%	26,5%	12,7%	60,8%	100,0%
	5,0000	Broj ispitanika	19	8	81	108
		%	17,6%	7,4%	75,0%	100,0%
Ukupno		Broj ispitanika	298	300	400	998
		%	29,9%	30,1%	40,1%	100,0%

Od ukupnog broja anketiranih dva ispitanika su isključina zato što su bile netipične elementarne jedinice

Tabela 51 b. Raspored frekvencije ispitanika i struktura ispitanika u %
Tvrdjenje S2: Infrastruktura i javne usluge u selu su razvijene

			Oblasti			Ukupno
			1,0000	2,0000	3,0000	Ukupno
S2	1,0000	Count	127	111	64	302
		% within Y2	42,1%	36,8%	21,2%	100,0%
	2,0000	Count	152	149	87	388
		% within Y2	39,2%	38,4%	22,4%	100,0%
	3,0000	Count	0	27	29	56
		% within Y2	,0%	48,2%	51,8%	100,0%
	4,0000	Count	19	13	147	179
		% within Y2	10,6%	7,3%	82,1%	100,0%
	5,0000	Count	0	0	73	73
		% within Y2	,0%	,0%	100,0%	100,0%
Total		Count	298	300	400	998
		% within Y2	29,9%	30,1%	40,1%	100,0%

Tabela 51 c. Raspored frekvencije ispitanika i struktura ispitanika u %
S3- Samoorganizovanje stanovnika doprinosi rešavanju problema u selu

			Oblasti			Ukupno
			1,0000	2,0000	3,0000	
S3	1,0000	Count	0	17	25	42
		% within Y3	,0%	40,5%	59,5%	100,0%
	2,0000	Count	39	51	73	163
		% within Y3	23,9%	31,3%	44,8%	100,0%
	3,0000	Count	35	32	13	80
		% within Y3	43,8%	40,0%	16,3%	100,0%
	4,0000	Count	185	137	176	498
		% within Y3	37,1%	27,5%	35,3%	100,0%
	5,0000	Count	39	63	113	215
		% within Y3	18,1%	29,3%	52,6%	100,0%
Total		Count	298	300	400	998
		% within Y3	29,9%	30,1%	40,1%	100,0%

Tabela 51 d. Raspored frekvencije ispitanika i struktura ispitanika u %
S4- U selu se bolje živi nego pre 10 godina

			Oblasti			Ukupno
			1,0000	2,0000	3,0000	
S4	1,0000	Count	158	101	113	372
		% within Y4	42,5%	27,2%	30,4%	100,0%
	2,0000	Count	91	141	127	359
		% within Y4	25,3%	39,3%	35,4%	100,0%
	3,0000	Count	5	3	31	39
		% within Y4	12,8%	7,7%	79,5%	100,0%
	4,0000	Count	34	28	119	181
		% within Y4	18,8%	15,5%	65,7%	100,0%
	5,0000	Count	10	27	10	47
		% within Y4	21,3%	57,4%	21,3%	100,0%
Total		Count	298	300	400	998
		% within Y4	29,9%	30,1%	40,1%	100,0%

Tabela 51 e. Raspored frekvencije ispitanika i struktura ispitanika u %
S5- Lokalna samouprava na adekvatan način potpomaže razvoj sela

			Oblasti			Ukupno
			1,0000	2,0000	3,0000	
S5	1,0000	Count	67	48	21	136
		% within Y5	49,3%	35,3%	15,4%	100,0%
	2,0000	Count	59	62	48	169
		% within Y5	34,9%	36,7%	28,4%	100,0%
	3,0000	Count	13	18	31	62
		% within Y5	21,0%	29,0%	50,0%	100,0%
	4,0000	Count	105	152	142	399
		% within Y5	26,3%	38,1%	35,6%	100,0%
	5,0000	Count	54	20	158	232
		% within Y5	23,3%	8,6%	68,1%	100,0%
Total		Count	298	300	400	998
		% within Y5	29,9%	30,1%	40,1%	100,0%

Tabela 51 f. Raspored frekvencije ispitanika i struktura ispitanika u %
S6- Svoja znanja, sposobnosti i veštine mogu da razvijem u selu
Y6 * X Crosstabulation

			X			Total
			1,0000	2,0000	3,0000	1,0000
Y6	1,0000	Count	161	98	76	335
		% within Y6	48,1%	29,3%	22,7%	100,0%
	2,0000	Count	105	171	99	375
		% within Y6	28,0%	45,6%	26,4%	100,0%
	3,0000	Count	13	0	0	13
		% within Y6	100,0%	,0%	,0%	100,0%
	4,0000	Count	15	26	196	237
		% within Y6	6,3%	11,0%	82,7%	100,0%
	5,0000	Count	4	5	29	38
		% within Y6	10,5%	13,2%	76,3%	100,0%
Total		Count	298	300	400	998
		% within Y6	29,9%	30,1%	40,1%	100,0%

Tabela 51 g. Raspored frekvencije ispitanika i struktura ispitanika u %
S7- Registrovanjem gazdinstva pruža se veća mogućnost dobijanja subvencija i podrške

			Oblasti			Ukupno
			1,0000	2,0000	3,0000	1,0000
S7	1,0000	Count	34	21	41	96
		% within Y7	35,4%	21,9%	42,7%	100,0%
	2,0000	Count	47	64	69	180
		% within Y7	26,1%	35,6%	38,3%	100,0%
	3,0000	Count	18	37	47	102
		% within Y7	17,6%	36,3%	46,1%	100,0%
	4,0000	Count	147	167	173	487
		% within Y7	30,2%	34,3%	35,5%	100,0%
	5,0000	Count	52	11	70	133
		% within Y7	39,1%	8,3%	52,6%	100,0%
Total		Count	298	300	400	998
		% within Y7	29,9%	30,1%	40,1%	100,0%

Tabela 51 h. Raspored frekvencije ispitanika i struktura ispitanika u %
S8- Briga šire zajednice za zdravstvenu zaštitu i obrazovanje stanovnika sela je zadovoljavajuća

			X			Total
			1,0000	2,0000	3,0000	1,0000
Y8	1,0000	Count	112	124	84	320
		% within Y8	35,0%	38,8%	26,3%	100,0%
	2,0000	Count	171	138	122	431
		% within Y8	39,7%	32,0%	28,3%	100,0%
	3,0000	Count	0	3	41	44
		% within Y8	,0%	6,8%	93,2%	100,0%
	4,0000	Count	15	31	113	159
		% within Y8	9,4%	19,5%	71,1%	100,0%
	5,0000	Count	0	4	40	44
		% within Y8	,0%	9,1%	90,9%	100,0%
Total		Count	298	300	400	998
		% within Y8	29,9%	30,1%	40,1%	100,0%

Tabela 51 i. Raspored frekvencije ispitanika i struktura ispitanika u %
S9- Verujem da će u narednih 5 godina finansijska situacija biti bolja, pa će mladi ostati
na selu

		Oblasti			Total
		1,0000	2,0000	3,0000	1,0000
1,0000	Count	90	67	69	226
	% within Y9	39,8%	29,6%	30,5%	100,0%
2,0000	Count	149	143	84	376
	% within Y9	39,6%	38,0%	22,3%	100,0%
3,0000	Count	5	29	28	62
	% within Y9	8,1%	46,8%	45,2%	100,0%
4,0000	Count	40	52	124	216
	% within Y9	18,5%	24,1%	57,4%	100,0%
5,0000	Count	14	9	95	118
	% within Y9	11,9%	7,6%	80,5%	100,0%
Total	Count	298	300	400	998
	% within Y9	29,9%	30,1%	40,1%	100,0%

Tabela 51 j. Raspored frekvencije ispitanika i struktura ispitanika u %
S10- Priključenje EU pospešiće razvoj poljoprivrede i sela u Srbiji

			Oblast			Total
			1,0000	2,0000	3,0000	1,0000
S10	1,0000	Count	51	61	40	152
		% within Y10	33,6%	40,1%	26,3%	100,0%
	2,0000	Count	98	70	81	249
		% within Y10	39,4%	28,1%	32,5%	100,0%
	3,0000	Count	57	33	44	134
		% within Y10	42,5%	24,6%	32,8%	100,0%
	4,0000	Count	71	118	141	330
		% within Y10	21,5%	35,8%	42,7%	100,0%
	5,0000	Count	21	18	94	133
		% within Y10	15,8%	13,5%	70,7%	100,0%
Total	Count	298	300	400	998	
		% within Y10	29,9%	30,1%	40,1%	100,0%

Tabela 55. Testiranje linearnosti (Snedekorova F statistika i njena signifikantnost p)

S1	S2	S3	S4	S5	S6	S7	S8	S9	S10
-----	731,168	2101,666	2088,752	3555,113	2728,889	2167,798	2396,184	3477,005	3643,414
3316,652	-----	1029,112	1647,234	4985,647	9328,408	1338,955	4974,012	4580,327	3021,171
1803,515	956,569	-----	3294,034	2442,485	980,374	5519,388	1350,316	2234,635	2894,300
2356,838	1734,030	1907,038	-----	2899,973	2403,615	1576,486	2892,155	3808,143	3685,376
3105,521	2293,699	2310,287	2940,359	-----	2124,769	3062,968	2752,335	3175,398	5303,632
2975,981	9173,048	1026,329	2334,111	2937,067	-----	1113,390	4432,400	4431,952	3021,710
1671,776	1050,791	5474,810	1393,832	3009,221	944,994	-----	1141,525	1932,253	3419,103
2493,187	5507,365	1402,207	3039,103	4294,732	4652,805	1693,558	-----	3609,559	2956,069
3337,591	4737,550	2264,013	3610,912	3557,797	4471,914	2624,994	3864,837	-----	4398,897
3387,544	2685,570	3109,851	2942,787	5933,048	2628,562	3870,260	2634,610	4538,336	-----